

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

5/2012

Slovanské historické studie (37, 2012)
Slavonic Historical Studies

Bosna v ideologii jihoslovanství Franja Račkého a Josipa Juraje Strossmayera
Rusko a „naše osvobození“. Význam válečného rusofilství a vztahu k carskému
Rusku za Velké války a v meziválečném období

Tzv. státní škola v ruské historiografii: zachycení jejích počátků a zformování
v dobovém odborném tisku

Interpretace dějin Černé Hory na prahu 21. století

SLOVANSKÝ PŘEHLED / SLAVONIC REVIEW

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Gončec, Petr Kaleta, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantýšynová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.
Časopis vychází pětkrát ročně / The journal is published five times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek
Tel.: +420 286 882 121/245; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

Mediaservis oznamuje zprovoznění nové služby pro předplatitele: „e-složenko“.

Nově lze hradit předplatné jejím prostřednictvím tak, že po vyžádání (do tištěných či elektronických objednávkových kuponů je třeba uvést jako způsob úhrady „e-složenko“) obdržíte na svou e-mailovou adresu e-složenko, která poslouží výhradně pro bezhotovostní úhradu předplatného.

OBSAH

Čl á n k y

Petr Stehlík: Bosna v ideologii jehoslovanství Franja Račkého a Josipa Juraje Strossmayera.....	411
Alexander Brummer: Rusko a „naše osvobození“. Význam válečného rusofilství a vztahu k carskému Rusku za Velké války a v meziválečném období	465
Josef Šaur: Tzv. státní škola v ruské historiografii: zachycení jejích počátků a zformování v dobovém odborném tisku.....	537
František Šístek: Interpretace dějin Černé Hory na prahu 21. století.....	575

CONTENTS

Articles

Petr Stehlík: Bosnia in the Ideology of Yugoslavism of Franjo Rački and Josip Juraj Strossmayer.....	411
Alexander Brummer: Russia and “Our Liberation”: The Meaning of Wartime Russophilia and the Relationship with Tsarist Russia During the Great War and the Interwar Period.....	465
Josef Šaur: The So-Called State School in Russian Historiography: Chronicling Its Origins and Shaping in Period Professional Publications.....	537
František Šístek: Interpretation the History of Montenegro at the Threshold of the 21 st Century ...	575

СОДЕРЖАНИЕ

И с с л е д о в а н и я

Петр Стеглик: Босна в идеологии югославянства Франьо Рачки и Йосипа Юрая Штросмайера.....	411
Александр Бруммер: Россия и „наше освобождение“. Значение чешского русофильства военного времени и отношения к царской России во время Великой войны и в межвоенный период	465
Йосеф Шаур: Т. наз. государственная школа в русской историографии: ее зарождение и сформирование в тогдашней научной прессе.....	537
Франтишек Шистек: Интерпретации истории Черногории в начале 21-го века	575

Cena 100 Kč

Přehled autorů (The Overview of Authors)

Mgr. Petr STEHLÍK, PhD., Ústav slavistiky,
Filozofická fakulta, Masarykova univerzita,
Arna Nováka 1, 602 00 Brno,
Česká republika
stehlik.petr@gmail.com

Mgr. Alexander BRUMMER, PhD.,
Historický ústav, Filozofická fakulta,
Masarykova univerzita, Arna Nováka 1,
602 00 Brno, Česká republika
alexandr.brummer@gmail.com

Mgr. Josef ŠAUR, Ústav slavistiky,
Filozofická fakulta, Masarykova univerzita,
Arna Nováka 1, 602 00 Brno,
Česká republika
josef.saur@phil.muni.cz

Mgr. František ŠÍSTEK, Ph.D., Historický
ústav Akademie věd, Prosecká 76, 190 00
Praha 9, Česká republika
frantsistek@volny.cz

Slovanský přehled, ročník devadesátý osmý.
Vydává Historický ústav AV ČR,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9.
Tel.: 286 882 121/245
Distribuci pro předplatitele provádí
v zastoupení vydavatele společnost
Mediaservis s. r. o., Zákaznické Centrum,
Václavská 995/63 nebo P.O.Box 63,
639 63 Brno.
Příjem objednávek: tel. 541 233 232,
fax: 541 616 160, e-mail:
predplatne@mediaservis.cz. Příjem
reklamací: tel.: 800 800 890. Smluvní vztah
mezi vydavatelem a předplatitelem se řídí
Všeobecnými obchodními podmínkami pro
předplatitele.

Subscription for abroad:
Mediaservis, s.r.o.
Tel.: +420 532 165 165
E-mail: export@mediaservis.cz

Cena výtisku 100 Kč.
Výrobu zajišťuje nakladatelství
Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany

Objednávky přijímá též:
Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)
Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)
*Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.*

© Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2012

Úvodem

Stalo se již tradicí, že někdejší samostatné periodikum *Slovanské historické studie* vychází jako páté číslo tematicky mu blízkého časopisu *Slovanský přehled*. Letošní *Slovanské historické studie* – do tisku připravené fakticky již po třicáté sedmé – přináší čtyři původní stati o dějinách střední, východní a jihovýchodní Evropy. Jejich autory jsou historici mladší a nejmladší generace schopní ve svých příspěvcích uplatňovat nová témata i metodologické přístupy.

Studie Petra Stehlíka *Bosna v ideologii jihoslovanství Franja Račkého a Josipa Juraje Strossmayera* se pokouší definovat úlohu Bosny v politických, široce jihoslovanicky pojatých, úvahách dvou hlavních předáků chorvatské Národní strany z 60. a 70. let 19. století. Činí tak na základě málo známých chorvatských a bosenských pramenů a v českém prostředí jen málo užívané specializované literatury.

Práce Alexandra Brummera *Rusko a „naše osvobození“*. *Význam válečného rusofilství a vztahu k carskému Rusku za Velké války a v meziválečném období* dokazuje, že rusofilství sehrávalo významnou úlohu při formulování identity meziválečného Československa. Autor šel při analýze „ad fontes“ s akcentem na velmi širokou dobovou literaturu.

Studie Josefa Šaura *Tzv. státní škola v ruské historiografii: zachycení jejích počátků a zformování v dobovém odborném tisku* je cenným příspěvkem do diskuse o problematice ruských historických škol, směrů a proudů. Vyrovnává se s pojetím a viděním dějin dějepisectví v sovětské historiografii a usiluje o představení koncepce dějin ruské historiografie bez jakýchkoliv ideologických příkras.

Závěrečná stať Františka Šístka *Interpretace dějin Černé Hory na prahu 21. století* podává komparativní rozbor přehledů černoohorských dějin vydaných po rozpadu Jugoslávie v Černé Hoře a také v některých západních (zejména anglicky mluvících) zemích. Studie může posloužit nejenom jako východisko k širšímu zamýšlení nad současným stavem výzkumu a interpretací dějin malé Černé Hory, ale i celé širší balkánské oblasti.

Redakce

Introduction

It has already become a tradition that the once-independent periodical *Slavonic Historical Studies* is released as the fifth issue of the thematically closely related journal *Slavonic Review*. This year's *Slavonic Historical Studies* – which is actually prepared to go to press for the thirty-seventh time already – is bringing forth four original articles on the history of Central, Eastern and Southeastern Europe. Their authors are historians of the younger and youngest generations who are able to introduce new topics as well as applying new methodological approaches in their contributions.

The study by Petr Stehlík, *Bosnia in the Ideology of Yugoslavism of Franjo Rački and Josip Juraj Strossmayer*, attempts to define the role of Bosnia in the political, broadly Yugoslavian thinking of the two main leaders of the Croatian People's Party of the 1860s and 1870s. It does this on the basis of little-known Croatian and Bosnian sources and specialized literature only rarely used in the Czech scholarly environment.

The work by Alexandr Brummer, *Russia and "Our Liberation": The Meaning of Wartime Russophilia and the Relationship with Tsarist Russia During the Great War and the Interwar Period*, proves that Russophilia played a significant part in the formulation of the identity of interwar Czechoslovakia. In his analysis the author went "*ad fontes*" with an accent on the very extensive period literature.

Josef Šaur's study, *The So-Called State School in Russian Historiography: Chronicling Its Origins and Shaping in Period Professional Publications*, is a valuable contribution to the discussion of problems of Russian schools of history, and their orientations and the directions they were heading. He comes to terms with the conception and vision of the history of historiography within Soviet historiography and attempts to present an interpretation of Russian historiography's conception of history without any kind of ideological distortions.

The concluding article by František Šístek, *Interpretation of the History of Montenegro at the Threshold of the 21st Century*, provides a comparative analysis of surveys of Montenegrin history published after the disintegration of Yugoslavia in Montenegro and also in some Western (especially English-speaking) countries. The study can serve not only as a starting point for broader contemplations of the contemporary state of scholarship and interpretation of the history of little Montenegro, but also of the entire greater Balkan area.

The Editors

Bosna v ideologii jihoslovanství Franja Račkého a Josipa Juraje Strossmayera

Petr Stehlík

Bosnia in the Ideology of Yugoslavism of Franjo Rački and Josip Juraj Strossmayer

Bosnia figured in all Croatian national-political conceptions of the 19th century as an important part of Croatian or a wider South Slavonic historical, political and national territory. This paper examines the position of this land in the original ideology of Yugoslavism formulated by Franjo Rački and Josip Juraj Strossmayer at the beginning of the 1860s. This ideological system greatly influenced and contributed to Croatian national integration in the second half of the 19th century. The paper consists of a general description of Yugoslavism, which has yet to be done in such scope and form in the Czech language, and a detailed analysis of the status and role of Bosnia and Bosnians within this Croatian national integration ideology and in the political thinking of its creators. The main sources used include political treatises, brochures, newspaper articles, speeches and correspondence.

Key words: Croatian national ideology, Franjo Rački, Josip Juraj Strossmayer, Bosnia, Yugoslavism

V chorvatském politickém myšlení vykryštalizovaly během 50. let 19. století dvě konkurenční národně-integrační ideologie, které udávaly ráz chorvatskému národovotornému procesu po celou druhou polovinu 19. století.¹ Jednalo se jednak o ideologii jihoslovanství, jejíž stoupenci zasazovali chorvatskou národní identitu a politické cíle do širšího (jiho)slovanského rámce, jednak o ideologii velkochorvatskou, zastávanou tzv. pravaši,² kteří zavrhlí slovanofilské tradice ilyristu a austroslavismu,³ na něž

¹ Srov. Mirjana GROSS, *Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije*, in: M. GROSS (ed.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, Zagreb 1981, s. 283–306; v anglické jazykové verzi: *Croatian National-Integrational Ideologies from the End of Illyrism to the Creation of Yugoslavia*, *Austrian History Yearbook* 15–16, 1979–1980, s. 3–33.

² Výraz *pravaš* je odvozen od slova právo. Pravaši totiž ve svém národně-politické koncepci přikládali mimořádný význam státoprávní argumentaci, resp. hájili právo Chorvatů na samostatný národní stát.

³ Srov. Petr STEHLÍK, *Turecké Chorvatsko a ilyrští bratři: Bosna a Hercegovina v chorvatské národní ideologii 30. a 40. let 19. století*, *Slovanský přehled* 5, 2010 (Slovanské historické studie 35, 2010), s. 475–521; TÝŽ, *Bosna v chorvatském národně-politickém programu za revoluce*

navazovali jejich rivalové, a za svůj ideál si vytkli národní a politické sjednocení většiny slovanského jihu pod chorvatským jménem.⁴ Předkládaná studie si klade za cíl definovat postavení Bosny v původní ideologii jihoslovanství Franja Račkého a Josipa Juraje Strossmayera, jejíž tvůrci usilovali o kulturní integraci jižních Slovanů a perspektivní sjednocení Chorvatů, Srbů, Slovinců a Bulharů do společného, svazově uspořádaného, státu.

Text se skládá ze dvou charakterově odlišných, ale vzájemně provázaných částí. V první z nich se snažím hutnou formou postihnout základní principy, dogmata, východiska a specifika zkoumaného ideologického systému. Vycházím při tom zejména z níže specifikované literatury a četby vybraných pramenů.⁵ Již v této části pojmenovávám řadu aspektů původního jihoslovanství, které jsou klíčové pro porozumění postavení Bosny v jeho rámci (představy o národní identitě a etnické struktuře jihoslovanského osídlení, pojetí kulturní i politické integrace Chorvatů a jižních Slovanů, náboženská dimenze jihoslovanské otázky atd.). Bosenské problematice se pak podrobně věnuji v případové studii, jež tvoří druhou část tohoto textu. Ta je členěna do několika tematických podkapitol, v nichž se na základě podrobné analýzy relevantních Račkého a Strossmayerových brožur, článků, proslovů a korespondence pokouším co nejvíce a nejúplněji charakterizovat postavení Bosny a Bosňanů v jejich ideologickém systému a politickém myšlení. Nejprve obecně pojmenovávám dominantní aspekty bosenské problematiky v tvorbě a aktivitách zmíněných ideologů. Poté látku strukturuji do následujících podkapitol: 1) Rački o historické a národní příslušnosti Bosny; 2) Rački a bogomilský mýtus; 3) Střetávání křesťanství a islámu jako podstata východní otázky a bosenští muslimové; 4) Předhradí i most: úloha Chorvatů a Jihoslovanů v dějinách a řešení východní otázky; 5) Mezi Vídní a Bělehradem: vývoj postojů tvůrců ideologie jihoslovanství k postavení Bosny v dobové politice. Zkoumané postoje Račkého a Strossmayera přitom v nezbytné míře zasazují do kontextu dobové chorvatské politiky, kterou vůči Bosně uplatňovaly či spíše deklarovaly (vzhledem k jejich velmi limitované možnosti zasahovat do zahraničně-politických záležitostí) instituce a představitelé chorvatské samosprávy.

v letech 1848–1849, in: Jana VILLNOW KOMÁRKOVÁ (ed.), *á la croate*. Sborník vybraných příspěvků z konference Setkání mladých kroatistů konané v Brně 13. 4. 2010, Brno 2010, s. 35–41.

⁴ Srov. TÝŽ, *Bosna v původní pravašské ideologii Anteho Starčevića a Eugena Kvaternika*, *Slovanský přehled* 5, 2011 (Slovanské historické studie 36, 2011), s. 547–580; TÝŽ, *Historické mýty o chorvatské národní identitě v ideologii Anteho Starčevića*, in: Marek PŘÍHODA, Kateřina KEDRON (eds.), *Etnicita slovanského areálu (Historické proměny a současný stav)*, Praha – Červený Kostelec 2011, s. 151–161.

⁵ V zájmu zachování specifické výpovědní hodnoty pramenů sepsaných v jazyce 19. století a vzhledem k nevyhnutelným významovým posunům v případě jejich překladu do českého jazyka, přímé citace z těchto textů překládám, jen pokud jsou zakomponovány do samotného textu studie, nikoliv v poznámkovém aparátu. Naopak citace z literatury uvádím vždy ve vlastním překladu do češtiny.

1. Charakteristika původního jehoslovanství

Přestože jehoslovanská národně-politická koncepce získala podobu uceleného ideologického systému v první polovině 60. let 19. století, její kontury lze nazřít již v některých textech publikovaných v předchozím desetiletí.⁶ Za jejího tvůrce či inspiřátora bývá obvykle považován biskup, teolog, kulturní mecenáš a přední politik Národní strany Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), který patřil k ústředním osobnostem chorvatského veřejného, kulturního a politického života druhé poloviny 19. století.⁷ Ve skutečnosti se ovšem na formulaci ideologie jehoslovanství či jugoslavismu,⁸ jak také bývá nazývána, podílela řada dobových chorvatských intelektuálů, mezi nimiž zaujímá výsadní postavení Strossmayerův blízký spolupracovník Franjo Rački (1828–1894).⁹ Byl to právě tento historik, publicista, kulturně-osvětový pracovník a politik, kdo jehoslovanství vtiskl pečeť ucelené národně-integrační ideolo-

⁶ Srov. Petr STEHLÍK, *Evropa či Orient? Obraz Bosny v chorvatských cestopisech čtyřicátých a padesátých let 19. století*, in: Marek PŘÍHODA, Václav ČERMÁK (eds.), *Slovanský areál a Evropa*, Praha – Červený Kostelec 2010, s. 115–127.

⁷ Srov. William Brooks TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001; Nikola IKIĆ, *J. J. Strossmayer i crkveno, kulturno i nacionalno jedinstvo*, Sarajevo 2002; Vladimír KOŠČAK, *Josip Juraj Strossmayer, političar i mecena*, Osijek 1990; Kosta MILUTINOVIĆ, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, Novi Sad 1976; Franjo ŠANJEK (ed.), *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer: zbornik radova*, Zagreb 2006; Ivo PADOVAN (ed.), *Zbornik radova o Josipu Jurju Strossmayeru*, Zagreb 1997; Maria DAŃBROWSKA-PARTYKA – Maciej CZERWIŃSKI (eds.), *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska, Ekumenizam, Europa/ Chorwacja, ekumenizm, Europa*, Kraków 2007; Joanna RAPACKA, *Leksikon hrvatskih tradicija*, Zagreb 2002, s. 97–100, 168–173; Miroslav ŠESTÁK, *Josip Juraj Strossmayer (katoličský biskup – chorvatský národní politik – mecenáš)*, *Slovanský přehled* 75, 1989, s. 449–466.

⁸ Výraz jugoslavismus zde používám jako synonymum pro ideologii jehoslovanství. Jistá problematičnost původního termínu *jugoslavizam* a jeho odvozenin v cizích jazycích spočívá ve skutečnosti, že vyvolává asociaci na jugoslávský stát. Jugoslavismem přitom jehoslovanští badatelé zpravidla neoznačují úzce politickou koncepci vytvoření státu pod názvem Jugoslávie nebo jugoslávský národní unitarismus, nýbrž myšlenku či ideologii jehoslovanské kulturní a politické spolupráce a sblížení, jež představovala nedílnou součást chorvatského národotvorného procesu od ilyrismu až do 20. století. Jugoslavismus se pochopitelně vyvíjel a měnil v závislosti na dobovém kontextu a úhlu pohledu různých generací i konkrétních přívrženců myšlenky jehoslovanské kulturní, národní či politické integrace. Ačkoliv někteří odborníci označují za jeho variantu také ilyrismus, jugoslavismem v užším slova smyslu bývá zpravidla nazývána původní ideologie jehoslovanství systematizovaná F. Račským, a její pozdější obměny. Legitimitu výrazu jugoslavismus jako synonyma pro ideologii jehoslovanství, jejíž vznik klademe do 19. století, podporuje skutečnost, že jej v tomto smyslu běžně používají nejen jehoslovanští, ale také zahraniční badatelé z anglického, německého či ruského jazykového područí (*yugoslavism*, *jugoslawismus*, *югославизм*). Srov. např. Dejan DJOKIĆ (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*, London 2003; Wolf Dietrich BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980; В. И. ФРЕЙДЗОН, *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времён до образования республики (1991 г.)*, Санкт-Петербург 2001.

⁹ M. Gross dokonce označuje jehoslovanský ideologický systém za kolektivní „dílo chorvatské občanské inteligence“, jehož účelem bylo „ospravedlnění její aktivity při utváření chorvatské občanské kultury a společnosti“. (M. GROSS, *Nacionalno-integracijske ideologije*, s. 288.)

gie.¹⁰ S mnohem populárnějším Strossmayerem přitom Račkého pojilo nejen intenzivní celoživotní přátelství a sdílené myšlenkové obzory, ale také příslušnost ke kněžskému stavu.¹¹ Zatímco však biskup sídlící v slavonském Đakovu v podstatě ztělesňoval jihoslovanskou politiku a kulturní aktivity přívrženců Národní strany v očích dobové veřejnosti a zároveň se těšil nemalé úctě a vlivu v celorakouském měřítku, Rački do značné míry setrval v jeho stínu a věnoval se praktické politické, badatelské či kulturně-organizační činnosti. Bez všestranného angažmá této nesmírně činnorodé osobnosti, k jejímž mimořádným zásluhám patří i zmíněná systematická artikulace jihoslovanské národně-politické koncepce, by ovšem Strossmayerovy myšlenky a ideály nikdy nedosáhly takové míry vlivu a uplatnění v chorvatské kultuře a politice druhé poloviny 19. století.

Ideologie systematizovaná Račkým navazovala v mnoha ohledech na tradice ilyrismu, ačkoliv její přívrženci zavrhlili ilyrské jméno jako společné označení pro všechny Jihoslovany. Také jugoslavismus plnil dvojí úlohu chorvatské národně-integrační ideologie a nadnárodní koncepce jihoslovanské, z čehož pramenily určité rozpory a nejednoznačnosti. Ačkoliv i jeho tvůrci kladli primární důraz na kulturní (duševní) sblížení jednotlivých jihoslovanských „plemen“, ideologie jihoslovanství obsahovala na rozdíl od ilyrismu rovněž program širšího politického sjednocení slovanského jihu, které přesahovalo hranice Trojjediného království.¹² Od první chorvatské národně-integrační ideologie založené na jihoslovanské ideji se jugoslavismus lišil rovněž svou výraznou náboženskou dimenzí, která pramenila ze skutečnosti, že jeho hlavní ideologové byli katolickými duchovními. V jejich pojetí totiž myšlenka (jiho)slovanského sblížení úzce souvisela s ideálem obnovy jednoty křesťanských církví.

Jinak ovšem tato ideologie s ilyrismem sdílela obdobný ideový základ tvořený herderovsko-kollárovským konglomerátem představ o národní identitě, povaze a historické misi Slovanstva. Také její tvůrci pevně věřili v existenci imanentní „duše“,

¹⁰ O Račkého životní pouti, díle a ideologii pojednala nejzjevněji M. Gross v monografii *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (Zagreb 2004). Srov. též studie: TÁŽ, *O ideološkom sustavu Franje Račkoga*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU (Zagreb) 9, 1979, s. 5–31; TÁŽ, „*Ideja jugoslovenstva*“ *Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860–1862)*, Historijski zbornik (Zagreb) 29–30, 1976–77, s. 331–345.

¹¹ Srov. Petar STRČIĆ, *Franjo Rački – inspirator Strossmayerovih pothvata*, in: Franjo ŠANJEK (ed.), *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer: zbornik radova*, Zagreb 2006, s. 51–66; Vladimír KOŠČAK, *Josip Juraj Strossmayer/ Franjo Rački* [predgovor], in: Vladimír KOŠČAK (ed.), *Josip Juraj Strossmayer/ Franjo Rački. Politički spisi.: rasprave, članci, govori, memorandumi*, Zagreb 1971, s. 7–86.

¹² S koncepcí tzv. Trojjediného království Dalmácie, Chorvatska a Slavonie operovaly od konce 16. století chorvatské stavy v zájmu uchování vědomí o jednotě a suverenitě chorvatských zemí. Za jeho nedílnou součást přitom považovaly i někdejší chorvatská území, která se nacházela pod osmanskou či benátskou nadvládou. Skutečné jméno tohoto, do značné míry abstraktního, politického útvaru ovšem znělo Království Dalmácie, Chorvatska a Slavonie (Regna Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae). V souvislosti s chorvatskou národní integrací se od poloviny 19. století postupně prosazovalo odlišné pořadí zemí v jeho názvu, a to ve prospěch chorvatského jména: Království Chorvatska, Slavonie a Dalmácie. (Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna integracija u 19. i 20. stoljeću: Ritmovi, ideologije, politika*, in: Ljubomir ANTIĆ (ed.), *Hrvatska politika u XX. Stoljeću*, Zagreb 2006, s. 22.)

„ducha“ či „génia“ každého národa, za jehož nejpodstatnější rys pokládali společný jazyk. Rački sice konstatoval, že prapůvodní „duševní jednota“ Slovanů byla narušena v důsledku nepříznivých historických okolností. Současně byl ovšem přesvědčen, že lze dosáhnout její částečné obnovy skrze osvětu a kulturní povznesení slovanských národů, jež by bylo provázeno jejich vzájemným poznáním, sblížením a cíleným posilováním vědomí sounáležitosti. Slovanskou vzájemnost tudíž pokládal za klíčový předpoklad kýžené duchovní obrody, jež Slovanům zajistí rovnoprávné postavení s dosud kulturně vyspělejšími Romány a Germány. V duchu Herderova mesianismu přitom doufal, že Slované nakonec tyto národy kulturně předstihnou a přispějí k všelidskému sbratření tím, že se zaslouží o překonání církevního rozkolu.

Svou úlohu v tomto dlouhodobém procesu spatřovali Rački i Strossmayer především v rozvíjení aktivit směřujících ke kulturnímu povznesení a sblížení jižních Slovanů, jež pokládali za nezbytný předstupeň jejich případného budoucího politického sjednocení. V souladu se svým mottem: „Osvětou ke svobodě!“ tudíž zastávali názor, že Jihoslované nesmí mechanicky přejímat a napodobovat vyspělejší německou a italskou kulturu, ale usilovat o vytvoření svébytné a kvalitativně rovnocenné kultury vlastní, jež by plně souzněla s „duší“ jejich národa.¹³ V případě, že tak totiž neučiní a nespojí své duševní síly, pak je čeká nevyhnutelná asimilace ze strany pokročilejších národů. Naštěstí se však ve svém kulturně-emancipačním snažení mohou opřít o Slovanstvo jako celek, s jehož příslušníky sdílejí základní prapůvodní rysy národní „duše“.

Kýžená kulturní i politická integrace slovanského jihu by se podle Račkého a Strossmayera měla nést ve znamení principu respektování historicky podmíněné individuality Chorvatů, Srbů, Slovinců a Bulharů. V tomto ohledu tudíž rovněž navazovali na myšlenkový odkaz ilyrismu, ačkoliv na rozdíl od jeho ideologů měli konkrétnější představu o etnické struktuře jižních Slovanů. Rački totiž už v programovém článku *Jugoslovjenstvo* (Jihoslovanstvo, 1860), v němž poprvé soustavně vyložil svou ideologickou koncepci, rozdělil jihoslovanské osídlení do zmíněných čtyř „národů“ či „plemen“. Zde je nutno říci, že tento učenec podobně jako hlavní ideolog ilyrismu Ljudevit Gaj a další jeho předchůdci pracoval poněkud nesystematicky s termínem „národ“, který užíval v kombinaci s pojmem „plémě“. Oba tyto výrazy se přitom v korpusu Račkého textů objevují „jako označení na všech úrovních Slovanstva, tj. pro Slovanů, jižní Slovanů, Srbochorvaty i jednotlivé jihoslovanské národy.“¹⁴ Autor tak někdy dělí „národ“ na „plemena“, zatímco jindy tyto pojmy víceméně libovolně zaměňuje a užívá jako synonyma. Konkrétně v jihoslovanském kontextu označuje za „národ“ při různých příležitostech: 1) Jihoslovany jako celek, 2) Srby

¹³ Rački v této souvislosti hovořil o potřebě konstituovat společnou národní literaturu, jíž měl na mysli veškerou psanou kulturu určitého národa (na rozdíl od dnešního užšího pojetí literatury jako souhrnu převážně beletristických děl, tj. krásné literatury). Národní literaturu souznící s „duší národa“ pak pokládal spolu s obdobně pojímanou národní vědou za základní prostředek národní osvěty, jež se měla nést v duchu (jiho)slovanské vzájemnosti a posilovat národní citění a sounáležitost (jižních) Slovanů. Touto cestou měla nakonec všechna jihoslovanská „plemena“ utvořit vnitřně členité ale harmonické „duševní společenství“, které by představovalo nedílnou součást širšího kulturního celku slovanského.

¹⁴ M. GROSS, *O ideološkom sustavu Franje Račkoga*, s. 23.

a Chorvaty jako dvě „plemena“ téhož národa, 3) jednotlivé jihoslovanské národy, tj. Chorvaty, Srby, Slovinci či Bulhary.

Rački i Strossmayer přitom oproti tvůrcům ideologie ilyrismu více zdůrazňovali osobitost těchto čtyř kolektivních identit, jež se dle jejich představ zformovaly v důsledku odlišného dějinného vývoje různých částí jihoslovanského prostoru. Rozdílné kulturní či politické tradice Chorvatů, Srbů, Slovinců a Bulharů tudíž mají hluboké historické kořeny a jako takové musí být respektovány. Obdobný postoj zaujímali tvůrci jugoslavismu rovněž v otázce rovnoprávnosti etnonym, což znamená, že stejně jako přívrženci ilyrismu odmítali praxi protežování jména jednoho jihoslovanského etnika na úkor jiných. Opakovaně tak polemizovali se zastánci učení srbského jazykovědce a folkloristy Vuka Stefanoviće Karadžiće, kteří všechny mluvčí štokavštiny prohlašovali za Srby.¹⁵

Z pohledu Račkého a Strossmayera byl takovýto přístup škodlivý a krátkozraký, neboť narušoval porozumění a shodu mezi Srby a Chorvaty, kterou oba pokládali za základ realizace jakýchkoliv plánů založených na myšlence jihoslovanské sounáležitosti. Srby a Chorvaty totiž sami považovali za dvě „plemena“ téhož národa, která navzdory odlišným jménům a kulturním i historicko-politickým tradicím pojí společný původ a jazyk. Ze všech Jihoslovanů tak k sobě mají vzájemně nejbližší a v součtu tvoří přesvědčivou většinu jihoslovanské populace. Nepřekvapí proto, že v původním jihoslovanství, které vycházelo z takovýchto postulátů, zaujímali Chorvaté a Srbové, resp. ideál jejich sblížení, ústřední místo. To se přitom projevovalo nejen výrazně menším prostorem věnovaným Slovincům a Bulharům ve spisech a proslovech tvůrců této ideologie, ale také v jejich pojetí jihoslovanské kulturní integrace.

Jak již bylo řečeno, Rački a Strossmayer byli přesvědčeni, že Jihoslované musí v zájmu zajištění své budoucí existence spojit dosud roztříštěné duševní síly a vytvořit společnou kulturu, která by se svou hodnotou a rozmanitostí vyrovnala kulturám vyspělejších románských a germánských národů. Rački přitom v souladu s romantickým učením o jazyce jako základě „duše národa“ věřil, že plné kulturní (duševní) sounáležitosti mohou Jihoslované dosáhnout pouze za předpokladu, že přijmou společný spisovný jazyk. Tím se podle jeho představ měla stát srbochorvatština, která byla již v první polovině 19. století standardizována ve dvou formách (srbské a chorvatské), ale na základě téhož štokavského nářečí. Rački tudíž očekával, že se také Slovinci a Bulhaři v budoucnu připojí k deklarované srbsko-chorvatské jazykové jednotě a že se podobně jako kajkavští Chorvaté vzdají svých „nářečí“ ve prospěch

¹⁵ Štokavština je nejrozšířenější dialekt na slovanském jihu, který je užíván na většině území Srbska, Bosně a Hercegovině, Černé Hoře a některých chorvatských oblastech (Slavonie, Baranja, Srijem, Lika, Banija, Kordun, vnitrozemí Dalmácie a dubrovnické přímoří). Na štokavském základě byla kodifikována současná spisovná chorvatština, srbština, bosenština i černohorština. Karadžićova teorie o Srbech tří vyznání, jejichž společná identita vyvěrá ze sdílené příslušnosti ke štokavskému nářečnímu korpusu, vycházela z dobové klasifikace slovanského jazykového areálu, kterou zastával Pavel Josef Šafařík a další prominentní osobnosti tehdejší slavistiky, které na základě jazykového kritéria buď zcela negovali existenci Chorvatů, nebo za ně považovali výhradně mluvčí dialektu čakavského. Mluvčí štokavského nářečí katolické a muslimské víry by dle Karadžićova přesvědčení měli následovat pravoslavné Srby a přihlásit se k srbskému národnímu jménu. Srov. Vuk Stefanović KARADŽIĆ, *Srbi svi i svuda*, Rastko, <http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-srbi.html>, 8. 5. 2012.

spisovné štokavštiny, čímž položí svůj díl oběti na oltář jihoslovanského duševního sjednocení. Byl totiž přesvědčen, že každé ze čtyř jihoslovanských „plemen“ sice musí samostatně pracovat na vlastní kulturní emancipaci, ale jejího plného dovršení může dosáhnout jen v součinnosti s ostatními. Srbům, Chorvatům, Slovincům i Bulharům tak dle jeho mínění nezbývalo nic jiného, než nalézt společnou řeč jak mezi sebou tak s ostatními Slovany, pokud se nechtějí stát „stavebním materiálem“ vyspělejších národních společenství.¹⁶

Klíčovou úlohu v dlouhodobě pojímaném procesu kulturní integrace jihoslovanského prostoru měla podle plánu tvůrců ideologie jugoslavismu sehrát Jihoslovanská akademie věd a umění (JAZU), která byla založena v Záhřebu roku 1867.¹⁷ Vznikla z iniciativy a za značného finančního přispění biskupa Strossmayera, který se stal jejím patronem, zatímco Rački byl zvolen jejím prvním předsedou. Podle představ svých zakladatelů se akademie měla stát ústřední badatelskou a národně-osvětovou institucí na slovanském jihu, která by zásadním způsobem přispívala ke kulturnímu vzestupu a vzájemnému sblížení Jihoslovanů. Sloužila by přitom nejen Chorvatům, Srbům a Slovincům v habsburské monarchii, ale také jejich „bratřím“, kteří dosud žili pod plnou či částečnou osmanskou svrchovaností. Těmto jejich soukmenovcům měla akademie zprostředkovat vybrané plody západní kultury a vzdělanosti, čímž by jim umožnila překonat „handicap“ spočívající v jejich staletém odloučení od civilizačního vývoje evropského Západu.

Rački v této souvislosti přisuzoval výjimečnou roli chorvatské kultuře, která byla podle jeho názoru pevně ukotvena v západoevropském kulturně-civilizačním okruhu, ale současně byla výrazem slovanské „duše“ chorvatského národa. Považoval ji proto za ideální médium osvětového působení na Jihoslovany obývající kraje za hraničními řekami Sávou a Unou, neboť jim mohla srozumitelnou formou a jazykem zprostředkovat západní kulturní dědictví a civilizační hodnoty. Obdobné postoje zastával také Strossmayer, který věřil, že Chorvatsko, potažmo Záhřeb, se mají stát kulturním střediskem a osvětovým ohniskem celého jihoslovanského prostoru. V souladu s touto vizí přirovnával svou „chorvatskou vlast“ k Toskánsku a její metropoli k Florencii. Chorvatsko a Záhřeb totiž měly podle jeho představ časem zaujmout obdobně mimořádné postavení v kultuře Balkánského poloostrova jako zmíněná italská oblast a její hlavní město v kultuře poloostrova Apeninského. K dosažení tohoto cíle měla zásadním způsobem přispívat právě JAZU v součinnosti se záhřebskou univerzitou, která byla rovněž koncipována jako instituce určená všem Jihoslovanům. Z pohledu přívrženců jihoslovanské myšlenky tak bylo jejím založením roku 1874 upevněno vůdčí postavení Záhřebu v kulturním obrození a „duševním“ sjednocení slovanského jihu, jež Strossmayer a Rački považovali za nevyhnutelný předpoklad úspěšné realizace sjednocení politického.

¹⁶ Jak výstižně poznamenává M. Gross, Rački byl do konce života přesvědčen, že se „jihoslovanská ‚idea‘ zakládá na vědecké bázi (na rozdíl od ilyrské), že se musí uskutečnit, neboť jihoslovanská ‚plemena‘ zmizí z historické scény, pokud mezi sebou nenaváží, bratrské vztahy, jejichž podobu ovšem třeba ponechat budoucnosti.“ (M. GROSS, *Vijek i djelovanje*, s. 491–492.)

¹⁷ JAZU = Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (dnes HAZU = Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti). Srov. Tomislav MARKUS, *Franjo Rački o Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 27, 1995, s. 269–283.

Podobně jako v případě kulturní emancipace měla také politická integrace představovat dlouhodobý a komplikovaný proces, který by v ideálním případě vyústil ve zformování (kon)federativně uspořádaného jihoslovanského státu. Tvůrci ideologie jihoslovanství si ovšem s ohledem na dobovou geopolitickou situaci a výjimečnou heterogenitu jihoslovanského prostoru uvědomovali, že tohoto cíle není možno dosáhnout náhle ani v časově blízkém horizontu. Zastávali proto názor, že by Jihoslované měli prozatím pracovat jednak na svém kulturním povznesení a vzájemné shodě, jednak na upevnění vlastní státnosti, potažmo politicko-správní autonomie v rámci mnohonárodnostních říší, jichž byli občany. Zatímco v habsburské monarchii se tak měli zasazovat za národnostní federalizaci státu, jež by vedla k vytvoření samosprávné politické jednotky sdružující Trojjediného království, srbskou Vojvodinu a slovinské země; na území osmanské říše se měli soustředit kolem postupně se emancipujících státních útvarů Srbska a Černé Hory, případně usilovat o udělení politické autonomie.

Politická integrace jihoslovanského prostoru tak měla mít v pojetí Račkého a Strossmayera polycentrický charakter. Také v tomto procesu přitom podle jejich představ náležela důležitá role chorvatské metropoli Záhřebu, kolem nějž se měly seskupit jihoslovanské země habsburské monarchie. Víceméně by se tak realizovala austroslavistická platforma jihoslovanského sjednocení, k níž se chorvatští, srbští a slovínští politici předáci v Rakousku přihlásili v revolučních letech 1848–1849. V první polovině 60. let přitom Rački a Strossmayer věřili, že by se v případě zániku osmanské říše mohl takovýto jihoslovanský politický útvar stát přirozeným těžištěm politického sjednocení celého slovanského jihu. Svůj postoj však modifikovali, jakmile bylo zřejmé, že se nepodaří odvrátit zavedení dualistického státoprávního zřízení (1867), které prakticky vyloučilo možnost národně-politické integrace a zrovnoprávnění Jihoslovánů žijících pod habsburskou svrchovaností. Rački a Strossmayer se proto následně protivili územnímu šíření Rakouska-Uherska na Balkán a vedení jejich strany dokonce začalo spřádat tajné plány se srbskou vládou, o čemž ještě bude řeč.

V politické praxi se ovšem tvůrci jihoslovanské ideologie nadále soustřeďovali na prosazování dlouhodobých cílů chorvatské národní politiky 19. století, jimiž bylo politicko-správní sjednocení a prohloubení samosprávy Trojjediného království. Své úsilí přitom opírali o tradiční státoprávní argumentaci, k jejímuž hlubšímu rozpracování a systematizaci významně přispěl samotný Rački prostřednictvím svých historiografických prací. Ačkoliv jinak v ideologii jihoslovanství dominuje princip přirozeného práva národního, v otázce chorvatské politické integrace ho její tvůrci kombinovali s historickým právem státním, neboť ho stejně jako jejich političtí rivalové pokládali za nejúčinnější prostředek obrany a upevnění chorvatské autonomie, potažmo státnosti. Trojjediné království přitom pojímali jako chorvatský národní stát, jehož obyvatelstvo bez rozdílu původu, jazyka a víry tvoří chorvatský politický národ.¹⁸ Na rozdíl od pravašů sice nezpochybňovali existenci Srbů v Trojjediném krá-

¹⁸ S tímto termínem začali chorvatští politici operovat po obnovení ústavnosti a politického života v říši (1860). Činili tak po vzoru svých maďarských kolegů, kteří zastávali názor, že kolektivním nositelem suverenity ve státě je *politický národ* tvořený všemi obyvateli státu bez ohledu na jejich etnický původ. Takovýto přístup sice odrážel západoevropské pojetí národa jako souhrnu

lovství, ale výhradně jako genetického národa, jehož příslušníci mají zaručena rovná občanská práva a jistou míru kulturní autonomie ve věcech náboženství, školství či užívání cyrilského písma. Jednoznačně se však protivili jejich uznání za politický národ, což zdůvodňovali mj. argumentem o národní jednotě Srbů a Chorvatů. Zatímco je prý srbské „plémě“ tohoto národa nositelem státnosti Srbského knížectví, na území Trojjediného království tvoří Srbové spolu s Chorvaty jediný chorvatský politický národ, který je nositelem státnosti chorvatské.

V Srbsku spatřovali Rački a Strossmayer rovnocenného partnera, jemuž přisuzovali vůdčí úlohu v osvobození jihoslovanských „bratří“ žijících pod „tureckým jhem“. Od srbských politických představitelů přitom očekávali, že uznají obdobné prvenství Záhřebu v politické integraci „rakouských“ Jihoslovanů a nárok Chorvatů na podíl při řešení východní otázky. Podle jejich představ se tímto způsobem měla zformovat dvě rovnoprávná a vzájemně spolupracující centra jihoslovanského sjednocení. To znamená, že by jednak pokračoval proces upevňování a územní expanze srbského státu, jednak mělo dojít ke sjednocení a prohloubení samosprávy chorvatských zemí na základě chorvatského státního práva. Kolem územně celistvého a politicky samosprávného Chorvatska se následně měly seskupit ostatní jihoslovanské oblasti habsburského mocnářství. Vše by přitom bylo provázáno procesem kulturního povznesení a vzájemného sblížení Srbů a Chorvatů, k němuž se měli časem přidružit také Slovinci a Bulhaři. Postupným překonáváním vzájemných rozporů a bariér by tak postupně uzrály podmínky k „duševnímu“ i politickému sjednocení jednotlivých jihoslovanských „plemen“ v jednom státě, který měl být (kon)federací rovnoprávných národně-politických individualit.

Jednou z hlavních překážek, s níž se během tohoto procesu museli Jihoslované vypořádat, byla jejich náboženská heterogenita, která představovala významný zdroj divergenčních tendencí, ba dokonce vzájemných antagonismů. Vedle popsanych platforem kulturní a politické integrace Jihoslovanů přitom původní jihoslovanská ideologie obsahovala třetí výraznou složku v podobě ideálu církevní unie, jejíž uskutečnění pokládali Strossmayer a Rački za nevyhnutelný předstupeň „duševního“ sjednocení a spásy celého lidského pokolení. S křesťanstvím úzce souviselo i jejich pojetí národní a občanské emancipace. Rački a Strossmayer totiž věřili, že soudobé civilizační hodnoty a společenské ideály obsažené v mottu francouzské revoluce „Svoboda, rovnost a bratrství“ korespondují s Kristovým učením, ba z něj přímo vyvěrají. Jako představitelé liberální části dobového římskokatolického duchovenstva proto volali po tom, aby církev lépe reflektovala aktuální společensko-politické trendy a stala se důsledným obhájcem národních práv a svobod. Podle jejich názoru by tak upevnila své otřesené postavení a morální kredit v postupně se sekularizující evropské společnosti.

občanů určitého státu, avšak v maďarském i chorvatském kontextu obsahoval rovněž prvky etnické koncepce národní identity. Srov. Nikša STANČIĆ, *Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške "nacije" (natio croatica) do hrvatskoga "političkog naroda"*, in: Tihomir CIPEK, Josip VRANDEČIĆ (eds.), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji: zbornik radova*, Zagreb 2007, s. 33–55; Miroslav ŠESTÁK, *Srbové v chorvatských zemích v 19. a 20. století (K problému národní emancipace a státnosti většinového a menšinového národa)*, in: Miroslav TEJCHMAN, Pavel HRADEČNÝ, Miroslav ŠESTÁK (eds.), *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*, Praha 1996, s. 62–65, 69–70.

Přestože byli katolickými duchovními, oba trvali na tom, že kýžené církevní jednoty nelze dosáhnout prostým pokatoličtěním stoupenců ostatních křesťanských vyznání, nýbrž výhradně cestou ekumenického dialogu, který předpokládá vzájemnou vstřícnost, četné ústupky a zachování vysoké míry autonomie všech zúčastněných stran. Svou pozornost přitom soustřeďovali na sblížení katolické církve s církvemi pravoslavnými, jež mělo v budoucnu vyústit v jejich unii pod papežskou jurisdikcí. Výjimečnou úlohu měli v tomto procesu podle ideologů jihoslovanství sehrát Slované, kteří prý nenesou zodpovědnost za církevní schizma a z něj plynoucí animozity mezi křesťany katolického a pravoslavného vyznání. Boží prozřetelnost jim proto podle Račkého přesvědčení přisoudila jedinečnou historickou misi spočívající v překonání církevního rozkolu zapříčiněného „Řeky“ a „Latiny“.¹⁹ Ve svém úsilí se přitom Slované mohou opřít o dědictví svých apoštolů Cyrila a Metoděje, jejichž epochální evangelizační a osvětová mise se rovněž nesla ve znamení pomyslného budování mostů mezi křesťanským Východem a Západem. Strossmayer a Rački proto rozvíjeli kult soluňských bratří, jejichž odkaz, který interpretovali jako dokonalou syntézu ideálu křesťanské jednoty a národní myšlenky, pokládali za vzor svého současného konání. Snažili se tak kupříkladu získat papežovo svolení se znovuzavedením slovanské bohoslužby do liturgické praxe katolické církve, v němž spatřovali klíčový prostředek ke sblížení katolických a pravoslavných Slovanů, v první řadě Srbů a Chorvatů.

Zdůrazňovali přitom skutečnost, že také Chorvaté jsou navzdory své příslušnosti ke katolickému Západu dědici cyrilometodějských tradic, které byly až do moderní doby pěstovány v podobě hlaholské liturgie římskokatolického ritu v oblasti Istrie a Kvarneru. Ve středověku prý dokonce Chorvaté měli stejně jako pravoslavní Srbové svou „národní“ církev spjatou se státem, jejíž duchovní sváděli staletý zápas s „cizím“ latinským klérem za právo užívat národní jazyk a hlaholské písmo v bohoslužbě. Tento silně ideologizovaný obraz chorvatské církevní minulosti a s ní související bohaté tradice hlaholského písemnictví, která v chorvatském prostředí vzkvétala až do 15. století, prezentovali Rački a Strossmayer jako jeden z klíčových důkazů povolanosti Chorvatů k úloze zprostředkovatele náboženského i kulturního sblížení jižních Slovanů.²⁰ V jejich učení je dokonce přítomna vize Chorvatska jako mostu mezi Západem a Východem, která představuje redefinici doposud dominantního pojetí této země jako předhradí křesťanského světa (*antemurale christianitatis*).²¹ Hraniční poloha Chorvatska na území, kde se střetává několik náboženských vyznání a kulturně-civilizačních okruhů tak v původní ideologii jihoslovanství figurovala nejen jako příčina nižší míry kulturní vyspělosti Chorvatů ve srovnání s jinými evropskými národy, ale rovněž jako jejich přednost.

Ve skutečnosti se ovšem víra Račkého a Strossmayera ve výjimečnou úlohu Chorvatska, Chorvatů a jejich kultury pro sblížení Jihoslovanů či dokonce křesťan-

¹⁹ Stejným „viníkem“ připisoval Rački na vrub rovněž náboženskou nesnášenlivost mezi Srby a Chorvaty, jejíž zrod datoval do období osmanské nadvlády nad slovanským jihem.

²⁰ Srov. J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 67–68, 97, 169.

²¹ Srov. Ivo ŽANIĆ, *Simbolični identitet Hrvatske u trokutu Raskrižje – Predziđe – Most*, in: Husnija KAMBEROVIĆ (ed.), *Historijski mitovi na Balkanu*. Zbornik radova, Sarajevo 2003, s. 161–202.

ských církví ukázala být jednou z řady jejich romanticko-utopických fantazií. Patřila přitom k projevům výrazné „kroatocentričnosti“ prvotního jugoslavismu, která vyplývala nejen z původu a priorit tvůrců této ideologie, ale také z krajně nepříznivých vnějších okolností pro její uplatnění. Při dobovém postavení Chorvatska v rámci habsburské monarchie, sociálním složení obyvatelstva a dosaženém stupni národovotorných procesů na slovanském jihu si totiž Rački a Strossmayer mohli jen nechat zdát o brzkém uskutečnění plánů náležejících do jihoslovanské, natožpak náboženské komponenty jejich učení. Této skutečnosti si byli dobře vědomi, pročež se soustředovali na krátkodobější, méně ambiciózní cíle, jež přitom prezentovali jako předstupeň realizace idejí „vyššího řádu“.

V podstatě to znamenalo, že primárně usilovali o upevnění chorvatské národní identity a státoprávní individuality Trojjediného království, které však až do zániku habsburské monarchie zůstalo politickou abstrakcí. Původní ideologie jihoslovanství a aktivity jejich stoupenců tak především přispívaly ke kulturnímu povznesení a národní integraci Chorvatů. Důležitou úlohu v tomto ohledu sehrály kulturně-osvětové instituce, k jejichž vzniku významně přispěli Strossmayer a Rački. V prvé řadě se jednalo o zmiňovanou JAZU, která se přes svou deklarovanou jihoslovanskou misi již ve svých počátcích koncentrovala na zkoumání chorvatské historie, kultury a jazyka. Od samotného vzniku tudíž byla a dodnes zůstala především chorvatskou národní institucí, která se svou činností významně podílela na utváření moderní chorvatské kultury a národní identity. Obdobně tomu bylo také v případě záhřebské univerzity, na níž vzhledem k zákonným omezením studovali téměř výhradně posluchači původem z bánského Chorvatska.²²

Původní jugoslavismus tudíž navzdory obecně jihoslovanským ambicím svých tvůrců přímo ovlivňoval pouze proces integrace chorvatského národa. Podobně jako ilyrismus se ani tato národně-politická koncepce postavená na myšlence (jiho)slovanské vzájemnosti a spolupráce nesetkala s příliš pozitivním ohlasem u ostatních Jihoslovanů. Řada srbských intelektuálů dokonce jihoslovanství označovala za prostředek k pokatolictění vlastního národa a jeho podmanění Habsburkům. Jejich podezřívavý postoj vůči záměrům přívrženců této ideologie přitom vyvěral jednak z převážně prorakousky laděné oficiální politiky Národní strany, jednak ze skutečnosti, že Strossmayer a Rački byli katolickými duchovními a horlivými zastánci církevní unie. Hlavní příčina odmítnutí jugoslavismu ze strany Srbů a dalších jihoslovanských „plemen“ ovšem tkví v dosaženém stupni jejich národní integrace, která byla v případě Srbů a později i Bulharů navíc provázána budováním vlastních národních států.

Ideologie jihoslovanství tedy nakonec našla uplatnění výhradně v chorvatském prostředí, kde postupně vzniklo několik jejích regionálních variant, které reflektovaly místní specifické společensko-politické, hospodářské a národnostní

²² Diplomý záhřebské univerzity totiž nebyly automaticky uznávány v rakouské části monarchie. Absolventi této vysokoškolské instituce, kteří pocházeli z Dalmácie či Istrie tak nemohli nalézt uplatnění ve státní správě v místě svého původu, pokud po dokončení studia nesložili zvláštní zkoušku před rakouskou komisí. Srov. Tihana LUETIĆ, *Duljina studiranja, doktorati i državni ispiti studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu upisanih 1874.–1914.*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 39, 2007, s. 157–180.

podmínky (Dalmácie, Istrie, Bosna). Ve své původní podobě definované Račkým a inspirované Strossmayerem usměřovala vývoj chorvatské národní integrace především na území bánského Chorvatska (k němuž byla roku 1881 přičleněna podstatná část někdejší Vojenské hranice). Jednalo se přitom o ideologii, jejíž tvůrci se snažili oslovit dosud málopočetné vzdělané měšťanstvo a liberálně smýšlející duchovenstvo, jejichž světový názor, hodnoty a cíle původní jugoslavismus odrážel. Proto také nenalezl přívržence v nižších či méně vzdělaných vrstvách společnosti. To ostatně ani nebyl jeho účel. Rački a Strossmayer totiž i v tomto případě uvažovali v několika časových horizontech, přičemž zastávali názor, že se nejprve musí zformovat početnější a náležitě uvědomělá inteligence, která bude následně šířit „národní osvětu“ mezi lidovými masami. V době, kdy se však skutečně rozšířili řady chorvatské inteligence a národotvorný proces zahrnul také nižší vrstvy městského obyvatelstva, původní jihoslovanství přestalo plnit svou národně-integrační a mobilizační funkci. Definitivně se tak stalo v posledním desetiletí 19. století, kdy do chorvatského politického života pronikají čerstvé myšlenkové podněty a vznikají nové ideologické koncepce a strany, z nichž některé začínají politicky artikulovat zájmy dosud opomíjených segmentů společnosti (rolníků a dělníků). Jihoslovanství tak na přelomu století prochází zásadní transformací, přičemž se v rozličných podobách stává nedílnou součástí národně-politického programu pokrokové omladiny, rolnického i socialistického hnutí, předválečné chorvatsko-srbské koalice či stoupenců integrálního jugoslavismu z řad nacionalistické omladiny, jejíž příslušníci roku 1914 v Sarajevu napsali krvavou tečku za „dlouhým 19. stoletím“.

2. Dominantní aspekty bosenské problematiky v tvorbě a aktivitách Strossmayera a Račkého

Jak již bylo zdůrazněno, Strossmayer a Rački byli blízcí přátelé a názoroví souputníci, kteří se shodovali ve většině záležitostí souvisejících s jejich rozmanitými zájmy a aktivitami. O této skutečnosti názorně vypovídá mj. objemná korespondence mezi těmito dvěma čelnými proponenty původního jugoslavismu, která byla souhrnně vydána v meziválečném období.²³ Obdobné postoje a ideová východiska zastávali Strossmayer a Rački také v otázkách spjatých s Bosnou a jejím postavením v soudobých národně-integračních a státotvorných procesech na slovanském jihu.²⁴ Každý

²³ Srov. Ferdo ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer, I–IV*, Zagreb 1928–1931.

²⁴ Dosavadní badatelé většinou zkoumali postavení či úlohu Bosny v ideologii a politické činnosti Račkého a Strossmayera v časově ohraničených obdobích a tematicky úžeji vymezených okruzích. Zároveň se zpravidla zabývali stanovisky či jednáním pouze jedné z těchto dvou osobností. Nejvíce jejich pozornosti přitom poutala spolupráce vedení Národní strany s vládou Srbského knížectví z let 1866–1867 a postoje tvůrců ideologie jihoslovanství k Bosně za Velké východní krize v druhé polovině 70. let 19. století (o obojím více níže). Ucelenější pohled na místo Bosny v ideologii jihoslovanství tak podává prakticky pouze výše zmíněná monografie *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* z pera M. Grossové a jedna studie věnovaná východní otázce v Račkého celoživotní tvorbě: Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Franjo Rački i istočno pitanje (1860–1885)*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU (Zagreb) 9, 1979, s. 185–216. Práce, které pojednávají o životě a díle J. J. Strossmayera, se jeho vztahem vůči Bosně zabývají buď stručnou přehledovou formou, nebo se zaměřují na parciální aspekty dané problematiky (na takovéto texty bude odkázáno níže).

z nich ovšem věnoval zvýšenou pozornost odlišným aspektům bosenské problematiky, což vyplývalo z rozdílné povahy jejich veřejného angažmá.

Strossmayer se primárně zabýval jednak otázkami organizace církevní správy v Bosně a vzdělávání tamního římskokatolického duchovenstva,²⁵ jednak se ve svých projevech, korespondenci a memorandech zasazoval za vymanění Bosny z osmanské nadvlády,²⁶ neboť je pokládal za nezbytný předpoklad zlepšení životní situace a postavení bosenských křesťanů. V zájmu prosazení svých vizí a cílů se přitom opakovaně obracel na vrcholné státníky a církevní autority v monarchii i za jejími hranicemi. Od svého jmenování do biskupského úřadu v roce 1849 významně ovlivňoval zvláště záležitosti římskokatolické církve a jejích věřících v Bosně, kde po celou osmanskou epochu neexistovala regulérní církevní hierarchie a úlohu duchovních zastávali příslušníci tamní františkánské řádové provincie Bosna Stříbrná (Bosna Argentina / Bosna Srebrena). Nominálně ovšem Bosna náležela právě do církevní správy ěakovských biskupů, jejichž diecéze nesla oficiální název Biskupství ěakovské nebo bosenské a srijemské (Dioecesis Diacovensis seu Bosnensis et Sirmiensis). Strossmayer tudíž z titulu svého úřadu vysvěcoval do kněžského stavu bosenské mladíky a hrál důležitou roli při výběru všech bosenských apoštolských vikářů druhé poloviny 19. století.²⁷ Během prvního desetiletí na biskupském stolci pro něj podle názoru teologa Nika Ikiće dokonce Bosna představovala „nejdůležitější oblast, o níž se usilovně staral“.²⁸

Již měsíc poté, co jeho biskupskou nominaci posvětila papežská konzistoř, přeposlal Strossmayer chorvatskému bánovi Josipu Jelačićovi memorandum požadující základní občanská práva pro bosenské křesťany, které sestavil a adresoval sultánu Abdul Medžidovi I. bosenský františkán Ivan Franjo Jukić. Biskup při té příležitosti informoval Jelačice o svém záměru doručit tento dokument rakouskému ministerskému předsedovi a bána vyzval, aby v případě, že se mu naskytne příležitost, učinil totéž.²⁹ Současně jej požádal o pomoc v záležitosti, které následně věnoval mimořádné úsilí po bezmála tři desetiletí. Jednalo se o vzdělávání bosenských kleriků, jehož centrem se podle Strossmayerových představ mělo stát ěakovo, kde by se jim dostalo filozoficko-teologického vzdělání v mateřském jazyce a v neposlední řadě také

²⁵ Srov. Marko KARAMATIĆ, *Biskup Strossmayer i školovanje bosanskih franjevaca u ěakovu (1853.–1876.)*, Diacovensia (ěakovo) 1, 1995, s. 201–209; Petar SLIŠKOVIĆ, *Katolicizam u službi nacije*, in: Maria DĄBROWSKA-PARTYKA, Maciej CZERWIŃSKI (eds.), Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska, Ekumenizam, Europa/Chorwacja, ekumenizm, Europa, Kraków 2007, s. 37–52; N. IKIĆ, *J. J. Strossmayer*, s. 103–108.

²⁶ Srov. Josip Juraj STROSSMAYER, *Izabrani politički i književni spisi*, Prir. Dubravko Jelčić, Zagreb 2005; J. J. STROSSMAYER – Franjo RAČKI, *Politički spisi: rasprave, članci, govori, memorandum*, Prir. Vladimir Koščak, Zagreb 1971; Ferdo ŠIŠIĆ (ed.), *Josip Juraj Strossmayer: Dokumenti i korespondencija. Knjiga I. Od god. 1815. do god. 1859.*, Zagreb 1933; Vasilije KRESTIĆ (ed.), *Koncepcije Josipa Jurja Štrosmajera o istočnom pitanju. Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom-predsjednikom Rehbergom*, Istraživanja (Novi Sad) 5, 1976, s. 347–426.

²⁷ P. SLIŠKOVIĆ, *Katolicizam u službi nacije*, s. 38–39.

²⁸ N. IKIĆ, *J. J. Strossmayer*, s. 103.

²⁹ Srov. Tomislav MARKUS (ed.), *Strossmayerovo pismo banu Jelačiću o položaju bosanskih kršćana iz 1850. godine*, Marulić: hrvatska književna revija (Zagreb) 28, 1995, br. 5, s. 856–859.

„v národním duchu“.³⁰ Na počátku 50. let se biskupovi skutečně podařilo získat všechna potřebná povolení i odpovídající finanční prostředky a roku 1853 do jeho sídelního města přispěli první studenti z Bosny. O čtyři roky později pak získali vlastní budovu semináře, kterou pro ně nechal Strossmayer vystavět. Ve Slavonii se následně bosenští klerici vzdělávali až do poloviny roku 1876, kdy byli nuceni přesídlit do uherské Ostřihomi. Za tímto politicky motivovaným rozhodnutím, které se Strossmayer snažil všemožně, leč neúspěšně, zvrátit, stála uherská vláda, jež se celkem oprávněně obávala, že duchovní vzdělání pod kuratelou biskupa, který byl velkým chorvatským vlastencem a stoupencem slovanské vzájemnosti, budou v bosenském prostředí šířit myšlenky, jež jsou v rozporu s maďarskými národními zájmy.

Záležitosti římskokatolické církve v Bosně se ovšem Strossmayer snažil ovlivňovat i po okupaci země Rakouskem-Uherskem započaté roku 1878.³¹ Zaštitoval se přitom svým titulem bosenského biskupa, a to i poté, co bylo roku 1881 zřízeno tzv. vrchbosenské arcibiskupství v Sarajevu. Strossmayerovými hlavními starostmi zůstávaly organizace církevní správy v Bosně, postavení tamních římskokatolických věřících a vzdělávání jejich duchovních. V prvních letech po okupaci varoval před příliš unáhleným zřízením regulární církevní hierarchie v zemi, přičemž zastával názor, že by Bosna měla zůstat pod přímou jurisdikcí římské kurie, dokud se v ní nestabilizují poměry a nebude nalezena shoda s předáky místních františkánů ohledně podoby budoucí církevní organizace.³² Neúspěšně se tak pokoušel předejít konfliktům mezi diecézním klérem a bosenskými františkány, které ovšem trvají dodnes. Strossmayer se zasazoval o to, aby byly vyšší pozice v církevní hierarchii na území Bosny obsazovány místními rodáky či alespoň duchovními z Chorvatska.³³ Zároveň se protivil zřízení arcibiskupství v Sarajevu, neboť podle jeho mínění měly být okupované provincie osmanské říše z historických důvodů svěřeny pod jurisdikci záhřebského metropolitního arcibiskupství, potažmo ďakovských biskupů.³⁴ Výsledná podoba i způsob ustavení regulární církevní hierarchie v Bosně roku 1881 se však od biskupových představ diametrálně lišily, což se nejspíše promítlo i do jeho zpočátku poněkud odměřeného postoje vůči prvnímu vrchbosenskému arcibiskupovi Josipu Stadlerovi.³⁵ Strossmayer sice Stadlera počátkem 80. let kritizoval, ale později s ním v řadě otázek našel společnou řeč.³⁶ Oba vysoké církevní hodnostáře přitom pojil jejich zájem omezit maďarský vliv a upevnit pozice římskokatolické církve v bosenském prostře-

³⁰ Srov. M. KARAMATIĆ, *Biskup Strossmayer i školovanje bosanskih franjevacu u Dakovu*.

³¹ Srov. Josip BALABANIĆ – Josip KOLANOVIĆ (eds.), *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli, 1881–1887*, Zagreb 1999; Vasilije KRESTIĆ, *Biskup Štrosmajer u svetlu novih izvora*, Novi Sad 2002; P. SLIŠKOVIĆ, *Katolicizam u službi nacije*, s. 39–42; Zoran GRIJAK, *Josip Juraj Strossmayer i Josip Stadler*, in: Franjo ŠANJEK (ed.), *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer: zbornik radova*, Zagreb 2006, s. 269–294.

³² Srov. J. BALABANIĆ – J. KOLANOVIĆ (eds.), *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, s. 48–49, 624–625.

³³ Srov. Tamtéž, s. 202–205.

³⁴ Srov. Tamtéž, s. 58–59, 68–69.

³⁵ Srov. Tamtéž, s. 66–67, 202–203, 218–219; F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer, sv. II*, s. 394.

³⁶ Srov. Zoran GRIJAK, *Josip Juraj Strossmayer i Josip Stadler*, in: Franjo ŠANJEK (ed.), *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer: zbornik radova*, Zagreb 2006, s. 269–294.

dí, jehož Strossmayer hodlal dosáhnout mj. prostřednictvím institucionální a zákonné podpory dobrovolných konverzí muslimů ke katolictví.³⁷ Celkově lze ovšem říci, že jeho snahy o zasahování do církevních záležitostí v Bosně po roce 1878 nebyly korunovány úspěchem, neboť byly zpravidla v rozporu s představami a přáními vládnoucích kruhů monarchie, jimž se římská kurie snažila vycházet vstříc.³⁸

Také Rački se ve svých novinových článcích, projevech a korespondenci věnoval soudobým problémům, jejichž řešení se snažil iniciovat či ovlivnit Strossmayer.³⁹ Na rozdíl od mimořádně exponovaného biskupa se ovšem soustřeďoval rovněž na více či méně odbornou elaboraci jejich historické dimenze. Tento přístup spočívající v kombinování aktuální problematiky s výkladem jejích dějinných kořenů uplatnil Rački např. ve spise *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o iztočnom pitanju* (1862, Myšlenky jednoho Chorvata nestátníka o východní otázce). Jednalo se o sérii dvanácti novinových článků,⁴⁰ v nichž Rački nejuceleněji vyložil své pohledy na podstatu, historii a řešení východní otázky. V jednom dopise z roku 1858 pak dokonce Strossmayerovi sděloval svůj úmysl napsat církevní a světské dějiny Bosny, pokud setrvá několik dalších let v Římě, kde v tu dobu pobýval.⁴¹ Zanedlouho se však vrátil do vlasti a tento ambiciózní záměr se mu nikdy nepodařilo zrealizovat.

Při charakterizaci postavení Bosny v ideologii jihoslovanství však nelze opomenout jeho odborné historiografické rozpravy věnované chorvatskému státoprávnímu a územnímu vývoji⁴² či fenoménu středověké Církve bosenské.⁴³ Rački totiž díky svému badatelskému zájmu o starší dějiny Bosny přispěl zásadním způsobem ke „kodifikaci“ pojetí historicko-politické a národní příslušnosti této země nejen v rámci původního jugoslavismu, ale v chorvatském politickém myšlení obecně. Na druhou stranu je potřeba zdůraznit, že ačkoliv postavení Bosny v ideologii jihoslovanství nabývalo konkretizovanější a stabilnější podobu, než tomu bylo v případě ilyrismu, tak se ani Račkému nepodařilo zcela eliminovat všechny dosavadní nejednoznačnosti a rozporů vyplývající z dvojího, tj. chorvatského a širší jihoslovanského, pojetí této země a jejího obyvatelstva ve všech chorvatských národně-politických koncepcích vycházejících z jiho-slovanské myšlenky. Jak vyplývá z dalšího výkladu, důvody takového stavu spočívaly jednak v přetrvávajícím napětí mezi historickoprávním a přiroze-

³⁷ K Strossmayerovým postojům ke konverzím bosenských muslimů ke katolictví srov. J. BALABANIĆ – J. KOLANOVIĆ (eds.), *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, s. 52–55, 62–65, 81–87.

³⁸ M. GROSS, *Vijek i djelovanje*, s. 279.

³⁹ Srov. J. J. STROSSMAYER – Franjo RAČKI, *Politički spisi*.

⁴⁰ Srov. Franjo RAČKI, *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o iztočnom pitanju*, Zagreb 1862. Ačkoliv se jedná o první chorvatsky psaný spis o východní otázce, dosud nebyl publikován v ucelené podobě. Vycházel na pokračování od 29. srpna do 18. září 1862 v záhřebských novinách *Pozor* (čísla 198–199, 202–207, 210–212, 214).

⁴¹ Srov. Ivan ERCEG, *Djelatnost Dra Franje Račkoga odražena u njegovoj korespondenciji*, Zbornik Historijskog instituta JAZU (Zagreb) 2, 1959, s. 266.

⁴² Srov. TÝŽ, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Zagreb 1861; TÝŽ, *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod*, Rad JAZU (Zagreb) 56, 1881, s. 68–140.

⁴³ Srov. TÝŽ, *Bogomili i Patareni*, Prir. Franjo Šanjek, Zagreb 2003. Spis poprvé vyšel v letech 1869–1870 ve třech pokračováních v periodiku *Rad JAZU* (čísla 7/1869, 8/1869, 10/1870).

noprávním přístupem k Bosně, jednak v ambivalentně vymezeném vztahu mezi chorvatskou a srbskou národní identitou v Račkého učení.⁴⁴

3. Rački o historické a národní příslušnosti Bosny

Historickou příslušností Bosny se Rački poprvé podrobněji zabýval ve své brožuře *Odlomci iz državnooga prava hrvatskoga za narodne dynastie* (Zlomky ze státního práva chorvatského za národní dynastie) z roku 1861, v níž si vytyčil za cíl zmapovat chorvatský teritoriální vývoj od počátku 7. do konce 11. století. Už v předmluvě přitom čtenáře upozorňuje, že Chorvatsko bylo v minulosti větší než dnes a že zahrnovalo také určité oblasti, jež někteří soudobí autoři přisuzují jiným jihoslovanským státům. Zároveň se ohrazuje proti každému „jihoslovanskému vlastenci“, který by předkládané pojednání o územním rozsahu Chorvatska považoval za útok na svou užší vlast, resp. projev narušování jihoslovanské shody.⁴⁵ Argumentuje přitom tím, že Chorvati a Srbové sice mají společný původ a jazyk, pročez jsou jedním národem, ale současně musí jedni i druzí respektovat a ctít skutečnost, že mají rozdílné dějiny. Konkrétně tvrdí, že Chorvati a Srbové „založili dva různé státy, k nimž později přibyla kdysi chorvatská Bosna“.⁴⁶ Autor tedy již v úvodu sděluje, že Bosnu pokládá za historicky chorvatskou zemi, přičemž se předem ohrazuje proti nesouhlasným reakcím vůči tomuto stanovisku, které očekává ze strany Srbů.

V samotné rozpravě pak Rački dospívá k závěru,⁴⁷ že chorvatský národ má z titulu prvotního nabytí (titulus acquisitionis) „zákonné a nepromlčené právo vlastnictví na veškerý prostor od Bojany do Driny a Dunaje“, neboť se jedná o území, které Chorvaté hrdinsky dobyli v době stěhování národů.⁴⁸ Právě v autorem podrobněji vymezených hranicích, které zhruba zahrnují teritorium dnešního Chorvatska, Bosny a Hercegoviny, Slovinska a Černé Hory, se prý na počátku 7. století rozkládal původní chorvatský stát. Bosna tudíž tehdy podle Račkého slov tvořila „nedílnou součást Chorvatska“, což se snaží doložit historickými prameny.⁴⁹ Stejně jako všichni doboví chorvatští a srbsští učenci, kteří se zabývali nejstarším obdobím jihoslovanských dějin, přitom svá tvrzení zakládá primárně na výkladu spisu Konstantina Porfyrogenneta *O spravování říše* z 10. století.⁵⁰ S jeho pomocí vytyčuje rovněž prvotní hranici mezi

⁴⁴ Račkého texty se rozcházejí v odpovědi na otázku, zda se jedná se o dva národy nebo dvě plemena téhož národa. Dodejme, že pokud by platila druhá varianta, pak často není zcela zřejmé, zda se jedná o dvě plemena úžeji srbochorvatského či širě jihoslovanského národa (jehož součástí jsou nejen Chorvaté a Srbové, ale též Slovinci a Bulhaři).

⁴⁵ F. RAČKI, *Odlomci*, s. V.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Srov. Tamtéž, s. 38–39.

⁴⁸ Tamtéž, s. 39. Rački přitom zdůrazňuje, že chorvatský národ má na toto území jak historické, tak přirozené právo: „Na sve ove zemlje, [...], narod hrvatski ima pred Evropom takovo právo, kakovo ikoj ini narod na svoje: právo po historiji, právo po narodnosti, po starih listinah i po bratskoj krvi.“ Tamtéž, s. 38.

⁴⁹ Srov. F. RAČKI, *Odlomci*, s. 18–19.

⁵⁰ Byzantský císař Konstantina VII. Porfyrogennetos totiž ve svém díle *De administrando imperio* z 10. století mj. pojednává o dobovém teritoriálním rozsahu jednotlivých jihoslovanských držav na Balkánském poloostrově. V 19. století byl tomuto historickému prameni přikládán mimořádný význam ze strany chorvatských a srbských národních ideologů, kteří se jeho prostřednictvím

chorvatským a srbským národem, která prý na začátku 7. století procházela podél řeky Driny a Dinárských hor.⁵¹ Rački tím pádem prohlašuje Bosnu za historicky chorvatskou zemi nejen ze státně-politického, ale také národnostního hlediska (řeka Drina totiž tvoří podstatnou část východní hranice Bosny se Srbskem).

Primárním účelem citované publikace bylo poukázat na historickou svébytnost a územní rozsah Trojjediného království v době, kdy se rozhodovalo o budoucím státoprávním uspořádání habsburské monarchie po pádu Bachova absolutismu. Na jaře roku 1861 zasedal poprvé od revolučních let 1848–1849 chorvatský sněm, který na jednom z prvních jednání přijal usnesení, že Chorvatsku musí být navrácena území, která v minulosti ztratilo ve prospěch osmanské říše. Z odsouhlaseného textu je patrné, že delegáti předpokládali, že se blíží řešení východní otázky, pročež považovali za důležité zdůraznit historickou příslušnost zmíněných, blíže nespecifikovaných, oblastí k Trojjedinému království.⁵² Nedlouho poté zopakovali týž požadavek v adrese panovníkovi.⁵³ Obdobné ladění má i dobový program Národní strany,⁵⁴ jehož byl Rački spoluautorem, a v němž je přímo požadováno, aby v případě územního rozšíření Rakouska na úkor Turecka byly s Chorvatskem sloučeny všechny dobyté země,

pokoušeli dokázat starobylost nároku vlastního národa na určitá sporná území. Porfyrogennetos jim přitom skýtal dostatek prostoru ke zcela protichůdným interpretacím, neboť hranice mezi jednotlivými politickými útvary a národy vytyčoval značně nejednoznačným a rozporuplným způsobem. Srov. Tibor ŽIVKOVIĆ, *Constantine Porphyrogenitus' Source on the Earliest History of the Croats and Serbs*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (Zagreb) 42, 2010, s. 117–131; Relja NOVAKOVIĆ, *Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X. stoljeća*, Historijski zbornik (Zagreb) 19–20, 1966–67, s. 265–293.

⁵¹ Srov. F. RAČKI, *Odlomci*, s. 19–20.

⁵² Celistvý text usnesení zní: „U očigled dogodjajah političkih sbivših i sbijajućih se u susjednom carstva turskom, s kojih razpad takovog prijē ili poslie sliediti mora, ćuti se sabor trojedne kraljevine potaknutim: da, za užčuvanje pravah krune i države hrvatske na one njojzi od nje-gda pripadajuće, nu nezgodom vremenah odciēpljene i turskom carstvu privaljene pokrajine, ovdje naročito napomene, da se ove pokrajine kod riešenja iztočnog pitanja opet trojednoj kraljevini pridružiti moraju.“ *Članak XI. O pravu trojedne kraljevine na nje-gda hrvatske sada turske pokrajine*. in: Dragojlo KUŠAN, Mirko ŠUHAIJ (eds.), *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861., Svezak I.*, Zagreb 1862, s. 16.

⁵³ Sabor od panovníka žádal obnovení teritoriální integrity Trojjediného království, přičemž mj. zdůraznil mimořádnou historickou úlohu Chorvatů při obraně monarchie i Evropy: „... tři vie-ka, puna nade i nevolje, bdije narod pod oružjem i proljeva riekomice svoju krv za dom i priestol Vašega Veličanstva i za obranu carevine i Europe“. V souvislosti s východní otázkou pak delegáti vyzvali císaře, aby navázal na někdejší ofenzivní politiku habsburské dynastie vůči osmanské říši, získal zpět ztracená území a na základě historického i národního práva je sjednotil Trojjediným královstvím: „S one strane rieke Une i Save žive narod, koji je nje-kada istu sudbinu dielio s trojednom kraljevinom, ter ima ne samo po svezi prošastnosti, nego i po svezi zemljopisnoga položaja i jedne krvi istu i u buduće dieliti. Kada se ondje počme rušiti, što nije osnovano na pravdi i na istom temelju, na kojem stoje ostale kršćanske države, Vaše će Veličanstvo steći velike zasluge za naš narod, čovječansko i svoj dom, ako nit narodne i dinastičke politike, od koje se je od njeke dobe žalibože odstupilo, ondje nastavi, gdje bi prekinuta i opet sjedini, što bi po pravcu poviesti i naravi imalo sjedinjeno biti.“ *Saborska predstava na Nj. Veličanstvo za povratak cjelokupnosti troj. Kraljevine*, in: Dragojlo KUŠAN, Mirko ŠUHAIJ (eds.), *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861., Svezak II.*, Zagreb 1862, s. 31–35.

⁵⁴ Srov. I. ERCEG, *Djelatnost Dra Franje Račkoga*, s. 267–268.

v nichž se mluví slovanským jazykem.⁵⁵ Součástí programu jsou též body, od jejichž realizace si vedení strany slibovalo upevnění chorvatského politického vlivu a hospodářských pozic v Bosně. Konkrétně bylo požadováno usnadnění přechodu vzájemné hranice a odstranění celních bariér, obsazení míst rakouských konzulů v Bosně osobnostmi původem z Trojjediného království a jmenování dvou Chorvatů na rakouské vyslanectví v Cařihradě „s ohledem na Bosnu, Hercegovinu a turecké Chorvatsko“.⁵⁶ Je tedy zřejmé, že Bosna byla v době, kdy Rački formuloval svou národně-politickou koncepci, předmětem eminentního zájmu dobové chorvatské politické reprezentace. Ta se přitom ztotožňovala s jeho přesvědčením o chorvatském historickém právu na tuto zemi a většinově sdílela i Račkého představy o někdejší územní rozsahu chorvatského státu. Hlavní ideolog jihoslovanství také na půdě chorvatského sněmu zopakoval své zjištění z výše citované brožury, že Trojjediné království „kdysi sahalo od Jaderského moře do Driny, od Drávy do Bojany, přinejmenším do Neretvy“.⁵⁷

V souvislosti se zmínkou Neretvy, je potřeba říci, že Rački již ve své publikaci poukázal na skutečnost, že v době největšího mocenského rozmachu chorvatského státu v 11. století tvořila jeho jižní hranici nejspíše právě tato řeka a nikoliv Bojana, která se vlévá do moře až na dnešním černo-horsko-albánském pomezí. Následujícího roku 1862 proto Rački v souladu s tímto názorem kritizoval právě vydanou mapu historických hranic chorvatského státu,⁵⁸ jejímuž autorovi Josipu Partašovi vytkl, že nerozlišuje mezi oblastmi původně osídlenými Chorvaty a teritoriálním rozsahem chorvatského státu. Ten se totiž v průběhu staletí měnil a na území mezi Drinou a Bojanou „se stýkala dvě plemena, to jest chorvatské a srbské, jednoho prvotního národa, přičemž národ srbský zajisté mezi oněmi řekami zasahoval hlouběji k moři“.⁵⁹ Partaš prý proto neměl oblasti, které zhruba odpovídají teritoriu soudobé Černé Hory a jihovýchodní části bosenského pašalíku, zahrnout do hranic historického Chorvatska.⁶⁰

Vezmeme-li v úvahu, že Rački ve výše citované publikaci sám tvrdil, že tyto kraje tvořily v 7. století nedílnou součást chorvatského státního i národního prostoru, pak se jedná o patrný rozpor, který můžeme vyložit dvěma způsoby. Jako méně pravděpodobná se jeví možnost, že Rački pozměnil svůj názor na původní rozhraničení mezi Chorvaty a Srby, resp. na vztah mezi těmito dvěma entitami, o jehož nejednoznačnosti názorně svědčí citovaná konstatace, v níž jsou Srbové současně označováni za národ i za jedno z plemen prvotního národa, který tvořili (tvoří?) spolu s Chorvaty. Za příhodnější pokládám vysvětlení, že se Rački domníval, že jím dříve zaznamenaný posun politických hranic Chorvatska směrem na sever, k němuž mělo dojít mezi 7. a 11. stoletím, byl provázen rovněž změnou etnického charakteru daného území mezi Drinou a Bojanou, která vyznívala ve prospěch Srbů. Vzhledem k deklarované

⁵⁵ Tamtéž, s. 268.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politički spisi*, s. 337–338.

⁵⁸ Mapa vyšla pod názvem *Zemljovid stare cjelokupne Kraljevine Hervatske: sa označenjem granicah sada obstojećih pokrajinah* (1862, Mapa starého celkového Království chorvatského: s vyznačením hranic nynějších oblastí) v Záhřebu. Její kritiku Rački uveřejnil v periodiku *Pozor* 14. 10. 1862.

⁵⁹ *Pozor*, br. 236, 14. 10. 1862; citováno dle: M. GROSS, *Vijek i djelovanje*, s. 126.

⁶⁰ Tamtéž.

chorvatsko-srbské národní jednotě ovšem z této skutečnosti nevyvozoval žádné dalekosáhlé závěry.

Jeho pojetí chorvatského historického práva státního, které tak vehementně obhajoval před a během zasedání saboru v roce 1861, zůstalo touto změnou nedotčeno. Rački jej beztak považoval především za prostředek k upevnění politicko-správní integrity Trojjediného království a nikoliv za platformu sjednocení slovanského jihu ve velkochorvatských intencích (jak tomu bylo v případě pravašů). Z hlediska přirozeného práva národního, na němž stavěl svou koncepci jihoslovanského sblížení, pak teoreticky nehrálo žádnou roli, zda na určitém území převažoval živel chorvatský či srbský. Jak Rački poznamenal ve svém zmiňovaném spise o východní otázce, který vyšel nedlouho před jeho kritikou Partašovy mapy: „Jako Chorvat nerozlišuji prospěch národa chorvatského od prospěchu národa srbského, neboť jsem přesvědčen, že to co je prospěšné jednomu, nemůže být na škodu druhému. Jaké oblasti Balkánského poloostrova obsadili kdysi Chorvaté, jaké Srbové, dokud sahá národ srbský, dokud chorvatský, to jsou otázky, které mohou vyřešit ‚sine ira et studio‘ učení dějepisci a jazykovědci. Já považuji Chorvaty a Srby za dvě plemena jednoho a téhož národa, rozdělená samotnými dějinami.“⁶¹

Tyto Račkého postoje se odrážely také v jeho pohledu na Bosnu. V letech 1861–1862 sice opakovaně trval na chorvatském historickém právu na tuto zemi, později ovšem zdůrazňoval především její vícenárodní charakter. Kritizoval přitom národnostní výlučnost, s níž k Bosně přistupovala řada dobových srbských i chorvatských autorů a veřejných činitelů. Jako historika jej popuzovalo zvláště účelové zkreslování bosenských dějin, jehož se hojně dopouštěli Srbové i Chorvaté v zájmu prokázat exkluzivní právo vlastního národního společenství na Bosnu. Opakovaně přitom polemizoval s představiteli obou stran tohoto sporu. Srbům vytýkal mj. „dobyvatelské úmysly k výlučnému prospěchu Srbstva“⁶² nebo připisování srbské národní příslušnosti Bosňanům všech tří vyznání.⁶³ Chorvaty pak kritizoval zvláště za lpění na historickém právu jako základním axiomu národní politiky.⁶⁴ V jednom soukro-

⁶¹ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 214, 18. 9. 1862.

⁶² J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politički spisi*, s. 478. Citace pochází z textu *Zablude srpske politike* (1886, Omyly srbské politiky), v němž Rački nejkomplexněji vyložil své výhrady vůči politice Srbska i srbských politiků v Rakousku-Uhersku. Článek sepsal v reakci na vojenskou agresi Srbska vůči Bulharsku roku 1885.

⁶³ Zvláště výmluvný případ kritiky tohoto přístupu představuje Račkého recenze knihy *Opis Bosne i Hercegovine* (1865, Popis Bosny a Hercegoviny) srbského autora Tomy Kovačeviče. Recenzent zjišťuje, že se v podstatě jedná o nové, „srbizované“ vydání díla I. F. Jukiće *Zemljopis i poviestnica Bosne* (1851, Zeměpis a dějiny Bosny). Rački tomuto plagiátu vytýká jeho nacionální a náboženskou výlučnost, neboť na rozdíl od originálu „nije nadahnut onim pomirljivim duhom, koji odlikuje Jukića, izmedju jednokrvne braće svih triju vjerozakona. Najgore u Kovačeviča prolaze Bošnjaci katolici. Oni su »zasliepljeni rimokatolici« (str. V); svi stanovnici jesu dakako sami oveiani Srbi, a »nejednako naimenovanje izišlo je iz popovske fabrike koji su htjeli po svojoj zloći i po nameri propagandista jedan isti narod razvoditi« itd. (str. 21). Tko će se o tom osvjedočiti, u koga je veći fanatizam, u fratra bosanskoga ili u pravoslavnoga pisca, toga savjetujem, da spravna §. 11. u Jukićevu zemljopisu (str. 16) i Kovačevičevu opisu (str. 18).“ Franjo RAČKI, *Opis Bosne i Hercegovine od Tome Kovačeviča*, Književnik (Zagreb) 3, 1866, s. 156–157.

⁶⁴ Srov. např. spis *Stranka prava* (1881, Strana práva): J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politički spisi*, s. 411–427.

mém dopise z roku 1877 adresovaném čelnému představiteli dalmatské Národní strany Mihovilu Pavlinovići dokonce Rački zpochybnil samotnou relevanci konceptu historického práva v případě, že nekoresponduje s právem národním.⁶⁵ Údajnou jalovost jednostranného prosazování historického práva přitom ilustroval tvrzením, že pokud někdo disponuje tímto právem na Bosnu, pak je to především Turecko a v druhém plánu Uhry.⁶⁶

Při stejné příležitosti Rački rovněž odsoudil manipulativní výklady dějin Bosny, jejichž cílem bylo za každou cenu nalézt historické důkazy o její domnělé příslušnosti k chorvatskému politickému či národnímu prostoru. Jelikož se takovému zneužívání dějin snažil předejít, tak ve své historiografické tvorbě věnoval mimořádnou pozornost problematice teritoriálního vývoje chorvatského státu, přičemž se pochopitelně zabýval i otázkou politické svrchovanosti nad Bosnou ve staletích předcházejících jejímu dobytí osmanskými Turky. Výjimečně faktograficky nabitá byla v tomto ohledu zvláště jeho studie *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod* (1881, Chorvatsko před XII. stoletím z hlediska územního rozsahu a národa), v níž se Rački po dvaceti letech od vydání své výše analyzované brožury o územním vývoji Chorvatska mezi 7. a 11. stoletím znovu zabýval stejným tématem. Tentokrát ovšem nebyl motivován snahou o vymezení rozsahu chorvatského historického práva, což spolu s celkově odbornějším rázem práce bezesporu napomohlo tomu, že dospěl k mnohem realističtějším závěrům ohledně rozsahu chorvatského středověkého státu, než tomu bylo v roce 1861. Zatímco tehdy rezolutně hájil chorvatskou státní i národní příslušnost veškerého teritoria od Jadranu po Drinu a Bojanu, nyní nejzazší historické hranice Chorvatska klade do povodí Neretvy a Vrbasu,⁶⁷ přičemž konstatuje, že „Chorvatsko postupem času své území vůči Bosně ztrácelo a nikoliv získávalo“.⁶⁸

Rački, který bezpochyby významnou měrou přispěl k tomu, že chorvatští politici i veřejnost začali vnímat celou Bosnu jako nedílnou součást chorvatského historického prostoru, se tak nyní paradoxně vrací do rámce hranic Tureckého Chorvatska,⁶⁹ jež ke všemu vymezuje dosti střízlivým způsobem.⁷⁰ Pro úplnost budiž řečeno,

⁶⁵ Dopis uveřejnil spolu s polemickými glosami jeho adresáta a svým stručným komentářem Rade Petrović. Srov. Rade PETROVIĆ, *Franjo Rački o istorijskom pravu na Bosnu i Hercegovinu*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU (Zagreb) 9, 1979, s. 217–223.

⁶⁶ „Ako se vidi ko poziva na pravo historičko tada ga imade Turčin; a poslije Turčina Ugar-ska; ali ova imade jednako pravo i na Vlašku, Jeruzalim, Napulj itd.“ Tamtéž, s. 222.

⁶⁷ Zatímco v přímoří prý jižní hranici Chorvatska původně tvořila řeka Cetina a od 11. století Neretva, na východě jeho území sahalo maximálně do povodí Vrbasu. Srov. F. RAČKI, *Hrvatska prije XII. vieka*, s. 140.

⁶⁸ Tamtéž, s. 102.

⁶⁹ Tureckým Chorvatskem bylo od počátku 17. století do okupace Bosny Rakouskem-Uherskem (1878) označováno území mezi povodími řek Uny a Vrbasu, které v minulosti buď přímo náleželo k chorvatskému státu, nebo se po zániku středověké bosenské státnosti (1463) nacházelo pod svrchovaností uhersko-chorvatských panovníků. Vydělování Tureckého Chorvatska z území osmanské Bosny a zdůrazňování jeho historické příslušnosti k chorvatskému státu bylo charakteristickým prvkem chorvatského politického myšlení až do druhé poloviny 19. století. Srov. P. STEHLÍK, *Turecké Chorvatsko a ilyrští bratři*, s. 479–480.

že se sám vždy vyhýbal termínu Turecké Chorvatsko a při definování východních hranic historického Chorvatska používal prosté geografické vymezení či názvy středověkých žup. V rozebírané studii pak poukázal na skutečnost, že severozápadní cíp soudobé Bosny (přibližně do rozvodí Uny a Vrbasu) sice tvořil integrální součást Chorvatska až do doby, kdy byl ovládnut osmanskými vojsky,⁷¹ avšak většinu ostatních pohraničních oblastí ztratil chorvatský stát ve prospěch Bosny ještě před příchodem Turků. Rački též stručně zmapoval, jak se Bosna postupně územně rozšiřovala na úkor svých sousedů, což bylo provázeno procesem prohlubování jejího autonomního postavení, který nakonec vyústil v nabytí plné státní suverenity.⁷²

Za výchozí bod svého bádání bere autor opět Porfyrogennetův spis, z nějž vyvozuje, že v polovině 10. století, kdy bylo dílo sepsáno, zaujímal Bosna relativně malé území v povodí stejnojmenné řeky a nacházela se pod svrchovaností srbského knížete. Její západní hranice, kterou lokalizuje do povodí Vrbasu,⁷³ tak prý současně představovala hranici Chorvatska se Srbskem. Rački dokonce tehdejší Bosnu nazývá mostem, který tyto dvě země spojoval.⁷⁴ Nejspíše mj. na základě tohoto tvrzení vyslovila chorvatská historička Mirjana Gross domněnku, že Rački „právě v Bosně a Hercegovině tuší onen krystalizační bod, který by nakonec mohl spojit Chorvaty a Srby“.⁷⁵ Jisté je, že Rački se více než kterýkoliv jiný chorvatský národní ideolog 19. století snažil zamezit tomu, aby Bosna představovala příčinu sváru mezi těmito dvěma národy. Již v roce 1869 tak napsal, že „Bosna se svou pozdější nedílnou součástí Humem (tj. Hercegovinou – pozn. autora) patří mezi národnostně chorvatsko-srbské země“,⁷⁶ přičemž tomuto pojetí zůstal věrný po celý život. Přestože počátkem 60. let hájil chorvatské historické právo na Bosnu, ve stejné době vybízel Srbsko k vymanění této země z turecké nadvlády.⁷⁷ Nikdy přitom nezpochybnil národní právo Srbů na tuto zemi a vždy důsledně trval na tom, že Bosna patří Chorvatům i Srbům, pročež by o ní měli rozhodovat ve vzájemné shodě. Tento přístup byl příznačný zvláště pro jeho pojetí řešení východní otázky, o němž pojednám podrobněji. Předtím ovšem pokládám za přínosné zmínit ještě jeden okruh Račkého historiografické tvorby, který úzce souvisí s národnostní, resp. etnokonfesionální, dimenzí bosenské otázky. Mám jím na mysli jeho teze o středověké Církvi bosenské a úloze jejích věřících v bosenském politickém vývoji a etnogenezi.

⁷⁰ „Iztočne granice izmedju Save i Neretve niesu se za sve ovo vrieme bitno mienjale dopiruć ondje do gorja, koje dieli s jedne strane poriečje Neretve od poriečja Vrbasa, s druge strane poriečje Vrbasa od poriečja Une, ali tako da sa one i prvo u Posavini obuhvatale.“ Tamtéž, s. 140.

⁷¹ Srov. Tamtéž, s. 74, 99–100.

⁷² Srov. Tamtéž, s. 95–101.

⁷³ Srov. Tamtéž, s. 73–74.

⁷⁴ „Most pako, koj je spajao Hrvatsku i Srbiju bijaše ,τό χωρίον Βόσωνα.“ Tamtéž, s. 83.

⁷⁵ M. GROSS, „Ideja jugoslovenstva“ *Franje Račkoga*, s. 341. Autorka výslovně hovoří o „dojmu“, přičemž nespecifikuje, na čem jej zakládá.

⁷⁶ F. RAČKI, *Bogomili i Patareni*, s. 57.

⁷⁷ Srov. TÝŽ, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 214, 18. 9. 1862.

3. 1. Rački a bogomilský mýtus

Těžko bychom hledali téma úzce spjaté s dějinami Bosny, které se těšilo takové pozornosti moderní historiografie jako fenomén heterodoxní Církve bosenské, která spolu s etablovanými křesťanskými církvemi římskokatolickou a pravoslavnou utvářela konfesijní ráz bosenské společnosti ve středověku. Rački stál u samotného zrodu odborného bádání osvětlujícího charakter této instituce, přičemž některé jeho závěry byly nekriticky přejímány pozdějšími generacemi dějepisců i laických autorů, jejichž fantazii jitrí tato látka opředená aurou záhadnosti dodnes.

Tvůrce ideologie jhoslovanství se Církví bosenskou zabýval nejobsáhleji ve spise *Bogomili i Patareni* (1869–1870, Bogomilové a Pataréni), kde prezentoval několik problematických tezí, jež sice nebyly původní, ale které zaštitil svou odbornou autoritou. Především jeho zásluhou tak začaly být široce uznávány, a to i za hranicemi Chorvatska a širě jhoslovanského prostoru. Podle současného bosenskohercegovského historika Dubravka Lovrenoviće tak Rački sehrál velmi důležitou roli při konstituování tzv. bogomilského mýtu,⁷⁸ který je dodnes (zne)užíván k politicko-ideologickým účelům. Termín bogomilové se původně vztahoval ke stoupencům dualistického náboženského učení, jež se zrodilo v 10. století v Bulharsku. Rački ovšem tvrdí, že se odtud bogomilství rozšířilo nejprve do Srbska a na sklonku 12. století též do Bosny, kde se prý bogomilská sekta „více než v kterékoliv jhoslovanské zemi upevnila a rozšířila“.⁷⁹ Ačkoliv seriózní historiografie druhé poloviny minulého století přesvědčivě zpochybnila souvislost mezi přívrženci zmíněné bulharské hereze a Církví bosenskou, její věřící, kteří sami sebe nazývali křesťany (krstjani), bývají zvláště v bosňáckém prostředí dodnes označováni za bogomily.⁸⁰

Rački sice preferoval termín pataréni, jenž používal jako synonymum, ale jádro bogomilského mýtu tkví v tezi, jíž zpopularizoval a která praví, že tito domnělí heretici přestoupili po obsazení Bosny osmanskými Turky hromadně a dobrovolně na islám.⁸¹ Konvertovat přitom měli poté, co se z důvodu náboženských rozbrojů s katolíky a z touhy po pomstě spojili s muslimy proti „svým jinověrným bratřím“,⁸² a tak zpečetili osud bosenského království, které vydali napospas tureckým dobyvatelům. V důsledku zrady a zbabělosti se tak prý sultán domohl Bosny snadněji a rychleji než kterékoliv jiné jhoslovanské země.⁸³ Rački doslova tvrdí, že „Bosna byla velmi nemocná, když nebyla sto hrdinsky zahynout“, přičemž za hlavního původce této

⁷⁸ Historickému vývoji a soudobé instrumentalizaci bogomilského mýtu věnoval Lovrenović monografii, v níž také stručně pojednal o úloze F. Račkého při jeho konsolidaci. Srov. Dubravko LOVRENOVIĆ, *Povijest est magistra vitae (O vladavini prostora nad vremenom)*, Sarajevo 2009.

⁷⁹ F. RAČKI, *Bogomili i Patareni*, s. 57.

⁸⁰ Srov. přehledné shrnutí této problematiky spolu se základní bibliografií v článku: Srećko M. DŽAJA – Dubravko LOVRENOVIĆ, *Srednjovjekovna Crkva bosanska*, Svjetlo riječi (Sarajevo), posebni prilog Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili, siječanj 2007, s. 1–16.

⁸¹ Srov. F. RAČKI, *Bogomili i Patareni*, s. 59.

⁸² Tamtéž, s. 123.

⁸³ Srov. Tamtéž, s. 116, 122–123.

„nemoci“ označuje náboženskou a morální zkaženost, která prý po staletí nahlodávala její tkáň.⁸⁴

Z hlediska pozdějšího vývoje bogomilského mýtu se pak jako nejdůležitější jeví jednak jeho závěr, že k islámu konvertovala značná část bosenských šlechticů, jednak nabízená odpověď na otázku, jak je možné, že zatímco katolíci a pravoslavní žijí v Bosně dodnes, tamní „pataréni“ náhle zmizeli z historické scény po pádu země do tureckého područí. Tuto skutečnost si totiž Rački vysvětluje slovy: „Zaměňme bosenské patarény současnými muslimy a získáme starý obraz náboženských vztahů v Bosně.“⁸⁵ Hlavní ideolog jihoslovanství tak odvozuje původ bosenských muslimů od údajných středověkých heretiků, jejichž elita si udržela mocenské postavení díky své konverzi k islámu, a pro něž se s Račkého přičiněním vžilo označení bogomilové.

Tato historická konstrukce sice byla později spolehlivě vyvrácena, ale od přelomu 19. a 20. století se podílela na formování svébytné národní identity bosenských muslimů, kteří jejím prostřednictvím poukazovali na historickou kontinuitu vlastního národního společenství sahající do předosmanského období.⁸⁶ Na těchto základech konstruovaný bogomilský mýtus měl tudíž zpočátku legitimizační funkci, neboť nejen soudobé šlechtě, ale celému kolektivu bosenských muslimů skýtal obdobné historické ukotvení, s jakým v zájmu prosazení svých národně-politických zájmů operovali jejich křesťanští sousedé. Od 90. let minulého století se však tento mýtus stal nedílnou součástí ideového a argumentačního instrumentáře bosňáckých nacionalistů, kteří jej v nejrůznějších obměnách začleňují do svých pseudovědeckých výkladů bosenské historie.⁸⁷ Dějiny totiž po vzoru svých srbských a chorvatských ideologických souputníků pojímají jako symbolické bojiště a prostřednictvím bogomilského mýtu ospravedlňují své hegemonistické postoje a cíle prosazované v reálném politickém životě.

Domnělé bogomilství Církve bosenské, jež francouzský slavista André Vaillant (1890–1977) celkem oprávněně označil za „dílo F. Račkého a chorvatského romantismu“, tak má dodnes své zapálené, leč poněkud nečekané, zastánce.⁸⁸ V době, kdy Rački psal o tomto fenoménu, z nějž se postupně vyvinula „ona krásná nacionální hereze, na níž byli Chorvaté hrdí a která konkurovala českému husitství“, totiž předci dnešních Bosňáků ještě byli národnostně indiferentní a Chorvaté i Srbové je zpravidla považovali za nedílnou součást vlastního národa.⁸⁹ Ideologové původního jugoslavisu v tomto ohledu nepředstavovali výjimku.

⁸⁴ Tamtéž, s. 123. Obdobně expresivním způsobem komentoval Rački zánik středověké bosenské státnosti již ve své zmiňované sérii článků o východní otázce, a to v kontextu popisu pronikání osmanských Turků na Balkán: „Kao posljednja žrtva na balkanskoj hekatombi sruši se nesložna Bosna (1463.), zaklana izdajničkim nožem vojvode Radaka!“ TÝŽ, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 198, 29. 8. 1862.

⁸⁵ Tamtéž, s. 124.

⁸⁶ Srov. např. Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijsko razdoblje 1463.–1804.*, Mostar 1999.

⁸⁷ Srov. D. LOVRENOVIĆ, *Povijest est magistra vitae*, s. 201–329.

⁸⁸ Citováno dle TÝŽ, *Bosanski mitovi*, s. 31.

⁸⁹ Tamtéž.

4. Střetávání křesťanství a islámu jako podstata východní otázky a bosenští muslimové

Rački a Strossmayer zaujímali krajně negativní postoj vůči islámu, což se promítalo do jejich pojetí východní otázky i obecnějšího vztahu mezi Západem a Východem. Jejich podstatu totiž víceméně redukovali na střetávání křesťanství a islámu, jež přitom pojímali jako souboj Dobra se Zlem, resp. civilizace s barbarstvím. Na utváření této zjednodušující optiky se bezesporu podílela nejen skutečnost, že byli oba křesťanskými duchovními, ale také obecně evropská a zvláště domácí kulturní tradice stereotypního nahlížení na islám, muslimy a osmanskou říši.⁹⁰ V textech tvůrců ideologie jihoslovanství se každopádně k těmto třem souvisejícím pojmům pravidelně pojí epitety jako fanatický, bojovný, barbarský či despotický.

Platí to např. pro Račkého zmiňovaný spis o východní otázce z roku 1862, v němž autor hájí názor sdílený i Strossmayerem, že osmanskou říši nelze reformovat, a že je odsouzena k zániku. Toto přesvědčení přitom odůvodňuje tím, že Turecko na rozdíl od soudobých evropských států nestojí na zdravých základech tvořených „křesťanskou rodinou“ a „evangelickou rovností“.⁹¹ Pouze křesťanská rodina založená na monogamii, nerozlučném sňatku a jasném vymezení práv a povinností mezi jejími jednotlivými členy totiž prý vytváří vhodné podmínky pro výchovu dětí. Podobně dogmatické stanovisko zaujímá autor také k uspořádání společenského života, právního řádu státu a mezinárodních vztahů. Všechny tyto oblasti se podle něj v případě křesťanských zemí řídí principy rovnoprávnosti a svobody, které vycházejí z evangelia. Právě díky tomu prý křesťanské státy dosáhly mimořádných úspěchů na poli vědy, umění, hospodářství a osvěty, přičemž reprezentují stabilní entity, jež se nemusejí obávat o svou existenci, rozvoj a pokrok.

Naproti tomu osmanská říše je podle Račkého předurčena k úpadku, neboť se jedná o státní útvar založený na Koránu, jehož slovo je v přímém rozporu se zmíněnými „státotvornými“ hodnotami a principy. Muslimská rodina prý neplní svou výchovnou úlohu, neboť Korán otevírá prostor polygamii a stvrzuje nerovnoprávnost pohlaví. Žena pak v očích muže představuje pouhý sexuální objekt a to „nejen v harému, ale dokonce i v ráji“. Rodina vytvořená na takovýchto základech představuje krajně amorální prostředí, kde matka ztrácí svou důstojnost i mateřský cit ve „věčném žaláři, v hnusu všeho smilstva, v kovárně všelikých spletek“. Dítě tak vyrůstá „nadivoko“ a od svých rodičů se namísto užitečných věcí učí tomu, „co by nemělo znát“. Následně ovšem v oblasti výchovy dětí selhává také mešita a stát, neboť se jedná o instituce, jež brání rozvoji vzdělanosti, vědy a osvěty tím, že vyznávají „vrcholný princip mohamedánské pedagogie“, který praví, že „všechna moudrost a všechna věda je obsažena v Koránu“.

⁹⁰ Srov. Petr STEHLÍK, *Kletí Turci nebo ilyrští bratři? Bosenští muslimové v programových spisech a literatuře ilyristu*, in: Marek PŘÍHODA, Hana VAŇKOVÁ (eds.), *Slovanské jazyky a literatury: hledání identity*, Praha – Červený Kostelec 2009, s. 243–250; Božidar JEZERNIK (ed.), *Imagining 'the Turk'*, Cambridge 2010 (srbsky: *Imaginarni Turčin*, Beograd 2010); Andrew WHEATCROFT, *Infidels: A History of the Conflict Between Christendom and Islam*, London 2003 (česky: *Nevěřící: střety křesťanstva s islámem v letech 638–2002*, Praha 2006).

⁹¹ Srov. F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 199, 30. 8. 1862.

Svatá kniha islámu tak podle autorova názoru hájí tmářství, jež v kombinaci s údajným náboženským fanatismem vycházejícím z dogmatu, že „všichni, kdo neuznávají Mohameda za proroka, jsou psiska, která je potřeba obřezat nebo zabít“, zásadně limituje životaschopnost muslimských států. Svou moc totiž zakládají výhradně na násilí a despotismu, přičemž nerespektují mezinárodní právo, diskriminují a terorizují nemuslimskou část populace, jíž stejně jako ostatním občanům upírají rovná práva a nárok na osvětu a vzdělání, brání rozvoji vědy a umění a v dlouhodobější perspektivě tak spějí k záhubě. Ta prý dříve či později nevyhnutelně postihne také osmanskou říši, která vznikla právě na takovýchto pochybných „státních principech“, o jejichž povaze podle autora podávají názorné svědectví dodnes zpustošené rozsáhlé oblasti kdysi ukořistěné Turky a „pětisetleté mučednictví křesťanských národů“.

Svou krajně zaujatou a stereotypní tirádu o morální zhýralosti a demokratické insuficientnosti světa islámu uzavírá Rački konstatací, že bezpráví, v němž žijí křesťané v Turecku, věrně vykresluje „náš skvělý básník ve svém nesmrtelném Smail-agu Čengićovi“. Odkazuje tedy na jeden ze svých zmiňovaných inspiračních zdrojů, jímž je domácí kulturní tradice – v tomto případě konkrétně reprezentovaná poémou Ivana Mažuraniće, klasickým dílem chorvatské protiturecké literatury. Rački tak bezděky připouští, že jeho představy o postavení křesťanů v osmanské říši jsou utvářeny nebo přinejmenším konvenují s literární fikcí.⁹²

Křesťané pod tureckou nadvládou přitom užívají jeho bezmezné sympatie, pročez také v jednom z dalších pokračování svého pojednání o východní otázce napadá údajně marnou a amorální víru evropské křesťanské diplomacie a jejich „novinářských nohsledů“ v možnou nápravu osmanské říše cestou reforem. Ty prý totiž namísto zamýšleného zrovnoprávnění křesťanů naopak stupňují jejich utrpení. V souladu s výše uvedenými argumenty proto Rački dochází k závěru, že veškeré takto motivované úsilí evropské diplomacie je předem odsouzeno k nezdaru, dokud její představitelé nepochopí, že by „z mohamedánského Turecka měli učinit Turecko křesťanské“.⁹³ Bylo by totiž naivní se domnívat, že „Ježíš Kristus a Mohamed mohou sedět za jedním stolem“.⁹⁴

Obdobně rigidní postoje zastával také Strossmayer. Během jednoho vystoupení na půdě chorvatského sněmu v roce 1866 tak např. prezentoval jako svou upřímnou zповěď názor, že se „Korán nikdy s křesťanstvím vjedno spojit nedá; že buď jedno, nebo druhé být musí“.⁹⁵ Současně zdůraznil, že „stát, který se chce rozvíjet, se musí zakládat na křesťanství nebo zaniknout“.⁹⁶ Přihlásil se tak k Račským sdílenému přesvědčení, že křesťanství a islám reprezentují dva neslučitelné principy a že státy postavené na jiných než křesťanských základech nejsou dlouhodobě životaschopné. U příležitosti prvního slavnostního zasedání JAZU roku 1867 se pak Strossmayer dotkl také Račským zmiňované problematiky rovnoprávnosti pohlaví. Tvrdil přitom, že

⁹² Všechny dosavadní přímé citace v této kapitole byly čerpány z: F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 199, 30. 8. 1862.

⁹³ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 203, 4. 9. 1862.

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politički spisi*, s. 144.

⁹⁶ Tamtéž.

křesťanství zajistilo ženě a matce náležitou úctu a uznání, bez nichž se žádný národ nemůže vymanit z barbarství, o čemž prý názorně svědčí poměry panující za hraniční řekou Sávou (tj. v Bosně, potažmo osmanské říši).⁹⁷

Jak dokládá Strossmayerovo memorandum ruské vládě z roku 1876, biskup zastával téměř identické postoje jako jeho mladší spolupracovník také v dalších záležitostech spjatých s islámem. Ve jmenovaném spise mj. vyjadřuje svou víru v předurčenost a vůdčí úlohu Ruska v osvobození Evropy „od tureckého moru“.⁹⁸ Zároveň vyčítá křesťanské Evropě, že před čtyřmi staletími dopustila, aby Turci vyvrátili několik křesťanských království a následně se nezákonitě usadili „v nejkrásnější části Evropy“.⁹⁹ Přítomnost Turků na evropském kontinentě je totiž podle jeho slov „pravá zhoubná rána a gangréna“, již je nezbytné amputovat.¹⁰⁰ Stejně jako Rački rezolutně odmítá představu o reformovatelnosti osmanské říše, neboť opatření, jež nominálně zrovnopравňují křesťany s muslimy, jsou přijímána pod nátlakem křesťanských velmocí, jejich realizaci má na starosti byrokracie, již autor přirovnává k roji orientálních kobylek, a co je nejdůležitější – tyto reformy odporují samotnému Koránu. Ten prý totiž stvrzuje podřízené, ba přímo otrocké, postavení křesťanů v muslimské společnosti. Svě stoupence naopak podněcuje k tomu, aby vládli, lenořili a oddávali se všelikým neřestem či ukrutnému a barbarskému zacházení s nebohými křesťany.¹⁰¹ Strossmayer proto míní, že by se křesťanská Evropa měla bezpodmínečně zasadit za ukončení turecké nadvlády nad křesťanskými národy.

Všechny výše prezentované postoje tvůrců ideologie jihoslovanství vůči islámu pochopitelně motivovaly Račkého a Strossmayerův odtažitý vztah k Bosňanům muslimské víry. Ačkoliv je nevyklučovali z jihoslovanského národního společenství, náboženská příslušnost a s ní související kulturní charakteristiky bosenských a jiných slovanských muslimů, představovaly v jejich očích určitou „poskvěru“ a jednoznačný handicap vůči křesťanským příslušníkům zamýšleného národního kolektivu. Svědčí o tom i jisté zdráhání, s nímž vyznavače islámu zahrnovali mezi příslušníky vlastního národa.¹⁰² V podstatě by se dalo říci, že se jejich percepce bosenských muslimů nesla v duchu přísloví Poturčenec horší Turka, které také Rački při jedné příležitosti zmiňuje v souvislosti s „odpadlík[y] od života, úsilí, díla a naděje národa jihoslovanského“.¹⁰³ Ve svém spise o východní otázce pak v souladu s tímto přesvědčením varuje před podceňováním vojenské síly Turků, na jejichž stranu by se prý v případě ozbro-

⁹⁷ Tamtéž, s. 225–226.

⁹⁸ Strossmayer se v tomto spise snažil přimět Petrohrad k uzavření konkordátu se Svatým stolcem. V souvislosti se zmíněnou protitureckou misí Ruska dokonce předpokládá navrácení Konstantinopole do křesťanských rukou: „Slavno Rusko Carstvo preodređeno je pred svima ostalim, da što prijē oslobodi Evropu od turske kuge i pospješi dan, kad će se u Aja Sofiji opet obavljati sveti obredi kršćanskih tajni.“ Tamtéž, s. 284.

⁹⁹ Tamtéž, s. 282.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ Tamtéž. Jedná se o parafrázi originální, do češtiny těžko věrně přeložitelné Strossmayerovy konstatace.

¹⁰² Srov. např. Račkého konstataci o náboženské nejednotě Jihoslovanů: „[M]i Jugoslovjēni po nesreći razdijeljeni smo i zakonom na dvoje, uračunamo li još i vlastele u Bosni i Bugarskoj, na troje.“ J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politički spisi*, s. 281.

¹⁰³ Tamtéž, s. 353.

jeného konfliktu přidali ve jménu víry a svaté války slovanští a albánští muslimové.¹⁰⁴ Jejich předkové kdysi opustili křesťanskou víru, díky čemuž se z pohledu autora odcizili vlastnímu národu a zároveň nastoupili cestu morálního úpadku, kterou s sebou islám nevyhnutelné přináší. Soudobí potomci těchto konvertitů tak dnes představují přirozené spojence osmanských utlačovatelů.

Ačkoliv Rački připouští, že někteří muslimové a muslimky, „zvláště národa slovanského“, nosí ve svém nitře nějakou otcovskou, mateřskou, dětskou, rodičovskou či manželskou ctnost, důrazně tvrdí, že ji nelze spojit s Koránem, ale že představuje jakousi „jiskru pod popelem z doby křesťanské“.¹⁰⁵ Myslím si, že nebudu daleko od pravdy, pokud konstatuji, že nositel takovýchto názorů pokládal bosenské muslimy za kolektiv, jehož příslušníci ztratili pod vlivem démonizovaného „cizorodého“ islámu většinu svých lidských kvalit, inherentně obsažených v jejich prapůvodní „duši“ sdílené s ostatními Slovany. Ve světle tohoto výkladu příliš nepřekvapí, že se Rački ani Strossmayer – na rozdíl od některých svých předchůdců z řad stoupenců ilyrismu či konkurenčních pravašů – prakticky nezabývali otázkou postavení slovanských muslimů ve svých národně-integračních a kulturně-osvětových plánech a koncepcích. Lze předpokládat, že počítali s jejich budoucí konverzí ke křesťanství, které ve výše popsané binární opozici s islámem ztělesňovalo studnici vznešených hodnot, civilizaci a pokrok. Explicitně o tom svědčí Strossmayerova korespondence s papežským nunciem u vídeňského dvora Serafinem Vannutellim z let 1881–1887, v níž se biskup opakovaně rozhořčuje nad podle jeho názoru nedostatečnou podporou konverzí muslimů ke katolictví ze strany rakousko-uherské okupační správy v Bosně.¹⁰⁶

V Račkého a Strossmayerově tvorbě rozhodně nenalezneme sebemenší náznaky obdivu vůči muslimskému prostředí, zvykům či rituálům, který tvořil nedílnou součást děl jiných stoupenců jihoslovanské myšlenky, jako byli Ivan Kukuljević Sakcinski, Luka Botić a další. Zatímco např. Kukuljević ve svém výše analyzovaném bosenském cestopise obdivuje krásu a působivost ezánu,¹⁰⁷ Rački tento zpěv, jímž jsou muslimští věřící svoláváni k modlitbě, označuje za „tlumený hlas fanatického muezzina“.¹⁰⁸ Obdobně intonované jsou v tomto ohledu též Račkého postřehy z jeho krátké návštěvy Bosny, během níž roku 1884 zavítal do hraničního města Bosenského Brodu. Tuto svou zkušenost stručně zmínil v později vydaném cestopise, kde opa-

¹⁰⁴ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 212, 16. 9. 1862.

¹⁰⁵ Tamtéž, br. 199, 30. 8. 1862.

¹⁰⁶ Srov. J. BALABANIĆ – J. KOLANOVIĆ (eds.), *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli*, s. 52–55, 62–65, 81–87. Strossmayer v této souvislosti zastával názor, že by během několika desetiletí bylo možné z Bosny přirozenou cestou zcela vykořenit islám, pokud by církve i okupační správa náležitě podporovaly konverze muslimek ke katolictví. Naivně se totiž domníval, že právě od muslimských žen může začít proces hromadného návratu slovanských muslimů k „víře předků“. Příslušnice ženského pohlaví totiž prý díky své přirozené zbožnosti a vděku za vysvobození z „tureckého jha“ rády dobrovolně přestoupí ke katolictví, z něž podle Strossmayera vychází většina domácích tradic, které se prý v muslimských domácnostech uchovaly právě zásluhou žen. Srov. Tamtéž, s. 64–65.

¹⁰⁷ Srov. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Putovanje po Bosni*, in: I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Izabrana djela*, Prir. Nikola Batušić, Zagreb 1997, s. 337.

¹⁰⁸ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 198, 29. 8. 1862.

kuje svůj odsudek postavení ženy v muslimské společnosti a bere si na mušku údajnou náboženskou horlivost bosenských muslimů, v první řadě tamní šlechty. V souvislosti s tím uvádí, že se mu do paměti navždy vryl výjev, který spatřil v brodské mešitě, kde se „výkvět našeho národa klaní ve směru Mekky a uchváceně ječí v pro něj neznámém jazyce“.¹⁰⁹ Cestovatel očividně sledoval modlitbu bosenských muslimů s opovržením, přičemž daný akt, během něž tito „zbloudilí odrodilci“ údajně fanaticky „ječí“, zatímco se obracejí Bohu (sic!), popsal nemístně expresivním výrazivem, jež má sugerovat slepou oddanost a nekulturnost věřících. Jejich počínání přitom okomentoval jako příznačné pro povahu „slovanského plemene“, v němž prý převládá srdce a cit, díky čemuž zpravidla vyznává jemu cizí myšlenku déle a vytrvaleji než její samotní původci.

V tomto charakteru „celého velkého plemene“ slovanského, který prý představuje jeho přednost i nedostatek, spatřuje autor jednu z příčin staleté a dosud trvající rozpolcenosti „jednoho národa“ žijícího na obou březích Sávy.¹¹⁰ Během své plavby po této řece si přitom všimá výjevu, který tento rozkol v jeho očích symbolicky vyjadřuje. Jednomu břehu Sávy totiž dominují kostelní zvonice, zatímco na protějším břehu se k nebi tyčí minarety. Cestopisec poznamenává, že tento architektonický rozdíl se odráží ve všech aspektech veřejného i soukromého života a spolu se zvukem, který se z vršků sakrálních staveb rozléhá krajinou, reprezentuje dva zcela odlišné světonázory a připomíná krvavé dějiny střetávání dvou antagonistických živlů. Jakýsi paprsek naděje na překonání staletých bariér mezi těmito dvěma světy pak shledává v nově vybudovaném mostě přes Sávu a železnici spojující Sarajevo s ostatními částmi Rakouska-Uherska. Hlavní ideolog jihoslovanství tudíž také v tomto případě posuzuje realitu skrze důsledně evropocentrickou optiku.

Přestože je Račkému i Strossmayerovi cizí exotismus, s jehož prvky se setkáváme v díle Kukuljevičově nebo Botičově, a který dosáhl vrcholu ve Starčevićově idealizaci bosenských muslimů a poměrů v Turecku, jejich přístup vůči světu islámu, jehož byla Bosna do roku 1878 součástí, lze označit za orientalistický ve smyslu průlomové koncepce orientalismu literárního teoretika a komparatisty Edwarda W. Saida.¹¹¹ Z výše prezentované analýzy zřetelně vyplývá, že tito ideologové postupují v souladu se Saidem analyzovanou západoevropskou tradicí zpodobňování a konstruování Orientu jako zrcadlového a bytostně inferiorního protikladu domněle vyspělejší, civilizovanější a osvícenější Evropy, potažmo Západu. Islámskému Východu připisují charakteristiky, jako jsou krutost, bezpráví, iracionalita, hříšná sensualnost či apriorně postulovaná neměnnost, na jejímž základě muslimským státům a společnostem demagogicky upírají schopnost regenerace, demokratizace a pokroku. Podle jejich přesvědčení nejsou tyto entity způsobilé k samostatnému směřování k vyšší míře osvěty, svobody či spravedlnosti, neboť se jedná o hodnoty, jež jsou imanentní výhradně státům a společnostem postaveným na křesťanských základech.

¹⁰⁹ TÝŽ, *Putne uspomene o Rusiji i Poljskoj*, Zagreb 1887, s. 3.

¹¹⁰ Tamtéž.

¹¹¹ Srov. Edward W. SAID, *Orientalism*, New York 1978 (česky: *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*, Praha – Litomyšl 2008).

Jak uvádí Rački ve svém projevu adresovaném členům JAZU, který přednesl v listopadu 1878,¹¹² tedy záhy po ukončení Velké východní krize a rakousko-uherské okupaci Bosny „zatímco východ zůstal pod nadvládou islámu prakticky nehybný, přičemž se živil jen odkazem dřívějších výdobytků a šťávou lidových tradic: západ nepřetržitým úsilím shromažďoval velké zásoby různorodého vědění a dovedností, přičemž podle nových zásad uspořádal své veřejné poměry.“ Autor proto pokročilejšímu Západu přisuzuje úlohu „obroditele Východu“ a jako důkaz úspěšnosti jeho mise vyzdvihuje příklad balkánských národů, kterým se „podařilo vymanit z nadvlády islámu“, načež prý začaly ochotně a blahodárně čerpat ze studnice západní vzdělanosti. Západ však varuje, že „východní národy“ přijmou jeho „duševní poklad“ pouze v případě, když jim bude nabízen s nesobeckými úmysly, které vylučují snahu o podmanění „východních končin“ „pod pláštěm kultury“. Nesmí se tak prý opakovat chyba, již Západ učinil za křížáckých válek, kdy se „jal východ dobývat a vnucovat mu své společenské a státní zřízení“. Rački vyjadřuje svou naději, že se Západ z této historické zkušenosti poučí a že „naše osvícené století pomalu odstraní každý zárodek nového střetu mezi pokrokovým západem a k novému životu probuzeným východem, takže kultura přestane být kamenem úrazu, ale pojítkem mezi národy“. Postupně by tak prý kulturní styky mezi Západem a Východem nabyly na vyváženosti, a tím pádem by došlo i k obnově rovnováhy mezi západní a východní osvětou, která podle jeho mínění panovala ve středověku. Takovýto vývoj událostí ovšem předpokládá „vítězství křesťanství nad islámem“,¹¹³ které také ideolog jihoslovanství pod dojmem aktuálních událostí prorokuje, přičemž je označuje za zdroj radosti „každého upřímného lidumila, neboť nám ukazuje nezničitelnou moc oněch idejí, jimž západ vděčí za svou velikost a slávu, a východ za svou spásu a vzkříšení“.

Z vyřčeného jednoznačně vyplývá, že Rački v souladu se svým křesťanským a evropocentrickým světonázorem autoritativně hájí civilizační superioritu „vyspělého“ Západu nad „zaostalým“ Východem, jehož pokrok podmiňuje vymaněním z nadvlády islámu a dobrovolným přijetím výdobytků západní kultury. Na druhou stranu se ovšem protíví politické hegemonii Západu nad Východem, což je postoj, který se vymyká ze Saidem definovaného pojetí orientalismu jako prostředku a nástroji kolonialismu a imperiální expanze. Jedná se o jeden z projevů specifčnosti chorvatského orientalistického diskursu, o jehož zvláštnostech pojednám podrobněji v následující kapitole.

¹¹² Srov. Franjo RAČKI, *Besjeda predsjednika dra. Fr. Račkoga*, Rad JAZU (Zagreb) 45, 1878, s. 224–227. Všechny přímé citace v následujícím odstavci byly přejety z tohoto pramene.

¹¹³ Nutno podotknout, že v Račkého hodnocení islámu v citovaném projevu z roku 1878 se objevuje jedna novinka. V souladu se svými dříve prezentovanými postoji sice autor tomuto náboženství upírá životaschopnost. Zároveň ovšem připouští možnou validitu názoru blíže nespecifikovaného soudobého historika, který prý soudí, že islám představoval jakousi „duchovní karanténu“, která národy chránila před civilizační zkažeností a v níž čekaly na příchod lepších časů. Tato dosti nesměle vyslovená myšlenka o jakési „konzervační“ úloze islámu přitom tvoří důležitý prvek konceptualizace bosenských muslimů jako nejryzejší části chorvatského národa, jejímž tvůrcem byl Račkého ideologický protivník A. Starčević. Rački v souvislosti se zmíněnou karanténou pouze předvídá její brzký konec, přičemž očekává, že „východní národy“, mezi nimiž podle něj zaujímají výsadní místo Slované, zanedlouho zaujmou náležité místo na historické scéně. Srov. Tamtéž.

5. Předhradí i most: úloha Chorvatů a Jihoslovanů v dějinách a řešení východní otázky

Důležitou součástí pohledu tvůrců ideologie jihoslovanství na dějiny a řešení východní otázky tvořil tradiční ideologem o Chorvatsku jako „antemurale christiani-tatis“, jehož kořeny sahají až do počátku 16. století. Rački přitom prisuzoval domnělé zásluhy za staletou obranu Evropy a její křesťanské civilizace proti nejrůznějším turkickým nájezdníkům a expanzi islámu nejen Chorvatům, ale také Jihoslovanům, ba dokonce celému Slovanstvu. Spolu se Strossmayerem pak obdobně jako mnozí další jihoslovanští, albánští, maďarští či polští národní ideologové vyzdvihovali údajnou mučednickou obět, kterou jejich národ učinil ve prospěch většího celku, jehož je nedílnou součástí a nejzazší výspou (křesťanstva, civilizace, Evropy či Západu).

Ze srovnávacího rozboru pramenů, v nichž tvůrci původního jugoslavismu operují s pojmem předhradí či souvisejícími motivy, vyplývá, že historické těžiště daného ideologemu kladou do období bojů Chorvatů a ostatních Jihoslovanů proti osmanským Turkům. Rački v této souvislosti poznamenává, že „[ž]ádný národ tolik nevytrpěl od Turka“ jako „národ jihoslovanský“, kterému tento úhlavní nepřítel „zničil všechnu minulost a zastřel blízkou budoucnost“.¹¹⁴ Osmané prý totiž vyvrátili slibně se rozvíjející a posilující bulharský, srbský a bosenský stát, díky čemuž dobytá území nemohla participovat na epochálních změnách, jimiž prošla západní Evropa na prahu novověku.¹¹⁵ Oproti tomu Chorvatům sice bylo zčásti dáno okusit plody onoho „velkolepého hnutí“, jímž Rački nazývá renesanci a humanismus, ale byla to prý teprve „myšlenka obrany křesťanstva od vítězného islámu“, jež „pod jedním praporem“ spojila chorvatský jih a sever, potažmo Dalmácii (přímoří) a Panonii (vnitrozemí).¹¹⁶

Počátkem 60. let Rački v souladu se svým tehdejší úsilím získat dynastii a Maďary pro politiku, jež by konvenovala s jihoslovanskými zájmy, tvrdil, že to byli Habsburkové společně s „národy uhersko-chorvatskými“, kdo obětoval své jmění a krev v boji proti Turkům. Právě tito spojenci se prý se zbraní v ruce postavili „do čela křesťanské Evropy, aby ochránili její vzdělanost a blahobyť“, přičemž se sami stali „hradbou křesťanství proti mohamedánství“.¹¹⁷ V pozdějších letech ovšem tutéž roli připisoval Slovanstvu či jeho jižní větvi. Zdůrazňoval přitom, že „národ slovan-ský“ již od pátého století bránil křesťanskou civilizaci před útoky „rozličných národů a kmenů turkické rodiny“,¹¹⁸ a že jej sama Prozřetelnost umístila na pomezí Východu a Západu, „aby svými zády toliká staletí chránil duševní práci šťastnějšího Zápa-du“.¹¹⁹ Slované tak sice díky této své oběti zaostávají kulturně za Romány a Germány, ale Rački deklaruje jejich připravenost „naroubovat výhonek z kmene románské a germánské vzdělanosti na svůj mladý, ale rozvětvený a bujný kmen“, o nějž následně hodlají příkladně pečovat, aby i on „urodil ku prospěchu lidstva a slávě lidského

¹¹⁴ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 212, 16. 9. 1862.

¹¹⁵ Srov. Tamtéž.

¹¹⁶ TÝŽ, *Svečano slovo predsjednika dra. Fr. Račkoga*, Ljetopis JAZU (Zagreb) 5, 1890, s. 91.

¹¹⁷ TÝŽ, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 204, 5. 9. 1862.

¹¹⁸ Račkého recenze knihy I. Kukuljeviće Sackinského *Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari*, Književnik 1, 1864, s. 131.

¹¹⁹ TÝŽ, *Besjeda predsjednikova*, Rad JAZU (Zagreb) 1, 1867, s. 45.

rozumu“.¹²⁰ Vše vyřčené o Slovanstvu údajně platí též pro Jihoslovany, kteří by bývali „stáli na rovném stupni vzdělanosti se západní Evropou“, kdyby jejich rozvoj násilně nepřerušili Osmané.¹²¹ Namísto toho se z nich ovšem stali „mučedníci křesťanstva a obránci civilizace ve staletém boji proti mohamedánství“.¹²² Sotva jim pak bylo dáno vydechnout, tak s ještě nezhojenými četnými ranami utrženými ve válkách s Turky poznali, že „jen díla ducha národům vztyčují neporazitelné pomníky“, načež se s tímto zjištěním identifikovali.¹²³

Všechny motivy spjaté s konceptem předhradí přítomné v tvorbě Račkého nalézáme rovněž v textech Strossmayerových.¹²⁴ Na rozdíl od svého mladšího přítele ovšem biskup v této souvislosti užívá exaltovanější rétoriku, přičemž obvyklé martyrologické prvky ideologému vztahuje výhradně na Chorvaty, resp. Trojjediné království, o němž tvrdí, že jeho hranice dříve „na všechny čtyři strany světa širší a rozlehlější byly“.¹²⁵ Důrazněji než Rački vyzdvihuje domněle starobylou a věhlasnou minulost Chorvatů, kteří prý ve válkách s Turky prokázali mimořádné hrdinství, obětavost a pevnou víru. Současní obyvatelé Trojjediného království proto mají důvod být náležitě hrdí na své předky a měli by následovat jejich příkladu na poli duševním, jež dnes nahradilo pole bitevní. Od okolního světa pak Strossmayer očekává vděčnost za výjimečnou službu, již Chorvaté učinili „evropsko-křesťanské civilizaci“ tím, že po staletí tvořili „živou hradbu“ a prolévali svou krev za „svatou víru“, sousední národy, Rakousko a celou Evropu. V souladu s touto představou požadoval, aby všichni ti, kdo Chorvatům vděčí za svou spásu, na oplátku podporovali či přímo napomohli obnovení územní celistvosti Trojjediného království, jež byla narušena právě v důsledku šíření moci tureckého pŕlměsíce.

Ideologém o předhradí křesťanství tudíž v původní ideologii jihoslovanství figuruje nejen jako zdroj národní hrdosti a morální síly, ale také jako ospravedlnění a útěcha v konfrontaci s faktickou kulturní a hospodářskou zaostalostí vlastního (nad)národního společenství a zároveň jako argument užívaný v zájmu prosazení aktuálních národně-politických cílů. Mezi nimi zaujímalo jedno z nejvyšších míst brzké řešení východní otázky, v němž měli podle Strossmayerova a Račkého přesvědčení sehrát rozhodující úlohu právě Chorvaté spolu s ostatními Jihoslovany. Biskup dokonce tvrdí, že východní otázku lze v zájmu „civilizace, křesťanství a svobody“ vyřešit pouze prostřednictvím „co nejvíce posíleného, svěžího a uvědomělého Jihoslovanstva“.¹²⁶ Jedná se prý totiž o misi, k níž „naš národ“ předurčil sám Bůh, který mu tímto způsobem hodlá náležitě vynahradit oběti, jež dosud přinesl na oltář křesťanství

¹²⁰ Tamtéž.

¹²¹ Tamtéž, s. 47. Jako důkaz tohoto svého tvrzení Rački uvádí nedávné úspěchy Jihoslovánů na poli kultury: „Ovu tvrdnju opravdava, koga uz goleme vanjske i nutarnje zaprieke učinismo tečajem ovoga vieka na polju duševnoga rada.“

¹²² Tamtéž, s. 46.

¹²³ Tamtéž. Jihoslované prý dnes uznávají vyšší hodnotu děl rozumu na činy hrdinskými: „Priznavajuć dakle mi južni Slovjeni, da su djela uma još slavniija od junačkih, snidjosmo i na poprište umnoga napredka.“

¹²⁴ Srov. J. J. STROSSMAYER, *Izabrani politički i književni spisi*, s. 89–91, 99–100, 143, 172–173, 188, 229–230.

¹²⁵ Tamtéž, s. 89.

¹²⁶ Tamtéž, s. 132.

a evropské civilizace.¹²⁷ Také v této souvislosti přitom Strossmayer míní, že by Jihoslovany v jejich snažení měla podpořit celá Evropa, Rakousko i Uhry, neboť se jejich zájmy shodují se zájmy jihoslovanskými.¹²⁸

Obdobný postoj zastával i Rački, který roku 1862 nabádal evropské velmoci,¹²⁹ aby v řešení východní otázky přenechaly volnou ruku balkánským křesťanským národům a dopustily, aby Jihoslované, Rumuni a Řekové žijící pod sultánovou svrchovaností zformovali vlastní národní státy po evropském vzoru,¹³⁰ které by zaplnily prázdné místo po zaniklé osmanské říši. Zůstala by tak podle něj zachována mocenská rovnováha na kontinentě, jejíhož narušení se obává evropská diplomacie, která přitom mylně věří, že může „vdechnout život turecké mumii“.¹³¹ Rački tento údajný klam vyvrací výše rozebíranými tvrzeními o nereformovatelnosti Turecka a zároveň předkládá argumenty, jejichž prostřednictvím hodlá dokázat, že křesťanské státy vytvořené na jeho troskách by byly dostatečně stabilní a životaschopné. Evropa se podle jeho názoru nemá důvod bát možných negativních důsledků zániku tureckého panství na svém jihovýchodě, neboť národy, které by si je mezi sebou rozdělili, jsou dostatečně početné; jejich osídlení je navzdory rozšířenému přesvědčení takřka kompaktní; obývají země, jejichž značný hospodářský potenciál není díky „mohamedánskému charakteru“ vlády a správy náležitě využít a v neposlední řadě mohou relativně snadno dosáhnout vyšší míry „osvěty“ (tj. kulturní a civilizační úrovně). O posledním prý svědčí jednak jejich bohaté kulturní a institucionální tradice, jednak jejich státotvorné schopnosti prokázané před příchodem Turků i v době zcela současné (příklad Řecka, Srbska a dunajských knížectví).

Do Račkého argumentace se zjevně promítá dobové přesvědčení, že životaschopné suverénní státy mohou tvořit pouze dostatečně velké, hospodářsky i kulturně vyspělé a soudržné národy. Proto také v případě Jihoslovanů zdůrazňuje jejich nově probuzený smysl pro národní cítění spjaté s vědomím sounáležitosti, které přesahuje hranice soudobých říší a států.¹³² Současně tak zdůvodňuje solidaritu, kterou prý Chorvaté a další Jihoslované žijící v habsburské monarchii pociťují se svými křesťanskými soukmenovci v Turecku. Dokonce přitom otevřeně hájí právo křesťanů na odboj proti osmanské moci, kterou pokládá za nelegitimní, vzhledem k její domněle diskriminační a násilnické politice vůči nemuslimům. K bojovníkům proti „tyranidě nezákonných vládců balkánského poloostrova“ by tak podle něj nemělo být

¹²⁷ Srov. Tamtéž, s. 90, 101, 143–144, 172–173.

¹²⁸ Srov. Tamtéž, s. 101, 132, 144.

¹²⁹ Činil tak ve svém, zde již mnohokrát citovaném, spise o východní otázce nazvaném *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o iztočnom pitanju*.

¹³⁰ Vedle zmíněných národů rozlišuje Rački také Albánce, o nichž ovšem vzhledem k jejich údajné absenci národního vědomí, kulturního dědictví a státoprávních tradic soudí, že jim schází kapacita k vytvoření vlastního státu a že nejspíše podlehnou asimilaci ze strany Řeků a Slovanů. Srov. F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 211, 15. 9. 1862.

¹³¹ Tamtéž, br. 207, 10. 9. 1962.

¹³² „I Jugoslovjeni prenuvši se iz dugoga sna čute čarobnu moć ovoga novoga kretala u stroju evropskih država; oni napokon očutiše solidarnost interesah u svokom pokretu tičućem se njihove budućnosti. Svaki top, spaljen u Beogradu, Sarajevu ili Cetinju, na Drini, Bosni ili Morači, odziva se kod jadranskoga mora, na Vardaru, Marici, Savi, Kupi i Dravi.“ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 205, 6. 9. 1862.

přístupováno jako k rebelům, ale lidem, kteří jsou nuceni se zbraní v ruce bránit svou víru, elementární lidská práva a důstojnost, tedy svaté hodnoty každého národa, za něž prý sama Evropa po staletí bojovala proti témuž nepříteli.¹³³ Není proto divu, že Rački odsuzuje dobovou turkofilskou politiku Rakouska a dalších evropských velmocí, přičemž volá po neodkladném řešení východní otázky prostřednictvím a ve prospěch křesťanů v osmanské říši.

Také Strossmayer vyjadřoval solidaritu s „nešťastnými bratry“, kteří „dodnes sténají pod hanebným jármem tureckým“,¹³⁴ a svou charakteristicky přepjatě emotivní dikcí upozorňoval, že „srdce naše by skutečně z kamene býti muselo, kdybychom žalostné nářky bratří svých, kteří pod staletým jármem úpí a bědují, nepocítili“. ¹³⁵ Křesťané za hraničními řekami Sávou a Unou totiž podle něj tvoří nedílnou součást „našeho národa“ a dlouhodobě upírají své naděje k soukmenovcům v Rakousku, kteří pro ně ovšem dosud nemohli prakticky nic udělat.¹³⁶ Biskup toto hodlá změnit, a proto ve svém sněmovním projevu z roku 1861 hájí záměr založit v Záhřebu univerzitu, na níž by se vzdělávali také Jihoslované, kteří žijí za hranicemi monarchie. Svou argumentaci zakládá na víře, že Jihoslované budou brzy povoláni k tomu, aby „v zájmu křesťansko-evropské civilizace“ zasáhli do řešení východní otázky, k čemuž jim prý ovšem nestačí jen fyzická kondice a „srdce junácké“, neboť se dnes „válčí a rozhoduje více zbraněmi ducha, než zbraněmi materiálními“. ¹³⁷ Proto delegáty saboru přesvědčuje o nezbytnosti založit záhřebskou univerzitu, jejíž vznik odůvodňuje také povinností vůči celému Jihoslovanstvu a „ujařmeným bratřím“ v Turecku, mezi nimiž jsou prý tací, kteří začali sami pociťovat potřebu vyššího vzdělání.¹³⁸

Od Strossmayerova požadavku na proměnu Záhřebu ve vzdělávací a osvětové centrum celého slovanského jihu pak už zbýval jen krok ke zmiňované konceptualizaci hraniční polohy Chorvatska jako mostu mezi Západem a Východem. Podle chorvatského politologa a sociolingvisty Iva Žaniće se tak původní starobylý koncept předhradí postupně transformoval do protikladné metafory, jíž je „inkluzivní most, který se bude s exkluzivním předhradím utkávat i proplétat dodnes“. ¹³⁹ Do chorvatského ideologického imaginária a politického myšlení přitom tuto novinku vnesli právě tvůrci ideologie jihoslovanství. Vráťm-li se k jejich pohledům na úlohu Chorvatů a Jihoslovanů v dějinách a řešení východní otázky, pak lze říci, že zatímco před rokem 1878 v jejich přístupu k této problematice převažuje koncept předhradí, po Berlínském kongresu a okupaci Bosny častěji operují s jeho protikladem, tedy mostem.

Rački tak již na podzim zmíněného roku definuje JAZU jako významného kulturního zprostředkovatele mezi Západem a Východem, když tvrdí, že by tato instituce měla jednak „na poli vědy razit cestu duševní pospolitosti mezi slovanskými plemy

¹³³ Tamtéž.

¹³⁴ J. J. STROSSMAYER, *Izabrani politički i književni spisi*, s. 188.

¹³⁵ Tamtéž, s. 132.

¹³⁶ „Onostrana braća u nas oči svoje obraćaju, u nas se uzdaju, k nam ruke svoje dižu. Mi doslje malo ili ništa im učinit ne mogosmo.“ Tamtéž, s. 103.

¹³⁷ Tamtéž, s. 101.

¹³⁸ Doslova tvrdí: „dužni smo u interesu cieloga slavenstva na jugu; dužni smo i braći našoj, koja pod turskim jarmom stenje; [...] u sredini našoj utemeljiti sveučilište.“ Tamtéž, s. 103.

¹³⁹ I. ŽANIĆ, *Simbolični identitet Hrvatske*, s. 173.

Balkánského poloostrova a pomáhat jim s osvojováním a trávením zdravých plodů západní vzdělanosti“, jednak umožnit Západu, „aby se seznámil s jazykem, minulostí, způsobem myšlení a cítění těchto národů“. ¹⁴⁰ Pravděpodobně pod dojmem dobového debaklu osmanské říše na evropském kontinentě přitom prorokuje, že JAZU v budoucnu dosáhne ještě lepších výsledků než doposud, neboť na „obrozeném a proměněném východě“ dojde k „omlazení národního vědomí“, díky čemuž zde akademie nalezne „pevnější a širší základnu“. ¹⁴¹ Strossmayer pak o několik let později veřejně prezentoval svou zmiňovanou vizi Chorvatska jako Toskánska a Záhřebu jako Florencie Balkánu. ¹⁴²

Také on se tudíž přiklonil ke konceptu mostu, namísto doposud převažujícího předhradí, což je vzhledem k dobové fázi řešení východní otázky pochopitelné. Dokud totiž většina jihoslovanských území na Balkáně nebyla zbavena osmanské nadvlády, tak tvůrci ideologie jihoslovanství prostřednictvím ideologému o „antemurale christianitatis“ obhajovali morální právo Chorvatů a Jihoslovanů na svobodu, národní teritorium a politickou svrchovanost. V roce 1878 ovšem došlo k zásadnímu obratu. Územně rozšířené Srbsko a Černá Hora získaly plnou suverenitu, vzniklo též samostatné Bulharsko, Bosna spolu s Hercegovinou byla navzdory setrvání pod formální sultánovou svrchovaností začleněna do Rakouska-Uherska a posledními oblastmi pod osmanskou nadvládou, v nichž žili ve větším počtu Jihoslované, tak zůstaly Makedonie, část Thrákie, Kosovo, novopazarský sandžak a Východní Rumélie, kterou ovšem již roku 1885 anektovalo Bulharsko. Není proto divu, že Strossmayer a Rački ve svých pozdních projevech, spisech či korespondenci častěji operovali s konceptem mostu, který sice slovy I. Žaniće neruší pojetí Chorvatska jako hranice, ta je však od nynějška „dvousměrná, propustná, náleží dvěma světům a oběma je přirozeně prostoupena“. ¹⁴³ Na druhou stranu je potřeba zdůraznit, že oba ideologové i nadále důsledně hájili právo Záhřebu na podíl při rozhodování o dalším vývoji východní otázky, potažmo některých jejích segmentů, jimiž mám v první řadě na mysli složky jihoslovanskou a bosenskou.

V předchozí kapitole jsem poukázal na skutečnost, že se Rački deklarativně protivil mocenskému ovládnutí Východu Západem, ačkoliv západní kultuře a civilizaci připisoval úlohu obroditelky „strnulého“ Východu. V této souvislosti jsem též poznamenal, že orientalistický diskurs přítomný v chorvatském prostředí 19. století se odlišoval od koloniálního orientalismu popsaného E. W. Saidem, neboť nesloužil k ospravedlnění a uskutečňování imperiální politiky. Chorvatům totiž z pochopitelných důvodů scházely velmocenské ambice pěstované v zemích, na něž se primárně soustřeďuje Saidova analýza (Británie, Francie, USA). Vezmeme-li ovšem v úvahu výše analyzovanou víru Račkého a Strossmayera v mimořádnou úlohu Chorvatů a Záhřebu v šíření západní kultury a osvěty na Balkán, pak je zřejmé, že také v chorvatském prostředí lze pozorovat přesvědčení o předurčenosti vlastního národa k civilizační misi ve prospěch méně vyspělé části lidstva, kterou v tomto případě ztělesňují Jihoslované žijící za hranicemi habsburské monarchie.

¹⁴⁰ F. RAČKI, *Besjeda predsjednika dra. Fr. Račkoga*, s. 227.

¹⁴¹ Tamtéž.

¹⁴² Srov. J. J. STROSSMAYER, *Izabrani politički i književni spisi*, s. 292–293.

¹⁴³ I. ŽANIĆ, *Simbolični identitet Hrvatske*, s. 174.

Tvůrci ideologie jihoslovanství sice na tuto populaci nahlíželi jako na nedílnou součást vlastního národa či blízké příbuzné, takže se nejedná o přímou paralelu vztahu mezi kolonizátorem a kolonizovaným, na druhou stranu si však implicitně přisvojovali právo hovořit jménem těchto svých „bratří“ a určovat, co je pro ně prospěšné (odboj proti osmanské moci, křesťanská víra a hodnoty, přijetí západní kultury a církevní unie aj.). Jihoslovany žijící pod osmanskou nadvládou přitom zpravidla percipovali buď jako nebohé oběti turecké zvůle, které toužebně upírají zrak ke svým soukmenovcům v Rakousku (křesťané), nebo jako pokřivené a nespolehlivé odrodilce (muslimové). Takovéto paternalistické a stereotypní postoje lze dle mého názoru označit za bytostně orientalistické, ač se v určitých aspektech liší od Saidem rozebíraného obrazu Orientálce konstruovaného v západoevropském a severoamerickém prostředí. Chorvatský orientalistický diskurs 19. století totiž vyrůstá ze zcela rozdílných historických tradic a zkušeností, které v kombinaci s dobovými faktory, jako jsou malá velikost, limitovaný význam a politicky závislé postavení chorvatského národa, utvářely jeho četná specifika.

Chorvatsko patří k evropským zemím, které byly díky své hraniční poloze po staletí v přímém kontaktu s muslimským světem, ale na rozdíl od ostatních jihoslovanství států do něj nebylo nikdy plně začleněno. Jak ukázal rakouský antropolog Andre Gingrich, tato dějinná zkušenost, již s Chorvaty do určité míry sdílejí například Slovinci, Rakušané nebo Rusové a Španělé, vedla ke vzniku „relativně uceleného souhrnu metafor a mýtů“, které již v době před zformováním moderní národní identity tvořily a dodnes tvoří nedílnou součást lidové i elitní kultury těchto etnik.¹⁴⁴ Gingrich v této souvislosti hovoří o tzv. pohraničním orientalismu (frontier orientalism), který se od klasického koloniálního orientalismu Saidova liší např. zmíněným souběžným ukotvením v elitní i lidové kultuře; skutečností, že zpodobňuje Orientálce nejen jako podčiněného a nesvéprávného Druhého, ale také jako smrtelnou hrozbu (Turka); nebo tím, že dané pohraniční zemi a její populaci přisuzuje nadčasovou misi spočívající v obraně křesťanství a civilizace před jejich nepřáteli. Zmíněné metafory a mýty, mezi nimiž zaujímá klíčové místo ideologem o předhradí, tedy byly hluboce zakořeněny v kolektivním vědomí a jako takové přímo vybízely k účelovému využití ze strany národních ideologů 19. století. Jak dokládá dvojí konceptualizace hraniční polohy Chorvatska v ideologii jihoslovanství, chorvatské národní hnutí v tomto ohledu nepředstavovalo výjimku.

6. Mezi Vídní a Bělehradem: vývoj postojů tvůrců ideologie jihoslovanství k postavení Bosny v dobové politice

V předchozích kapitolách jsem ukázal, že Strossmayer a Rački byli zastánci neodkladného řešení východní otázky, z něhož by profitovaly křesťanské národy na Balkáně. V souladu s dlouhodobou tradicí chorvatské politiky, jejímž primárním cílem bylo obnovení územní celistvosti Trojjediného království, přitom ze všech částí osmanského panství na jihovýchodě Evropy věnovali největší pozornost sousední

¹⁴⁴ Srov. Andre GINGRICH, *Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe*, in: Bojan BASKAR, Borut BRUMEN (eds.), *Mediterranean Ethnological Summer School*, vol. II, Lubljana 1998, s. 99–127.

Bosně. Trvalým leitmotivem jejich přístupu vůči této zemi přitom byla až do roku 1878 snaha o její bezpodmínečné vymanění z tureckého područí. V závislosti na vývoji politických poměrů a mocenských vztahů v monarchii a na Balkáně ovšem měnili taktiku a spojence, jejichž prostřednictvím hodlali svého cíle dosáhnout. Hlavní milníky v tomto ohledu představovalo rakousko-uherské vyrovnání (1867), vypuknutí Velké východní krize (1875) a okupace Bosny a Hercegoviny (1878). Proměny strategie, od níž si slibovali zánik osmanské nadvlády nad Bosnou, přitom kopírovaly vývoj jejich postojů na způsob řešení východní otázky.

Těmito úzce provázanými záležitostmi se Rački a Strossmayer poprvé a zároveň nejzevrubněji zabývali po obnovení ústavního zřízení v monarchii v letech 1860–1862, tedy v době, kdy souběžně formulovali základní postuláty své národně-integrační ideologie.¹⁴⁵ Jak jsem již nastínil v kapitole věnované Račkého pohledům na historickou a národní příslušnost Bosny, jednalo se o léta velkých očekávání, kdy se předáci chorvatského národního hnutí opájeli vidinou brzkého rozuzlení východní otázky a následné obnovy teritoriální integrity Trojjediného království. Svě naděje a požadavky tehdy artikulovali skrze instituce chorvatské politické samosprávy a jejich realizaci vesměs spojovali s císařským dvorem ve Vídni. Zmínil jsem již kroky, které v tomto směru učinil chorvatský sněm, tj. schválení usnesení a adresy panovníkovi, v nichž bylo požadováno navrácení domněle chorvatských území ztracených na úkor osmanské říše. Během roku 1862 se ve stopách saboru vydalo také několik orgánů místní samosprávy (župních či městských rad) v civilním Chorvatsku, které přijaly vlastní podobně koncipovaná memoranda adresovaná císaři.¹⁴⁶ V duchu předchozích iniciativ tohoto druhu ze 40. let (memorandum varaždínské župy z roku 1842 nebo některé dokumenty schválené za revolučních let 1848–1849) je v nich obhajována nutnost zaštitit křesťanské soukmenovce před tureckou zvlí a zajistit jim přístup ke vzdělání, přičemž jsou zdůrazňovány dějinné zásluhy a provázanost zájmů Chorvatů nebo (jižních) Slovanů a habsburské dynastie, jejímuž aktuálnímu příslušníkovi na panovníckém trůně je sugerována potřeba návratu k aktivní protiturecké politice jeho předků.

Obdobné, jednoznačně prorakouské, postoje v této době sdíleli a ve svých textech či proslovech prezentovali také tvůrci ideologie jihoslovanství. Strossmayer se dokonce neúspěšně pokusil přímo ovlivnit orientaci rakouské politiky tím, že se na

¹⁴⁵ Srov. Ivo GOLDSTEIN, *Franjo Rački i „istočno pitanje“ 1860–1862*, Godišnjak društva istoričara Vojvodine (Novi Sad) 1978, s. 141–145.

¹⁴⁶ W. B. Tomljanovich v této souvislosti zmiňuje memoranda schválená v létě 1862 jednak župami virovitickou a križevackou, jednak městskou radou Koprivnice, přičemž odkazuje na archivní prameny, z nichž čerpá. Srov. W. B. TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, s. 145–146.

D. Pavličević pak přetiskl celou adresu panovníkovi, již v přibližně stejnou dobu sestavil jménem záhřebské župy I. Kukuljević Sakcinski, který dokonce Rakousku přisuzuje úlohu šířitele evropské kultury a vzdělanosti na Balkán: „Mi mislimo nadalje, da je Austrija već po geografičkom položaju kao neposredna susjedkinja više nego ikoja druga država pozvana, da prenosi i sad još u tmíni azijatskoga barbarstva, čameće carstvo tursko evropsku kulturu i prosvjetu, da potpomaže razvitak faktorah napredka ove kulture, a s druge strane da i djeluje na dokinuće institucijah, koje su mu protivne.“ Srov. Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje. Između „ostataka ostataka“ i „oživljene Hrvatske“*, Zagreb 1997, s. 384–388.

podzim roku 1860 obrátil na tehdejšího ministra zahraničních věcí Johanna Bernharda Rechberga, jemuž adresoval dopisy, v nichž se jej snaží přesvědčit o jednotě zájmů Rakouska a Jihoslovanů, potažmo nutnosti společného postupu v řešení východní otázky.¹⁴⁷ Činí tak prostřednictvím celé škály argumentů historické, právní, geopolitické i čistě emocionální povahy. Zdůrazňuje přitom roli Chorvatů, kteří prý na rozdíl od Maďarů nikdy nezradili svého legitimního panovníka, ani se nepaktovali s nepřáteli křesťanství, nýbrž v souladu se svým Božím posláním tvořili po staletí „pevnou hradbu křesťanské Evropy“, přičemž se nescetněkrát vyznamenali svou odvahou a hrdinstvím „v boji s nejdivočejším asiatským živlem“. V těchto střetech utrpělo Chorvatsko četné šrámy, a tak se prý dnes „podobá antickému héroovi, jehož čelo je ověnceno nesmrtelnými vavřiny, ale který je strašlivě raněn a jehož všechny části jsou zmrzačeny“. Na druhou stranu se tak podle autorova mínění Chorvaté významně podíleli na „vyšší misi Rakouska“ ve „východních krajích Evropy“, která v minulosti spočívala v obraně „křesťansko-evropské kultury“ před expandujícím islámem.

Strossmayer se přitom zasazuje, aby toto spojení přetrvalo také v době současné, kdy se prý nezadržitelně blíží rozpad osmanské říše a „jižní Slované“ jsou znovu povoláni k účasti na „důležité misi“, kterou Rakousko před sebou má. Tentokrát je ovšem jeho úkolem získat nazpět území za hraniční řekou Sávou, k čemuž mu má dopomoci „nepřetržité morální dobývání“ těchto krajů Jihoslovanů, které by prý zajistilo, že jakmile nastane čas k jejich fyzickému obsazení, tak padnou „jako zralý plod do rukou Rakouska“. Nepochybuji, že měl biskup zmíněnými kraji primárně na mysli Bosnu. Na jiném místě se totiž svěřuje, že kdykoliv ze své pracovny pohlédne v jejím směru, tak pokaždé „roní hořké slzy“, neboť spatří „zmrzačené části chorvatského státu“, pokrevně spřízněný jihoslovanský lid a zemi, která je „bohatě nasáklá chorvatskou krví“. Bosnu tudíž rakouskému ministru zahraničních věcí představuje jako nedílnou součást Chorvatska, které na ní má historické, národní i morální právo.¹⁴⁸

Nutno podotknout, že Strossmayer v letech 1861–1866 vyjadřoval podobné názory rovněž ve svých veřejných vystoupeních. Stejně jako v korespondenci s hrabětem Rechbergem přitom obvykle hovořil dosti neurčitě o krajích za řekami Sávou a Unou, které jsou z kropeny chorvatskou krví, potažmo o tamních „ujařmených bratřech“, s nimiž obyvatelstvo Trojjediného království pojí nejen pokrevní příbuzenství, ale také křesťanská víra a někdejší sdílená státní příslušnost.¹⁴⁹ Pokud je mi známo,

¹⁴⁷ Strossmayerovu korespondenci s hrabětem Rechbergem uveřejnil v německém originále a srbském překladu V. Krestić. Srov. Vasilije KRESTIĆ (ed.), *Koncepcije Josipa Jurja Štrosmajera o istočnom pitanju. Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom-predsednikom Rehbergom*, Istraživanja (Novi Sad) 5, 1976, s. 347–426.

¹⁴⁸ Všechny citované Strossmayerovy postoje pocházejí z jeho dopisu odeslaného z Đakova do Vídně dne 10. listopadu 1860. Srov. Tamtéž, s. 360–362 (německy), 399–400 (srbsky).

¹⁴⁹ Např. v proslovu o potřebě založení JAZU a univerzity v Záhřebu předneseném v saboru dne 29. dubna 1861: „Kršćanstvo preko Save i Une, krv je od krvi naše, udo je od tiela našega. Njегда i oni bijahu dio cjeloviti državnog posjeda našega. Ne ima prieko znamenitijega mjesta, gdje ne bi hrpe kostih naših slavnih pradjedovah pokopane ležale, ne ima grada tamo znamenitijega, oko kog ne bi zemlja riekom krvi hrvatske opojena bila. Jaram, pod kojim vjekove već stenju, i nas jed-

tak pouze v proslovu předneseném roku 1866 v Pešti jmenuje Strossmayer v podobných souvislostech konkrétně Bosnu a tamní křesťany nazývá chorvatským jménem. Činí tak se záměrem vysvětlit, proč je zmíněná země v chorvatském prostředí pokládána za virtuální součást teritoria Trojjediného království. Tuto skutečnost odůvodňuje jednak tím, že se Chorvaté mohou odvolat na znění inauguračního diplomu, v němž se panovník zavazuje k navrácení kdysi ztracených území, jednak tím, že nemohou zůstat lhostejní vůči tomu, že ještě dnes „sténá velká část národa chorvatského v ohyzdném jařmě Koránu“.¹⁵⁰ Ani v tomto případě ovšem Strossmayer neopomíná vedle historického a národního práva Chorvatů na Bosnu zdůraznit také jejich právo morální, vyplývající z faktu, že „v Tureckém Chorvatsku neroste jediné stéblo trávy, jež by nebylo vydatně pohojeno chorvatskou krví“.¹⁵¹

Nepřekvapí, že od dopisů adresovaných Rechbergovi se tehdejší biskupovy veřejné projevy nelišily ani prezentovanými postoji k monarchii a trůnu. Strossmayer v nich deklaruje loajalitu Chorvatů k Habsburkům, popírá údajné pomluvy, že usilují o vytvoření nezávislého království a zdůrazňuje provázanost zájmů Jihoslovanstva a Rakouska s ohledem na brzké řešení východní otázky.¹⁵² Vyslovuje také implicitní doporučení, aby se panovník nechal „v našem prostředí a našem krásném chrámu“ korunovat za chorvatského krále, neboť „první dělo, které by při této slavnosti zadunělo z našich kopců, by vyvolalo silnou ozvěnu v srdcích všech Jihoslovanů a nadchlo by je pro nejvznešenější cíle“.¹⁵³ K tomu dodává, že zmíněný „čin evropského významu“, by se určitě setkal se značným ohlasem i mezi Jihoslovany žijícími na Balkáně, tj. za hranicemi monarchie.¹⁵⁴ Domnívám se, že se v těchto Strossmayerových slovech odráží jeho dobové přesvědčení, že Rakousko může prostřednictvím Záhřebu aspirovat na pozici přitažlivého těžiště sjednocení veškerého Jihoslovanstva.

Tuto myšlenku podrobněji rozpracoval Rački ve svém klíčovém programovém spise *Jugoslovjenstvo* (Jihoslovanstvo) z roku 1860, v němž poznamenává, že „[m]y Jihoslované v císařství rakouském máme slavný úkol nejen vůči sobě, ale také vůči svým bratřím za Sávou“.¹⁵⁵ Tímto posláním má na mysli kulturní a jazykovou integraci Chorvatů, Srbů a v budoucnu snad i Slovinců žijících v monarchii a jejich souběžné sjednocení do jednoho politického útvaru, který by užíval plnou samosprávu pod uherskou korunou. Rački věří, že v případě úspěšného uskutečnění tohoto plánu by zmínění „bratři za Sávou“ či alespoň jejich část zatoužili po sjednocení se svými soukmenovci v Rakousku ve chvíli, kdy se jim podaří setřást „osmanské okovy“. Před tím než se tak stane a Chorvati, Srbové a Bulhaři budou profitovat z očekávaného zániku osmanské říše, na jejíž dědictví prý mají nezpochybnitelné historické i přirozené právo, tak by jim jejich rakouští příbuzní měli pomáhat „slovem a perem“. Autor přitom konstatuje, že se jedná o jediný druh pomoci, který jim mohou

nokrvnu i jednoplemenu braću teško tišti.“ J. J. STROSSMAYER, *Izabrani politički i književni spisi*, s. 103.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 172.

¹⁵¹ Tamtéž.

¹⁵² Srov. např. Tamtéž, s. 132–133.

¹⁵³ Tamtéž, s. 133.

¹⁵⁴ Strossmayer v této souvislosti doslova říká: „A nisu već danas ni balkanske gore toli gluhe, da se ne bi glaslu tomu živo odjeknule.“ Tamtéž, s. 133.

¹⁵⁵ J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politički spisi*, s. 285.

poskytnout. Ve společném zájmu jsou prý tudíž Chorvaté a Srbové povinni bedlivě sledovat své bratry,¹⁵⁶ kterým dodnes „vládnou pašové“, hájit jejich zájmy, podporovat jejich duševní rozvoj, poskytnout jim knihy v mateřském jazyce a být k dispozici kněžím „v Bosně a Hercegovině, severní Albánii a starém Srbsku“, kteří se jako jediní starají o osvětu svých věřících.¹⁵⁷

Rački i Strossmayer si byli dobře vědomi limitovanosti vlastních možností, co se týče podpory, kterou mohou Chorvaté poskytnout Jihoslovanům žijícím pod osmanskou svrchovaností. Podobně jako jejich předchůdci z tábora stoupenců ilyrismu proto primárně zdůrazňovali nutnost zajistit osvětové a kulturní povznesení „ujařmených bratří“. Sice rovněž doufali v brzký zánik tureckého panství, avšak ani v době, kdy věřili, že reformovaná habsburská monarchie skýtá vhodný rámec pro jihoslovanské politické sjednocení, nepodporovali otevřeně myšlenku vojenské intervence Rakouska ve prospěch křesťanských soukmenovců na Balkáně.¹⁵⁸ Rački dokonce ve svém spise o východní otázce z roku 1862 takovýto zásah deklarativně odmítá, jelikož tvrdí, že se rakouskou vládou nesnaží přimět k ozbrojenému, nýbrž diplomatickému boji za zájmy křesťanů v osmanské říši. Na druhou stranu ovšem označuje dobovou turkofilskou politiku Vídně za protirakouskou, neboť „nejenže neusiluje o upevnění, natožpak rozšíření císařství rakouského na jihovýchodě“, ale zároveň si znepráťeluje své jihoslovanské poddané.¹⁵⁹ Račkému tudíž v této době očividně nebyla zcela proti vůli idea územního šíření Rakouska na Balkán, ačkoliv jako optimální řešení východní otázky preferoval již zmíněné nahrazení Turecka národními státy Jihoslovanů, Řeků a Rumunů.¹⁶⁰ Zřetelně si přitom uvědomoval, že osmanskou říši nebude možné z Evropy vytěsnit mírovou cestou, pročež hájí názor, že by rakouská vláda měla poskytnout morální a diplomatickou podporu balkánským křesťanům, aby se vlastními silami zbavili „tureckého jha“.¹⁶¹ Pouze takováto politika, která údajně koresponduje se zájmy Jihoslovanů v monarchii i za jejími hranicemi, totiž podle autorova názoru může sloužit ke cti a prospěchu Rakouska. Zdůrazňuje přitom,

¹⁵⁶ Vzhledem k Račkého později prezentovaným názorům lze předpokládat, že má na mysli nejen Srby v monarchii, ale také v Srbském knížectví (srov. níže).

¹⁵⁷ Všechny přímé citace v tomto odstavci byly přejaty z J. J. STROSSMAYER – F. RAČKI, *Politické spisy*, s. 285.

¹⁵⁸ Strossmayer např. ve výše citované pasáži z dopisu hraběti Rechbergovi sice zmiňuje fyzické osvojení krajů za Sávou, jež by následovalo po jejich „morálním dobytí“, ale nikdy přímo nehovoří o použití vojenské síly.

¹⁵⁹ F. RAČKI, *Misli*, Pozor (Zagreb), br. 205, 6. 9. 1862.

¹⁶⁰ Jak dokládá citovaná korespondence Strossmayera s Rechbergem, ani biskupovi tehdy nebyla úplně cizí představa připojení Bosny k Rakousku. Pro úplnost budiž řečeno, že Rački v roce 1862 zmiňuje v této souvislosti plán, jenž údajně již několik let veřejně i tajně prosazuje francouzská diplomacie a publicistika, a který spočívá v úsilí získat rakouskou vládu pro ideu odstoupení Lombardie a Benátska Itálii výměnou za územní kompenzaci v podobě osmanské Bosny. Autor je však vůči takovému vývoji událostí, který by podle něj představoval jen první krok k řešení východní otázky, poněkud skeptický: „Mi nevelimo, da bi takovo riešenje bilo organično, pravedno, koristno itd. po narode u Turskoj; ali, reć bi, ono jest jedino, koga bi se europejska diplomacija a taj par latila, i koga bi po svoj prilici izvela, da odziva najde u samoj vladi austrijskoj.“ Tomu prý ale brání velkoněmecké ambice a centralistický kurz dobové rakouské politiky, pročež „neima nade, da će se iztočno pitanje putem diplomatičnim riešiti“. Tamtéž, br. 207, 10. 9. 1862.

¹⁶¹ Srov. Tamtéž, br. 205, 6. 9. 1862.

že právě jejím prostřednictvím může habsburská dynastie dostat svým historicko-právním závazkům vůči Uhrám, Chorvatům a Trojjedinému království.¹⁶²

Současně Rački odsuzuje stanovisko části hodnostářů římskokatolické církve a bigotních katolíků, kteří znesnadňují „vítězství křesťanství a svobody na Balkánském poloostrově“ tím, že neprozíravě odmítají podpořit protiturecké „jihoslovanské hnutí“ v osmanské říši s poukazem na skutečnost, že většinu sultánových křesťanských poddaných tvoří pravoslavní věřící.¹⁶³ Těmto radikálům autor vzkazuje: „...copak jste zapomněli na albánské a bosenské poturčence, násilně odvrácené od katolictví? Copak si myslíte, že se usmíříte s východní církví tím, že ji vydáte napospas Koránu? Copak si myslíte, že Turectvu v Evropě prodloužíte život, když zvěčníte nenávisť mezi křesťany jedné a druhé církve?“¹⁶⁴ V souladu s těmito svými postoji varuje autor před sektářstvím rovněž balkánské křesťany, které nabádá k vzájemné solidaritě, jednotnému postupu vůči společnému nepříteli a opuštění hegemonistických fantazmat o obnově rozsáhlých středověkých států, jako byly říše carů Dušana a Symeona.¹⁶⁵

Klíčovou úlohu v procesu vymanění Jihoslovanů z osmanské nadvlády Rački připisuje Srbům, resp. Srbskému knížectví, na jehož vládu apeluje, aby se poučila z dosavadních chyb, dobře vážila veškeré své kroky a projevila dostatek rozhodnosti a odvahy.¹⁶⁶ V opačném případě by se prý totiž od ní nepochybně odvrátily oči miliónů Jihoslovanů, kteří k ní dnes vzhlížejí. Srbsko má proto vojensky vypomoci Černé Hoře v jejím aktuálním konfliktu s Portou a požadovat garance „přežití a duševního i materiálního pokroku“ ostatních Jihoslovanů v Turecku, neboť prý ani jemu samotnému nemůže nikdo „zaručit nezávislost, dokud na protější straně Driny vládne tyranie vezírů“. Pro „své bratry“ by proto Srbsko mělo žádat „minimum“ v podobě zajištění autonomie Bosny, Hercegoviny a Bulharska na Portě, které by prý představovalo „první krok ke konečnému řešení východní otázky“.¹⁶⁷ Z hlediska zkoumané problematiky pak pokládám za nejdůležitější související autorův apel na aktuální panovníky

¹⁶² Srov. Tamtéž, br. 204, 5. 9. 1862.

¹⁶³ Tamtéž, br. 205, 6. 9. 1862.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ „Ovoj silii odoljet će kršćanski narodi Turske, jedino, ako joj se opru ‚solidarno‘, jedan za sve, a svi za jednoga. Na ovu solidarnost opominja jih jedna vera, isti neprijatelj, jedna budućnost. [...] Neka se obe crkve u Turskoj najprije oslobode zajedničkoga jim neprijatelja, neka se grle ljubavi krstovom, tada nije daleko dan, kada će se opet pomiriti pridržavši svaka svoje disciplinerne i obredne osebnosti.“ V souvislosti s nebezpečím hegemonistických plánů autor konkrétně zmiňuje Srby a Bulhary, o jejichž budoucím rozhraničení tvrdí, že „ova srodna naroda imadu solidarno najprije osloboditi se zajedničkoga im neprijatelja, pa onda, što bog dade i sreća junačka“. Tamtéž, br. 212, 16. 9. 1862.

¹⁶⁶ Srov. Tamtéž, br. 213, 17. 9. 1862. Odtud jsou čerpány i všechny přímé citace v tomto odstavci.

¹⁶⁷ Rački připouští možnost, že osmanská říše zanikne postupným oddělováním jejích jednotlivých částí, tj. analogickým způsobem k jejímu někdejšímu územnímu rozšiřování. Proto se vyslovuje pro udělení autonomie jednotlivým jihoslovanským oblastem, neboť je pokládá za první fázi procesu, který má v budoucnu vyústit v plnou suverenitu daných zemí a jejich případné sdružení do větších politických celků: „Neće li i sada odciepati se od njih jedna pokrajina za drugom? Tako bar oslobodiše se do sada: Grčka, Srbija i podunavske kneževine. Veče državne kombinacije, reć bi, idu u daljnju budućnost.“ Tamtéž.

Srbska a Černé Hory, aby uzavřeli vojenské spojení s cílem vymanit Bosnu z tureckého područí.

Jak jsem již předznamenal v předchozím textu, Rački tak souběžně hájil chorvatské historické právo na Bosnu a vyzýval srbského knížete Michala Obrenoviće, aby se jal naplnit odkaz vůdce prvního srbského povstání Karađorđeho a spolu se svým vojskem překročil řeku Drinu, která tvoří její hranici se Srbskem. Tento zdánlivý paradox přitom autor vysvětlil v samotném závěru svého spisu slovy, která považuji za vhodné odcitovat v úplnosti: „Chorvaté upřímně říkají Srbům: nám nejde o hegemonii, neboť mezi dvěma plemy jednoho národa nemůže existovat pravá hegemonie, takže pokud můžete něco podniknout, podnikněte; všichni se připojíme k Vašemu kolu. Tu máte Drinu ‚chladnou vodu‘, bůh žehnej Vašim praporům, které byste přes ni přenesli. Ale pokud se Vy opozdíte a změní se okolnosti, pak nás neviňte, jestliže my vzkřísíme svá státní práva.“¹⁶⁸ Rački tak na podzim roku 1862 srozumitelně definoval ústřední princip svého pojetí postavení Bosny v řešení východní otázky, kterým se on i Strossmayer víceméně řídili až do roku 1878. Oba totiž byli naklonění myšlence připojení Bosny k Srbsku, pokud Bělehrad osvobodí své tamní „křesťanské bratry“ z „tureckého jha“. Zároveň ovšem požadovali, aby byla Bosna na základě státního práva začleněna do Trojjediného království, pokud se vývoj bude ubírat odlišným směrem a vyústí v její obsazení Rakouskem.

Druhý scénář ovšem utrpěl povážlivé trhliny na počátku roku 1867 v důsledku přijetí rakousko-uherského vyrovnání, jež bylo v příkrém rozporu s programem federalistické přestavby monarchie na národnostním principu, který dlouhodobě prosazovala Národní strana. Hluboké zklamání jejích předáků vyvolané zavedením dualismu přispělo zásadní měrou k jejich rozhodnutí vyslyšet výzvy Bělehradu k navázání spolupráce, jejímž primárním cílem mělo být vymanění Bosny z osmanského područí a její následné sloučení se Srbskem. O existenci tohoto tajného plánu svědčí řada dochovaných pramenů, mezi nimiž zaujímá ústřední místo návrh programu spolupráce vlády Srbského knížectví s chorvatskou Národní stranou z března 1867, v němž je dokonce postulováno perspektivní vytvoření nezávislého a svazově uspořádaného jihoslovanského státu. Budiž zmíněno, že tento dokument vznikl v rámci dobového úsilí srbského knížete Michala Obrenoviće o vytvoření široké koalice balkánských křesťanských států a národů, které by společně vystoupily proti osmanské říši a v ideálním případě ji zcela vytěsnily z jihovýchodu Evropy.¹⁶⁹ Řízením těchto aktivit byl pověřen autor tajného programu zahraniční politiky srbského státu *Načertanije* (1844) Ilija Garašanin, jenž stál v letech 1861–1867 v čele srbské vlády a diplomacie.

Zmíněný návrh srbsko-chorvatské spolupráce z jara roku 1867 vypracoval Antonije Orešković (1829–1906), někdejší hraničářský důstojník chorvatského původu, který dezertoval z rakouské armády, v roce 1862 vstoupil do srbských služeb a pod Garašaninovým vedením se významně podílel na organizaci tajné politiky Srbského knížectví vůči Bosně a jihoslovanským zemím habsburské monarchie.¹⁷⁰ Jeho

¹⁶⁸ Tamtéž, br. 214, 18. 9. 1862.

¹⁶⁹ Srov. Grgur JAKŠIĆ – Vojislav J. VUČKOVIĆ, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*, Beograd 1963.

¹⁷⁰ Zde vycházím a cituji z prvního celistvého vydání návrhu programu, jenž pod názvem *Program jugoslovenske politike predložen od strane Garašanina Štrosmajeru* (Program jihoslovan-

program, který podle většiny badatelů vznikl v součinnosti s předáky Národní strany, následně pozměnil a doplnil Garašanin.¹⁷¹ Zatímco Oreškovičův koncept předpokládá rovnoprávnou úlohu Bělehradu a Záhřebu při realizaci vytyčených cílů a stanovuje, že ani jedna ze zúčastněných stran „nebude nic podnikat bez předchozí domluvy“, v Garašaninově redakci figuruje Záhřeb jen jako subjekt, který bude Bělehradu pomáhat v jím vedeném diplomatickém a vojenském snažení. Ve výsledné verzi textu schází také věta stvrzující vůdčí postavení chorvatské metropole mezi rakouskými Jihoslovany. V souvislosti s vymezením poměru mezi zmíněnými centry tak Garašanin z původního programu přejímá pouze obecnou konstataci, že „Bělehrad a Záhřeb stojí v čele celého hnutí“, pročež mezi těmito dvěma „stožáry, kolem nichž se bude celá jihoslovanská věc točit“, musí panovat „věčné dorozumění“.

Jako jejich společný cíl přitom vytyčuje „osvobození křesťanů sténajících pod tureckým jařmem“ za účelem vytvoření „pole pro sjednocení všech jihoslovanských plemen do jednoho svazového státu“. Garašanin sice na rozdíl od Oreškoviče stanovuje, že o uspořádání svazového státu rozhodnou zúčastněné strany až po osvobození, na druhou stranu ale ponechává beze změny pasáž, v níž je za základ navrženého státotvorného úsilí označen národnostní princip, přičemž je deklarována národní jednotu Srbů a Chorvatů. Zároveň je zdůrazněno, že do politických záležitostí nesmí zasahovat náboženská víra, která nositele společné „jihoslovanské národnosti“ dělí do tří vyznání, a proto prý nikdy nemůže posloužit za základ jejich sjednocení ve společném státě.

Většina programu je pak věnována konkretizaci příprav a způsobu provedení protitureckého povstání křesťanského obyvatelstva Bosny a Hercegoviny, které by měly „ještě toto léto“ vyvolat tajně zformované a vyzbrojené čety, jež by do země současně vpadly ze Srbska, Černé Hory, Chorvatska, Dalmácie a Slavonie. Plán počítá s tím, že by se k povstání připojili Bosňané, načež by povstalci vydali prohlášení, že sice ctí územní integritu Turecka, ale požadují, aby jim byla dána tatáž míra autonomie, již dosud užívalo Srbsko, s nímž chtějí od nynějška sdílet jeho postavení. Bělehrad by tak mohl předstírat, že nemá nic společného s aktivitami povstalců a současně naléhat na Portu, aby splnila jejich požadavky. Ve skutečnosti by ale povstání po celou dobu jeho trvání mělo utajené logistické a finanční zázemí v okolních zemích. Zajištění této podpory na území habsburské monarchie by přitom náleželo do kompetence hlavního výboru sídlícího v Záhřebu, k jehož neodkladnému zřízení program vyzývá. Chorvatská strana je též nabádána k tomu, aby se s ohledem na budoucnost pokud možno vyhýbala spojenectví s Uhrami a Vídní.

Jak přesvědčivě ukázala M. Gross, výsledný návrh programu, který srbská strana nejspíše v první polovině dubna předložila ke schválení předákům Národní strany,

ské politiky navržený Strossmayerovi Garašaninem) vyšel ve sbírce pramenů, které se vztahují k politice Srbska vůči rakouským Jihoslovánům v letech 1859–1874. Srov. Vojislav J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859–1874*, Beograd 1965, s. 273–283.

¹⁷¹ Srov. např. Petar KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU (Zagreb) 11, 1981, s. 69; Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992, s. 273.

konvenoval do značné míry s jejich představami o jihoslovanském sjednocení.¹⁷² A to navzdory Garašaninovým intervencím, které v podstatě odrážejí reálně inferiorní postavení osloveného chorvatského politického subjektu ve srovnání s nepochybně mocnější srbskou vládou. V dokumentu totiž zůstaly obsaženy některé principy charakteristické pro chorvatskou národně-integrační ideologii jihoslovanství, jako jsou spolupráce Záhřebu a Bělehradu na jihoslovanském sjednocení, národní jednota Srbů a Chorvatů, (kon)federativní uspořádání budoucího společného státu či nárok Záhřebu na účast při řešení východní otázky a akutní potřeba vymanit Bosnu z osmanského područí.

Existují přitom nepřímé indicie, že byl návrh chorvatskou stranou přijat, a to nejspíše bez jakýchkoliv úprav, k jejichž případnému urychlenému oznámení vyzývá poslední věta programu. Většina dosavadních badatelů (Vojislav J. Vučković, Vera Ciliga, Petar Korunić, Vasilije Krestić ad.), kteří se touto problematikou zabývali, zastávala názor, že vedení Národní strany v roce 1867 skutečně navázalo velezrádnou spolupráci se srbskou vládou, jejímž dlouhodobým cílem mělo být vytvoření nezávislého jihoslovanského státu, který by vznikl na troskách osmanské a habsburské říše.¹⁷³ Ačkoliv je nesporné, že čelní chorvatští politici v letech 1866–1867 tajně jednali s představiteli vlády Srbského knížectví, na základě známých pramenů nelze jednoznačně určit konkrétní charakter dojednané spolupráce, ani jména všech osobností, které byly na chorvatské straně přímo či nepřímo zapojeny do těchto jednání. Zastánci teze o velezrádném srbsko-chorvatském spojenectví z roku 1867 totiž své přesvědčení zakládali primárně na existenci výše přiblíženého návrhu programu, který ovšem nemá povahu právoplatné dohody stvrzené podpisy obou zúčastněných stran. Zcela jasné a nezpochybnitelné odpovědi přitom nenabízí ani dochovaná korespondence mezi předpokládanými aktéry vzájemných jednání, z níž zmínění historici čerpali většinu podpůrných argumentů pro své závěry. Zvláště po rozpadu Jugoslávie, jejímž ideologům skýtala dominantní interpretace kontaktů mezi srbskou vládou a Národní stranou kardinální svědectví o proklamovaném odvěkém úsilí Jihoslovanů o sjednocení ve společném státě, proto zaznívaly rovněž hlasy, které dosavadní výklad problematizují.¹⁷⁴

¹⁷² Srov. Tamtéž, s. 273–274.

¹⁷³ Vedle výše uvedených prací G. Jakšice, V. J. Vučkoviće a P. Koruniće k problematice srbsko-chorvatské spolupráce v letech 1866–1867 srov. např.: Vera CILIGA, *Slom politike Narodne stranke (1865–1880)*, Zagreb 1970; TÁŽ, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–70)*, Historijski zbornik (Zagreb) 17, 1964, s. 85–114; TÁŽ, *O rušenju mita oko „jugoslavenske“ politike Josipa Jurja Strossmayera (diskusija)*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 3, 1971, s. 254–266; Vasilije KRESTIĆ, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja. Studije i članci*, Beograd 1983 (zvláště studie *Srbija za vlade kneza Mihaila i Hrvati 1860–1868*, s. 9–82 a *Jugoslovenska politika Josipa Jurja Štrosmajera*, s. 119–152); TÝŽ, *Štrosmajer o istočnom pitanju i federalizaciji monarhije*, in: Maria DĄBROWSKA-PARTYKA, Maciej CZERWIŃSKI (eds.), *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska, Ekumenizam, Europa/ Chorwacja, ekumenizm, Europa, Kraków 2007*, s. 291–301; Petar KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870*, Zagreb 1986.

¹⁷⁴ Srov. např. W. B. TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, s. 189–208; T. MARKUS, *The Serbian Question in Croatian Politics, 1848–1918*, *Review of Croatian History* (Zagreb) 6, 2010, No. 1, s. 165–188.

Domnívám se, že z hlediska tématu této práce není zásadní, zda vybraní chorvatští politici po rakousko-uherském vyrovnání opravdu přistoupili na Srbskem navržený program perspektivního vytvoření společného nezávislého státu. Byť tento scénář pokládám za velmi pravděpodobný, dosavadní literatura a vydaná pramenná základna podle mého názoru neskýtají jednoznačnou odpověď. S ohledem na zkoumanou problematiku ovšem považuji za podstatnější skutečnost, že předáci Národní strany v roce 1867 spojovali své naděje na vymanění Bosny z osmanského područí se Srbským knížectvím, přičemž demonstrovali svou připravenost napomoci s realizací tohoto plánu, který měl vyústit ve sloučení Bosny se Srbskem. O daném aspektu dobových srbsko-chorvatských vazeb průkazně svědčí korespondence Matiji Mrazoviće (1824–1896) s Oreškovičem a Strossmayerem.¹⁷⁵ Právě Mrazović vedl tehdejší zahraniční politiku Národní strany, v rámci níž udržoval kontakty s vládou Srbského knížectví, přičemž se mj. živě zajímal o soudobé poměry v Bosně.¹⁷⁶

Prakticky všichni dosavadní badatelé se shodují, že do jednání se srbskou stranou ohledně plánu na osvobození Bosny byl určitou formou zapojen také Strossmayer. Někteří z nich mu dokonce přisuzují úlohu ústřední, ačkoliv o povaze biskupova podílu na postulované spolupráci Národní strany se Srbskem vypovídají sice četná, ale takřka výhradně nepřímá svědectví.¹⁷⁷ Zcela nejasná pak zůstává případná účast dalších prominentních členů Národní strany včetně Račkého. Dochovaná Strossmayerova korespondence nicméně dokládá, že biskup i Rački sdíleli na přelomu 60. a 70. let Mrazovićovy sympatie k úsilí Srbska vymanit Bosnu z turecké nadvlády a stanout v čele procesu sjednocení jihoslovanských zemí, které dosud dlely pod sultánovou svrchovaností.¹⁷⁸ Rački koneckonců takovýto postoj jednoznačně vyjádřil již ve výše citovaném spise o východní otázce z roku 1862. Oba tvůrci ideologie jihoslovanství přitom své naděje do Srbska nepřestali vkládat ani poté, co vyšlo najevo, že srbská vláda opustila od záměru vyvolat v Bosně povstání a v součinnosti s Chorvaty docílit jejího připojení k Srbskému knížectví. Kníže Michal totiž již v srpnu 1867 rezignoval na své ambiciózní vojenské plány, když přistoupil na nabídku uherského ministerského předsedy Gyuly Andrásyho, který mu přislíbil, že se zasadí o to, aby Srbsko získalo Bosnu diplomatickou cestou.

Předáci Národní strany se o této změně kurzu srbské politiky dozvěděli až počátkem následujícího roku, přičemž neskřývali své hluboké zklamání.¹⁷⁹ Mrazović

¹⁷⁵ Srov. např. V. CILIGA, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje*, s. 86–87; V. J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije*, s. 332–337, 339–342; Jaroslav ŠIDAK (ed.), *Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868–1871.*, Historijski zbornik (Zagreb) 19–20, 1966–1967, s. 341–367.

¹⁷⁶ Srov. Petar KORUNIĆ (ed.), *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1866–1867.*, Historijski zbornik (Zagreb) 37, 1984, s. 165–205.

¹⁷⁷ Relevantní prameny sepsané Strossmayerovou rukou spíše vyvolávají otázky, než aby přinášely odpovědi ohledně charakteru případné autorovy účasti na dané spolupráci. Srov. např. V. J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije*, s. 326–327, 429, 433, 466–467; F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. I, s. 66–67; sv. III, s. 59.

¹⁷⁸ Srov. V. J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije*, s. 326, 429, 433, 443; F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. I, s. 71.

¹⁷⁹ Srov. Tamtéž, s. 71–72; V. J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije*, s. 326, 332–237, 339–342.

koncem února 1868 adresoval dopis Strossmayerovi, v němž jej seznamoval s konceptem své odpovědi Oreškovičovi, který mu nedlouho předtím oznámil, že kníže Michal upustil od plánované protiturecké ofenzívy. Daný dopis z Mrazovičova pera přitom obsahuje pasáž, jež byla dosud obvykle interpretována jako korunní důkaz, že vedení Národní strany přistoupilo na popsany Garašaninův program srbsko-chorvatské spolupráce: „... jestliže se srbská vláda, jestliže se kníže Michal nepovažuje za povoláného, aby započal a vedl akci, která směřuje k osvobození bratří zpod tureckého jařma a má založit jádro ke sjednocení Jihoslovanstva do jednoho státu, my nepovažujeme za vhodné a za dnešních okolností ani za možné, abychom se v této záležitosti angažovali v jakékoliv jiné kombinaci, vyjma s pomocí státu, v němž nyní žijeme.“¹⁸⁰ Někteří historici tato Mrazovičova slova vykládali rovněž jako příznak návratu Národní strany k její dosavadní austrofederalistické politice, krátkodobě přerušené spoluprací se Srbskem v roce 1867. Tehdejší chorvatsko-srbské spojenectví přitom považovali za ojedinělou epizodu ve vzájemných vztazích, jež byla vzhledem k nepříznivé mezinárodně-politické konstelaci předem odsouzena k neúspěchu.

Přestože toto hodnocení víceméně odpovídá skutečnosti, nelze opomíjet, že Mrazović a Strossmayer, jejichž strana se nikdy nepřestala prezentovat jako politický subjekt loajální habsburské říši a dynastii, udržovali i v následujících letech sporadické styky se srbskou vládou.¹⁸¹ Navzdory své otřesené důvěře v prozíravost a akceschopnost Srbska přitom nadále doufali, že se tato země jednou zhodí úlohy osvoboditelky „jihoslovanských bratří“ v Bosně a dalších částech Balkánu. Na druhou stranu však nerezignovali ani na aktivní domácí politiku, zaměřenou na revizi dualistického zřízení a vytvoření podmínek pro úspěšnou kulturní a politickou integraci Trojjediného království a ostatních jihoslovanských oblastí monarchie. Tato převažující orientace dobové politiky Národní strany přitom směřovala k upevnění pozice Záhřebu jako významného politického činitele a hlavní kulturní metropole slovanského Jihu. Avšak téhož roku, kdy byla v souladu s tímto cílem založena záhřebská univerzita (1874), vznikl rovněž program jihoslovanské politiky Národní strany, který nese četné společné rysy s výše přiblíženým velezrádným návrhem srbsko-chorvatské spolupráce z roku 1867.¹⁸² Také tento dokument, jehož autorství a okolnosti vzniku dosud nebyly spolehlivě vyjasněny, totiž obsahuje program vytvoření nezávislého svazového státu všech Jihoslovanů, přičemž jako první krok sjednocovacího procesu vytyčuje osvobození Bosny a Hercegoviny. Je tedy zřejmé, že dobová politika Národní strany se navzdory své dominantní prorakouské orientaci vyznačovala určitou „dvojkolejností“, která se přitom promítala i do přístupu jejich předáků k Bosně.

Příznačný je v tomto ohledu případ Strossmayerův. Biskup totiž např. počátkem února roku 1874 v dopise Oreškovičovi vyslovuje svou odhodlanost pokračovat v blíže neurčeném spojenectví se Srbskem,¹⁸³ ale o čtyři měsíce později sděluje Račkému své pozitivní dojmy ze setkání s rakouským arcivévodou Albrechtem, kterému

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 334.

¹⁸¹ Srov. Vera CILIGA, *Južnoslavenska politika Narodne stranke na početku 70-ih godina XIX stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 10, 1978, s. 39–57.

¹⁸² Srov. Petar KORUNIĆ, *Prilog poznavanju jugoslavenske ideje u hrvatskoj politici 1866–1874.*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 12, 1980, s. 57–83.

¹⁸³ Srov. V. J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije*, s. 467.

se prý svěřil, že „usilujeme o získání Bosny“,¹⁸⁴ čímž nejspíše míní její připojení k Chorvatsku v případě, že bude dobyta Rakouskem-Uherskem. Již v lednu 1871 přítom Strossmayer v dopise adresovaném čelnému srbskému politikovi Jovanu Ristićovi vyjádřil svou podporu pro záměr Srbského knížectví vymanit Bosnu z osmanského područí.¹⁸⁵ Tehdejšího vlivného člena regentské rady, jež vládla v Srbsku jménem nezletilého knížete Milana Obrenoviće, při té příležitosti varoval před spojenectvím s Maďary, ale současně s povděkem kvitoval Ristićovu reakci na podmínku Maďarů, aby v případě dosažení vytyčeného cíle připadla Chorvatsku jeho tamní ztracená území (Turecké Chorvatsko).¹⁸⁶ K Strossmayerovi se totiž donesla zvěst, že srbský politik okomentoval tento maďarský požadavek slovy, že v dané záležitosti hodlá nalézt společnou řeč s chorvatskou Národní stranou. Biskup si tohoto postoje velmi váží a Ristićovi vzkazuje, že by se on a jeho přátelé raději „tisíckrát zřekli svého vlastního bytí a zemřeli, než abychom se s Vámi znesvářili kvůli jakékoliv části území“.¹⁸⁷ Ve zmíněném pozdějším dopise Oreškovićovi pak dokonce konstatuje, že „[j]eden bez druhého nemůžeme být“.¹⁸⁸ Je tedy zřejmé, že Strossmayer doufal ve shodu mezi Srby a Chorvaty v otázce Bosny. Přestože nic nenamítal proti jejímu případnému připojení k Srbsku, zároveň prozíravě počítal s eventualitou, že zemi získá Rakousko-Uhersko.¹⁸⁹ V takovém případě by podle jeho mínění měla připadnout Chorvatsku. Dá se tedy říci, že Strossmayer se i v první polovině 70. let řídil výše charakterizovaným ústředním principem přístupu tvůrců ideologie jihoslovanství k Bosně v rámci řešení východní otázky, který již roku 1862 definoval Rački.

Novinkou oproti návrhu společného programu srbské vlády a Národní strany z roku 1867 ovšem byla myšlenka rozdělení Bosny mezi Srbsko a Chorvatsko, s níž poprvé vyrukovala na sklonku 60. let maďarská diplomacie vedená Andrássem, a to v rámci svého dobového úsilí o účelové sblížení se Srbským knížectvím.¹⁹⁰ Tento způsob řešení bosenské otázky se pak znovu dostal na pořad dne po vypuknutí protitureckého povstání křesťanů v Hercegovině (1875), které se záhy rozšířilo i do Bosny

¹⁸⁴ Srov. F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. I, s. 302.

¹⁸⁵ Srov. V. J. VUČKOVIĆ (ed.), *Politička akcija Srbije*, s. 433.

¹⁸⁶ Strossmayer v této souvislosti používá neobvyklý termín Chorvatská Bosna. Z kontextu je ovšem zřejmé, že má na mysli Turecké Chorvatsko: „...rečeno mi je: da Madjari uvjetom stavljaju da Hrvatska Bosna pripadne u tomu slučaju Hrvatskoj, a o Vami mi se, preuzvišeni moj gospodine, veli: da ste Madjarom odvratili: da ste Vi voljni glede te točke sporazumjeti i izmiriti se sa Narodnom strankom u Hrvatskoj.“ Tamtéž.

¹⁸⁷ Tamtéž.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 467.

¹⁸⁹ Strossmayer a další předáci Národní strany se tak např. v letech 1869–1870 zapletli do tzv. Wagnerovy aféry, jejímž ústředním aktérem byl tehdejší guvernér Dalmácie Ivan Wagner. Tento generál jim totiž nabídl spolupráci, jejímž cílem mělo být osvobození Bosny a její následné připojení k Chorvatsku. Vedení Národní strany se sice nabídkou seriózně zabývalo, ale nakonec na ni odmítlo přistoupit. Strossmayer, Mrazović a další zúčastnění totiž pojali podezření (nejspíše právem), že se jedná o provokaci Vídně, která má posloužit k jejich diskreditaci. Srov. Vojislav J. VUČKOVIĆ, *Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera (1870)*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* (Beograd) 2, 1955, br. 1, s. 24–48; W. B. TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, s. 209–212; V. CILIGA, *Južnoslavenska politika*, s. 40–41; K. MILUTINOVIĆ, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, s. 198–201.

¹⁹⁰ Srov. Tamtéž, s. 356–382.

a v konečném důsledku rozpoutalo Velkou východní krizi. Možnost rozdělení Bosny zmiňuje Strossmayerův dopis Račkému z 22. srpna 1875, který jeho adresát navzdory výslovné odesílatelově instrukci po přečtení nesprovodil ze světa. Biskup v něm svého přítele informuje, že jej předchozího dne navštívili srbský politik Milutin Garašanin a Orešković, který mu sdělil, že srbská vláda nabízí Chorvatům Turecké Chorvatsko v případě, že napomohou vymanění Bosny z osmanské nadvlády tím, že do ní tajně vyšlou vlastní čety ve chvíli, kdy se do konfliktu přímo zapojí Srbsko. Strossmayer tuto nabídku komentuje Račkému slovy, že by podle jeho mínění bylo „ostudné a škodlivé“, kdyby se Chorvatsko „za rodící se vřavy nepostaralo o svou starou otčinu“.¹⁹¹ Zároveň však nechce nic podnikat bez vědomí a souhlasu dynastie, pročež Račkému navrhuje, aby zvážil, zda by nebylo vhodné o celé záležitosti zpravit chorvatského bána I. Mažuraniće, který by se následně pokusil získat podporu panovníka pro scénář navržený vyslanci srbské vlády.¹⁹²

Rački ovšem ve své odpovědi z 27. srpna 1875 oznamuje biskupovi, že Mažuranić během své nedávné audience u císaře seznal, že panovník hodlá zachovat neutrální postoj k dění v Turecku. Bán prý rovněž postřehl, že ani Vídeň ani Pešť nepřipustí územní rozšíření Srbska. Vývoj událostí v následujících třech válečných letech se také v souladu s tím ubíral odlišným směrem, a to navzdory skutečnosti, že do vzbouřené Bosny a Hercegoviny nakonec skutečně směřovaly oddíly dobrovolníků z Chorvatska a dalších jihoslovanských oblastí monarchie. Několik dní po vstupu Srbska a Černé Hory do války na straně povstalců sice František Josef I. uzavřel tajnou dohodu s ruským carem Alexandrem II. (8. července 1876), která v případě úspěchu srbsko-černoohorského tažení předpokládala připojení Tureckého Chorvatska k Rakousku-Uhersku, ale tento císařův krok neznamenal, že by Vídeň, natožpak Pešť, uvažovaly o politicko-správním sloučení takto nabytých území s bánským Chorvatskem.¹⁹³ Zatímco o skutečných záměrech trůnu s Bosnou názorně vypovídají pozdější diplomatická jednání a podoba rakousko-uherské správy země po roce 1878, Maďaři a většina rakouských Němců se dokonce důrazně protivili jakékoliv územní expanzi monarchie na Balkán, neboť se obávali zvýšení podílu Slovanů na jejím obyvatelstvu. Po vojenském debaklu Srbska, jehož úplnou porážku v poslední chvíli odvrátila intervence ruské diplomacie, začal panovník ke všemu usilovat o získání celé Bosny (s případnou výjimkou novopazarského sandžaku), a to diplomatickou cestou.¹⁹⁴ V lednu 1877 také získal souhlas Petrohradu s eventuální rakousko-uherskou okupací země, výměnou za příslib neutrality v chystané rusko-turecké válce. Ačkoliv Rusko tuto tajnou konvenci později porušilo, Vídeň se nakonec podařilo dosáhnout svého cíle na Berlínském kongresu (13. 6. – 13. 7. 1878), který Velkou východní krizi ukončoval, a na němž velmoci udělily Rakousku-Uhersku mandát k třicetileté okupaci Bosny a Hercegoviny, která sice zůstala de iure pod sultánovou svrchovaností, ale de facto se stala rakousko-uherskou kolonií.

¹⁹¹ F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. I, s. 372.

¹⁹² Srov. Tamtéž.

¹⁹³ Srov. Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 71.

¹⁹⁴ Novopazarský sandžak byl v této době strategicky důležitou součástí bosenského pašalíku, jehož území tvořilo klín oddělující Srbsko od Černé Hory. Srov. Tamtéž.

Všechny milníky a etapy ve vývoji Velké východní krize, od vypuknutí protitureckého povstání v Bosně a Hercegovině v červnu 1875 až po okupaci země rakousko-uherskou armádou v druhé polovině roku 1878, byly pochopitelně v chorvatském prostředí sledovány a reflektovány se značným zaujetím, o čemž podává svědectví bohatá odborná literatura věnovaná ohlasu těchto událostí v chorvatské politice, tisku a společnosti.¹⁹⁵ Mimořádný zájem veřejnosti v bánském Chorvatsku i Dalmácii o dobové dění v sousedních provinciích osmanské říše a na poli evropské diplomacie pramenil především z pocitu sounáležitosti s bojujícími Jihoslovany,¹⁹⁶ který umocňoval příliv desítek tisíc bosenských uprchlíků, v jejichž prospěch byly organizovány peněžní sbírky a další dobročinné podniky.¹⁹⁷ Svou roli v této souvislosti bezesporu sehrálo také rozšířené povědomí o domnělé historické a národní příslušnosti Bosny k Chorvatsku, která také byla často zdůrazňována v dobovém chorvatském tisku. Podobně jako v předchozích obdobích zvýšeného zájmu o Bosnu a řešení východní otázky (1848–1849, 1861–1862) přitom autoři takto zaměřených článků zároveň operovali s tradičním argumentem o nutnosti pomoci nesvobodným a strádajícím bratřím, jimž údajně turecká despotie upírá základní lidská práva a přístup ke vzdělání či výdobytkům západní civilizace.

¹⁹⁵ Ohlasech bosenskohercegovačkého povstání, Velké východní krize a rakousko-uherské okupace Bosny v chorvatském prostředí se nejzevrubněji zabýval historik Dragutin Pavličević, který většinu svých dříve publikovaných studií o této problematice zakomponoval do své rozsáhlé monografie z roku 2007, jež pojednává o postavení a úloze Chorvatů v dějinách východní otázky. Srov. D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje*, s. 406–525. Z autorových zmíněných studií vynikají svou syntetizující povahou dvě práce: TÝŽ, *Odjek bosanskog ustanka (1875–1878) u sjevernoj Hrvatskoj*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest (Zagreb) 4, 1973, s. 121–196; TÝŽ, *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i njegov odjek u Banskjoj Hrvatskoj*, in: Milorad EKMEČIĆ (ed.), *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979, s. 251–285. Na některé další Pavličevićovy studie zaměřené na dílčí aspekty ohlasu dění v Bosně a Hercegovině v druhé polovině 70. let 19. století bude odkázáno níže. Souhrnné, přehledné a stručnější pojednání o problematice detailně zkoumané Pavličevićem sepsala M. Gross. Srov. M. GROSS – A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, s. 437–464.

¹⁹⁶ K ohlasu událostí v Dalmácii srov. např. Julije GRABOVAC, *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875–1878)*, Split 1991; Rade PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880*, Sarajevo 1968, s. 418–440; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Mihovil Pavlinović o istočnom pitanju i bosansko-hercegovačkom ustanku (1860–1878)*, in: Nikša STANČIĆ (ed.), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti: zbornik radova*, Zagreb 1990, s. 185–203; Nada BERITIĆ, *Zadarski Il Dalmata i bosansko-hercegovački ustanak*, in: Rade PETROVIĆ (ed.), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice...*, sv. II, Sarajevo 1977, s. 375–381; TÝŽ, *Odjek otpora u dalmatinskoj štampi*, in: Milorad EKMEČIĆ (ed.), *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979, s. 279–286; Šime PERIČIĆ, *Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875–1878) u zadarskom „Narodnom listu“*, in: Rade PETROVIĆ (ed.), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice...*, sv. II, Sarajevo 1977, s. 393–399.

¹⁹⁷ Srov. Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Bosanske izbjeglice u Banskjoj Hrvatskoj u doba ustanka 1875–1878. godine*, in: Posebna izdanja, knj. 30, Odjeljenje društvenih nauka ANUBiH, Sarajevo 1977, s. 99–108; TÝŽ, *Odbori za pomaganje i bosanski prebjeci u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875–1878.*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest (Zagreb) 7, 1975, s. 219–248; TÝŽ, *Odras bosansko-hercegovačkog ustanka 1875–1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 3, 1971, s. 91–100.

Mezi badateli panuje shoda, že naprostá většina chorvatských politiků i veřejnosti tehdy doufala ve vymanění Bosny z tureckého područí, pročez sympatizovala s tamními povstalci, jejichž aktivity byly tajně podporovány z jihoslovanských zemí monarchie, a to formou finančních příspěvků, dodávek zbraní či vysílání dobrovolnických čet. V nezáviděníhodné pozici se za této situace ocitl chorvatský bán I. Mažuranić, který sice osobně sdílel většinové nálady společnosti a tajně podporoval bosenské povstalce, ale veřejně hájil oficiální stanovisko vlády, že zahraničněpolitické záležitosti nespádají do kompetence saboru, natožpak nižších orgánů chorvatské samosprávy.¹⁹⁸ Dostával se tak do rozporu i s některými ze svých spolustraníků, kteří se navzdory protivení trůnu snažili nastolit témata spjatá s Bosnou na zasedáních chorvatského sněmu, jemuž díky tomu hrozilo rozpuštění. Ačkoliv si většina Jihoslovánů v monarchii přála vymanění Bosny a tamních „křesťanských bratří“ z osmanské nadvlády, poněkud se různily názory na způsob, jak tohoto cíle dosáhnout.

Do úvahy přitom přicházela buď postupná emancipace kopírující osvědčený model vydobytí autonomie a jejího následného upevňování (případ Srbska či Řecka), nebo připojení země k některému z existujících sousedních států, resp. samosprávných politických útvarů (Rakousko-Uhersko, Srbsko, Černá Hora). Druhý scénář předpokládající okupaci či anexi Bosny se však mohl realizovat více zvažovanými způsoby. Vedle připojení celé země k Srbsku nebo Rakousku-Uhersku se totiž nabízela rovněž možnost jejího rozdělení mezi tyto dva státy nebo mezi Srbsko a Černou Horu. Není divu, že právě v době Velké východní krize kulminoval srbsko-chorvatský spor o Bosnu, jenž se primárně manifestoval vášnivou polemikou na stránkách dobového tisku.¹⁹⁹ Zatímco si většina Srbů v monarchii přála, aby celou Bosnu získalo Srbsko, nebo byla rozdělena mezi něj a Černou Horu, většina Chorvatů sice sympatizovala se srbsko-černoohorským válečným úsilím a preferovala jednu z těchto variant před setrváním Bosny v tureckém područí,²⁰⁰ ale současně jim mnohdy nebyla proti vůli ani možnost okupace země Rakouskem-Uherskem.²⁰¹ Od samého

¹⁹⁸ Srov. TÝŽ, *O držanju bana Ivana Mažuranića prema bosansko-hercegovačkom ustanku 1875–1878. godine*, Traženja (Slavonska Požega) 3, 1970, s. 89–98; Jaroslav ŠIDAK, *Ivan Mažuranić kao političar*, in: J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, s. 279–308.

¹⁹⁹ Srov. Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Novinarski rat“ oko Bosne i Hercegovine 1875–1878. godine, in: *Na ruševinama Jugoslavije*, sv. 15, Brugg – Zagreb 1992, s. 110–135; TÝŽ, *Hrvatsko novinstvo o Bosni s posebnim osvrtom na Bosansku Krajinu i Banja Luku u doba okupacije 1878. godine*, in: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945)*, Zbornik radova s naučnog skupa, Sarajevo 1978, s. 36–55.

²⁰⁰ Srov. TÝŽ, *Stav hrvatske javnosti i štampe prema Srbiji u doba istočne krize 1875–1878. godine*, in: *Srbija u završnoj fazi Velike istočne krize 1877–1878. godine*, Zbornik radova, Beograd 1980, s. 175–199.

²⁰¹ Příznačně tento postoj vystihuje článek uveřejněný 23. prosince 1875 v politickém listu *Obzor* vydávaném Národní stranou, jehož autor především zdůrazňuje nutnost vymanění Bosny z „tureckého jha“, přičemž scénář realizace tohoto cíle pokládá za sekundární: „Bude li to Austrija, hvala joj; budu li Srbija i Crna Gora, hvala i slava im. Zadobije li Bosna i Hercegovina državnu autonomiju, nije zlo; dođe li pod Austriju, doći će u kolo bratskih zemalja i pomagati svoj i njihov narodni razvoj; dođe li pod Srbiju i Crnu Goru, izdignut će u našem susjedu i našu moralnu snagu. No uvijek je glavno i poglavito, da se strese turski jaram.“ Citováno dle TÝŽ, *Hrvati i istočno pitanje*, s. 431.

počátku Velké východní krize tak z etnicky chorvatského prostředí zaznívaly jak projevy podpory Srbsku a Černé Hoře, tak hlasy volající po aktivním angažmá Rakouska-Uherska na straně bosenských povstalců. Po vojenském neúspěchu Srbska přitom výrazně posílil tábor stoupců připojení Bosny k monarchii, jehož příslušníci doufali, že v takovém případě země následně připadne Chorvatsku.²⁰² Proto také naprostá většina chorvatských politiků, novinářů i veřejnosti přivítala závěry Berlínského kongresu a okupaci Bosny rakousko-uherským vojskem. Chorvatský sněm dokonce schválil 15. října 1878 adresu panovníkovi, v níž požadoval, aby byla Bosna v budoucnu připojena k politicko-správně sjednocenému Trojjedinému království.²⁰³ Za tuto svou iniciativu, která byla výrazem zmíněných dobových očekávání chorvatské veřejnosti, si však sabor pouze vysloužil napomenutí císaře za překročení svých kompetencí.

Přestože někteří doboví politici či novináři současně vyjadřovali jisté obavy ze záměrů Vídně a Pešti s nabytými teritorii, prakticky jedinými důslednými odpůrci okupace mezi politicky exponovanými osobnostmi byli Strossmayer, Rački a jejich ideologický rival Starčević. Na rozdíl od něj se ovšem tvůrci původní jihoslovanské národně-politické koncepce ostýchali vystupovat proti okupaci Bosny veřejně, neboť si uvědomovali, že je jejich odmítavý postoj v rozporu s většinovým míněním chorvatské veřejnosti i jejich spolustraníků.²⁰⁴ Vzájemná korespondence Račkého a Strossmayera ale svědčí o tom, že připojení Bosny k Rakousku-Uhersku pokládali po celou dobu trvání Velké východní krize za nejhorší možné řešení daného segmentu východní otázky, jemuž v souladu s vlastními dlouhodobými zájmy i chorvatskou politickou tradicí věnovali suverénně největší pozornost.²⁰⁵ Ačkoliv Rački ve svých dopisech z let 1875–1878 psal i o celobalkánských záležitostech, přičemž zdůrazňo-

²⁰² Jedním z prominentních zastánců rakousko-uherské okupace Bosny byl i I. Kukuljević Sakcinski. Srov. Jaroslav ŠIDAK, *Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskog*, in: J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, s. 273–275.

²⁰³ Požadavek byl konkrétně formulován následujícím způsobem: „Zadatak, koji je monarkija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine, mogao bi se trajno osigurati samo onda, ako se ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovu državopravnom odnošaju prema kraljevini Ugarskoj“. Martin POLIĆ, *Parlamentarna povjest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života*, sv. 2, Zagreb 1900, s. 242.

²⁰⁴ Srov. F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. II, s. 162, 165.

²⁰⁵ O postojích Strossmayera a Račkého k Bosně za Velké východní krize a okupace země Rakouskem-Uherskem existuje dosti rozsáhlá literatura. Srov. např. D. PAVLIČEVIĆ, *Odjek bosanskog ustanka*, s. 165–181; TÝŽ, *Franjo Rački i istočno pitanje*, s. 201–210; M. GROSS, *Vijek i djelovanje*, s. 263–284; Robert J. ROHRBACHER, *Bishop J. J. Strossmayer's Yugoslavism in the Light of the Eastern Crisis of 1875–1878*, *East European Quarterly* (Boulder) 35, 2001, No. 3, s. 343–371; Vera CILIGA, *Josip Juraj Strossmayer i pitanje Bosne i Hercegovine (1870–1878)*, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb) 4, 1972, s. 47–61; TÁŽ, *O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića*. *Historijski zbornik* (Zagreb) 21–22, 1968–1969, s. 145–169; Luka ĐAKOVIĆ, *O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, in: Milorad EKMEČIĆ (ed.), *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979, s. 133–145; Martin ZÖLLER, *Aktivnost J. J. Štrosmajera u vezi s istočnom krizom*, *Prilozi* (Sarajevo) 11–12, 1975–76, s. 63–78; K. MILUTINOVIĆ, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, s. 198–227.

val potřebu, aby se „Balkánský poloostrov očist[il] od aziatského barbarství“²⁰⁶ či vyjadřoval naději, že se dočká dne, kdy na chrámu sv. Sofie v Cařihradu spatří kříž,²⁰⁷ v epicentru jeho zájmu o aktuální zahraničně-politické dění se nacházela právě Bosna. Totéž platí pro Strossmayera, který se dokonce snažil v rámci svých omezených možností odvrátit okupaci Bosny Rakouskem-Uherskem prostřednictvím svých kontaktů v zahraničí. Oba ideologové totiž byli přesvědčeni, že za současné politické konstelace a státoprávního zřízení v monarchii je vyloučeno, aby Bosna po okupaci připadla Chorvatsku. Takovéto naděje vzývané většinou chorvatské společnosti pokládali Strossmayer a Rački za projev politické naivity a nerespektování skutečného stavu věcí.²⁰⁸ Rački v této souvislosti výstižně poznamenal, že se dosud Chorvatům nepodařilo ani dosáhnout sjednocení Krajiny a Dalmácie s bánským Chorvatskem a jejich politici už pomýšlejí na Bosnu.²⁰⁹ Byl si přitom dobře vědom, že uskutečnění takovýchto plánů musí nutně předcházet revize aktuálního dualistického státoprávního uspořádání. Přestože Rački a Strossmayer na rozdíl od Starčeviče principiálně neodmítali eventualitu připojení Bosny k monarchii, za současné situace ji považovali za nežádoucí, ba přímo škodlivou. Zastávali totiž názor, že dokud se Rakousko nestane federací rovnoprávných národů, tak je takovýto scénář v rozporu se zájmy Chorvatů i Jihoslovanstva jako celku.²¹⁰ Zvláště se přitom obávali, že by okupovaná Bosna mohla být svěřena do správy Maďarům.²¹¹

Své naděje na řešení východní otázky a vymanění Bosny z tureckého područí tudíž za Velké východní krize nespojovali se svou širší vlastí, ale v první řadě se Srbskem a Ruskem. V prvním roce krize, kdy Strossmayer čelil křivým obviněním maďarského a německého tisku v monarchii, že stojí za organizací bosenskohercegovského povstání, je jeho korespondence s Račským prostoupena jednak toužebným očekáváním obou aktérů, že Srbsko vstoupí do války na straně povstalců, jednak pocty roztrpčení a zklamání pasivní srbskou politikou i samotným knížetem Milanem, jemuž vytýkají jeho vřelé kontakty s Andrássem. V lednu následujícího roku tak Rački v jednom dopise konstatuje, že Srbsko buď „nechápe své postavení, nebo mu nedorostlo“, ale „[v] obou případech se zříká své mise“.²¹² Ve skutečnosti si ovšem Rački i biskup nebyli a ani nemohli být vědomi reálných vojenských a politických možností Srbska, jejichž limitovanost vyšla najevo poté, co Bělehrad dne 30. června 1876 vstoupil do války, která pro něj málem skončila katastrofou. Strossmayer a Rački každopádně sympatizovali se srbsko-černoohorským válečným úsilím, o čemž svědčí mj. nebývalé rozhořčení, které v nich vyvolal veřejný protest části bosenského katolického kléru v čele s renomovaným spisovatelem a stoupencem jihoslovanické myšlenky Grgem Martićem proti případnému připojení Bosny k Srbsku, jehož součástí bylo i vyjádřené přání, aby země připadla Rakousku-Uhersku.²¹³

²⁰⁶ Srov. Mileta St. NOVAKOVIĆ (ed.), *Pisma Franje Račkoga Stojanu Novakoviću*, Beograd 1929, s. 134.

²⁰⁷ Srov. F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. II, s. 25.

²⁰⁸ Srov. Tamtéž, s. 114–115, 163.

²⁰⁹ Srov. Tamtéž, s. 115.

²¹⁰ Srov. Tamtéž, s. 165, 163.

²¹¹ Srov. Tamtéž, s. 144, 184.

²¹² Srov. Tamtéž, s. 2.

²¹³ Srov. Tamtéž, s. 34–36, 40–41, 43–44.

Strossmayer se ve prospěch Srbů vyjadřoval také ve své dobové korespondenci s britským státníkem Williamem E. Gladstonem²¹⁴ či v tajném memorandu z roku 1876, které adresoval ruské vládě.²¹⁵ V obou případech se přitom zasazoval o to, aby byli Srbové náležitě kompenzováni za své válečné oběti tím, že Bosna získá autonomii pod patronátem Srbska, jež mělo dlouhodobou zkušenost s vlastní samosprávou. Když počátkem roku 1878 vyšlo definitivně najevo, že tento scénář nebude možné prosadit, tak se Strossmayer zasazoval, aby Bosna alespoň získala autonomii pod suverenitou Porty.²¹⁶ Prostřednictvím Gladstonea se dokonce neúspěšně pokusil z titulu své hodnosti bosenského biskupa získat křeslo na Berlínském kongresu.²¹⁷ Také Rački do poslední chvíle doufal, že Bosna nepřipadne Rakousku-Uhersku a namísto toho se stane autonomním knížectvím, které by se podle jeho představ mohlo v budoucnu sjednotit „s ostatními zeměmi Balkánského poloostrova“.²¹⁸ Svě naděje v tomto ohledu vkládal zvláště do ruské diplomacie, neboť pochopitelně nevěděl o zmiňované tajné rusko-rakouské konvenci z počátku roku 1876, která osud Bosny předem zpečetila. Definitivní rozhodnutí o okupaci země přijaté na Berlínském kongresu pak Rački trpce okomentoval slovy, že se již připravuje „velký úřednický aparát, aby obšťastnil Bosnu“,²¹⁹ načež počátkem srpna 1878 vyslovil prorockou předtuchu, že se Bosna v budoucnu stane příčinou velkých zápletek.²²⁰ Strossmayer se sice zpočátku utěšoval, že fyzická okupace země ještě není rovna okupaci „morální a reálné“,²²¹ ale na sklonku října téhož roku v dopise adresovaném Račkému konstatoval, že plně sdílí jeho mínění o Bosně, přičemž poznamenal, že současný systém panující v monarchii povede dříve či později k jejímu rozpadu.²²² Oba ideologové zároveň se značným znepokojením sledovali dobový nárůst protisrbských nálad v chorvatské společnosti, který považovali za projev zhoubného tříštění národních sil, k němuž ke všemu dochází v kritické chvíli dějinného vývoje.²²³

Domnívám se, že prezentovaná zjištění o postavení Bosny v původní ideologii jihoslovanství a provedená analýza vývoje postojů jejích hlavních tvůrců k úloze Bosny v řešení východní otázky a národně-politické integraci slovanského jihu svědčí o tom, že se Strossmayer a Rački sice nikdy úplně nevzdali své vize federalizovaného Rakouska, které by bylo přitažlivým centrem jihoslovanského politického sjednocení,

²¹⁴ Srov. Robert William SETON-WATSON, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911, s. 416–444; Zoran GRIJAK, *Croatian-British Views of the Eastern Question: The Correspondence of William Ewart Gladstone and Josip Juraj Strossmayer (1876–1882)*, *Review of Croatian History* (Zagreb) 5, 2009, No. 1, s. 47–84.

²¹⁵ Srov. J. J. STROSSMAYER, *Izabrani politički i književni spisi*, s. 284.

²¹⁶ Srov. F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. II, s. 144–145, 150.

²¹⁷ D. PAVLIČEVIĆ, *Odjek bosanskog ustanka*, s. 166.

²¹⁸ F. ŠIŠIĆ (ed.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, sv. II, s. 143.

²¹⁹ Tamtéž, s. 180.

²²⁰ „Naša monarhija unišla je na slijepo u Bosnu; ona nije htjela ni znala biti iskrenom ni naprama svojim narodom, ni naprama Turskoj, ni naprama Bošnjakom, već je htjela sve nadmudriti pa sada je pala u veliku zamku. Bojim se pače, da će Bosna dati, ako ne odmah, ali doskora povoda velikim zapletom.“ Tamtéž, s. 184.

²²¹ Tamtéž, s. 183.

²²² „Ja se s Vami glede Bosne posve slažem. [...] Današnji sistem disolvirati mora prije ili poslije monarhiju. Tko to ne vidi, slijep je kod očiju.“ Tamtéž, s. 186.

²²³ Srov. Tamtéž, s. 185, 204–205.

ale zároveň počítali s eventualitou zániku monarchie. Jejich perspektivním cílem bylo kulturní a politické sjednocení všech Jihoslovanů ve svazově uspořádaném státě, přičemž právě na příkladě přístupu Strossmayera a Račkého k Bosně je dobře patrné, že v důsledku rakousko-uherského vyrovnání (1867) značně oslabila jejich víra, že by jejich širší vlast mohla představovat vhodný rámec jihoslovanské politické integrace. Během Velké východní krize dokonce výslovně jednali proti zájmům trůnu, když se slovem i činy protivili okupaci Bosny dualisticky uspořádanou monarchií, přičemž prosazovali, aby země skončila pod srbskou svrchovaností. Činili tak navzdory skutečnosti, že v chorvatském politickém myšlení figurovala Bosna i jejich zásluhou jako nedílná součást chorvatského historického a národního prostoru. Právě negativní postoj Strossmayera a Račkého k rakousko-uherské okupaci Bosny a jejich dlouhodobé sympatie vůči myšlence připojení země k Srbsku podle mého soudu jednoznačně dokládají, že ideologové původního jihoslovanství upřednostňovali zájmy Jihoslovanstva jako celku před zájmy úzce chorvatskými. Jejich výše popsaná „dvojkolejná“ politika spočívající v souběžné snaze o nalezení odpovídajícího řešení jihoslovanské otázky ve spolupráci s Vídní i Bělehradem ovšem nepřinesla hmatatelné výsledky.

SUMMARY

This paper consists of two structurally different, but mutually intertwined parts. The first part presents a compendious overview of the basic principles, dogmas, grounds and specifics of the analyzed ideological system created by Franjo Rački and Josip Juraj Strossmayer. Several aspects of the original Yugoslavism which are crucial for understanding the position of Bosnia within its frames are already described (the ideas about national identity and classification of the South Slavic population or cultural and political integration of Croats and South Slavs, the religious dimension of the South Slav Question etc.). The second part of the paper is a case study entirely concentrated on the Bosnia-related elements of the original ideology of Yugoslavism. It is divided into several thematic sub-chapters: 1) Rački on Historical and National Belonging of Bosnia; 2) Rački and the Bogomilian Myth; 3) The Clash of Christianity and Islam as the Essence of the Eastern Question; 4) Bulwark and Bridge: the Role of Croats and South Slavs in the History and Solution of the Eastern Question; 5) Between Vienna and Belgrade: the Development of Stances of the Creators of the Ideology of Yugoslavism towards the Position of Bosnia in Contemporary Politics. The analysis of Rački's and Strossmayer's stances is supplemented by a brief outline of contemporary policies that Croatian institutions and local government officials applied, or rather declared (due to their very limited possibilities of interference in foreign political affairs), in regard to Bosnia.

Rusko a „naše osvobození“. Význam válečného rusofilství a vztahu k carskému Rusku za Velké války a v meziválečném období

Alexandr Brummer

Russia and "Our Liberation": The Meaning of Wartime Russophilia and the Relationship with Tsarist Russia During the Great War and the Interwar Period

The study is devoted to relations with Russia and Russophilia as a traditional component of Czech nationalist thinking. It summarizes the development of Czech sympathy for the Great War at home, in exile propaganda and among Russian Czechs and later legions. The analysis of the interwar disputes primarily between Masaryk and Edvard Beneš on the one hand, and Kramář on the other hand, concerning relations with the Russian Empire, wartime Russophilia and the problem of their image in interwar Czechoslovakia, which refers to the issue of the political legitimacy of the struggle between the Castle and the right and the existence of two parallel discourses, that of the Castle and that of the right, based on different premises and promoting a different view of the meaning and purpose of the nation-state.

Key words: Nationalism, Czech Russophilia, T. G. Masaryk, K. Kramář, First World War, the Czechoslovak Legion, Czechoslovakia 1918–1938, Czechoslovak interwar right, fight for the Castle

České rusofilství je bezpochyby velmi zajímavý, ale současně poměrně obtížně uchopitelný fenomén, který zejména v určitých historických konstelacích sehrál nezanedbatelnou roli.¹ Badatelský zájem o tuto výraznou součást české nacionální tradice a ideologie nemusí odkazovat pouze ke zkoumání českého vztahu k Rusku či dalším slovanským národům, ale může také přivést k analýze dalších souvisejících problémů, k možnosti skrze něj nahlédnout určitou problematiku z poněkud jiného úhlu pohledu. To platí i pro vzednutí českého rusofilství za Velké války a debaty o jeho významu v meziválečném období.

¹ Srov. zejména Josef KOLEJKA, *Slavjanskije programy i ideja slavjanskoj solidarnosti v 19 i 20 vekach*, Praha 1964; Vladislav ŠTASTNÝ a kol., *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, Praha 1968; Václav ČEJCHAN a kol., *Dějiny česko-ruských vztahů 1770–1917*, Praha 1967; Václav ČERNÝ, *Vývoj a zločiny panslavismu*, Praha 1995; Vratislav DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1918)*, Praha 2004.

České rusofilství z let 1914–1918 spojené nejen s válečnými událostmi a nacionálně motivovaným odporem proti Vídni, Německu a Němcům představovalo jeden z vrcholů českého slovanského citění a jeho projevů během dlouhého 19. století.² Po roce 1918 se k němu vracela řada politiků, historiků, slavistů či publicistů nejrůznější politické orientace a v nejrůznějších kontextech. V meziválečném období se tato vlna rusofilství stala velkým politikem a spory kolem něj pak odkazovaly k mnoha podstatným problémům. V následujícím textu se pokusíme zhodnotit nejen význam válečného rusofilství, ale také jeho „druhý život“ především ve 20. letech, kdy se spor o podíl carského Ruska na vzniku republiky a o české válečné rusofilství stal předmětem politického boje a jednou ze součástí zápasu o politickou legitimitu mezi Hradem a pravicí.

Domácí rusofilství za Velké války

Přes faktický neúspěch představovalo významný stimul pro české válečné slovanství a rusofilství novoslovanské hnutí spjaté zejména s mladočeským politikem s dobrými kontakty na ruské prostředí Karlem Kramářem, které navazovalo na české rusofilství předchozích desetiletí.³ Novoslovanství ve své době ovlivnilo české politiky, vědce, slavisty či intelektuály. Novoslovanský program byl podmíněn změnou v ruské zahraniční politice, která po porážce na Dálném východě ve válce s Japonskem (1904–1905) začala opět projevovat aktivní zájem o západní orientaci. S tím souviselo i oživení ruských slovanských představ, které se vymezovaly odporem proti německému Drang nach Osten a které, na rozdíl od starších konzervativních představ, stály na liberálně-demokratických základech, což byl jeden z důsledků první ruské revoluce, která uvolnila cestu do politiky liberálům typu Vsevoloda Pavloviše Svatkovského. V tomto kontextu se tak na velmi krátkou dobu objevila jak z ruské, tak i rakouské strany myšlenka na uvolnění vzájemného napětí, která tvořila zásadní rámec novoslovanského hnutí a jejíž definitivní krach s rakouskou anexí Bosny a Hercegoviny v říjnu 1908 fakticky hnutí pohřbila. Přesto, především díky aktivitám K. Kramáře, tyto události v letech 1907–1908 stimulovaly v českém prostředí tradičně přítomné slovanství a rusofilství dále rozvíjené důvěrou v liberalizaci ruského státu po revolučních událostech roku 1905. Novoslovanský program, jehož hlavním cílem mělo být sblížení Ruska s Rakouskem a jeho odpoutání od Německa, se distancoval od panslavismu, resp. panrusismu a zdůrazňoval rovnost slovanských národů, ačkoli např. se Slováky či Ukrajinci vůbec nepočítal. Důraz byl kladem na kulturní a hospodářskou spolupráci, politika měla oficiálně zůstat stranou. V červenci 1908 se konal přípravný novoslovanský sjezd v Praze, na jehož organizaci, přestože byl především mladočeskou záležitostí, participoval např. i agrárník Josef Dürich či národní socialista Václav Klofáč. Fakticky však sjezd zůstal bez hmatatelných výsledků. Důvodem byla nekompatibilita zájmů zúčastněných stran. Pro Rusy bylo novoslovanství modernizovaným panslavismem, zástěrkou pro imperiální expanzi, Češi v něm hleda-

² Srov. V. ŠTASTNÝ a kol., *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, s. 344–358.

³ Srov. Radomír VLČEK, *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního českého národa*, *Slovanské historické studie* 30, 2005, s. 59–109; V. DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1918)*, Praha 2004.

li oporu pro austroslavismus, Poláci oporu proti německému tlaku a Srbové a Bulhaři v něm zase spatřovali jeden z prostředků, jak se vymanit z tureckého vlivu. Tyto rozpory se pak plně projevíly hlasováním českých poslanců (včetně Kramáře) pro anexi Bosny a Hercegoviny. Labutí písní hnutí byl sjezd v Sofii 1910, kam se kvůli zhoršování polsko-ruského vztahu nedostavili zástupci Poláků a kam z ruské strany přijeli zejména představitelé pravicově konzervativních kruhů. Co se týče Kramářova politického soka Tomáše Garrigua Masaryka, ten na hnutí a přípravě sjezdu zpočátku participoval, ale s postupem času se od něj distancoval. Tento odstup souvisel s Masarykovou nedůvěrou v možnost širší politické spolupráce na slovanském základě, nedůvěrou ke Kramářovi a obezřetností vůči carskému režimu vůbec. Nedůslednost novoslovanského programu lze doložit např. zdůrazňováním rovnosti slovanských národů na straně jedné a odmítáním ukrajinských národních snah na straně druhé či současným zdůrazňováním liberalismu a prosazováním orientace na absolutistické Rusko. Stejně jako všechny ostatní slovanské programy i novoslovanství naráželo na problém archaické představy jednotného národního zájmu. Kramář novoslovanstvím sledoval zejména české zájmy. Jeho prostřednictvím se pokoušel řešit vztah k Vídni i Německu, ale také úspěšně sbírat politické body: pražský novoslovan-ský sjezd roku 1908 odkazující ke slovanskému sjezdu roku 1848 se v české společnosti setkal s nadšenou odezvou.⁴

Co se týče české politiky roku 1914, jsou známy zejména dva ne zcela realistické pokusy o obrácení ruské pozornosti k „české otázce.“ První je spojen s osobou předsedy národních socialistů V. Klofáče známého slovanskými a zejména srbskými sympatiemi.⁵ V lednu 1914 v Petrohradě nabídl ruskému ministrovi zahraničí Sergeji Dmitrijeviči Sazonovovi a náčelníkovi ruského generálního štábu Jakovu Grigorjeviči Žilinskému pro případ války vybudování organizace, která by zajišťovala ruskou propagandu, budovala síť důvěrníků a v okamžiku vstupu ruských vojsk na české území by jejich postup podporovala sabotážemi. V textu Klofáčova memoranda pro ruského velvyslance ve Vídni z jara 1914 se pak uvádělo, že „prostý lid, politicky vychovaný stranou národně-sociální, je naladěn slovansky a rusofilsky“ a že český negativní postoj k případné válce se Slovan-ky je třeba dále podporovat, nejlépe zakládáním dalších sekretariátů národně socialistické strany, které by se aktivně připravovaly na příchod ruských vojsk.⁶ Druhý pokus pak představuje tzv. Ústava Slovanské říše z pera K. Kramáře, kterou její autor v červnu 1914 předal ruské straně. Vycházela vstřícně protiněmeckým, protirakouským a rusofilským náladám obyvatelstva, ale i z ruské strany byla považována za spíše fantastickou. Kramář počítal s politickou integrací slovanských států pod ruskou hegemonií za zachování stávajícího ruského politického systému, monarchismu a carského absolutismu (podle Jana Galandauera

⁴ V. DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1918)*, s. 233–250; TÝŽ, *T. G. Masaryk a česká slovanská politika 1882–1910*, Praha 1999, s. 111–141; Martina LUSTIGOVÁ, *Karel Kramář. První československý premiér*, Praha 2007, s. 101–118; Karel HERMAN – Zdeněk SLÁDEK, *Slovanská politika Karla Kramáře*, Praha 1971, s. 25–37; Ctibor NEČAS, *Balkán a česká politika. Pronikání rakousko-uherského imperialismu na Balkán a česká buržoazní politika*, Brno 1972, s. 28–81.

⁵ Srov. C. NEČAS, *Balkán a česká politika*, s. 81–100.

⁶ Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918 I.*, Praha 1937, s. 32–39.

by se jednalo o „centralizovaný absolutistický útvar jen s formálními prvky federalizace a zastupitelské demokracie“). Kramář si nelámal hlavu s otázkou, jak by vypadalo začlenění politicky relativně vyspělé české společnosti do absolutistického Ruska a místo toho v plánu velkoryse rozšířil hranice Českého království (mj. o obě Lužice a Slovensko). Kramářův ideový veletoč, opuštění rakouského aktivismu a sázka výlučně na ruskou kartu, byl důsledkem zejména jeho nenaplněných politických ambicí. Ruská orientace byla také důvodem, proč Kramář na jaře 1915 po dlouhých debatách nakonec do exilu neodešel. Předpokládal, že bude pro ruskou stranu klíčovou osobností a hodlal být osobně přítomen u příchodu Rusů a bezprostředně se účastnit mírového diktátu.⁷ Program připojení k Rusku v duchu své ústavy prosazoval až do svého zatčení a ještě na jaře 1915 podle něj měla být slovanská otázka „řešena Ruskem v celku“.⁸ Přestože Rusko zůstalo k oběma českým předválečným podnětům chladné, neměli čeští politici odvahu konfrontovat české rusofilství s realitou a o vlažném postoji Ruska se, s výjimkou Josefa Scheinera, příliš nezmiňovali.⁹

České válečné rusofilství a slovanství úzce souviselo s německými nacionálními stereotypy, na nichž stavěla říšskoněmecká oficiální rétorika vůči Rusku. Vycházela ze starších obrazů Ruska jako „četníka Evropy“ a hlavní bašty evropské reakce. S tím souvisely i představy o „východním barbarství“ v opozici k „německé kultuře“, k nimž se přidal i rasismus či obraz Ruska jako „věčného nepřítele“ a vůdce Slovanů. Svoji roli pochopitelně sehrálo i francouzsko-německé spojení představující pro německou mocenskou pozici zásadní ohrožení.¹⁰ Vilémovské Německo si dalo mnoho práce s tím, aby konflikt prezentovalo především jako válku proti Rusku. Tato teze sice mohla burcovat Němce, ale v českém prostředí působila přesně opačně.¹¹ Konkrétním projevem této dikce bylo tvrzení německého kancléře Theobalda Bethamann-Hollwega z roku 1913 označující nadcházející válku za střet Germánů a Slovanů. Bylo jím sice usilováno o posílení německých protiruských nálad, ale v podstatě bylo za stejným účelem přebráno i v prostředí českém a v obdobném duchu se ve známém článku na počátku srpna 1914 v *Národních listech* vyjádřil i K. Kramář.¹² Přes evidentní nepřesnost tato teze na počátku války dobře vyjadřovala mínění značné části české společnosti. Podle Rudolfa Medka jí bylo „řečeno naplno

⁷ Jan GALANDAUER, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988, s. 20–29; V. DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, s. 258–260.

⁸ M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918 I.*, s. 374–377.

⁹ Jan ŠEBA, *Rusko a Malá dohoda v politice světové*, Praha 1936, s. 339–340.

¹⁰ Srov. Edmund DMITRÓW, *Obraz Rosji i Rosjan w propagandzie narodowych socjalistów 1933–1945*, Warszawa 1997, s. 58–85.

¹¹ Jan GALANDAUER, *Češi a Velká válka*, in: *Od Sarajeva k Velké válce. Ab Sarajewo zum Großen Krieg I*, Praha 1995, s. 62–63.

¹² V. ŠŤASTNÝ a kol., *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, s. 345. Teze o nemožnosti „dobrovolného smíru mezi Němectvem a Slovanstvem“ se objevila i v programu státoprávně pokrokové strany z dubna 1912, kde bylo jejím smyslem poukázat na českou otázku jako na problém celoevropského významu. V podobném duchu pak v květnu 1914 strana tuto tezi využila jako prostředku k alespoň deklaratornímu vyjmutí Čech z německého prostoru a vymezení se vůči postupu centrálních mocností. Srov. Josef HARNA – Martin KUČERA (eds.), *Politické programy českých „pokrokových“ stran 1896–1920*, Praha 2010, s. 99, 108–109.

a konkrétně, co jsme si všichni mysleli a co jsme se i báli trochu doznat.“¹³ Medek sice uznával, že o neduzích ruského politického systému věděl, ale slovanský cit byl tehdy podle něj silnější: „Tento mladý Čech byl až po okraj své duchovní bytosti naplněn starým slavjanofilstvím, literární sentimentalitou vůči všemu, co bylo ruské, ať to byl Puškin, Gogol či Dostojevskij... A kromě toho z dob, kdy se četl Merežkovský, naplněn byl tou divnou mystickou vírou, spojenou s jakousi praslovanskou či skýtskou tesknou, jež ústila v přesvědčení o zvláštním božském určení a poslání Slovanstva a ruského národa zvláště.“¹⁴

Proti označování války jako souboje Slovanů a Germánů se postavil T. G. Masaryk, který realisticky válku hned na jejím počátku označil za důsledek velmocenského zápasu o politickou a hospodářskou moc.¹⁵ Obdobné stanovisko zaujala i sociální demokracie. Válka jí byla soubojem imperialistických velmocí a představu jednotného slovanského postoje odmítala jako zcela nereálnou, byť uznávala, že se slovanstvím v kulturním smyslu a se slovanským citem je třeba počítat. Jakékoliv spoléhání na Rusko bylo podle levice s ohledem na povahu tamního režimu nepřijatelné a vice versa: ruské naděje na českou podporu jsou liché, neboť „sympatie českého lidu nejsou s kruhy, které dnes oficiálně představují Rusko.“ Češi se nehodlají obětovat pro sobecké, imperiální zájmy ruské vlády a zůstanou věrni Rakousku.¹⁶

Vlnu českého rusofilství prvních válečných měsíců nelze oddělovat od ostatních válečných aspektů české otázky. Jednalo se zejména o nesouhlas s „cizí“ válkou jako takovou, o odpor proti Vídni a habsburské dynastii vůbec, o protiněmecké náladu či o nechuť k vojenské spolupráci s „dějinným nepřítelem“. Vedle toho značnou roli sehrála i nespokojenost se zhoršením zásobování a drahotou. S největší intenzitou se české slovanství a rusofilství projevovalo do ruské porážky u Gorlice v květnu 1915, kdy se s ohledem na úspěchy ruských zbraní zdálo, že existuje reálná možnost vstupu ruských vojsk do českých zemí a s ní související rozhodující ruské slovo o jejich dalším osudu. Z toho vyplývala i počáteční pasivita české politické reprezentace. Ani po začátku ruského ústupu, který byl některými českými rusofily interpretován jako „léčka“ a snaha nalákat nepřítele hlouběji do Ruska, a zesílením perzekuce projevy českého rusofilství nevymizely.¹⁷ Byly pozorovány v menší míře v úředních hlášeních ještě v roce 1916, přičemž za vhodnou reakci úřady považovaly především „výchovu k rakouskému patriotismu“.¹⁸ Např. ještě na jaře 1916 v jednom z dopisů do Ameriky stálo: „V Národní politice se píše, že Rakousko vytrvává a ztráty jsou nepatrné, však nikdo tomu nevěří; kdybys slyšela mínění lidu, každý je při Rusku.“¹⁹ Podobně zachytil domácí sympatie k Rusům ve svém deníku i vojenský lékař a legio-

¹³ Rudolf MEDEK, *Pouť do Československa. Válečné paměti a vzpomínky z let 1914–1920 I. V mundúru Rakouska-Uherska*, Praha 1929, s. 32.

¹⁴ TÝŽ, *Pouť do Československa. Válečné paměti a vzpomínky z let 1914–1920 II. Matka Slavie a Matuška Rossija*, Praha 1929, s. 5.

¹⁵ Tomáš Garrigue MASARYK, *Válka*, Naše doba 21, 1914, s. 961–979.

¹⁶ *Rusko a Čechové*, Právo lidu, 5. 8. 1914.

¹⁷ Martin KUČERA (ed.), *Z. V. Tobolka. Můj deník z první světové války*, Praha 2008, s. 50.

¹⁸ *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války III*, Praha 1995, s. 163–179.

¹⁹ Libuše OTÁHALOVÁ (ed.), *Souhrnná hlášení presidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách 1915–1918*, Praha 1957, s. 155.

nář Bohuslav Bouček. Na jaře 1916 se v Paříži setkal s osobami uprchlými z rakouského zajetí: „Vypravovali mezi jiným o žalostném stavu u nás v Čechách. O bídě, nouzi, persekucích – ale také o dobrém odhodlání našich lidí a jejich sympatiích zejména pro Rusy.“²⁰

Značný význam měla pro české rusofilství únorová revoluce definitivně ukončující absolutistický režim v Rusku. Nejen že znamenala novou vlnu českých sympatií, ale její výsledky přinášely možnost smíření s Ruskem i osobám vykazujícím do té doby odpor k jeho politickému zřízení. Ovlivnila ale také české rusofilství do budoucna, neboť byť krátkodobě, ukázala možnost vzniku demokratického a přitom národního Ruska. V agrárnickém *Večeru* vyšel 1. května 1917 článek *Český máj – slovanský máj*, v němž se psalo o demokratickém, „svěžím slovanském vánku z východu“ a „slovanském, ruském nástupu“.²¹ Jan Hajšman pak ve svých válečných pamětech uváděl, že „na českou veřejnost působila ruská revoluce zázračně“ a že přinesla oživení zájmu o Rusko srovnatelné s podzimem 1914.²² Na druhou stranu byla podle válečných deníků historika Zdeňka Václava Tobolky zpráva o revoluci mezi těmi domácími politiky, kteří stále věřili v možnost osvobození Ruskem, velkým šokem.²³ S projevy rusofilství, často spojenými se sympatiemi k ruské revoluci, se pak v úředních hlášeních z let 1917–1918 lze setkat poměrně často.²⁴ Na druhou stranu s protahováním války a se zhoršující se zásobovací situací hrál čím dál větší roli zájem veřejnosti o sociální problémy. S vojenskými neúspěchy Ruska, s jeho politickým rozkladem a s postupnou krystalizací programu vlastního politického programu v exilu i na domácí půdě přestávalo postupně hrát roli hlavního garanta českých národně politických snah a české slovanské sympatie se stáčely spíše směrem ke spolupráci se slovanskými národy v rámci monarchie.

Brzy po vypuknutí války se protiválečné, protirakouské a rusofilské nálady obyvatelstva projevily vznikem řady vtípů, písní a v Praze byly dokonce uzavírány sázky, kdy dorazí Rusové. Úřady zaznamenávaly značné množství rusofilských a srbofilských výroků, které byly jako projevy neloajality přísně trestány. Nejčastěji se jednalo o veřejné deklarace sympatií či přímo podpory Rusku či Srbsku, o nošení odznaků se slovanskou trikolórou či o artikulaci přesvědčení, že Rusové ve válce zvítězí, přinesou kýženu svobodu, a proto Češi na frontě na „svoje bratry“ střílet nebudou. Projevy rusofilství byly, a to je symptomatické, často spojeny s nacionální averzí vůči Němcům (až Rusové zvítězí, tak „Němcům ukážeme“), ale i s odporem proti válce obecně a především s nespokojeností se zhoršeným zásobováním a drahotou (přídělový systém na potraviny byl v Rakousku zaveden na jaře 1915). Úřady také se znepokojením sledovaly šíření zvěstí o přebíhání českých branců na ruskou stranu.²⁵

²⁰ Petr PAYNE (ed.), *B. Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstatost*, Praha 1998, s. 109.

²¹ Milada PAULOVÁ, *Tajný výbor [Maffie] a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*, Praha 1968, s. 188.

²² Jan HAJŠMAN, *Mafie v rozmachu. Vzpomínky na odboj doma*, Praha 1933, s. 42, 47.

²³ M. KUČERA (ed.), *Z. V. Tobolka. Můj deník z první světové války*, s. 325–326.

²⁴ Jan KRLÍN, *Projevy veřejného mínění v českých zemích letech 1917–1918*, *Paginae historiae* 5, 1997, s. 89–109.

²⁵ L. OTÁHALOVÁ, *Souhrnná hlášení presidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách 1915–1918*, s. 19–61.

Slovy českoněmeckého politika Josepha Maria Baernreithera: „Češi snášejí válku s hlubokým hněvem. Po generace jim byla ve škole, ve spolcích a shromážděních, v literatuře, v novinách hlášána ruská legenda. Ta dnešním Čechům přešla do krve...“²⁶

Až do ruské porážky u Gorlice v květnu 1915 bylo typické očekávání brzkého ruského příchodu: „My něco chápali ... Ale tolik se nám chtělo její osvobozující síly a velikosti, jejího národního štěstí, tolik jsme ji milovali svou posvátnou romantickou láskou, že Rus nám byla nedotknutelná ... Neboť nedotknutelnou byla i naše touha, naše naděje a naše víra – v osvobození ... Je na východě veliká a slavná, bohatýrská slovanská říše, je na východě bratrská, naše, posvátná Rus..., Kozáci přijdou! □“²⁷ Na tento „ruský fatalismus“, na představu, že spojenci rychle zvítězí a že Rusové přijdou jako osvoboditelé vzpomínal např. i brněnský legionář Josef Kudela.²⁸ Na základě Masarykova líčení vlnu českého rusofilství zmiňuje i Robert William Seaton-Watson ve svém memorandu z listopadu 1914: „... je sotva nadsázkou, tvrdíme-li, že smýšlení je tak jednomyslné ve prospěch spojenců, že ve skutečnosti i Čechové ve službě policejní sympatisují v soukromí s Ruskem.“²⁹ Na druhou stranu je třeba upozornit na problematičnost recepcí informací z fronty, které se do zázemí dostávaly zkreslené či ovlivněné osobním míněním vypravěčů. O postupu ruských vojsk se tak šířila řada nepřesných či nepravdivých zpráv, které u českého obyvatelstva vyvolávaly plané naděje.³⁰

Projevy rusofilství spojené s odporem proti německé dominanci a monarchii z let 1914–1915 však nebyly záležitostí zcela plošnou. Kromě zmiňovaných sociálních demokratů byly jeho projevy šokovány např. kruhy kolem monarchii loajálního konzervativního historika Jaroslava Golla, které ve válce spatřovaly odpor proti „východnímu barbarství“.³¹ Na česká veřejná shromáždění na podporu války, Rakouska a „česko-německého sbatření“ ze září 1914 vzpomínal i Z. V. Tobolka.³² Ten zůstával k potenciálu ruské armády skeptický a svoje pochybnosti o jejích možnostech opíral mj. o práci německého historika O. Hoetzsche *Russland* (1913), kterou zamýšlel dokonce přeložit a vydat. Pro tento záměr však nenašel vydavatele: „Za všeobecné rusofilské nálady a za carofilství české buržoazie nemohl jsem očekávat jiný výsledek.“³³

Úřady projevy rusofilství a antimilitarismu pochopitelně sledovaly. Po razantním zákroku volaly vojenské kruhy. V hlášení vrchního vojenského velitelství ministerskému předsedovi Karlu Stürgkhovi z počátku prosince 1914 bylo požadováno, aby politické úřady v Čechách co nejostřeji zakročily proti státu nepřátelskému hnutí

²⁶ Cit. podle Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001, s. 55.

²⁷ *Za svobodu. Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920. Díl I. Česká družina 1914–1916*, Praha 1922, s. 16.

²⁸ Josef KUDELA, *V počátcích revoluce*, Brno 1922, s. 11.

²⁹ Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa III. Dokumenty*, Praha 1935, s. 230.

³⁰ Karel PICHLÍK, *Čeští vojáci proti válce (1914–1915)*, Praha 1961, s. 41.

³¹ Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 5 (1915–1918)*, Praha 2009, s. 29–30.

³² M. KUČERA (ed.), *Z. V. Tobolka. Můj deník z první světové války*, s. 18.

³³ Tamtéž, s. 43.

českého obyvatelstva: „Die politische Stimmung der českischen Bevölkerung in Prag, besonders der gebildeten, ist die denkbar schlechteste und muss direkt als österreichfeindlich und hochverräterisch bezeichnet werden. Die Russenfreundlichkeit und freudige Teilnahme an deren Erfolge blickt überall durch.“ Podle vojenského velitelství se v českých divadlech veřejně četly procarské proklamace, nespolehliví Češi neupisovali válečné půjčky, neprojevovali nadšení z válečných úspěchů rakouských zbraní, otevřeně vyjadřovali sympatie ruskému carovi, předváděli nepřijatelné scény při odjezdech na frontu, veřejně deklarovali neochotu střílet na Rusy a na Srby, a proto je třeba neprodleně zasáhnout.³⁴ V podobném duchu se upozorňovalo, že se české pražské obyvatelstvo studiem ruštiny aktivně připravuje na příchod ruských vojsk.³⁵

Kritičtěji se k českému rusofilství stavěla civilní správa. Pražský místodržitel František Thun se snažil Čechy proti obžalobám z vojenských kruhů spíše hájit a bránil pokusům o zavádění vojenského režimu v Čechách. Vojenská místa na Thuna, který považoval armádní teze o Čechách jako o místě „panslavistických rejdů“ za přehnané, tlačila s tím, že je příliš benevolentní, a od podzimu 1914 usilovala o jeho nahrazení osobou z vojenského prostředí. Místodržitel odmítal paušální protičeskou perzekuci, kterou požadovali němečtí nacionalisté a armáda, a varoval před tím, aby byla válka vnímána jako „německá“, což by mohlo vést k odcizení Čechů monarchii. Právě armádní velení se do značné míry ztotožňovalo s německonacionálním pohledem, jehož optikou byly Čechy místem „panslavistických rejdů“ a válka do jisté míry protislovanská. Thunovy postoje se odvíjely od jeho pozice rakouského a zemského vlastence, katolíka a aristokrata, který odmítal vypjatý nacionalismus, věřil v mnohonárodnostní Rakousko a Německo považoval za historického nepřítele. Pro svoje postoje se stal brzy trnem v oku i říšskoněmecké diplomacii, podle níž toleroval českou velezradu. Nakonec úřad v březnu 1915 o své vůli opustil a byl nahrazen Maxem Coudenhovem, Němcem oddaným vrchnímu velitelství, čímž v Čechách začalo období vojenské nadvlády trvající až do roku 1917. Za zmínku stojí i Thunův postoj k zatčení Kramáře a Scheinera na jaře 1915. V dopise bratru Františkovi uvedl, že armáda proti nim nemá důkazy a že se jedná o perzekuci. U soudu dokonce vypovídal v jejich prospěch.³⁶

V hlášení se Thun pokoušel ukazovat, že se obvinění pocházející z vojenských kruhů buď nezakládají na pravdě, nebo nejsou zdaleka tak závažná. Jednotlivé excesy se snažil vysvětlovat a uvádět na pravou míru s tím, že se nejedná o velezradné rusofilství, ale spíše o obavy z německé dominance: „Es ist andererseits allerdings nicht zu leugnen, dass die böhmischen Kreise der Intelligenz jene patriotische Begeisterung vermissen lassen, die man erwarten sollte. Die Abneigung gegen die Deutschen ist nach Ansicht des Polizeipräsidenten grösser als die Russenfreundlichkeit. Die Furcht bei den Čechen, es werde nach dem Kriege der Einfluss der Deutschen im Reiche und hierzulande zunehmen, ist allgemein.“³⁷ V lednu 1915

³⁴ *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války I*, Praha 1993, s. 144–145.

³⁵ Tamtéž, s. 124.

³⁶ Jan GALANDAUER, *František kníže Thun. Místodržící českého království*, Praha – Litomyšl 2007, s. 247–264.

³⁷ *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války I*, s. 150–157.

pak označil v hlášení ministerskému předsedovi za jednu z možných motivací českého rusofilství pocit „druhořadosti“ v monarchii: „Mir scheint es doher ausserordentlich bedenklich, wenn sich in den Kreisen der böhmischen Bevölkerung das Gefühl einnisten könnte, dass oesterreichische zentrale Kreise das böhmische Volk als ein minderwertiges ansehen.“³⁸ Thun české rusofilství nepopíral, ale jedním dechem dodával, že základ většiny hlášení tvoří klepy a pomluvy „podřadných německých elementů“ a že se tak na hlášení vojenských a policejních úřadů nelze zcela spolehnout. Češi sice provolávají slávu Srbsku a Rusku, ale jedná se o ojedinělé případy a činí tak zejména nižší společenské vrstvy a navíc často v opilosti. Podobně viděl i problematické odchody českých vojenských jednotek na frontu a domníval se, že tyto excesy nelze s ohledem na okolnosti (odchod od rodiny na frontu, podnapilost apod.) brát zcela vážně. Svoje vidění situace shrnoval: „Že zde v zemi mám Čechům co vytknout, nemohu popřít. Čeští vůdcové, místo aby se obrátili na lid s manifestem a vyzvali jej k vlastenecké činnosti, od samého počátku mlčeli. Proto nepatrné nadšení, proto nepatrné upisování válečných půjček. Jen starosta Groš dělá, co může. Sám lid je dobrý, nikoliv jen venkovský, nýbrž také malý občan; nejpochybnějším elementem je tzv. inteligence, ta je však krajně opatrná, nelze ji přistihnout. I zde by bylo chybou generalizovat. Kramář se zcela schoval do své továrny, kruhy okolo Národních listů jsou špatné.“³⁹

Thunův smířlivější postoj přejímal i ministr vnitra Karl Heinold a ministerský předseda Stürgkh. V listopadu 1914 v hlášení vrchnímu armádnímu veliteli prvně jmenovaný označil české slovanství za jev povýtce nacionální a motivovaný národnostním zápasem s Němci. Údajný „český panslavismus“ označil za záležitost městských a národně orientovaných elit: „... je ale nutno také na druhé straně rozhodně popřít, že český národ jako celek nebo jeho převážná většina holduje takovým snahám. Jsou v něm však části inteligence a polointeligence, obzvláště poslanci, profesori, advokáti, žurnalisté, učitelé obecných škol etc., naplnění těmito ideami a snaží se vnést je do národa. Na úrodnou půdu padly tyto snahy hlavně u strany národně sociální. V té příčině je možno zajisté říci, že jsou jednotlivé kraje v Čechách, totiž ony končiny, kde tato strana má dominující vliv, silně nakaženy panslavisticky. Všeobecně řečeno, je tomu tak spíše mezi městským obyvatelstvem než na venkově.“ Podle Heinolda však panslavisté představují pouze zlomek národa a bylo by nespravedlivé všechny Čechy házet do jednoho pytle. Platonické slovanské smýšlení značné části obyvatelstva v zásadě nic nemění na jeho lojalitě, což lze doložit i hladkým průběhem mobilizace. Současně však ministr upozorňoval, že pod vlivem špatných zpráv z východní fronty a ruského postupu do Haliče nabírá panslavistická agitace na síle. Úřady jsou sice zaplaveny nesčetnými hlášeními o projevech českého rusofilství, ale je třeba je brát s rezervou, mohou být např. prostředkem k vyřizování osobních účtů. Současně je třeba tyto projevy sledovat a trestat. Největší nebezpečí představují antimilitarističtí i rusofilští národní socialisté. Za hlavní „hnízdlo rusofilství“ je třeba považovat učitelstvo. V obdobném duchu se směrem k armádnímu velení vyjádřil v prosinci 1914 také ministerský předseda Stürgkh. Stejně jako Heinold spatřoval

³⁸ *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války II*, Praha 1994, s. 39.

³⁹ J. GALANDAUER, *František kníže Thun. Místodržící českého království*, s. 259–261.

hlavní zdroj rusofilství, které nepovažoval za nijak masový jev a především za důsledek odporu proti válce, v inteligenci a národních socialistech. Za nejrozšířenější jev považoval vlažnost k válce a monarchii.⁴⁰

Rakouské úřady reagovaly na začátek války uzavřením říšské rady, zemských sněmů, suspenzací ustanovení o všeobecných právech občanů, podřízením civilních osob vojenským soudům či zrušením poslanecké imunity. Do února 1915 bylo v Čechách zrušeno 46 časopisů a 32 spolků, byla zavedena cenzura a noviny byly ovládnuty státní propagandou. Systematická vojenská perzekuce pak byla prováděna v letech 1915–1917, po odvolání Thuna z místodržitelství. Spojena byla se jménem náčelníka generálního štábu Conrada Hötendorfa a probíhala v režii vojenského velení, které šlo na ruku všeneckému centralismu. Češi byli propouštěni z úřadů, kam se vracela němčina. Na podzim 1915 byla rozpuštěna Česká obec sokolská, jejíž starosta J. Scheiner byl uvězněn již dříve. Vliv vojenského velení se projevil také ve školách, kde byli národně orientovaní autoři vyřazováni ze školní četby, proběhla revize učebnic a osnov. Součástí tohoto postupu byl od jara 1915 i celkový tvrdší postup proti rusofilství. V květnu byl zatčen K. Kramář a za oporu rusofilského hnutí byli označeni učitelé. Obavy z rusofilství byly v roce 1915 dovedeny ad absurdum: byly např. zakázány sirky s trikolorou, probíhalo přejmenovávání nevhodně pojmenovaných ulic apod.⁴¹ Ve válečných letech také proběhly zásahy do výuky české literatury a na středních školách byly z čítanek vyřazeny texty vykazující sympatie ke slovanským národům.⁴²

Jedním z prvních cílů perzekuce byly slovanské, zejména rusofilské spolky, jejichž činnost byla úředně znemožněna nejčastěji ještě v roce 1914, a to i přesto, že jejich hlavním účelem byla výuka ruského jazyka a „rozhovory o politice“ z nich byly, alespoň podle stanov, vyloučeny. O tom, že byl samotný zájem o ruštinu v očích úřadů považován za nebezpečný, svědčí i instrukce ministerstva vnitra českému místodržiteli ze srpna 1916, podle níž měla být s ohledem na nálady obyvatelstva soukromá výuka ruštiny co nejrychleji potlačena.⁴³ Pražský Ruský kroužek na Královských Vinohradech, který měl v roce 1914 43 členů, byl v listopadu téhož roku rozpuštěn. Jeho členové byli vyslýcháni, byly u nich provedeny domovní prohlídky, policie zabavila veškeré spolkové jmění a písemnosti, přičemž značný zájem projevila o spolkovou knihovnu.⁴⁴ Obdobný osud potkal také v únoru a březnu 1915 Ruský kroužek v Brně, který se podle moravského místodržícího Oktaviana Bleylebena, jenž byl na rozdíl od Thuna v Čechách znám svojí vstřícností k tvrdému postoji vo-

⁴⁰ *Boj Vídně proti českému „panslavismu“ na počátku války. Tři úřední dokumenty z archivu naší politické emigrace*, Naše revoluce 1, 1923, s. 256–272.

⁴¹ Zdeněk Václav TOBOLKA, *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby IV. 1914–1918*, Praha 1937, s. 42–47, 66–81; M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918 I.*, s. 545–549.

⁴² Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Radoslav VEČERKA – Vladislav ŠŤASTNÝ, *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918*, Praha 1997, s. 84.

⁴³ *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války III*, Praha 1995, s. 204–205.

⁴⁴ Obavy rakouských úřadů z ruských periodik i knih se projevíly již na počátku války, od srpna 1914 byly zakázány ruské a srbské periodické tisky a byla nařízena kontrola tisků neperiodických (Právo lidu, 7. 8. 1914).

jenských kruhů, neomezoval na výlučný zájem o ruský jazyk: „Der geflogenen Erhebungen hat der Verein sich nicht auf diesen Zweck beschränkt, sondern war bestrebt, Anknüpfungspunkte mit russischen Kreisen zu suchen und Sympathien für russisches Wesen zu wecken und zu pflegen.“ Úřadům se zdál podezřelý zejména fakt, že si spolek nechával z Ruska zasílat časopisy a literární práce, v roce 1902 zorganizoval koncert ruského hudebního tělesa a v roce 1910 přednášku ruského krajana o tamním zemědělství. Kromě toho spolek slavil puškinské výročí a navíc porušil svůj název na spolkovém razítku. Tyto „zjevné proruské sympatie“ byly podle úřadů v době války nepřijatelné, státu nebezpečné. Spolek byl rozpuštěn a jeho majetek včetně knihovny o 227 svazcích zabaven.⁴⁵

Důležitý stimul pro české rusofilství a současně reakci na ně představovaly ruské propagandistické letáky, jejichž šíření rakouské úřady tvrdě pronásledovaly. Důsledkem byly nejen soudní procesy, ale i tresty smrti. Od poloviny září 1914 se v zázemí šířila proklamace Nikolaje Nikolajeviče určená rakousko-uherským národům: Rusko vstoupilo do války kvůli Srbsku, bojuje za osvobození podmaněných národů, a proto se příchodu ruských vojsk není třeba obávat, naopak, přicházejí jako osvoboditelé. Provolání žádný konkrétní slib české samostatnosti neobsahovalo a jeho hlavním účelem bylo zajistit, aby ruská vojska po vstupu na české území nenarazila na zbytečný odpor obyvatelstva. Přestože se z ruské strany jednalo v podstatě o standardní propagandistickou záležitost, byla proklamace vykládána jako příslib obnovení české samostatnosti. Brzy se k ní připojily další, konkrétnější a radikálnější, ale apokryfní verze podepsané carem Mikulášem, ministrem zahraniční Sazonovem či generálem Pavlem Karlovičem Rennenkampffem. Kromě ruské osvoboditelské role akcentovaly tradiční témata české nacionální mytologie jako pobělohorské utrpení, úlohu Čechů jako „slovanské západní strážce“ a explicitně zmiňovaly osvobození, obnovení samostatného českého státu. Kolovaly v opisech, hojně zejména mezi mládeží, a dále podporovaly rusofilské nálady, očekávání ruského osvobození, nechuť bojovat proti „ruským bratřím“ a případnou ochotu přebíhat na ruskou stranu fronty.⁴⁶

Až na některé excesy proběhla mobilizace českých jednotek hladce. Souviselo to se všeobecně rozšířeným přesvědčením, že válka bude krátká. Na rozdíl od německých branců Češi na frontu mířili bez nadšení, což dalo v kombinaci s dalšími faktory vzniknout německo-nacionálnímu obrazu nespolehlivého Čecha, ale počáteční válečná euforie rychle opadla také v německém prostředí. Česká veřejnost oprávněně považovala válku po boku Německa za národní hrozbu a třeba Masaryk v dopise Thunovi z počátku října 1914 označil české slovanské sympatie do značné míry za

⁴⁵ Archiv hlavního města Prahy, Spolkový katastr IX/149, Ruský kroužek na Královských Vinohradech; Moravský zemský archiv, fond Policejní ředitelství Brno, karton 2522, číslo jednací 678, Ruský kroužek v Brně. Podrobně ke vzniku a činnosti spolku s důrazem na osobu Leoše Janáčka srov. Přemysl VRBA, *Ruský kroužek v Brně a Leoš Janáček*, Slezský sborník 58, 1960, s. 71–85.

⁴⁶ František MARTÍNEK, *Ruské manifesty v českých zemích za světové války*, Naše revoluce 11, 1935, s. 51–55; Z. V. TOBOLKA, *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby IV. 1914–1918*, s. 58–62; k problematice ruských letáků dále srov. Josef KUDELA, *Ruské letáky u nás na počátku války. Přehled literatury*, Naše revoluce 6, 1930, s. 434–446; M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918 I.*, s. 216–237.

projev „protiprušáctví“. Spojení říšskoněmecké, pruské komponenty, která se ve válečném nadšení českých Němců projevovala, vytvářela předpoklady pro odcizení české veřejnosti rakouské státní myšlenky, jejímž hlavním smyslem měla být právě ochrana před Německem.⁴⁷

Neméně významné byly i zejména na počátku války rozšířené velkoněmecké nálady mezi rakouskými Němci. Z. V. Tobolka ve svém válečném deníku cituje dopis od svého přítele z Horních Rakous z října 1914: mezi lidmi se vůbec nemluví o Rakousku, ale pouze o Německu, němectví a neporazitelném císaři Vilémovi. „Slovo Rakousko jsem vůbec neslyšel. Kdyby tak cizinec seděl několik hodin v této společnosti, ten by se vůbec nedověděl, že nějaké Rakousko existuje ... O pocitu jakési souvislosti nebo jakéhosi souručenství rakouských Němců s ostatními rakouskými národy ani potuchy ... V mysli všech těch lidí Rakousko už neexistuje.“⁴⁸ Tyto postoje souvisely s dlouhodobě rozšířenými nacionálně motivovanými protisrbskými, protiruskými ale i protičeskými náladami.⁴⁹ České slovanství a rusofilství tak fungovalo i jako obrana proti „slovanožroutství“ německých nacionálů.

Již podle zprávy ruského konzula ve Vídni Vladimira Grigorjeviče Žukovského byli před válkou čeští důstojníci mladších ročníků, na rozdíl od starších, nespolehliví, ovlivnění „českou a slovanskou ideou“, a proto měli být v případě války se Srbskem či Ruskem rozptýleni po německých, polských a maďarských jednotkách. Obdobně policejní ředitelství v Praze upozorňovalo na všeobecnou nespolehlivost Čechů v případě války s Ruskem.⁵⁰ Po odeznění počátečního šoku a netečnosti se v české společnosti rychle projevil odpor k válce spojené s rusofilstvím, které bylo ostentativně dáváno najevo zejména při odchodu některých českých jednotek na frontu. Jednalo se o slovansky a protiválečně zaměřené písně, nápisy na vagónech, slovanské trikolory či dokonce deklarace a výzvy civilního obyvatelstva nestřílet na Rusy. Na srbské a ruské frontě pak české jednotky vykazovaly slabší morálku, která se projevovala případy sebepoškozování, odmítáním útočit a přebíháním především jednotlivců. Celkově byla českou veřejností válka pocíťovaná jako cizí a nespravedlivá.⁵¹ Morálka českých pluků na východní frontě souvisela s původem branců. Zdá se, že jednotky sestavené z venkovského zemědělského obyvatelstva vykazovaly lepší morálku než ty z měst a průmyslových aglomerací, jejichž příslušníci měli ve vyšší

⁴⁷ Jan GALANDAUER, *Wacht am Rhein a Kde domov můj. Válečné nadšení v Čechách v létě 1914*, Historie a vojenství 45, 1996, s. 22–43.

⁴⁸ M. KUČERA (ed.), *Z. V. Tobolka. Můj deník z první světové války*, s. 20.

⁴⁹ Gustav HABRMAN, *Mé vzpomínky z války. Črty a obrázky o událostech a zápasech za svobodu a samostatnost*, Praha 1928, s. 15–17.

⁵⁰ Petr PROKŠ, *Velmocenské záměry carského Ruska v předvečer „Velké války“*, Slovanský přehled 95, 2009, s. 4.

⁵¹ Karel PICHLÍK, *Čeští vojáci proti válce (1914–1915)*, s. 41–44, 56–59, 64–65; Karel PICHLÍK – Vlastimil VÁVRA – Jaroslav KŘÍŽEK, *Červenobílá a rudá*, Praha 1967, s. 26–31. Přebíhání na ruskou stranu fronty bylo záležitostí především jednotlivců, přičemž v případě často zmiňovaného „přechodu 28. pěšího pluku k Rusům“ se jedná o pozdější konstrukt. Faktem je, že 3. dubna 1915 Rusové zajali část pluku a že mezi zajatci byly osoby, které se vzdaly bez odporu. V žádném případě však nelze hovořit o kapitulaci celé jednotky bez odporu. Josef FUČÍK, *Pražský pěší pluk č. 28 v tažení 1914–1915*, in: *Od Sarajeva k velké válce. Ab Sarajewo zum Großen Krieg II*, Praha 1995, s. 9–46.

míře vyvinuté kolektivní nacionální vědomí.⁵² Historička Milada Paulová cituje dopis z přelomu listopadu a prosince 1914, v němž je popsána tehdejší situace na haličské frontě: „Na frontě odepřeli vojáci poslušnost a nechtěli dělat zákopy, že prý je bez toho kopají pro Rusy. Na trenových vozech v poli mají nápisy: „My na Rusy nepůjdeme“, „Rus je s námi“, „My jdeme na Rusy, nevíme proč“ atd. Ranění v lazaretech připíjejí na zdraví cara. Takový je duch v armádě.“⁵³ Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že excesy při odchodech na frontu nebyly výlučně důsledkem rusofilství, značnou roli sehrál odpor proti válce jako takové nebo i fakt, že se boje vedly v periferní Haliči, která se netěšila nejlepší pověsti.⁵⁴ Přechody na srbské a ruské frontě sice byly realitou a konkrétním důsledkem smýšlení části českého obyvatelstva, ale nelze je přeceňovat. Byly projevem celkově špatné morálky českých jednotek na těchto bojištích a týkaly se především konkrétních jednotlivců a jednotek. Naopak proti Itálii, která platila s ohledem na události let 1848–1849, 1859 a 1866 za tradičního nepřítele, podávaly české jednotky dobré výkony. Přesto v této souvislosti v německém nacionálním prostředí vznikl obraz českého vojáka-zrádce a zbabělého přeběhlíka. Naopak v české meziválečné žurnalistice se rozšířil obraz českého vojáka jako protirakouského odbojáře.⁵⁵

S rusofilskými náladami a odporem proti válce mezi obyvatelstvem a brancí bezprostředně souviselo přebíhání českých vojáků na ruskou stranu. Vzpomínek na dobrovolný odchod do ruského zajetí existuje velké množství.⁵⁶ Např. R. Medek svůj přechod líčil: „Zalilo mne teplo nesmírného štěstí. Bylo mi, jako by mne matka přivinula na svoji hrud'. Matka Slavia...“⁵⁷ České neochotě k boji proti Rusku věnoval pozornost také ruský generální štáb: „... od samého počátku války je znát mezi rakouským vojskem slovanské národnosti, zvláště pak mezi Čechy a Slováky, zvláštní chuť, přimknouti se k Rusku, a účastniti se bojů za osvobození slovanských národů. Výsledkem toho je hromadné vzdávání se Slovanů do našeho zajetí, v některých případech i zjevný přechod na naši stranu celých vojenských oddílů...“⁵⁸

Přeběhlíci však zažili obrovské zklamání, které bylo bezprostředním důsledkem rozporu mezi rozšířenými mlhavými, naivními představami o Rusku a realitou. Ruská strana se o motivace či národnost zajatých vojáků nezajímala a považovala je všechny za „Austrijáky“: „Před námi otvíralo se širé slovanské Rusko, od něhož jsme, plni růžových nadějí, očekávali, jak se nás Čechů bratrsky ujme. Z toho opti-

⁵² Srov. Petr HAVEL, *K otázce bojové morálky českých vojáků v počáteční fázi první světové války*, in: tamtéž, s. 47–55.

⁵³ Cit. podle M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918 I.*, s. 273.

⁵⁴ Tamtéž, s. 202–207.

⁵⁵ I. ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, s. 146–147, 150; k nasazení českých jednotek na srbské a ruské frontě v letech 1914–1915 srov. Libor NEDOROST, *Češi v I. světové válce II. Na frontách velké války*, Praha 2006.

⁵⁶ Např. Adolf ZEMAN (red.), *Cestami odboje. Jak žily a kudy táhly čs. legie I*, Praha 1926, s. 201–203, 229–231, 243–246, 302–305, 310–313.

⁵⁷ R. MEDEK, *Pouť do Československa. Válečné paměti a vzpomínky z let 1914–1920 I, V mundúru Rakouska-Uherska*, s. 130.

⁵⁸ Nikolaj KARŽANSKIJ, *Rusko a československé legie. Neznámé a důvěrné oficiální dokumenty*, Praha 1919, s. 48.

mismu nastalo však záhy vystřízlivění, neboť jak s námi bylo nakládáno a co vše jsme zakusili, tvoří již kapitulu samu pro sebe.⁵⁹ Zajatcům se nedostalo speciálního zacházení a byli posíláni na kopání zákopů či do pracovních táborů, v nichž panovaly otřesné podmínky, epidemie, otrocké práce a nedostatek jídla: „Přicházející naši zajatci byli však nejen tělesně unavení, ale hlavně naprosto zklamání, neboť doufali, že najdou Rusko bratrské, slovanské, našemu lidu přátelské a doufali v jisté ohledy a v snesitelný život. Nenalezli však v Rusku ze všech těch dlouho sprádaných a tajených přání nic a zklamalo je všechno, več doufali ... Válka však zklamala naše lidi na obou stranách. V rakouské armádě byli považováni za element státu nebezpečný, za více méně skryté a tajné zrádce, na které nebylo spolehnutí. Když pak přišli do Ruska, opředěného představami o dobrém a laskavém přijetí, našli ve velké většině mrazivé nepochopení, ústrky a přímo děsivou skutečnost, bezohledného režimu pro všechny zajatce stejného a pro slovanskou jejich část, někdy i horšího.“⁶⁰ Ve vzpomínkách se také opakuje znechucení nad německým vlivem v ruské armádě a Rusku vůbec. R. Medek psal dokonce o „velkolepé organizaci germanofilství“.⁶¹ Tohoto zklamání využívala rakouská válečná propaganda. V novinách se psalo o nelidských podmínkách v ruských zajateckých táborech a byly otiskovány dopisy zajatců, v nichž dotyční o svém rozčarování a zklamání Ruskem otevřeně hovořili.⁶²

Za nositele nebezpečného rusofilství v očích rakouských úřadů také platila, zejména s ohledem na předválečné aktivity a úsilí o spolupráci se sokolskými organizacemi dalších slovanských národů či na kontakty do Francie, Česká obec sokolská, která byla rozpuštěna v listopadu 1915. Ministr vnitra Heinold zdůvodňoval její rozpuštění v srpnu 1915 mj. také sympatiemi k Rusku a Srbsku: „... jest střediskem českého sokolstva, podporovala v době válečným událostem předcházející ve svých kruzích pěstováním intensivních styků s cizinou bratrské smýšlení k Rusům a Srbům. Následky toho vynikly jasně ve své nebezpečnosti pro stát teprve za války s Ruskem a Srbskem v různém směru.“⁶³ Přestože se její vedení snažilo po vypuknutí války chovat korektně a loajálně, např. vyvíjet filantropickou činnost či poskytovat sokol-

⁵⁹ Alois ŽIPEK, *Domov za války. Svědectví účastníků III*, Praha 1930, s. 342.

⁶⁰ A. ZEMAN (red.), *Cestami odboje. Jak žily a kudy táhly čs. legie II*, Praha 1927, s. 146–147. Podobných svědectví existuje celá řada, stejným způsobem na ruské zklamání vzpomínal např. i Radola Gajda: „Do Ruska, do Petrohradu jsem přijel asi 25. února 1916 a byl jsem hodně zklamán. Předně to přivítání ze stran žandarmů již na hranici a ze strany policie v Petrohradě, to hrubé zacházení se mnou, to neustavičné posílání z jednoho účastku na druhý a různé jiné instance mi dalo těžkou ránu. Když jsem si vzpomněl, jaké ideální představy jsem měl o Rusku, jak jsem toužil po Rusku, zvláště abych mohl v ruských řadách bojovat proti Rakušanům, že jsem vše obětoval pro tu ideu dokonce i celou svou rodinu uvrhl do velkého nebezpečí, začal jsem již litovati, že jsem kdy takový krok udělal.“ Cit. podle Antonín KLIMEK – Petr HOFMAN, *Vítěz, který prohrál. Generál Radola Gajda*, Praha – Litomyšl 1995, s. 15–16.

⁶¹ R. MEDEK, *Pouť do Československa. Válečné paměti a vzpomínky z let 1914–1920 III, Stará brigáda*, Praha 1932, s. 124.

⁶² Jaroslav WERSTADT, *Tažení rakouského „Kriegspressquartieru“ proti české revoluci zahraniční v pražských listech*, *Naše revoluce* 8, 1932, s. 290–291, 302–303; k problematice rakouské válečné propagandy srov. Ivan ŠEDIVÝ, *Rakousko-uherská válečná propaganda 1914–1918*, *Historie a vojenství* 49, 2000, s. 38–55.

⁶³ M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918 II*, s. 284.

ské tělocvičny pro raněné, úřady v jejich členech, přestože jich byla značná část odvedena, spatřovala potenciální hrozbu a vydán byl např. zákaz členství poštovních úředníků v Sokole. Rozpuštění České obce sokolské i Svazu slovanského sokolstva však tělocvičnou organizaci dramaticky nezasáhly a župy jako samostatné spolky fungovaly dál.⁶⁴ Rakouské úřady považovaly sokolské organizace za nástroj otevřeně nepřátelského panslavismu, který ohrožuje jednotu monarchie a usiluje o odtržení českých zemí. Poukazovalo se na blízkost Scheinera ke Kramářovi a jeho angažmá v novoslovanském hnutí.⁶⁵ V úředním hlášení o Kramářově a Scheinerově zatčení z května 1915 se dokonce uvádělo, že čeští zajatci se sokolskými legitimacemi mají v ruském zajetí zajištěno lepší zacházení: „Panslavistická sokolská organizace jistě ví o této okolnosti a doporučuje svým členům vzít s sebou legitimace...“⁶⁶

Jedním z projevů přitvrzení úřadů v roce 1915 bylo zatčení Kramáře, Scheinera a brzy i Aloise Rašina, Vincence Červinky a Josefa Zamazala na jaře 1915 a následný proces s nimi, který začal v prosinci 1915. Základem obvinění bylo rusofilství, panslavismus a vlastizrada ve prospěch Ruska. Obžaloba se opírala o Kramářovy předválečné novoslovanské aktivity. Byl označen za šířitele zášti proti Německu, který novoslovanstvím, nástrojem ruské diplomacie, šel vstříc ruským zájmům. Jako nebezpečný panslavista a zrádce prosazující ruské zájmy měl usilovat o odtržení části území od monarchie. Podle obžaloby od začátku války podporoval Rusko a Srbsko a propagoval pasivní rezistenci proti válce: „Dr. Kramář po všeobecné mobilisaci v královstvích a zemích v říšské radě zastoupených, nařízené dne 31. července 1914, jako vůdce všeslovanské propagandy a českého rusofilského hnutí hlásáním a rozšiřováním zásady všeslovanské vzájemnosti, pěstěním styků s nepřátelskou cizinou a vědomou součinností s organisovanými tam podniky, čelícími k rozkotání jednotného státního svazku a k odtržení korunních zemí Čech, Moravy a Slezska, jakož i Slovenska a jiných území Slovany obydlených od c. a k. a rakousko-uherského mocnářství, jakožto původce, návodčí a strůjce podnikl něco, co bylo nastraženo, aby se odtrhla jedna část od jednotného státního svazku a obvodu zemí císařství Rakouského, přivedilo a zvětšilo nebezpečnost pro stát zevně a pobouřilo uvnitř...“⁶⁷ Podle obžaloby Kramářova propaganda napáchala značné škody zejména v armádě. Kramář byl označen za osobu zodpovědnou za šíření českého rusofilství a srbofilství a za přechody českých vojáků na ruskou stranu, za velezrádce, který poškodil rakouské vojsko.⁶⁸ Kramář se hájil tím, že slovanské cítění je v českém prostředí tradiční a nejde je redukovat na prostředek prosazování ruských zájmů. S odvoláním na Karla Havlíčka uvedl, že Češi jsou příliš individualističtí, než aby se nechali „rozpustit v ruském moři“. Přesto, že slovanské přibuzenství cítí, nikdy monarchii nezdrali a o rusofilském hnutí vedeném zvenčí nemůže být řeč.⁶⁹ V červnu 1916 byl odsouzen jako „vůdce panslavistické propagandy a českého, rusofilského hnutí“ za hlásání

⁶⁴ Marek WAIC a kol., *Sokol v české společnosti 1862–1938*, Praha 1996, s. 93–101.

⁶⁵ *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války III*, s. 112–115.

⁶⁶ A. ŽIPEK (red.), *Domov za války. Svědectví účastníků II*, s. 192.

⁶⁷ Zdeněk Václav TOBOLKA, *Proces Dra Kramáře a jeho přátel I. Obžalovací spis*, Praha 1918, s. 23.

⁶⁸ TÝŽ, *Proces Dra Kramáře a jeho přátel IV. Závěrečné řeči (plaidoyer)*, s. 233–240.

⁶⁹ TÝŽ, *Proces Dra Kramáře a jeho přátel II. Výslechy obžalovaných*, s. 9–10.

a šířením panslavismu, pěstování styků s nepřátelskou cizinou, vědomou organizaci rozbití monarchie, za výzvy k obyvatelstvu k pasivní rezistenci a poškození válečné moci jako velezrádce k smrti.⁷⁰ Německým a oficiálním tiskem byl rozsudek přivítán jako spravedlivý.⁷¹ Kramář se měl stát obětním beránkem a odstrašujícím případem: měl nést vinu za vlnu českého rusofilství a jeho důsledky. Kramářovy plány fakticky velezrádné byly, ale justici se do rukou nedostaly a nebyly předmětem soudního jednání. Po amnestii a návratu z vězení však Kramář, přes zásadní změnu ruských poměrů, v důrazu na význam Ruska vytrval a samostatnost si bez ruské opory představit nedokázal.⁷²

Podobný osud potkal i V. Klofáče, který byl jako předseda národních socialistů ztělesňujících antimilitarismus i rusofilství současně a jako osoba známá svými sympatiemi k Rusku a Srbsku zatčen již začátkem září 1914, ale obžalován až v květnu 1917. Základ jeho obžaloby byl stejný jako u Kramáře, všeslovanské úsilí směřující k rozbití monarchie: „Václav Klofáč nepřetržitým účinkováním před a po vypuknutí války jako vůdce všeslovanské propagandy a českého rusofilského hnutí a vědomou součinností s organisovanými velkosrbskými podniky, čelícími k rozkotání rakousko-uherského mocnářství a k odtržení českých a jiných území Slovany obydlených z jejich svazku jako původce, návodčí a strůjce podnikl něco, co bylo nastraženo, aby se odtrhla jedna část od jednotného státního svazku...“ Na jaře 1917 však již bylo s ohledem na obnovení ústavního života v monarchii na proces pozdě, proces neproběhl a Klofáč byl amnestován.⁷³

Pojetí války jako konfliktu mezi Slovany a Germány, které odpovídalo nacionálně motivovanému českému rusofilství, bylo na první pohled zavádějící. Jednotný slovanský zájem neexistoval a Rusku byla v letech předválečných i válečných slovanská myšlenka, v té podobě, jak se o ní uvažovalo v českém prostředí, cizí.⁷⁴ Navíc příslušníci slovanských národů bojovali na obou stranách fronty. Na druhou stranu takto položená charakteristika dobře odpovídala českým nacionálním emocím a nadějím. V národně orientovaných kruzích české společnosti, reprezentovaných podle rakouských úřadů zejména národními socialisty, Sokolem a učitelstvem, byla, bez ohledu na realitu ruské zahraniční politiky či vnitřního stavu ruského státu, rozšířena představa „staršího slovanského bratra“, na kterého se lze spolehnout a který přijde v kritické chvíli na pomoc. V politické rovině se slovanstvím počítala především měšťanská část české středostavovské politické reprezentace. Projevy rusofilství byly zejména v prvních letech války v české společnosti rozšířené a svědčily o povrchnosti a neznalosti skutečných ruských záměrů a vnitřních poměrů a také o poměrně malém vlivu Masarykova „kritického slovanství“, které vlastně do jisté míry šlo proti proudu a všeobecně rozšířeným emocím.⁷⁵ Z úhlu pohledu rakouských úřadů představovalo

⁷⁰ TÝŽ, *Proces Dra Kramáře a jeho přátel V. Rozsudek první instance*, s. 1–4.

⁷¹ František SOUKUP, 28. říjen 1918. *Předpoklady a vývoj našeho odboje domácího v československé revoluci za státní samostatnost národa I*, s. 179–180.

⁷² J. GALANDAEUR, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988, s. 28–29.

⁷³ A. ŽIPEK (red.): *Domov za války. Svědectví účastníků IV*, s. 40–46.

⁷⁴ Srov. Radomír VLČEK, *Ruský panslavismus. Realita a fikce*, Praha 2002, s. 218–247.

⁷⁵ Václav VEBER, *Česká politika a Rusko na konci 19. a na začátku 20. století*, Slovanský přehled 83, 1997, s. 247–248, 254.

rusofilství, byť jen v náznaku, nebezpečí pro stát. Ať šlo o Kramáře, Klofáče či tělocvičného Sokola, bylo vnímáno jako velezrada a úsilí o odtržení od monarchie ve prospěch Ruska. Při obhajobě tohoto stanoviska se pak úřady odvolávaly na předválečnou činnost dotyčných osob, zejména na novoslovanské hnutí.

Pozoruhodná je Thunova kritika tvrdého postupu vojenského velení, a to zejména poukaz na pocit vlastní druhořadosti a naopak dominance německého elementu v monarchii, který vedl k odcizení, oslabení loajality a otevíral dveře k identifikaci s Ruskem. Důsledkem byl i pocit, že válka byla Čechům vnucena a Rakousko tak přestává být také „jejich státem“. Thun choval důvěru v českou loajalitu k monarchii a z pozice aristokrata a zemského patriota nedoceňoval sílu nacionalismu, jehož významným tématem jak z české, tak z německé strany vztah k Rusku byl. Měl tendenci Čechy hájit. Realitu českého rusofilství nepopíral a spíše zpochybňoval důvěryhodnost obrazu tvořeného vojenskými hlášeními, který považoval za falešný a vytvořený prizmatem německonacionálních kruhů. Oprávněnost tohoto stanoviska potvrzuje i fakt, že z celkového počtu přibližně 3400 v souvislosti s válečnými událostmi trestně stíhaných Čechů bylo do konce roku 1916 šedesát procent osvobozeno.⁷⁶ Na druhou stranu je třeba mít na paměti, že požadavek armádních kruhů po co nejtvrdším postupu proti všem projevům neloajality včetně rusofilství byl pochopitelný a nemusel být pouze důsledkem vyhoceně nacionálního pohledu. Úřady spolu s vojenskou mašinérií se snažily eliminovat vše, co by mohlo představovat sebemenší překážku válečnému úsilí, byť se mohlo jednat o něco tak nicotného, jako byl kroužek o několika desítkách členů. České válečné proruské sympatie a jejich projevy jsou nepopíratelné. Skrývala se za nimi řada dalších motivů, zejména obava z německé dominance a s tím spojené hledání protiváhy, vzhlížení ke „slovanskému“ Rusku. Jak ukážeme v dalším výkladu, v hodnocení jejich významu nepanovala shoda ani po letech.

⁷⁶ Jaroslav KŘÍŽEK, *Úvod*, in: Libuše OTÁHALOVÁ (ed.), *Souhrnná hlášení presidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách 1915–1918*, s. 16.

Úloha rusofilství, Ruska a jeho obrazu v exilové propagandě

Významnou roli sehrálo slovanství a rusofilství v propracované a podle cílových skupin diverzifikované exilové propagandě.⁷⁷ Slovanské aspekty byly v Masarykově předválečném působení vždy přítomné a byly integrálními aspekty jeho myšlení a působení. V zájmu o slovanské záležitosti v předválečném období spatřoval především vyvažující sílu vůči západním vlivům, zatímco často vyzdvihovaný motiv Ruska jako posily proti Vídni měl tendenci spíše zlehčovat, byť se v ruském duchovním světě po oporách pro českou tradici poohlížel. Politicky v předválečném období považoval za nosný nejen austroslavismus, ale i zájem o Slováky. V centru jeho pozornosti stála vždy primárně „česká otázka“, k níž se neustále, mj. i přes slovanské vazby, vracel a uvědomoval si její širší, slovanský a evropský rozměr.⁷⁸ Masaryk jako obratný politik a ideolog dokázal slovanství ve směru k Dohodě i k formujícím se legiím maximálně využít. Od počátku války odmítal spoléhat se výhradně na Rusko, s jehož nedostatky byl dobře obeznámen, a prosazoval potřebu nahlížet na válku především z autenticky české pozice. Přesto v propagandě české slovanské vědomí a rusofilství akcentoval. Zpočátku sice interpretaci války jako zápasu Slovanů a Germánů odmítnul a označil ji za klasický zápas velmocí, v zahraniční propagandě na ni v ideologické rovině fakticky přistoupil a zaujal pozici „defenzivního všeslovanství“, v němž ztotožňoval „slovanský“ postoj s odporem proti Rakousku a Německu (např. v listopadu 1915: „Věříme v konečné vítězství Slovanů a spojenců a jsme přesvědčeni, že toto vítězství Slovanů bude na prospěch celé Evropy a lidstva.“). Jím usiloval o české vydělení se z německého prostoru: slovanský rámec skýtal možnost na českou otázku v globálním měřítku upozornit a v očích Západu Čechy z německého prostředí vyjmout. Ve svých memorandech, člancích a rozhovorech určených dohodovému prostředí tak akcentoval českou slavinitu, slovanské vědomí a slovanství v kollárovske-herderovském humanitním smyslu. Tato slovansko-německá dichotomie později umožňovala přijít s tezí o „slovanském valu“ složeném ze států Jihoslovanů, Čechoslováků a Poláků a čelícím německému postupu na východ. Masaryk za války dokázal využít slovanství jako „propagační materii“ a „poté, co ztratila v důsledku vývoje událostí v Rusku svoji důležitou komponentu nejsilnějšího slovanského spojence, byla rovněž ze strany Masaryka přehodnocena a proměněna v duchu aktuálních potřeb.“ Je pozoruhodné, jak se kritický Masaryk, „realista“ a principiální odpůrce vyhroceného nacionalismu v mírových dobách odmítal zabývat slovanskými fantaziemi, zatímco za války byl ochoten, byť teoreticky, uvažovat o spojení s Ruskem či Polskem, o koridoru k Jihoslovanům nebo vyzdvihovat „slovanskost“ odporu proti centrálním mocnostem.⁷⁹ Příčina této proměny spočívala v tom, že, počínaje odchodem do exilu, přestal být nezávislým a kritickým intelektuálem, musel se podřídit potřebám nacionální propagandy a zájmům zahraniční akce. Stal se tak „klasickým nacionalistou“, který si ideovou důslednost a nezávislost již nemohl

⁷⁷ K problematice srov. Dagmar HÁJKOVÁ, *Role propagandy ve válečných aktivitách T. G. Masaryka od vypuknutí války do ledna 1917*, *Historie a vojenství* 49, 2000, s. 14–37.

⁷⁸ V. DOUBEK, *Masaryk a česká slovanská politika 1882–1910*, s. 142–144.

⁷⁹ TÝŽ, *Slovanské koncepce a česká politika*, in: Emil VORÁČEK (ed.): *T. G. Masaryk, idea demokracie a současné evropanství I*, Praha 2001, s. 389–412.

dovolit. Důsledkem pak bylo např. i to, jakým způsobem psal spolu s Benešem o Rusku, jeho vlivu a významu pro českou akci, za války a po ní. Masarykova „slovanská karta“ v propagandě a ideologii exilu, důraz na význam slavistiky a na údajnou slovanskou humanitu pak představovala snahu nacionální postoj měkčit, idealizovat.⁸⁰

Rusko jako klíčový článek Dohody, tradiční zosobnění českých slovanských nadějí ale i stát, jehož vojska měla největší šanci skutečně českých zemí dosáhnout, hrálo v Masarykových úvahách významnou roli. V prvních letech války ve směru k Rusku zmiňoval celou řadu variant. Zpočátku, stejně jako řada dalších osobností, počítal s ruskou okupací českých zemí. Na podzim 1914 uvažoval o samostatném českém království v čele se západním princem a hranicemi s Ruskem. Později, v květnu 1915, v memorandu pro britské ministerstvo zahraničí, psal o samostatném království v čele s představitelem ruské dynastie, která by byla s ohledem na lidové nálady nejpopulárnější. Zdůrazňoval potřebu shody s Ruskem, upozorňoval, že přání Ruska budou mít klíčový vliv, a vyjádřil naději v brzké obsazení českého a slovenského území „ruskými bratry“. Vůči carskému Rusku se však nacházel ve slabé pozici. Jako autor kritické a v Rusku samotném zakázané analýzy ruského myšlení 19. století *Rusko a Evropa* (1913) byl znám jako principiální odpůrce carismu. Na druhou stranu Rusko v prvních válečných letech, na rozdíl od Francie a Velké Británie, projevovalo, už s ohledem na počáteční úspěchy svých zbraní a rychlý postup na západ, o českou otázku zájem. Až do únorové revoluce však otázka politického systému Ruska jako klíčového člena Dohody nebyla na pořadu dne. Masaryk tak zaujímal schizofrenní pozici: ruský postup na jednu stranu sice přibližoval vítězství Dohody, na stranu druhou však přinášel riziko podřízení českého prostoru ruskému politickému systému. Tím, že Masaryk v květnu 1915 připustil ruskou dynastii, učinil ústupek rusofilské náladě, Kramářovi i vítězícím ruským vojskům. Zlom znamenala únorová revoluce a pád carismu. Diskreditovala absolutismus a monarchii jako takovou, pohřbila Kramářův plán a Masarykovi, který již nemusel brát ohled na povahu ruského režimu, umožnila uplatnit ideologický koncept zápasu demokracie a teokracie a deklarovat bezvýhradnou důvěru v Rusko („Svobodné Rusko má plné právo osvoboditi Slovanů ze jha německého, maďarského a tureckého.“). Až do bolševické revoluce hrálo dohodové Rusko v Masarykových úvahách nejzávažnější, nikoli však výlučnou, roli. Masaryk předpokládal, že bude v budoucnosti hlavním faktorem vzniku i zajištění Československa, ovšem společně s Francií a Velkou Británií. Ještě v září 1917 uvedl, že silné Rusko je v zájmu všech Slovanů, kteří je potřebují jako oporu proti Německu. Po bolševické revoluci, byť nadále hovořil o potřebě Ruska jako garanta slovanských států proti Německu, spatřoval náhradní oporu proti Německu ve spojení se Srbskem a Polskem a ve spolupráci v rámci pásma malých národů jako bariéry proti německému pronikání východním a jihovýchodním směrem. Zhroucení Ruska a krach konceptu spolupráce malých národů mezi Ruskem

⁸⁰ Bedřich LOEWENSTEIN, *Světová válka a koncepce státu*. „Nová Evropa“ či „Poslední dny lidstva“?, in: B. LOEWENSTEIN, *My a ti druzí*. Dějiny, psychologie, antropologie, Brno 1997, s. 251–253.

a Německem otřásla Masarykovou představou mezinárodního zajištění republiky. Torzem těchto vizí byla pozdější malodohodová spolupráce.⁸¹

Exilová propaganda nebyla určena domácím prostředí, nýbrž politikům a diplomatům Dohody. Jak víme, měla tato slovanská propaganda směřovat zejména k oddělení českého-slovanského a německého prostoru, k přiřazení Čechů ke spojeneckému Srbsku a Rusku. Roli zde sehrála problematika úrovně znalostí o českém prostředí na západě, kde byl rozšířený německý pohled operující s tezemi o nepřirozeném, reakcionářském a „umělém češtví“. Tento negativní obraz se začal díky zájmu francouzské slavistiky pomalu měnit od posledních desetiletí 19. století.⁸² V Rusku byla tato propaganda, jak uvádí sám Beneš, usnadněna větší známostí Čechů a také slovanskými sympatiemi ruských pravicových, vládě blízkých kruhů.⁸³ V intenzivní míře pak byla od jara 1917 určena také českým krajanům a zajatcům v Rusku, kde se vyznačovala slovanskými apely, důrazem na válečnou spolupráci s Ruskem jako klíčovým garantem československého vojska a na boj za „bratrské a slovanské“ Rusko. Tato hesla byla doplněna zdůrazňováním rakouského „protislovanského“ postupu, slovanského bratrství, nebezpečí německého Drang nach Osten, explicitními tezemi o „válce Slovanstva proti Germánům“ apod.⁸⁴

Pragmaticnost Masarykova válečného postoje k Rusku je v jeho válečných projevech zřejmá. Např. v rozhovoru určeném ruskému prostředí z července 1915 podtrhával německou a maďarskou nenávisť ke Slovanům a naopak vyzdvihoval české slovanství: „A v Čechách se také nežije lehce! Nežije se lehce proto, že český národ se nikdy netajil svými sympatiemi k Slovanům, a zvláště k Rusku. Kdo z nás není srbofilem, rusofilem a slavjanofilem? ... Konečné sjednocení Slovanů je vůdčí hvězda všech nejlepších českých myslitelů, historiků, politiků a veřejných činitelů. Češi někdy mohli mít různý vztah k vládám a formě vlády v jednotlivých slovanských státech, ale vždycky je spojovala všeobecná láska k Slovanům, vždycky byli srbofily a rusofily v nejlepším slova smyslu.“⁸⁵ V podobném duchu byl v prosinci 1915 ochoten nepřímo připustit i to, co později tolik odmítal, totiž ruskou solidaritu se Srbskem na slovanském základě: „Když Rakousko napadlo Srbsko, Rusko bylo nuceno přijít mu na pomoc. Rusko by nemohlo stát stranou a přihlížet, jak jsou Slované v Srbsku zcela zničeni. A z téhož důvodu jsou Slované v Rakousku, a zvláště

⁸¹ J. GALANDAUER, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, s. 29–44; Karel PICHLÍK, *Masaryk a Rusko za první světové války*, in: Eva BROKLOVÁ (ed.), *Sto let Masarykovy České otázky*, Praha 1997, s. 97–104.

⁸² Otto URBAN, *Existuje česká zahraniční politika před rokem 1914?*, in: Bohumila FERENČUHOVÁ (ed.), *Francúzsko a stredná Európa. Vzťahy medzi Francúzskom a strednou Európou v rokoch 1867–1914. Vzájomné vplyvy a predstavy*, Bratislava 1992, s. 9–10; k problematice obrazu Čechů a jejich národně emancipačního úsilí na Západě v 19. století nověji srov. Jiří KOŘALKA, *Sledování příznivých a negativních zpráv o Čěších v zahraničním tisku 19. století*, in: Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 567–581.

⁸³ E. BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa I*, s. 165.

⁸⁴ Jaroslav PAPOUŠEK, *Masaryk a revoluční armáda. Masarykovy projevy k legiím a o legiích v zahraniční revoluci*, Praha 1922, s. 41, 50–54, 61, 115–116, 130 a další.

⁸⁵ Karel PICHLÍK – Dagmar HÁJKOVÁ – Richard VAŠEK (eds.), *T. G. Masaryk. Válka a revoluce I. Články – memoranda – přednášky – rozhovory 1914–1916*, Praha 2005, s. 50.

Češi, solidární se Srbskem a Ruskem.⁸⁶ Současně věnoval energii tomu, aby rozptýlil západní obavy z panslavismu. V únoru 1916 jej v Paříži prezentoval jako virtuálního strašáka plynoucího z německé a maďarské nenávisti ke Slovanům. Panslavismus sice existoval, ale nebyl orientován politicky, nýbrž kulturně a byl vždy spojen se slovanským humanitním ideálem a demokracií. Evropskou hrozbu představuje agresivní a netolerantní pangermanismus, kterému sjednocení Slované čelí a představují tak pro Evropu významnou oporu.⁸⁷

Jak jsme uvedli výše, nacházel se Masaryk s ohledem na svůj postoj k ruskému politickému režimu až do únorové revoluce ve schizofrenním postavení, které se projevilo také v souvislosti s Dürichovým separatistickým postupem v prosinci 1916 v Masarykově tiskovém orgánu, v *Československé samostatnosti*. V anonymním článku se uvádí, že Masarykovi nelze v žádném případě vytýkat „neslovanskost“, neboť české slovanství se neomezuje na kmenovou solidaritu, která vylučuje solidaritu s kmeny dalšími, ale usiluje o cíle všelidské, o pokrok, demokracii a svobodu. Autor článku odmítnul odevzdané spoléhání se na ruské vítězství a upozornil, že může vést k pasivitě. Na adresu Ruska se vyjádřil: „I velikost a moc bez mravní hodnoty může být slabou a vratkou.“⁸⁸ Důsledkem bylo lavírování, které mu v ruských očích ubíralo na důvěryhodnosti. Ruský činitel A. Gerovskij v únoru 1916 kromě jiného upozorňoval, že Masarykovy preference a vztah k Rusku se mění podle aktuální situace na frontách, takže dokud byli Rusové v Karpatech, měl pro ně mnohem více pochopení.⁸⁹

Po únorové revoluci už Masaryk ohled na povahu ruského režimu brát nemusel a mohl plně rozehrát jednak ruskou a slovanskou, která v prostředí ruských Čechů i zajatců dobře rezonovala, jednak interpretaci války jako souboje demokracie a teokracie. Po únorové revoluci Masaryk dokonce v jednom z článků označil Rusko za „dávného ochránce malých národů“. Revoluce také umožnila otevřeně se vyjadřovat o úloze Ruska ve válce a o jeho vztahu ke slovanským národům. V článku z března 1917 se Masaryk postavil proti tvrzením, podle nichž Rusko do války vstoupilo v důsledku svých panslavistických choutek. Do války nešlo kvůli Slovanům a už vůbec nemělo zájem o Slovany nepravoslavné. Tamtéž však Masaryk naznačoval slovanskou válečnou jednotu a spojenectví, uvedl, že ruským zájmem ohledně slovanských národů je „chránit je a rozšířit sféru politického vlivu na západ; Slované činí z Ruska více evropskou říší.“⁹⁰ Současně Masaryk v období mezi oběma revolucemi dále vyzdvihoval roli českého rusofilství a slovanství a potřebu silného Ruska pro poválečnou pozici slovanských národů. Ve své řeči ze srpna 1917 mj. uvedl, že české rusofilství je a bude silné dál, ale bude kritičtější. Nelze zapomenout, že Rusko dalo české akci možnost postavit vojsko. Je třeba bojovat za sebe i za Rusko dál. Obzvláš-

⁸⁶ Tamtéž, s. 142.

⁸⁷ Tomáš Garrigue MASARYK, *Slované ve světě*, Slovanský přehled 28, 1936, s. 73–86.

⁸⁸ *K našemu slovanskému programu*, Československá samostatnost, 25. 12. 1916.

⁸⁹ Jelena Pavlovna SERAPIONOVA, *Karel Kramarž i Rossija. 1890–1937 gody. Idejnyje vozzrenija, političeskaja aktivnost', svjazi s rossijskimi gosudarstvennymi i obščestvennymi dejateljami*, Moskva 2006, s. 268–269.

⁹⁰ Karel PICHLÍK – Zdenko MARŠALEK (eds.), *T. G. Masaryk. Válka a revoluce II. Články – memoranda – přednášky – rozhovory 1917*, Praha 2008, s. 68–69.

tě v současné komplikované situaci nelze Rusko opustit.⁹¹ Přestože vystoupení legií proti bolševikům bylo v rozporu s jeho představami, od léta 1918 dal k boji v podstatě souhlas. Po říjnové revoluci slovanská argumentace u Masaryka v podstatě zmizela, ale naději, která se u něj objevila v důsledku intermezza mezi oběma revolucemi roku 1917, že bude mít samostatná republika v budoucnosti silné demokratické Rusko na své straně, vyjadřoval např. ještě v dubnu 1919.⁹²

Napětí mezi pojetím významu Ruska pro československou akci lze personifikovat rozdílem mezi Masarykem a Kramářem. Zatímco Masaryk prosazoval program orientace na Rusko i západní demokracie za zdůraznění vlastních sil a snah, Kramář se neváhal spolehnout na Rusko plně, a to i za cenu ztráty suverenity. V tomto duchu také Masaryk s odstupem hodnotil vlnu českého nekritického rusofilství. Shledával jej naivním, nezakotveným v realitě a v důsledku vedoucím ke zhoubné pasivitě: „U nás se tato skutečnost dost neznala, většina našich rusofilů přestávala na nejasných názorech o Rusku; Rusko bylo jim veliké a mocné, a protože jsme potřebovali proti Rakousku a Německu nutně cizí pomoci, velké bratrské Rusko nás mělo spasit. Psychologie a politika pochopitelná; už Ján Kollár řekl, proč idea slovanské vzájemnosti vznikla na malém Slovensku.“⁹³ Rozpor mezi oběma politiky lze vyjádřit napětím mezi Kramářovou emotivností, nekritičností, obdivem a přesvědčením o nezbytnosti ruské opory a naopak Masarykovým odmítáním idealizace, nekritického obdivu a zdůrazňováním nutnosti skutečného poznání Ruska. Na druhou stranu se obě osobnosti shodovaly v tom, že Rusko představuje klíčového mezinárodního činitele, se kterým bude třeba počítat také po skončení války. Oba zdůrazňovali potřebu silného Ruska jako opory proti Německu, ale Masaryk s řadou výhrad, zatímco Kramář byl hluboce přesvědčen o tom, že bez ruské opory český živel zaklíněný v německém prostředí nemá šanci na důstojnou existenci.⁹⁴ S tímto rozporem také úzce souvisel problém autonomie české politiky. S ruskou oporou byla totiž spojena otázka autentických a pochopitelně i zcela zjištěných ruských zájmů. Tento problém trefně pojmenoval historik Bedřich Loewenstein, který upozornil na to, že jeden z rozdílů mezi „realisty“ a „fantasty“ spočíval mj. v tom, že druzí se nezabývali otázkou, „jak se zbavit osvoboditelů“.⁹⁵

Podobně jako Masarykův pohled na Rusko prodělalo během války vývoj i Masarykovo ideologické pojetí slovanství. Do února 1917 znamenalo v Masarykově propagandě adjektivum „slovanský“ především odpor proti německému imperialismu a „jeho pomocníkům“, Maďarům a Habsburkům. Po pádu carského režimu v Rusku bylo konotováno především s demokracií a humanitou v duchu rodící se interpretace

⁹¹ Tamtéž, s. 227.

⁹² Václav SLUKA – Bohuslava KRÁLOVÁ, *T. G. Masaryk v boji za samostatný československý stát III*, Historie a vojenství 39, 1990, s. 131.

⁹³ Tomáš Garrigue MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, Praha 1925, s. 30.

⁹⁴ Radomír VLČEK, *Mezi Masarykem a Kramářem. Fenomén Ruska při vzniku ČSR*, in: Irena CHOVANČÍKOVÁ (ed.): *T. G. Masaryk, jeho spolupracovníci a vznik československého státu. Sborník příspěvků z XIII. Ročníku semináře Masarykova muzea v Hodoníně 11. – 12. listopadu 2008*, Hodonín 2009, s. 77–93.

⁹⁵ B. LOEWENSTEIN, *Světová válka a koncepce státu. „Nová Evropa“ či „Poslední dny lidstva“?*, in: B. LOEWENSTEIN, *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*, s. 251.

války jako zápasu demokracie a teokracie, která nemohla vzniknout před pádem carského režimu a která byla poprvé souvisle formulována na podzim 1918 v *Nové Evropě*. Podle historika Karla Stloukala Masaryk po bolševické revoluci vyměnil ideu opory v Rusku za představu opory v ideji demokracie.⁹⁶ Stejně účelově Masaryk zacházel s interpretací války: na počátku ji za slovanskou označit odmítl, v jejím průběhu na tuto nacionální interpretaci fakticky přistoupil, ale po jejím skončení ji opět odmítal. Obdobně se v Masarykově dikci stalo Rusko skutečně „slovanským“ teprve svržením carismu, přičemž v kontextu exilové propagandy měl pojem „slovanský“ prostřednictvím ideologického konstruktů humanity velmi blízko k pojmu „demokratický“.

Masaryk jako klíčová autorita první republiky za války na poli slovanství, vztahu k Rusku a interpretace války postupoval především s ohledem na úspěch zahraniční akce, byť jeho zpětný výklad ve *Světové revoluci* (1925) byl poněkud odlišný. Na účelovosti Masarykova postupu se shodují i zasvěcení badatelé z české i ruské strany. Podle historika Vratislava Doubka Masaryk ve srovnání s Kramářem prokázal větší pružnost, když po listopadu 1917 pochopil, že Rusko ve vztahu k československé věci ztratilo význam. Masaryka za oportunistu označuje ve své práci i ruská historička Jelena Pavlovna Serapionova.⁹⁷ Tato „pružnost“ či oportunismus, který se z určitého úhlu pohledu mohl jevit dokonce jako perfidnost, byl po válce fakticky popírán a dodával pravici munici při útocích na Hrad. S ohledem na úspěšnost zahraniční akce byl však nezbytný a pochopitelný. Ideologická důslednost by byla ve válečných letech nenapravitelnou chybou a s ohledem na cíl, dosažení samostatnosti, bylo třeba reagovat na aktuální dění a podřizovat mu oficiální rétoriku. Nelze říci, že by Masaryk o Rusko zájem neměl, ale nebylo pro něj nejvyšší prioritou. Hodnotu v jeho očích mělo až v souvislosti s českým zájmem, jako jeho opora.

S Masarykovou propagandou úzce souvisely agitační aktivity francouzských slavistů. Jejich součástí byl i „francouzský panslavismus“, který měl jako součást francouzské nacionální propagandy podporovat politické aspirace slovanských národů a jejich francouzskou orientaci. Jeho původci byly především osoby vykazující sympatie a osobní kontakty s českým prostředím, zejména slavisté Louis Leger, Louis Eisenmann, za války expert francouzského generálního štábu na rakousko-uherské otázky, historik Ernest Denis, Masarykův válečný spolupracovník či publicista a spisovatel Jules Pichon. Významnou roli sehrál i fakt, že tyto osoby měly kontakty s francouzskou politikou, kde platily za odborníky na problematiku střední Evropy. Např. L. Eisenmann po válce pracoval jako poradce generála Maurice Pel-⁹⁸

⁹⁶ Karel STLOUKAL, *Československý stát v představách T. G. Masaryka za války*, Praha 1930, s. 42.

⁹⁷ V. DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, s. 284; Je. P. SERAPIONOVA, *Karel Kramář i Rossija. 1890–1937 gody. Idejnyje vozzrenija, političeskaja aktivnost', svjazi s rossijskimi gosudarstvennymi i obščestvennymi dejateljami*, s. 273.

⁹⁸ Srov. Antonija BERNARD, *Političeskije voprosy v publikacijach francuzskich slavistov v načale XX-go veka*, in: Tatiana IVANTYŠYNOVÁ (ed.): *Veda a ideológia v dejinách slavistiky*, Bratislava 1998, s. 95–103; Antoine MARES: *Louis Leger a Ernest Denis. Profil dvoch francúzskych bohemistov v 19. storočí*, in: B. FERENČUHOVÁ (ed.), *Francúzsko a stredná Európa. Vzťahy medzi Francúzskom a strednou Európou v rokoch 1867–1914. Vzjomné vplyvy a predsta-*

Tyto aktivity a sympatie se opíraly o starší tradici vzniklou v důsledku prohrané války s Německem z let 1870–1871, po níž se ve francouzském myšlení objevilo trauma z válečné porážky, pohled na Němce jako na „dědičné nepřátele“ a s ním spojené hledání spojenců. Nalezeni byli v Rusku a ve Slovanech, zejména v Čechách, kteří platili jednak za rusofily, jednak za význačné odpůrce Německa hledající oporu také ve Francii. Vzájemné sympatie tedy byly nacionálně podmíněné a vyplývaly zejména ze společné obavy z Německa. Z francouzské strany se však jednalo spíše o sympatie konkrétních osob (slavistů) či francouzských nacionálně orientovaných kruhů, jejichž vyhraněně negativní vztah k Německu našel kladnou odezvu u národovecky orientovaných mladočeských kruhů, zatímco francouzská oficiální zahraniční politika byla v předválečném období těmito kontakty znepokojena a ještě ve válečných letech v Rakousku spatřovala potenciální protiváhu Německu.⁹⁹

Jak upozorňuje historik Stéphane Reznikow, český vztah k Francii nebyl záležitostí pouze politickou, české frankofilství bylo součástí české moderní identity. Zejména ve druhé polovině 19. století bylo celospolečenským jevem a Francie se svojí kulturní gravitací hlavním zahraničním vzorem. V politické rovině na rozdíl od carského Ruska nepředstavovala hrozbu, nebylo třeba se obávat jejích imperiálních choutek a platila za kolébku občanských práv a republikánství. Po uzavření Dvojspolku umožňoval pozitivní vztah k Francii kritiku rakouské zahraniční politiky a postupně se stal politickou zbraní v rukou mladočechů. V českých představách reprezentovala Francie esenci evropské civilizace a frankofilství tak bylo nástrojem českých snah o integraci do Evropy, snah o vymanění z provincialismu a německého vlivu. Skutečným smyslem českého frankofilství byl jeho nacionální rozměr a obraz Francie jako přirozeného spojence proti Německu. České hledání opory v zahraničí, které zahrnovalo rovinu diplomatickou, symbolickou i kulturní, bylo v 19. století významnou součástí národního hnutí. Frankofilství, jehož vrcholy byly spjaty s pocity národního ohrožení v letech 1848, 1870, 1897, kdy „kompenzovalo akceptování reality“ a ulevovalo národní frustraci, plnilo řadu funkcí dovnitř národního kolektivu: stalo se zrcadlem umožňujícím kritický pohled na sebe sama, umožňovalo lépe snášet břemeno německé dominance a kompenzovat nemožnost zahraniční politiky kulturou.¹⁰⁰

„Francouzský panslavismus“ vycházel z představy slovansko-francouzského spojení proti ústředním mocnostem pod německou hegemonií. Jeho významným představitelem byl zejména E. Denis, propagátor československé samostatnosti. Motivace svého zájmu otevřeně popsal ve svém dopise Masarykovi ze září 1916: „Dostal

vy, s. 55–73; Bohumila FERENČUHOVÁ, *Národnostná otázka v Rakúsko-Uhorsku na prelome 19. a 20. storočia očami generácie Louisa Eisenmanna*, in: B. FERENČUHOVÁ (ed.), *Francúzsko a stredná Európa. Vzťahy medzi Francúzskom a strednou Európou v rokoch 1867–1914. Vzájomné vplyvy a predstavy*, s. 95–107; TÁŽ, *Francúzski slavisti a česko-slovenský zahraničný odboj v priebehu prvej svetovej vojny*, *Slovanské štúdie* 1, 1992, s. 48–71.

⁹⁹ Pavla HORSKÁ, *Sladká Francie*, Praha 1996, s. 5–6, 104–119; TÁŽ, *Spolupráce českých a francouzských nacionalistů na přelomu 19. a 20. století*, in: B. FERENČUHOVÁ (ed.): *Francúzsko a stredná Európa. Vzťahy medzi Francúzskom a strednou Európou v rokoch 1867–1914. Vzájomné vplyvy a predstavy*, s. 37–54.

¹⁰⁰ Stéphane REZNIKOW, *Frankofilství a česká identita 1848–1914*, Praha 2008, s. 18–27, 513–521.

jsem se k věci Slovanů ze dvou důvodů: za prvé a především, a to říkám s plnou směřlostí, proto, že jsem v tom viděl zájem Francie. Jsem vášnivý vlastenec; vždy jsem skutečně miloval jen Francii a vždy jsem byl přesvědčen, že budeme muset ještě jednou podstoupit bitvu na život a na smrt proti Německu. Sami jsme na to příliš slabí; Anglie je lhostejná, ne-li nepřátelská. Zbývají tedy Rusové a Slované. Odtud moje myšlenka sblížit nás s východní Evropou. Pak jsem se přesvědčil, že mezi Francouzi a Slovany, přese všechny vnější i hluboké rozdíly existují mnohé znaky podobnosti. Ocenil jsem kvality Rusů i Čechů. A jak už se stává, smím-li tak říci, sňatek z rozumu se stal sňatkem z lásky.¹⁰¹

Ve svých válečných článcích publikovaných především v časopisech *La Nation tchèque* a *Le Monde slave* propagoval československou a jihoslovenskou samostatnost jako poválečnou záruku v německém týlu, odsuzoval Německo jako jednoznačného viníka války a horoval za rozbití Rakouska-Uherska („Rakousko musí zmizet, aby si oddechlo svědomí lidské.“). Společným životním zájmem Francie a Slovanů je porážka Německa, které pro oba celky představuje „odvěkého“ nepřítel: „Přes své odvěké zápasy s Francií Německo pokládá Slovany za pravého dědičného nepřítel.“ Francouzsko-slovanská spolupráce musí pokračovat i po válce a musí být nejen politická, ale i hospodářská a kulturní: Francie a Slované se doplňují nejen hospodářsky, ale i kulturně: jejich společným ideálem je demokracie, zatímco Němcům je vlastní panovačnost, povýšenost a imperialismus. Slované musí po válce skoncovat s vnitřními spory a měli by se soustředit na spolupráci proti společnému nepříteli. Překážkou této spolupráci však dosud byly cizí dynastie (především Habsburkové) a německý vliv. Slovany Denis chápal jako celek, který má před sebou velkou budoucnost a který je Francouzům svými chybami i přednostmi blízký. Vycházel z tradiční představy „mladosti“ a „nezkušenosti“ slovanských národů, které potřebují učitele. Tím bude právě Francie, která je vymaní z německé kulturní a politické gravitace a připoutá k sobě. Slovany Denis spojoval s humanitou: jejich státy zamezí německému pronikání na východ a stanou se tak zárukou evropského míru: „Budou takto zároveň stálými představiteli veřejného pořádku mezinárodního, připravovateli budoucnosti a mravnosti vyšší, než byla ta, kterou se dosud řídily vzájemné styky národů.“¹⁰²

Součástí tohoto ideologického komplexu bylo i Eisenmannovo odmítání „strašáka panslavismu“, který na západě posiloval prorakouské sympatie.¹⁰³ Slovanskou vzájemnost Eisenmann prezentoval pozitivně, v masarykovském duchu jako mezinárodněpoliticky neškodnou myšlenku spojenou se všeobecnou humanitou, liberalismem a demokracií. Myšlenka slovanského sblížení patří malým národům a vždy

¹⁰¹ Cit. podle S. POLÁK, *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 5 (1915–1918)*, s. 163.

¹⁰² Ernest DENIS, *V boji. Sbíрка článků, řečí a posudků prof. Arnošta Denise v době války světové II*, Praha 1923, s. 11–13; TÝŽ, *V boji. Sbíрка článků, řečí a posudků prof. Arnošta Denise v době války světové III/1*, Praha 1923, s. 7–17, 235–245; TÝŽ, *V boji. Sbíрка článků, řečí a posudků prof. Arnošta Denise v době války světové III/2*, Praha 1923, s. 160–161; TÝŽ, *Otázka rakouská. Slováci*, Praha 1919, s. 38; TÝŽ, *Válka*, Praha 1931, s. 140; obdobně srov. např. Jules PICHON, *Pro novou evropskou rovnováhu. Výbor statí z let 1913–1919*, Praha 1925, s. 67–80; k Denisovu pojetí „české otázky“ srov. Vladimír ŠIBRAVA, *Několik poznámek k pojetí „české otázky“ u Ernesta Denise*, *Paginae historiae* 5, 1997, s. 55–70.

¹⁰³ T. G. MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, s. 115–116.

sloužila výhradně k jejich obraně, na politické sjednocení pod ruskou hegemonií nikdo nepomýšlel. Jako „projev životního smyslu, smyslu národní záchovy“ je spravedlivá a ke slovu se dostane po válce, kdy dojde ke spravedlivé reorganizaci Evropy, která bude umožněna zničením absolutistického Rakouska. Samostatné slovanské státy sehraji v poválečné Evropě vysloveně pozitivní roli. Na základě humanitního ideálu, který sdílejí se Západem a který je odkazem francouzské revoluce, upevní mír. Slovanská vzájemnost bude krokem směrem k celoevropskému bratrství.¹⁰⁴

Vznik Československa angažovaní francouzští slavisté pochopitelně vítali a mladý stát doma podporovali.¹⁰⁵ Slovanský argument se jako součást zdůvodňování československo-francouzského spojení objevoval i v letech těsně po válce. Základem bylo vymezení této spolupráce proti Německu a důraz na potřebu udržet výsledky tvrdého míru. Slovy Denise: „Mír nebude zajištěn ani definitivní, dokud nebude solidně vybudováno spojení Francie a Slovanů...“¹⁰⁶ V kulturní rovině tomuto směru odpovídalo založení francouzského Institut d'études slaves. Jeho slavnostní otevření proběhlo na podzim 1923 a účelem mělo být „pěstovati studia, směřující k poznání věci slovanských a vůbec života v Evropě střední a východní a tím utužit svazky, jež poutají národy slovanské k Francii.“¹⁰⁷ V souvislosti s ústavem Denis psal o potřebě podpory poznání slovanského světa jako základu pro politickou spolupráci. Bez spolupráce a navázání na Francii budou Slované opět pohlaceni Německem, jehož „imperální choutky“ jsou zažehnány pouze dočasně. Úkolem nově zřízené slavistické platformy bude upevnit to, co vojáci vybojovali.¹⁰⁸ Tyto nacionálně motivované teze pak po roce 1918 rezonovaly v národně orientovaných kruzích české společnosti, mezi příslušníky národní demokracie či v Sokole.¹⁰⁹

Z francouzské strany se jednalo o důsledek nacionálního pojetí války, které bylo v českém, ale i německém prostředí vyjádřeno tezí o „válce Germánů a Slovanů“. Z českého pohledu Francie do této dichotomie nezapadá pouze na první pohled. Na obou stranách tyto teze vycházely z přesvědčení o národním ohrožení z německé strany. Francouzská orientace nebyla v rozporu se slovanstvím, bylo-li chápáno jako protiněmecká opora. Typický je pragmatický moment explicitně vyjádřený Denisem samotným. Důsledkem pragmatičnosti francouzského pohledu na slovanské národy byla představa slovanských národů jako celku motivovaného německým nebezpečím, celku představujícího významný nástroj pro pacifikaci Německa. Tato účelovost byla francouzským slavistům také vytýkána, nikoli však z české strany.¹¹⁰ „Francouzský

¹⁰⁴ Louis EISENMANN, *Slovanská vzájemnost*, Praha 1919.

¹⁰⁵ Srov. např. Jan REICHMANN, *Louis Eisenmann o Československé republice*, *Zahraniční politika* 1 (3), 1922, s. 291–294; J. PICHON, *Pro novou evropskou rovnováhu. Výbor statí z let 1913–1919*, s. 81–90.

¹⁰⁶ *Ernst Denis v rozpravě o „Institut d'Etudes Slaves“*, in: Antonín FRINTA, František TICHÝ (eds.): *Slovanský přehled 1914–1924. Sborník statí, dopisů a zpráv ze života slovanského. K šedesátým narozeninám Adolfa Černého*, Praha 1925, s. 232.

¹⁰⁷ Antonín FRINTA, *L'Institut d'Etudes slaves*, in: tamtéž, s. 92.

¹⁰⁸ Srov. Ernest DENIS, *Ústav pro studium Slovanstva*, Praha 1921.

¹⁰⁹ Např. *Sokolský vzdělavatel* 2, duben 1922; Viktor DYK, *Nad hrobem Denisovým*, in: V. DYK, *O národní stát 1919–1923*, Praha 1933, s. 213–215; *Slované prohlašují solidaritu na půdě spojenecké Francie*, *Národní listy*, 3. 7., 4. 7. 1924.

¹¹⁰ Srov. Nicolaas van WIJK, *Moderní panslavismus*, *Naše doba* 28, 1921, s. 494–499.

panslavismus“ tak byl ideologickou nadstavbou, pokusem o hlubší zdůvodnění francouzsko-ruské a potažmo francouzsko-slovanské spolupráce, jehož základem byla německá hrozba. Důrazem na humanitu a demokratičnost byl kompatibilní s Masarykovým programem a propagandou. Po válce se tyto představy staly součástí oficiálního komplexu obrany versailleského systému, jak je vidět např. v Benešově pojetí tzv. slovanské politiky, o kterém bude řeč níže. Teze o potřebě slovanské, protiněmecké, na Francii orientované spolupráce s Polskem jako o záruce míru a zachování statu quo se v nacionálně orientovaných a tradicionalistických kruzích objevovaly v podstatě po celé meziválečné období.

Rusofilství mezi ruskými krajany a v legiích

Slovanství a rusofilství sehrálo významnou roli mezi ruskými krajany, příslušníky České družiny a později v československých legiích. Co do vztahu k oficiálnímu Rusku, lze hovořit o dvou skupinách. První představovali Češi dlouhodobě usdlí, kteří přijali pravoslaví, ruský způsob života a světový názor. Jejich konzervativní postoje se do značné míry překrývaly s oficiálními postoji carské vlády, a byli tak přístupní tezí o slovanském osvobození „bílým carem“. Hlavními reprezentanty tohoto režimu loajálního proudu byli František Dědina, Vítězslav Štěpánek či pozdější neúspěšný carský agent ve Francii Svatopluk Koníček-Horský (podle Masarykových vzpomínek působil natolik ostentativně proruský, že byl považován za rakouského provokatéra), který v červenci 1914 myšlenku vzniku českého vojenského oddílu obhajoval: „My vedeni jsme nyní pouze jedinou myšlenkou: abychom totiž co nejvíce prospěli Rusku. Jsme přesvědčeni, že Rusko ujme se vůdcovství k sjednocení Slovanstva a že všeruský car stane se vládcem všech sjednocených Slovanů.“ Tyto osoby se do značné míry identifikovaly s ruským zájmem, resp. český a ruský národní zájem v jejich očích do značné míry splývaly, takže byly ochotny respektovat ruskou dominanci ve slovanských věcech a česko-ruském vztahu. Druhá skupina politicky aktivních ruských Čechů pak byla ovlivněna předválečným neoslavismem, který ruskou hegemonii ve slovanském prostředí odmítal. Z liberálních pozic chovali nedůvěru k ruskému samoděržaví a nechtěli se angažovat v boji za absolutistické Rusko. Jejimi hlavními reprezentanty byli Jiří Klecanda, Bohumil Čermák či redaktor *Národních listů*, přeběhlík Bohdan Pavlů. První skupina složená z majetných starousedlíků byla tradičně označována jako „kyjevská“ či „moskevská“ a prosazovala orientaci na carské Rusko, pro které byl Masaryk persona non grata. Druhá bývá nazývána jako „petrohradská“ a právě ona si dokázala získat vliv mezi narůstajícím počtem zajatců, jejichž levicovější a liberálnější politické názory nekorespondovaly s postoji carofilských starousedlíků. Mezi oběma skupinami se brzy objevily spory týkající se vztahu k carské vládě, k Rusku jako takovému, ale také k budování zahraničního vojska.¹¹¹ Střed mezi oběma tábory reprezentoval V. Vondrák, liberál, ale současně Rusku loa-

¹¹¹ Emil MAŠÍN, *Česká Družina. Příspěvek k dějinám národního osvobození*, Praha 1922, s. 7–8, 105.

jální volyňský Čech, do jara 1917 představitel vedení Svazu československých spolků na Rusi.¹¹²

Mezi krajany jako celkem vyvolal příchod války vlnu nacionální a slovanské euforie s ostentativními proruskými postoji. Stimulována byla i ruskou oficiální válečnou rétorikou a vyústila v úsilí o vytvoření vojenské jednotky. S tím souviselo vyjednávání až na nejvyšších místech, jehož dikce kopírovala výše zmíněný vztah k carskému Rusku.¹¹³ Představitelé konzervativní skupiny dosáhli v srpnu 1914 audience u cara a v jejich memorandu dokonce zazněla formulace „Necht' zazáří svobodná, neodvislá koruna svatého Václava v paprscích koruny Romanových.“ Petrohradská skupina reagovala na začátek války Pamětním spisem z pera J. Klecandy, který naopak prosazoval vytvoření samostatného československého státu jako „západní stráže Slovanstva“. V další, společné delegaci k carovi v září 1914 pak byla dohodnuta kompromisní formulace „Kéž zazáří svobodná a nezávislá koruna sv. Václava v paprscích koruny romanovské.“¹¹⁴

Část vysokých ruských kruhů se k české věci nestavěla zcela odmítavě. Formování zahraničního vojska však bránila ruská byrokracie, vliv dvorské germanofilní kliky, či ruská neznalost české věci. Carská vláda přes sympatie cara či některých dalších vysoce postavených osob fakticky nikdy na budování zahraničního vojska ze zajatců nepřistoupila. Problémem nebyla jen pochybná legitimita krajanských snah, ale i fakt, že ruské úřady a armáda v českých zajatcích spatřovaly především potřebnou kvalifikovanou pracovní sílu pro ruský průmysl. Navíc se ruští vojenští představitelé dívali na české zajatce s podezřením, jako na zrádce, kterým nelze zcela důvěřovat. Logicky namítali, že většina Čechů jsou Rakousku loajální poddaní a že na frontě jich většina bojuje disciplinovaně a vzdává se až po vyčerpání všech prostředků obrany. Negativní postoj k budování vojska zaujala ruská ministerstva vnitra a zahraničí, která vyjadřovala obavy z případných závazků po válce a také chovala nedůvěru k osobám, které ze zajateckých táborů usilovaly o zařazení do Družiny s tím, že nejsou vedeni ušlechtilými motivy, ale spíše se snaží si polepšit a dostat se pryč z tábora. Zamítavý postoj k budování československého vojska v Rusku zaujal i trudovik Kerenskij, který v celé věci spatřoval projev nemístného nacionalismu, šovinismu a v neposlední řadě spojoval Českou družinu a ruské Čechy se starým režimem. Odsuzoval zradu vojáků na Rakousku a řešení československé otázky považoval za vnitřní záležitost Rakouska-Uherska. Změnu Kerenského postoje přinesl až úspěch u Zborova, po němž se budování zahraničního vojska rozběhlo naplno.¹¹⁵

¹¹² Jaroslav VACULÍK, *Dr. Václav Vondrák a Svaz československých spolků na Rusi v letech 1916–1917*, in: Zdeňka BREJCHOVÁ, Jan BŘEČKA (eds.): *Hoši od Zborova*. Sborník z pracovního setkání historiků k 80. výročí bitvy u Zborova, Brno 1997, s. 84–97.

¹¹³ Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Aktivizace českého a slovenského krajanského hnutí v Rusku v prvním měsíci Velké války*, in: *Od Sarajeva k velké válce. Ab Sarajewo zum Großen Krieg I*, Praha 1995, s. 113–121.

¹¹⁴ Podrobně k českým audiencím u cara na počátku války srov. Josef KUDELA, *Petrohradský sjezd a druhé slyšení u cara Nikolaje II. Soubor dokumentů a vzpomínek*, *Naše revoluce* 10, 1934, s. 249–334.

¹¹⁵ Srov. Jelena Pavlovna SERAPIONOVA, *Karel Kramář o úloze Ruska v řešení „české otázky“*, in: Jan BÍLEK, Luboš VELEK (eds.): *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*, Praha 2009, s. 261–267.

Nehledě na ruskou nedůvěru však v srpnu 1914 vznikla v Kyjevě Česká družina (od roku 1916 Československý střelecký pluk a Československá střelecká brigáda) jako jednotka určená pro výzvědné a propagační účely těžící z jazykové kompetence svých členů. Formálně byla chápána jako dobrovolnická jednotka ruských občanů a ruské občanství bylo podmínkou vstupu. Její vznik byl motivován také snahou v Rusku usazených Čechů, kteří měli často rakouské občanství a kteří se tak po vypuknutí války dostali do komplikované situace, kterou se pokoušeli řešit takovýmto projevem loajality. Později byla doplňována také ze zajatců. Problém představovala nacionalita této jednotky: většina jejích příslušníků se narodila v Rusku, byli těsně spjati s ruským prostředím a jejich české národní vědomí bylo oslabeno. Mnozí z nich šli bojovat především za Rusko, bez ohledu na povahu carského režimu. Z ruské strany pak byli pocíťováni jako problematičtí novodružiníci, zajatci, jimiž byl stav jednotky doplňován a kteří často ani neuměli rusky a platili za „rakouské velezrádce“.¹¹⁶ Dokladem souvislosti mezi představou českého národního zájmu, lojalitou ruskému státu, ztotožněním se s ruským prostředím a nasazením v České družině mohou posloužit slova Antonína Grmely. V dopise na rozloučenou se podepsal jako „Umírající za cara, víru a Rusko“: „Ať žije Rusko; nechť dá Bůh, aby Slované volně dýchali, zbaveni německého otroctví!“ ... „Ať žije myšlenka, za kterou jsem šel, za kterou jsme šli my všichni dobrovolníci České družiny a všech oddílů československého zahraničního vojska: ať žije svoboda našeho drahého národa, ať žije svoboda a jednota Slovanů!“¹¹⁷

Jako reprezentativní orgán ruských Čechů vznikl v březnu 1915 Svaz českých (později Česko-slovenských) spolků na Rusi, v němž se hned od jeho vzniku prosadila myšlenka na samostatný český stát, byť „v plné shodě se vším slovanským světem, zvláště pak s jeho velikou ochránkyní, Rusí“. Od jeho vzniku se do jeho činnosti promítalo napětí mezi liberály a konzervativci prosazujícími důsledněji ruskou orientaci. Na druhém sjezdu Svazu, který se konal na jaře 1916, byl do jeho vedení zvolen Václav Vondrák a byla uznána autorita prozápadně orientované Československé národní rady. To vyvolalo aktivizaci moskevských carofilů, kteří se ocitli v hledáčku ruské vlády jako skupina použitelná pro pokus o ovládnutí československého hnutí. V souvislosti s příklonem Ruska k variantě rozbití Rakouska a s růstem vlivu Masaryka, z úhlu pohledu ruských úřadů „fanatického socialisty a anti-Rusa“, došla k závěru, že Svaz je schopen svůj program spojit s válečným úsilím Západu, jehož vlivu ve střední Evropě se obávala. Proto bylo v květnu 1916 na ruském ministerstvu zahraničí zřízeno tzv. slovanské oddělení pod vedením M. Priklonského, monarchisty a konzervativce staré školy. Jako vhodná osoba pro prosazování ruského vlivu v českém hnutí se ukázal stoupenec Kramářova programu slovanské říše, konzervativce a člen Československé národní rady J. Dürich, který jí byl jako pro tamní režim přijatelná osoba vyslán do Ruska, kam přijel v létě 1916. Hleděl na ně nadále prizmatem rusofilského nadšení let 1914–1915 a brzy se dostal pod vliv carofilních konzervativců, kterým Svaz pod Vondrákovým vedením nebyl dost proruský a kteří s ruskými úřady sdíleli obavy z Masarykova vlivu. Ve spolupráci s těmito osobami

¹¹⁶ Srov. E. MAŠÍN, *Česká Družina. Příspěvek k dějinám národního osvobození*, s. 59–62.

¹¹⁷ Josef KUDELA, *O starodružiníku Ant. Grmelovi, oběti boje za národ a Slovanstvo*, Brno 1926, s. 11–12.

a za podpory ruských úřadů začal s kroky k ovládnutí českého hnutí v Rusku. Milan Rastislav Štefánik, který na něj měl dohlédnout a udržet Masarykovu autoritu, sice měl podporu Vondráka a Svazu, avšak Dürich proti jejich vůli a v rozporu s tzv. kyjevským zápisem ze srpna 1916 plnil instrukce ruských úřadů, kterými byl financován. Předseda Svazu Vondrák se dostal mezi dva mlýnské kameny: kritizován byl nejen ze strany ruských úřadů, Priklonského a české konzervativní skupiny (byl mu vytýkán liberalismus, ukrajinofilství a to, že jde příliš na ruku Masarykovi), ale současně i petrohradskými, kterým se zdál být příliš proruský. Sám Vondrák s Dürichovým postupem nesouhlasil, snažil se lavírovat, protože chápal, že proti němu, dokud má oficiální ruskou podporu, vystupovat otevřeně nelze. V lednu 1917 přišly ruské úřady s novým plánem na vytvoření nového českého centra, Československé národní rady na Rusi, v čele s loutkou Dürichem a pod vlastní přímou kontrolou. Přes Štefánikův odpor začal Dürich kampaň proti Masarykovi a vsadil vše na ruskou kartu. Vondrák i Svaz se od něj zcela odklonili, byl vyloučen z Československé národní rady, ale komplikovanou situaci vyřešila až únorová revoluce, která jej smetla. Přinesla však také pád Svazu a Vondráka, který byl přes svoji snahu lavírovat zkompromitován spoluprací se starým režimem. Rozhodující slovo v Rusku získali na úkor často dobře situovaných starousedlíků zajatci, kterých se v Rusku nacházelo 200–250 tisíc a kteří revoluci přivítali a postavili se na stranu Masaryka, jenž Svaz definitivně ovládl v květnu 1917, kdy v jeho čele stanul Václav Girsas.¹¹⁸

O významu rusofilství a slovanství mezi ruskými krajany svědčila kromě jejich válečných písní i jim směřovaná propaganda.¹¹⁹ Jejím původcem byl především Svaz československých spolků na Rusi a typickým znakem propagace slovanské vzájemnosti, která měla být ostentativním projevem loajality k Rusku. Kladla silný důraz na české národní tradice a nechyběl důraz na patetické líčení německého „odvěkého nepřítele“. Přechody do ruského zajetí byly prezentovány jako vysvobození a boj v rámci České družiny jako pomsta za „300 let poroby“.¹²⁰ V. Vondrák se v projevu z října 1914 obracel k družiníkům jako k „blanickým rytířům“, kteří se chystají do boje za nejvyšší cíle, za osvobození národa, za vlast a Slovanstvo, za lidstvo proti Germánům. Na slovanství, spojenectví a bratrství s Ruskem kladl velký důraz.¹²¹ Na druhou stranu však právě tato nacionalistická rétorika, a ochota ke spolupráci s car-

¹¹⁸ Viktor Miroslav FIC, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918 I*, Praha 2006, s. 27–82; Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů II. 1914–1945*, Praha 1998, s. 14–19; TÝŽ, *Václav Vondrák – český Cavour? (K počátkům zahraničního odboje v Rusku 1914–1917)*, *Slovanský přehled* 84, 1998, s. 105–120; Libor VYKOUPIĽ, *Josef Dürich a jeho politická akce v Rusku*, in: Z. BREJCHOVÁ, J. BŘEČKA (eds.), *Hoši od Zborova. Sborník z pracovního setkání historiků k 80. výročí bitvy u Zborova*, s. 11–26.

¹¹⁹ Srov. Iva HEROLDOVÁ, *Válka v lidovém podání. Národně osvobozenecý boj volyňských a jugoslávských Čechů*, Praha 1977, s. 39–41, 88–89.

¹²⁰ Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Příspěvek k tematice propagandy v čs. vojsku v Rusku v letech 1914–1920*, *Historie a vojenství* 49, 2000, s. 58–60.

¹²¹ Jiří HOFMAN – Václav ŠIRC – Jaroslav VACULÍK, *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*, Praha 2004, s. 18–19.

ským režimem budila nedůvěru u ruské inteligence, která se z liberálních a kosmopolitních pozic dívala na Čechoslováky skrz prsty.¹²²

Ostentativní rusofilství zaznívalo z většiny projevů ruských Čechů, objevovalo se nejen na stránkách jejich tisku, ale i v projevech Rady Čechů v Rusku a později i Svazu československých spolků na Rusi, jejich reprezentativních orgánech. Ve stanovách Svazu se uvádělo, že „Svaz zakládá se za tím účelem, aby sjednotil všechny Čechy a Slováky, žijící v Rusku, rozvíjel jejich národní city, lásku a oddanost ke Slovanstvu i ke svému obhájci, Rusku, organisoval Družinu českých dobrovolců, sbíral prostředky ve prospěch raněných, vdov a sirotků a zmrzačených válkou ve službách ruské armády. Po válce bude Svaz pracovati ke sjednocení všeho Slovanstva, kulturně i hospodářsky.“¹²³ V jeho projevech se o válce psalo jako o zápase „Germánstva se Slovanstvem“, ruský car byl označován za „ochránce Slovanů“ či „nejvyššího Vůdce a osvoboditele Slovanstva“, který usiluje o slovanské osvobození a sjednocení. Rusko bylo prezentováno jako stát, který do války vstoupil nezištně na ochranu Slovanů a který může jako jediný garantovat československou samostatnost, ať jí bude dosaženo v jakékoli podobě.¹²⁴ S. Koníček-Horský vznik České družiny v červenci 1917 vysvětloval: „My vedeni jsme nyní pouze jedinou myšlenkou: abychom totiž co nejvíce prospěli Rusku. Jsme přesvědčeni, že Rusko ujme se vůdcovství k sjednocení Slovanstva a že všeruský car stane se vládcem všech sjednocených Slovanů.“¹²⁵ Podle zprávy o vytvoření Rady Čechů v Rusku vydané v *Čechoslovanu* na podzim 1914 byla ruská blahovůle ve vztahu k českým snahám zárukou lepší budoucnosti české i slovanské. Rusko zažívá novou etapu v nahlížení na Slovany, jejichž nesvornost představovala v minulosti zdroj síly jejich nepřátel. Od nynějška však bude Slovanstvo jednotné, panslavismus více nebude „strašákem a utopií, nýbrž veliká obrodná myšlenka všeslovanství hotovou událostí. Český stát bude věrnou stráží slovanského světa na západě. Účastníci sjezdu rozjeli se z Petrohradu do svých domovů s blahou nadějí, že plné vítězství všeslovanské myšlenky už nikdo nezadrží. Ona ovládla od hlavy až k patě celou ruskou veleříši.“¹²⁶

Představy stojící na nacionálně motivovaném odporu proti Vídni a Německu a na nepodložených představách o Rusku jako „slovanském bratrovi“ představovaly významný moment vzniku československých legií. V kombinaci s odporem proti válce byly významnou motivací k přebíhání na ruskou stranu fronty. Mezi českými zajatci se však v důsledku nečinnosti a neochoty ruské vlády podporovat formování československého vojska šířila deziluze a zklamání z ruského prostředí. Nový impuls pro české rusofilství v Rusku znamenala únorová revoluce, která smetla Düricha a umožnila definitivní ovládnutí situace v Rusku Masarykem. Přinesla také víru, že se

¹²² František ŠTEIDLER, *Počátky československého hnutí na Rusi*, *Československý denník*, 11. 10. 1919.

¹²³ N. KARŽANSKIJ, *Rusko a československé legie. Neznámé a důvěrné oficiální dokumenty*, s. 9–10.

¹²⁴ *Za svobodu. Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920. Díl I. Česká družina 1914–1916*, Praha 1922, s. 33–34, 109, 145.

¹²⁵ E. MAŠÍN, *Česká Družina. Příspěvek k dějinám národního osvobození*, Praha 1922, s. 105.

¹²⁶ Josef KUDELA, *Petrohradský sjezd a druhé slyšení u cara Nikolaje II. Soubor dokumentů a vzpomínek*, *Naše revoluce* 10, 1934, s. 259–262.

po ní Rusko stane skutečně slovanským a demokratickým státem a že definitivně začne podporovat budování československého vojska.¹²⁷ Z české strany do ní byly vkládány zejména naděje na odstranění vlivu germanofilních kruhů, které budování českého vojska bránily a které byly právem podezřívány ze snah o uzavření separátního míru s centrálními mocnostmi. Nová, demokratická a „slovanská“ vláda měla podle těchto představ vést válku až do konečné porážky Německa. V tomto duchu revoluci přivítal např. V. Vondrák, který „Nové Rusko“ označil za „spasitele Slovanstva“ a spolu se zástupci českých zajatců doufal, že Rusko po pádu „germanofilního režimu“ československou věc podpoří.¹²⁸ Podobně R. Medek v létě 1917 uváděl: „... jsme šťastni, že můžeme bojovat v řadách slavné a vítězné ruské armády. Toho náš národ Rusku nikdy nezapomene, že nám umožnilo organisovati naše revoluční řady.“¹²⁹

Teprve první ruská revoluce a demokratizace režimu umožnila autentické ztotožnění se s Ruskem nejen v případě Masaryka a petrohradské skupiny, ale i mezi zajatci. Na druhou stranu však současné slábnutí Ruska a rozklad armády znamenal útlum rusofilství mezi zajatci a ve formujícím se vojsku. Československá národní rada na destabilizaci ruského státu reagovala vyhlášením neutrality společně se snahou dostat vojsko z hroutícího se Ruska pryč. K neutralitě v ruských věcech Masaryk vyzýval již od března 1917 nehledě na to, že bolševická revoluce a jednání o míru s centrálními mocnostmi fakticky znamenaly zradu Dohody a tím i boje za československou samostatnost. Masaryk v obavě ze zavlčení legií do vnitřních ruských problémů důsledně hájil neutralitu, byť podle něj bolševici požadavkem míru s Německem válku, která podle něj mohla skončit pouze úplnou porážkou Německa, pouze protahovali. Podle historika Roberta Saka byly tyto výzvy k neutralitě, k faktickému přenechání slovanského Ruska bolševikům, jejichž úspěch byl spojován s německým zájmem, v přímém rozporu se smyslem českého rusofilství. Bolševismus se pochopitelně jevil jako zrada Dohody a tím i boje za samostatnost. Nebýt Masaryka, legionáři by proti bolševikům zasáhli již před událostmi května 1918.¹³⁰

Intervenci ve prospěch protibolševických sil odmítal i takový rusofil jako byl R. Medek. V říjnu 1917 napsal, že se sice po intervenci volá, ale nikdo po Čechoslovácích nemůže chtít, aby participovali na zavádění nové diktatury. Na druhou stranu měl Medek na podzim 1917 pocit, že nadcházející doba je „mnohoslibná“ a že se přibližuje možnost realizace „demokratické federace slovanských národů“: „Naše slovnanofilské idee, z nichž základní je myšlenka o bratrském svazku všech slovanských národů, žijících svým státním životem a tvořících spolek proti germánskému nebezpečí, se stávají v těchto dnech tělem. A víme, že jen tato cesta je cestou správnou, je to cesta záchrany ruské državy, záchrany Slovanstva. To musí pochopiti i ostatní Slo-

¹²⁷ Robert SAK, *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914–1920)*, Jinočany 1996, s. 12–16.

¹²⁸ N. KARŽANSKIJ, *Rusko a československé legie. Neznámé a důvěrné oficiální dokumenty*, s. 43–51.

¹²⁹ Rudolf MEDEK, *Blaník. Úvahy, poznámky, sny, výzvy a dokumenty o československém revolučním vojsku 1916–1920*, Praha 1921, s. 27.

¹³⁰ R. SAK, *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914–1920)*, s. 19–21.

vané.¹³¹ V opačném duchu vystupovali konzervativní představitelé ruských Čechů organizovaní ve spolcích vedených F. Dědinou a G. A. Zívalem, kteří ve spolupráci s Dürichem neúspěšně usilovali o získání Čechoslováků pro vojenské vystoupení proti bolševikům. Ostře vystupovali proti nim i proti tehdy aktuálním ukrajinským emancipačním snahám a Československá Národní rada se od nich distancovala.¹³² O míře oddanosti konzervativců carskému Rusku svědčí i fakt, že ještě počátkem roku 1917 jim byl Dürich málo proruský: Zíval mu v dopise z ledna 1917 vyčítal spolupráci s Masarykem: „Již v Paříži jste chybil, že jste se dal opanovati, třebas jen formálně, myšlenkou, protivnou smýšlení většiny českého národa před válkou, myšlenkou roztržení Slovanů, separatismu Ukrajinců, Bělorusů, jenž vnesl mezi slovan-ské národy neuvěřitelné nesváry.“¹³³

O tom, že byl mezi legionáři rozšířen pohled na Rusko jako na klíčového spojence v zápase proti Německu, kterému odpovídalo označování války za zápas mezi Germány a Slovany, svědčí i odpor proti bolševikům, kteří byli se svým pacifismem chápáni jako německá agentura pracující k posílení německého vlivu a oslabení slovan-ských a tím i československých zájmů. Na jaře 1918 se také mezi legionáři šířily zvěsti, že Německo plánuje podporou monarchistů a dosazením Nikolaje Nikolajeviče na trůn zřízení vazalského Ruska. Boj proti nim tak byl chápán jako zápas s Německem. Typickým příkladem tohoto pohledu je prohlášení R. Gajdy z července 1918: „... jestliže však opět vznikne stranický boj, jak tomu bylo za vlády Kerenského, jenž div nezapomněl celé Slovanstvo, v takovém případě se vši silou vynasnažíme odstranit nesvornost tak osudnou Slovanstvu, i kdybychom se museli odchýlit od přísné neutrality... Zpozorujeme-li, že kdokoliv pro zájmy své strany začíná podkopávat všeobecné zájmy Slovanstva a Veliké Rusi, jež my stavíme nade vše, prohlašujeme, že s takovými povedeme nelítostný boj, i kdybychom vydali v nebezpečí svoji neutralitu.“¹³⁴

Sympatie, důvěra v Rusko jako spojence, ochránce a garanta nezávislosti, ale i antipatie způsobené celou řadou faktorů měly v legionářském prostředí svůj vývoj. Zatímco ještě v letech 1914–1916 se objevovaly projevy rusofilství hojně, od roku 1917 a zejména od roku 1918, kdy se již plně projevilo zklamání z ruských poměrů, šlendriánu a despekt z protibolševických sil, mizely. Poslední vlna rusofilství legie zasáhla na jaře 1918 v souvislosti s protibolševickým vystoupením a nadějí, že se Rusko vrátí do boje s Německem. Především v důstojnických kruzích byla spojena s mesianistickou představou záchrany Ruska a s myšlenkou, že vystoupení proti bolševikům znamená současně boj proti Německu. S vyčerpáním, neúspěchem v boji s bolševiky a pod vlivem dalšího zklamání z neschopnosti protibolševických sil však i tato myšlenka v širším měřítku opadla.¹³⁵

¹³¹ R. MEDEK, *Blaník. Úvahy, poznámky, sny, výzvy a dokumenty o československém revolučním vojsku 1916–1920*, s. 47–48.

¹³² Karel PICHLÍK, *Bez legend. Zápas o československý program*, Praha 1991, s. 263–265.

¹³³ N. KARŽANSKIJ, *Rusko a československé legie. Neznámé a důvěrné oficiální dokumenty*, s. 34–35.

¹³⁴ Radola GAJDA, *Moje paměti*, Brno 2008, s. 77.

¹³⁵ Dalibor VÁCHA, *Legionáři a Rusko*, in: Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví 40. Legie a múzy. K historii československých zahraničních vojsk v letech 1914–1920, Praha 2008, s. 51–54.

Konkrétním dokladem tohoto vývoje mohou posloužit deníky B. Boučka, vojenského lékaře, který byl v listopadu 1914 zajat na ruské frontě, v letech 1915–1916 působil jako lékař v legiích srbských a od roku 1917 i československých. Jeho vztah k Rusku a Rusům začal nadšením a obdivem. Na jaře 1915, kdy je opouštěl, aby se připojil k Srbům, si zapsal: „Vůbec odjedu z Ruska pod dojmem nepřemožitelnosti tohoto národa, obzvlášť dokud jej vede Nikolaj Nikolajevič. On zdá se postihl, že síla Ruska leží v národu, a ne v ministrech a intendanturách. Tomu porozuměl voják, proto jde za svým „glavkomandující“ (hlavním velitelem). Rusko prožívá monumentální přerod, procitnutí z těžkého sna, z nemoci. A první tento jeho čin je obrovský; možno důvěřovat, že budou následovat další, ovšem jiné povahy.“¹³⁶ Když se pak na přelomu jara a léta 1916 do Ruska vrátil, jeho postoj se začal postupně měnit. Byl zaražen projevy vyčerpání, nedůvěry ve vítězství a poraženectví. Právě tyto projevy slabosti přinesly první pocity nedůvěry a zklamání z Ruska, které chápal především jako mocného spojence v boji proti Rakousku, Německu a za samostatnost. Těžce nesl zprávy o činnosti dvorské germanofilní kliky, která byla podle jeho mínění hlavní překážkou ve formování legií a v jejímž vleku byl i Dürich, kterého jako Masarykův stoupenec striktně odmítal.¹³⁷ Zklamání se dále stupňovalo po únorové revoluci, která však podle něj přišla pozdě: „Operace hnusného vředu provedena brilantně, ale organismus už byl prožrán nákazou.“ Velké nebezpečí spatřoval v nástupu „zrádčovského“ pacifismu v Rusku: „Jen pryč, pryč z té země temné, zrazené a zrádcující, nečestné a prokleté! Hluboce se pokloníme západní Evropě.“ Svoje zklamání nakonec shrnul: „Rus! Dlouho jsem vši silou zavíral oči nad nedostatky zdejšími, omlouval a zamalovával si je, jak jen to šlo. Chtěl jsem násilím si konstruovat obraz té Rusi, o které mluví ruská literatura. Ale dnes už dál nemohu – pozlomena je silně moje víra a důvěra. Stačí podívat se na blbou tvář ruského vojáka, jenž na tebe vejrá jako převlečená opice.“ Předchozí kolektivní víru v Rusku pak v atmosféře ruského hroucení v roce 1917 hodnotil jako velký omyl. Ruku v ruce s tímto vystřízlivěním se u Boučka od podzimu 1917 objevilo i přesvědčení, že nejlepší cestou je spoléhat především na vlastní síly: „Nyní, po tak dlouhém zmítání světem, začínám chápat v celém rozsahu a hloubce vyspělost a vzácné kvality našich lidí. Cítíš sílu, vidíš element spořádaný. Prostě oasa v nekonečné poušti.“ Říjnová revoluce s řáděním „tupé luzy“ pak pro Boučka znamenala konec slovanského a kulturního Ruska.¹³⁸

Jak upozorňuje historik Dalibor Vácha, je třeba k válečným pamětem přistupovat opatrně a mít na paměti, že patetická vlastenecká, slavofilní, mučednická, husitská a zejména republikánská dikce byla leckdy přidána až zpětně.¹³⁹ Při procházení legionářských zápisků, pamětí a vzpomínek je také zřejmé, že projevy slovanství a rusofilství nebyly plošné. Jako projev české nacionální ideologie byly podmíněny nejen národním uvědoměním, ale i vzděláním a rozhledem toho kterého pamětníka. O tom svědčí např. válečné deníky Josefa Jiráska, povoláním truhláře, který byl na

¹³⁶ P. PAYNE (ed.), *B. Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*, s. 65.

¹³⁷ Tamtéž, s. 115, 126–127.

¹³⁸ Tamtéž, s. 135–141, 147, 152, 170.

¹³⁹ Dalibor VÁCHA, *Čechoslováci v Dobruďi. Sonda do každodenního života a vnímání vojáků na polozapomenuté frontě první světové války*, Slovanský přehled, 96, 2010, s. 233.

ruské frontě zajat již v září 1914. Prošel martyriem ruských zajateckých táborů, dokázal překonat celou řadu závažných zdravotních problémů, ale nakonec v červnu 1917 zemřel v lágru v Jekatěrinoslavlí. Nebyl velkým vlastencem ani hrdinou, v jeho průběžně vedených deníkových zápiscích se nevyskytují vyhraněné vlastenecké ani slovanské motivy. Bez velkého přemýšlení narukoval do rakouské armády a v ruském zajetí se staral hlavně o to, jak se najíst, přežít a dostat se domů. Na jeho příkladu je vidět, že řada osob ve vstupu do legií viděla především možnost, jak uniknout katastrofálním podmínkám v zajateckých táborech.¹⁴⁰

Ruská zkušenost legií měla velký význam pro české rusofilství jako takové. Jak se upozorňovalo už v legionářském prostředí samotném, bylo působení legií v Rusku první českou masovou a autentickou zkušeností s Ruskem, o kterém se toho přes fantazie a sny v českém prostředí mnoho nevědělo.¹⁴¹ S odstupem na tento fakt poukázal i legionář, spisovatel a překladatel František Kubka. Přestože Češi po celé 19. století k Rusku vzhlíželi, jejich znalosti a zkušenosti s ním byly nepatrné, kritické osobnosti typu Havlíčka byly spíše výjimkou. Rozpuk masového zájmu o ruskou kulturu pak přišel od 90. let díky činnosti Masaryka či Viléma Mrštíka, přičemž velkou roli sehrála fascinace ruským románem a představa protiváhy kulturnímu vlivu Německa. I tato vlna zájmu se však týkala především inteligence a kroužků, v široké společnosti byly rozšířeny především mlhavé a romantické představy, které se plně projevíly po vypuknutí války. Až legionáři v širším měřítku pochopili kulturní rozdíl mezi Ruskem a střední Evropou a tuto cennou zkušenost zprostředkovali české veřejnosti. Podle Kubky pak teprve poválečná situace umožňovala Rusko skutečně a bez předsudků poznat, přičemž postoj k němu měl být prost politiky, sympatií i antipatií, stejný jako ke státům ostatním: od Rusů nelze chtít víc než od představitelů jiných evropských národů.¹⁴²

Význam válečného rusofilství

Vztah k Rusku a rusofilství tedy ve válečných letech představovaly mnohovrstevnatý problém. V domácím prostředí úzce souvisely s odporem proti válce, Vídni a vleku Německa, ve kterém se monarchie nacházela, a byly také analogickou reakcí na vypjatý nacionalismus německý. Ostentativní proruské sympatie fungovaly v tradičním smyslu jednak jako strašák navenek, výhrůžka směřovaná Vídni a Němcům, a současně jako psychologická opora dovnitř národního kolektivu. Konstrukt vzhlížení a idealizace však v českém předválečném prostředí nebyl omezen pouze na Rusko. Obdobným způsobem, nekriticky a se značnou dávkou emocí, české nacionální kruhy pohlížely také na Francii. Podle badatelky Pavly Horské tudíž v českém předválečném myšlení nevystupovala reálná, ale spíše vysněná, magická „česká Francie“.¹⁴³ Ve vztahu k Francii i k Rusku tak lze hovořit o nacionálně podmíněné idealizaci. Rozdíl spočíval v tom, že republikánská Francie mohla představovat vzor také

¹⁴⁰ Srov. Věra VLČKOVÁ (ed.), *J. Jirásek. Můj zápisník od počátku světové války r. 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři*, Červený Kostelec 2009.

¹⁴¹ Josef KUDELA, *My a Rusové*, Československý denník, 3. 12. 1918.

¹⁴² František KUBKA, *Ruská kultura a my*, Naše doba 40, 1932–1933, s. 73–82.

¹⁴³ P. HORSKÁ, *Sladká Francie*, s. 145.

v politické rovině, zatímco v případě Ruska, s výjimkou krátkého období mezi revolucemi roku 1917, to možné nebylo. V ruském případě šlo o hledání opory podpořené vědomím jazykové příbuznosti, sympatiemi na slovanském základě, fascinací kulturou a zejména literaturou, nikoli však politickým systémem. Slovanství a rusofilství vystupovaly pouze jako jedna ze složek českého vztahu k Rusku. Na druhou stranu byly aspektem, který byl v sociologickém smyslu funkční. Sehrál svoji úlohu a nelze jej proto podceňovat a už vůbec ne ignorovat.

V politické rovině lze za představitele všeobecně rozšířeného a nacionálně podmíněného vztahu k Rusku označit Kramáře a jeho emisara Düricha. Základem jejich vizí byla představa společného slovanského zájmu založeného na německo-slovanském antagonismu a nedůvěra v udržitelnost české samostatnosti v bezprostřední blízkosti Německa. Z toho plynula ochota respektovat ruskou hegemonii a podřídit se ruským zájmům. Zatímco Kramář uvězněním na jaře 1915 o možnost zasahovat do věcí přišel, Dürich ve své činnosti pokračoval, a to do takové míry, že s ním museli Masaryk s Benešem zápasit o koncepci zahraničního odboje. Možnost otevřeného vystoupení proti jeho pozicím v Rusku se však naskytl až po únorové revoluci. Po roce 1918 byl Dürich odsunut mimo oficiální verzi příběhu osvobození jako nemožný „černosotnělec“, ale přesto se i v hradním prostředí objevily náznaky pochopení. Např. podle diplomata Jana Šeby sice Dürich udělal řadu chyb, zapletl se s carským režimem, ale na druhou stranu „... jen Dürich to byl, který, ač stár, se vydal v nebezpečí svým odjezdem a volil málo pohodlný život odbojového pracovníka za hranicemi, kdežto mladší, odolnější čeští politikové přes opakované výzvy dali přednost závětrí a zůstali doma.“¹⁴⁴ S podobnou dávkou pochopení se setkáme i v prostředí současné historiografie: „Je pravda, že jeho jméno se nedostalo mezi ta, kterým jsou přisuzovány zásluhy o vznik Československa. To však neznamená, že bychom měli jednoznačně přijímat Benešovy a Štefánikovy ostré odsudky. Dürich byl příslušník jiné generace než oni, měl jiné životní zkušenosti. Každopádně tento dlouholetý poslanec říšské rady měl, kromě Masaryka, dostatek odvahy, aby ve vysokém věku odešel, s vágními instrukcemi, do exilu. Oba mladí Masarykovi spolupracovníci si uvědomovali více než on, že zahraniční odboj vyžaduje jednotné vedení, a proto nekompromisně zasáhli.“¹⁴⁵

V případě Masaryka, přes jeho nesporný hluboký a kritický zájem o Rusko, se jednalo o vztah pragmatický a účelový a slovanství, případně rusofilství v jeho interpretaci představovalo ideologický, propagandistický konstrukt, kterého využíval k dosažení konkrétních politických cílů. Od vysloveně nacionálního pohledu Kramáře se jeho postoj odlišoval snahou o měkčení vyhraněně negativního postoje k Německu prostřednictvím konstruktů humanity. S tím souvisel i oportunní postoj k Rusku, za který byl po roce 1918 pravíc kritizován. Kritika Masarykova oportunismu a „perfidnosti“ ve vztahu k Rusku by však byla opodstatněná pouze v případě, že by nezištný zájem o české věci vykazovala i ruská strana. Ta však jednala stejně racionálně jako Masaryk. Sledovala autenticky ruské cíle a o Českoslováky se zajímala

¹⁴⁴ J. ŠEBA, *Rusko a Malá dohoda v politice světové*, s. 365.

¹⁴⁵ Dagmar HÁJKOVÁ – Ivan ŠEDIVÝ: *T. G. Masaryk a Edvard Beneš za Velké války 1914–1918*, in: D. HÁJKOVÁ, I. ŠEDIVÝ (eds.): *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1914–1918*, Praha 2004, s. 16–17.

pouze ve chvílích, kdy se zdáli být potenciálně užiteční. Obě strany tak o sebe vykazovaly zájem spíše sekundárně, byť v ideologické a propagandistické rovině stála věc poněkud jinak. Pozdější teze o nezbytnosti vděčnosti carskému Rusku za osvobození tak byly oprávněné pouze v tom smyslu, že bez ruských obětí by konečné vítězství Dohody a vznik republiky nebyly možné. Rusko tak ke vzniku republiky přispělo spíše nepřímo.

Mezi ruskými Čechy byli konzervativci spolupracující s Dürichem a starým režimem po únoru 1917 fakticky vyřazení ze hry. Podle historika Viktora Miroslava Fice se nejednalo pouze o osobní prohru Dürichovu, ale o definitivní konec linie české politiky kalkulující s carským Ruskem: „S ním zároveň skončilo období velkých sporů mezi slavjanofily a jejich oponenty, období polemik, které ovládaly českou politickou scénu od dob Palackého. Slavjanofilové byli s konečnou platností poraženi.“¹⁴⁶ Řada konzervativců po válce po různých peripetiích zakotvila v Československu, kde dále pod heslem slovanství a za spolupráce s krajní pravicí ostentativně vyjadřovali odpor k sovětskému režimu a spolu s představiteli ruské emigrace i přesvědčení o klíčovém významu Ruska pro vznik republiky. Petrohradští liberálové s Masarykem spolupracovali a jejich zásluhy na vzniku republiky byly, na rozdíl od konzervativců, po roce 1918 oficiálně uznávány. Za specifickou lze označit pozici V. Vondráka, který sice ve srovnání s Masarykem kladl větší důraz na spolupráci výlučně s Ruskem, ale současně měl daleko k nekritickému postoji konzervativců. Přesto byl i on po únorové revoluci, nehledě na svoje nezpochybnitelné zásluhy při budování československého vojska, odsunut v oficiální interpretaci na vedlejší kolej. Faktem zůstává, že se česká zahraniční akce včetně Masaryka, bez spolupráce s carským Ruskem obejít nemohla a přes odlišné ideologické preference nezbývalo než se s politickou realitou carského režimu smířit: „Obecná tvrzení, že ruští Češi byli orientováni carofilsky, jsou příliš zjednodušujícím závěrem, který nerespektuje politickou situaci v carském Rusku, ani proruské sympatie ovládající tehdy Čechy v českých zemích. Jiná politika, než příznivá carské vládě, nebyla v Rusku myslitelná, pokud krajané měli dosáhnout vytyčených záměrů.“¹⁴⁷ Pohled na válku ruskýma očima mezi krajaný představoval problém. Jejich ruské preference se dostávaly do konfliktu s postupně se emancipující zahraniční akcí kladoucí důraz na vlastní síly a na spojení se západními mocnostmi. Loajalita krajanů k Rusku později mezi zajatci a formujícími se legiemi vyvolávala nedůvěru ke Svazu česko-slovenských spolků na Rusi. Svědčí o tom deníkový zápis B. Boučka z léta 1916: „My bychom neměli ničeho proti Svazu... Ale Svaz, resp. jeho vedení, to jsou lidé, kteří skoro jakživ v Čechách nebyli, náš lid neznají a posuzují nás ruskýma očima, ač si říkají, že jsou Češi.“ O jejich upřímnosti lze pochybovat, neboť se chovají stejně jako ruští byrokraté.¹⁴⁸

Válečné rusofilství představovalo součást projevů české nacionální ideologie, v jejímž rámci vystupovalo jako opora umožňující částečně kompenzovat vědomí

¹⁴⁶ V. M. FIC, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918 I*, s. 91.

¹⁴⁷ J. VACULÍK, *Václav Vondrák – český Cavour? (K počátkům zahraničního odboje v Rusku 1914–1917)*, Slovánský přehled 84, 1998, s. 109.

¹⁴⁸ P. PAYNE (ed.), *B. Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*, s. 117.

vlastní slabosti. Souviselo s představou společného slovanského nepřítele a zájmu, kterým byla porážka centrálních mocností. Adjektivum „slovanský“ tak znamenalo především „protiněmecký“. Tuto souvislost dobře postihuje i pojetí války jako zápasu Germánů a Slovanů. Rusofilství nebylo zdaleka jen deklaratorní záležitostí: jeho nejhmatatelnějším dopadem bylo přebíhání na ruskou stranu fronty.

Tzv. slovanská politika a zásluha Ruska na „našem osvobození“. Spory o Rusko mezi Hradem a pravicí ve 20. letech

Dramatické změny ve střední a východní Evropě po roce 1918, dočasné oslabení pozice Německa, zánik „národního Ruska“ a vznik samostatných slovanských států přinesl na poli rusofilství jako součásti české národní identity a ideologie novou situaci. Nelze říci, že by jeho projevy vymizely, ale ve srovnání se stavem válečným a předválečným je zřejmé jejich oslabení, jež souviselo s vyřešením problémů, s nimiž bylo ve svých projevech v předchozím období spjato. Tyto změny se všemi mezinárodněpolitickými důsledky v kombinaci s historickou zkušeností nejen z války světové, ale i z válek na Balkáně v letech 1912–1913 a také mimoběžné až protikladné zájmy jednotlivých slovanských států ukázaly objektivní nemožnost mezistátní politiky na slovanském základě.

S ohledem na vznik Sovětského svazu se český vztah k Rusku brzy po vzniku republiky rozštěpil na tři základní linie. První vyzdvihovala českou národní a rusofilskou tradici, vědomí slovanské jazykové příbuznosti a orientovala se zejména na ruskou emigraci. Vykazovala nesmiřitelný odpor k sovětskému režimu, který se projevoval nejprve snahou o prosazení intervence a později blokováním navazování diplomatických kontaktů mezi Československem a sovětským Ruskem. Čelným představitelem této linie byl předseda národní demokracie K. Kramář. Druhá linie, která byla záležitostí především, nikoli však výlučně, marxistické levice, byla orientována primárně sociálně a vzhlížela k ruskému sovětskému modelu. Její význam se zvětšoval v souvislosti s mezinárodněpolitickým vývojem ve 30. letech. V duchu poslední, hradní linie pak byla tvořena oficiální československá zahraniční politika. Vycházela z představ prezidenta Masaryka a oba zmiňované směry, jak nacionálně orientovaný Kramářův s tendencí utíkat ve vztahu k Rusku do minulosti, tak komunistický, nekriticky obdivující vše sovětské, považovala za extrém. Bolševismus odmítala, považovala jej za specificky ruský jev a vnitřní problém Ruska. Byla proti intervenci a vykazovala ochotu vztahy se sovětským Ruskem normalizovat. Uvedené rozdělení bylo dále vnitřně strukturováno a komplikováno, procházelo např. napříč politickými stranami. Roli dále hrálo i neurčité lidové rusofilství nazývané někdy jako hejslovanství či tradiční afinita k Rusku, ruské kultuře a literatuře opřená o vědomí jazykové příbuznosti a rozšířená ve vzdělaných městských vrstvách, které se dostávalo stimulů vlivem bezprostřední legionářské zkušenosti, působením ruské emigrace či činností slavistů, propagátorů konceptu slovanské vzájemnosti. Zatímco ve 20. letech představoval na poli národní tradice a ideologie ve vztahu k Rusku dominantu spor o tzv. slovanskou politiku mezi Benešem a Kramářem, ve 30. letech pravicový, k SSSR nesmiřitelný pohled ztrácel na síle. Významný mezník pro české rusofilství a slovanství pak představovala 30. léta, hospodářská krize, nástup Hitlera a zejména normalizace

vztahů se Sovětským svazem vrcholící uzavřením spojenecké smlouvy v květnu 1935. V tomto kontextu se tradiční pohled na Rusko jako na protiněmeckou oporu navrátil v modifikované podobě důvěry v SSSR, v němž se však postupně národní, slovanská komponenta ztrácela a do popředí vystupoval naopak aspekt politický, v němž se SSSR jevil jako garant versailleského uspořádání střední Evropy, národního státu a opora demokracie proti fašismu.¹⁴⁹ Komplikovanost tohoto vztahu a jeho závislost na obrazech Ruska konstruovaných v různých politických prostředích za různým účelem vyjádřil v roce 1923 novinář Antonín Hartl: „Rusko máme rádi všichni – jsme tedy rusofilý v tomto smyslu: ale každý máme rádi jiné Rusko...“¹⁵⁰

Přes faktický zánik nepřestávalo národní Rusko v představách českých politiků a myslitelů hrát významnou úlohu. Z exponované pozice Československa ve střední Evropě vyplývala potřeba zajištění vůči Německu, které měla zabezpečit zejména zahraničněpolitická orientace na Francii. Podle Masarykových představ z konce války však měla být doplněna spoluprací pásu malých států mezi Německem a Ruskem. Jejím smyslem mělo být jak zamezení německému tlaku na východ, tak prevence revizionistických tlaků. Za války i po jejím skončení se Masaryk i Kramář shodovali na geopolitickém významu Ruska, zdůrazňovali jeho nepostradatelnost pro zajištění evropské stability a pozice Československa, ale ani jeden z nich si nedokázal v této úloze představit Rusko sovětské. Jedním z důsledků tohoto sdíleného „ruského axiomatu“ byl odmítavý postoj k polským východním velmocenským aspiracím. Pragmatičtější Masaryk budoucnost Ruska v sovětském režimu neviděl, věřil v jeho demokratizaci a jeho ideálem bylo Rusko demokratické, federalizované a silné, ale intervenci na rozdíl od Kramáře odmítal už proto, že by případné vítězství pravice mohlo vést k restauraci monarchie se všemi politickými důsledky. Naopak Kramář, dědic tradičního rusofilství, více důvěřoval monarchistické pravici a přes zásadní politické změny v podstatě zůstal do smrti věrný svým nacionálně motivovaným válečným představám.¹⁵¹ Masaryk s Benešem v prvních poválečných letech svými komentáři ruských záležitostí usilovali o tlumení doznívajícího lidového slovanského entuziasmu tak, aby bylo možné stát integrovat do systému orientovaného na západní spojení. Lidové sympatie se tak měly nejen mírnit, ale i využívat, zejména směrem ke spojeneckým Jihoslovanům. V tomto ohledu však Kramářův emocionální postoj představoval problém.¹⁵²

S ohledem na další výklad je v mnoha ohledech příznačný rozdíl v postoji k bolševikům a jejich režimu mezi Masarykem a Kramářem. Prezident se problematice bolševismu veřejně věnoval zejména v kritickém roce 1920. Důvodů, proč nelze bolševické metody aplikovat ve středoevropském prostoru viděl celou řadu. V první řadě upozorňoval na odlišnou kulturní situaci Ruska a nemožnost aplikace tamních

¹⁴⁹ Srov. Zdeněk SLÁDEK, *Slovanství a rusofilství v politice první republiky*, in: K úloze Slovanů v historii a současnosti. Kolokvium u příležitosti 150. výročí Slovanského sjezdu v Praze, Praha 1998, s. 48–53.

¹⁵⁰ Antonín HARTL, *Dnešní stav slovanské myšlenky*, Přerod, 1. 9. 1923.

¹⁵¹ Srov. Zdeněk SLÁDEK, *Československá politika a Rusko 1918–1920*, Československý časopis historický 16, 1968, s. 849–871.

¹⁵² Hans LEMBERG, *Masaryk a ruská otázka na pozadí německých a českých postojů k Rusku*, in: H. LEMBERG, *Porozumění. Češi – Němci – Východní Evropa – 1848–1948*, Praha 1999, s. 128.

vzorů ve střední Evropě. Zdůrazňoval nutnost dialogu, postupné socializace a reformy v kontrastu k revoluci a vždy krvavé občanské válce. Upozorňoval, že bolševismus nemá nic společného s marxismem, ke kterému se hlásí, že naopak vychází z domácí anarchistické a teroristické tradice, která svou neúctou k životu nemá v českém prostředí místo. Bolševici nemají kromě teroru a násilí autentický program a jejich režim vrací Rusko oklikou zpět k militarizaci, byrokratizaci a privilegovanému stranictví. Budují nový „carismus naruby“; odstranili cara, nikoli carismus.¹⁵³ Tyto argumenty přejala celá řada dalších osobností, zejména hradních historiků, ale i levice. Do svého programu z roku 1920 je přejala i sociální demokracie.¹⁵⁴

Kramář, v jehož vztahu k Rusku se odráželo až buditelské nadšení a stopy ruské nacionální ideologie, vykazoval fanatický odpor proti bolševismu, v němž až do smrti spatřoval německý nástroj pro ovládnutí Ruska. Na pařížské mírové konferenci jako československý premiér velmi neobratně prosazoval intervenci, k níž hodlal využít buď na Sibiři se nacházející legionáře, či k tomu speciálně vytvořenou dobrovolnickou jednotku. Jeho optikou mělo být Rusko „osvobozeno“ od bolševismu a odpoutáno od Německa, čímž měla být zajištěna jeho vděčnost do budoucnosti. Vyčerpané legie však k zásahu ochotny nebyly, Dohoda se plánu na intervenci v lednu 1919 zřekla a ani z hlediska domácí politiky, s ohledem na sílu dosud jednotné sociální demokracie, sociální problémy i nesouhlas ve vlastní straně, nebyla intervence reálná. Odmítavě se k ní stavěl i Masaryk s Benešem, kteří nehodlali zatížit budoucí rusko-české vztahy příklonem k jedné ze stran. Navíc ani carofilští bílí, ani bolševici pro ně nepředstavovali přijatelného partnera. Kramář v roce 1920 také zveřejnil svůj „Návrh ústavy ruského státu“, který vypracoval ve spolupráci s emigranty většinou pravicové orientace. O nereálnosti svých představ se na vlastní kůži přesvědčil během cesty k Děnikinovi v říjnu 1919. Měl k ní oporu vlastní strany, která po porážce v okresních volbách usilovala o větší vyhraněnost vůči vládě. Naopak vládní tisk ji ostře odsoudil jako akt štěpící československou zahraniční politiku. Přestože Kramářovy snahy zůstaly bez výsledku, do ideologie své strany vložil jako substantivní prvek „rusofilní-antibolševickou variantu slovanství“, což vedlo s postupem času ke vzdalování se politické realitě. Lze říci, že Kramáře jeho ruské aktivity v roce 1919 stály pozici ve straně, ve státě, ale především se jimi připravil o pozici „vůdce národa“, které se ve veřejném mínění po svém amnestování v červenci 1917 těšil. Tento neúspěch v kombinaci s dalšími faktory vedl k jeho trvalému rozchodu s Hradem, který se projevil ve vleklých sporech o Rusko trvajících po celá 20. léta.¹⁵⁵

Kramářovu pozici trefně odhadl Masaryk v dopise Benešovi z července 1919: „Je přirozené, že stářím bude stále více zahořklým, tím spíše, že bude žít ve svém starém světě ... On jakživ nepochopí, že dostat Rusíny je reálná slovanská politika –

¹⁵³ Srov. Tomáš Garrigue MASARYK, *O bolševictví*, Praha 1990; T. G. MASARYK – Edvard BENEŠ, *Otevřít Rusko Evropě. Ruská otázka v roce 1922*, Praha 1997.

¹⁵⁴ Petr PROKŠ (ed.): *Politické programy československé a československé sociálně demokratické strany dělnické*, Praha 1999, s. 150–153.

¹⁵⁵ Hans LEMBERG, *Ruská akce Karla Kramáře v Paříži 1919*, in: H. LEMBERG, *Porozumění. Češi – Němci – Východní Evropa – 1848–1948*, Praha 1999, s. 134–164; TÝŽ, *Cesta Karla Kramáře k Děnikinovi v roce 1919. Český politik v ruské občanské válce*, in: tamtéž, s. 165–187; Zdeněk SLÁDEK, *Karel Kramář a Rusko v roce 1919*, *Slovanské historické studie* 9, 1972, s. 145–197.

být sousem možného Ruska a zabránit Polákům a Maďarům susedství.“¹⁵⁶ Kramář zůstal i po skončení války stát jednou nohou v minulosti, opakoval svoje válečné představy a bez opory v národním Rusku si Československou existenci v susedství Německa nedokázal představit. O tomto jeho upřímném přesvědčení svědčí i jeho dopis Masarykovi z počátku července 1919: „Mojí nehlubší vírou, celým mým politickým krédem je, že naše, naše budoucnost závisí od budoucnosti Ruska. Mám Rusko rád, velmi rád, ale pracuju-li pro Rusko, vím, že nejlépe a nejbezpečněji pracuji pro nás, pro náš národ... Přátelství se cení podle chování se ve chvílích zlých: mocného dovede milovat každý chám – nešťastnému být věrným a oddaným je mravní velikostí národa.“¹⁵⁷ Svoji vizi, která však byla v rozporu s oficiální československou zahraniční politikou, jež intervenci odmítala a v zásadě se byla ochotna s novou ruskou realitou smířit, začal Kramář od podzimu 1919 prosazovat ve stále radikálnější podobě i veřejně, což vedlo ke sporům s Benešem jako tvůrcem československé zahraniční politiky.

Ve svých úvahách z roku 1919 Kramář uváděl, že absence Ruska na mírové konferenci poškodila Československo a naopak posílila Poláky, kteří se nebáli vystupovat tvrdě proti bolševismu. Polský postup podle něj Dohoda sleduje se sympatiemi, takže lze očekávat splnění jejich územních požadavků vůči Rusku, což povede ke katastrofickému scénáři spojení Ruska s Německem. Ruští bolševici i monarchisté se podle Kramáře budou orientovat na Německo a z československého úhlu pohledu je jedinou zárukou proti německé revanši svobodné a demokratické Rusko, kterému je třeba pomoci, nejlépe intervencí. Rusko bude bolševického panství zbaveno v každém případě, je však otázkou, bude-li na tom mít Československo svůj podíl a zajistí-li si tak do budoucna ruskou vděčnost, nebo zdali všechny zásluhy za boj s bolševismem sklídí Poláci, kteří budou odměněni ruskými územími a naženou tak Rusko do německého náručí. Bez Ruska by Dohoda ve válce zvítězit nemohla a československé samostatnosti by nikdy dosaženo nebylo. Rusko šlo do války nezjištěně na podporu malého slovanského Srbska. Politici sice mohou na české upřímné a lidové slovanství a rusofilství zapomenout, ale tyto jsou v českém národě nevykořenitelné.¹⁵⁸ Tyto úvahy později dále rozvíjel. Největší podíl na zajištění československé samostatnosti mělo carské Rusko včetně tamních krajanů, ač tyto zásluhy nejsou doceněny. Jedině národní Rusko může v Evropě zajistit mír a udržitelnou pozici slovanských států: „Proto jsem se staral o ruskou politiku, jak se mi to potom vyčítalo. Ale já jsem přesvědčen, že jsem nikdy nedělal tak českou politiku, jako když jsem se staral o zabezpečení naší budoucnosti novým, slovanským Ruskem. Ovšem staral jsem se tím také o zabezpečení veškeré budoucnosti slovanské, ale pro mne české a slovanské bylo a bude vždy jedno a totéž. Rozdělovati obojí nedovedu.“ Intervencí mohlo být v roce 1919 Rusko osvobozeno, mohla být definitivně zajištěna československá pozice a Evropa mohla být zbavena bolševismu a „polského velikášství“. Tato pomoc také mohla zajistit československému živlu v Rusku exkluzivní vliv: „Mohli

¹⁵⁶ Zdeněk ŠOLLE (ed.), *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919 II*, Praha 1994, s. 303.

¹⁵⁷ *Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář*, Jan BÍLEK, Helena KOKEŠOVÁ, Vlasta QUAGLIATOVÁ, Lucie SWIERCZEKOVÁ (eds.), Praha 2005, s. 393–394.

¹⁵⁸ Karel KRAMÁŘ, *O zahraničních otázkách*, Praha 1919.

jsme za pomoc Rusům míti na ně obrozující vliv svým upřímným demokratiem v duchu tradic našeho národa, tak blízkých genu Slovanstva.“ Podle Kramáře byla západní orientace státu prosazovaná Benešem chybná: nejspolehlivějšími spojenci mohou být pouze „pokrevní bratři“ a ne ti, kteří ve spolenectví vidí jen politický prospěch. Spolupráce se Slovany je klíčová: pouze širší slovanský rámec umožňuje aktivně zasahovat do evropské politiky a překročit pozici malého národa.¹⁵⁹

Uceleně pak svoji vizi představil ve spisu *Na obranu slovanské politiky* (1926). Reagoval jím na sérii Benešových článků ve *Slovanském přehledu*, o níž bude řeč níže a kterou označil za „ostrý útok na tradiční naše pojmání slovanské otázky a na slovanské city národa“ a za „projev nečeské nevděčnosti“. Ohradil se proti Benešovu srovnávání panslavismu s pangermanismem, odsoudil ukrajinoфильství, které vede k atomizaci a oslabování Slovanstva, komplikuje budoucí vztahy s Ruskem a hlavně je v rozporu s ideou československého národa. Proti Benešově kritice také hájil své novoslovanství. Označil je za realistické hnutí usilující o vytvoření bariéry proti německé rozpínavosti, které není záležitostí minulosti a jehož hlavní hodnoty jako úsilí o smír mezi slovanskými národy, důraz na jejich rovnost a demokracii jsou nadále aktuální. Slovanství mělo podle Kramáře velký podíl na vzniku republiky, Československo označil za stát „slovanskou myšlenkou osvobozený“: „Tedy třeba nerad, dr. Beneš musí býti aspoň trochu uznalý za ta „nejasná slovanská hesla“, která, zdá se mi, přece jen tak trochu pomohla k tomu, že mohl svou studii o slovanství a své snižování i bagatelisování všech, kteří slovanství věřili a kteří pro proniknutí všech slovanských národů vědomím slovanského bratrství pracovali, psáti jako – ministr svobodné republiky československé.“¹⁶⁰ Oproti Benešovi hájil úlohu Ruska v osvobození slovanských národů. Uznával, že v oficiální politice sice nemělo slovanskou myšlenku zcela propracovanou, ale ta byla v Rusku velmi silná. Benešův postoj hodnotící ruské válečné angažmá jako sledování vlastních imperiálních zájmů označil za nevděk a vrchol neslušnosti. Rusko šlo do války bránit bratry na Balkáně a doslova se pro ně obětovalo. Kramář v podstatě hájil oficiální válečná ruská stanoviska a např. manifest Nikolaje Nikolajeviče tak označoval za závazný státní akt. Uznával, že válka nebyla výlučně zápasem Slovanů a Germánů, ale německý tlak na východ a problematika slovanského sebeurčení podle něj byla neopominutelným faktorem. Kramář také poukazoval na pragmatičnost Masarykova vztahu k Rusku a na fakt, že byl ochoten s carským Ruskem, které později odsuzoval, spolupracovat. Odmítal hradní tezi, podle níž první ruská revoluce posílila československé státoprávní aspirace. Ve svém důsledku pouze vyřadila Rusko z války a oslabilo československou pozici. Benešovi celkově vytýkal nesmyslné lpění na „fetišu demokratiem“, nenárodnost, neslovanskost a rusofobii. Označoval je za nositele „slepé, přímo chorobné nenávisti ke starému Rusku a stejně „chorobného demokratiem“.“¹⁶¹ Zde spočívala podstata sporu. Podle Kramáře na otázky národa a slovanství nelze nahlížet z perspektivy demokracie a humanity: „Víc než všechna tato krásná slova s neurčitým obsahem je život

¹⁵⁹ TÝŽ, *Pět přednášek o zahraniční politice*, Praha 1922, s. 62, 90–93, 107–108.

¹⁶⁰ TÝŽ, *Na obranu slovanské politiky*, Praha 1926, s. 7–35.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 36–71.

národa, jeho budoucnost, jeho svoboda i vnější i vnitřní samostatnost jeho státu a jeho postavení mezi národy světa!“¹⁶²

Významným aspektem sporu byla orientace národa a státu. Podle Kramáře dominovala před válkou v českém prostředí orientace východní, ale po zhroucení Ruska převládla orientace západní, která sama o sobě a navíc ve spojení s faktickým uznáním bolševismu v Rusku nedokáže náležitě bezpečnost republiky zajistit. Západnická orientace nadřazující obecnou humanitu bezprostřednímu zabezpečení národa je hazardem s jeho budoucností. Demokracie, pacifismus a Společnost národů jeho bezpečnost zaručit nemohou. Německo bude i nadále hrozbou a ochránit před ním může republiku pouze silné Rusko. Spor o orientaci státu Kramář posouval dál a svoje teze využil k útoku na legitimitu Hradu: „Ruská otázka, východní orientace, byla vždy vlastně předmětem sporu mezi zahraničním vedením našeho odboje a mezi tím, co doma chtěl náš lid.“ Západníci dnes „hledí vyhladiti z duší českého a slovenského lidu, co tam zůstalo věrného Rusku.“ To se Kramář pokoušel doložit i na oficiální verzi dějin odboje, která podle něj kladla důraz na zásluhy odboje zahraničního. Rozhodující však byly aktivity domácí, vůle lidu a nikoli diplomatické hrátky exilu. Současně naznačoval, že Masaryk s Benešem svoji představu prosadili rusofilsky orientovanému lidu navzdory: „Má tedy vnitřní odboj zrovna takový nárok na uznání, jako náš branný odboj, naše Družiny a naše legie a tím je také dáno právo žádati, aby ve jménu zahraničního odboje nebylo u nás prováděno jednostranné uplatňování orientace západní, poněvadž i podle výslovného svědectví prof. Masaryka český lid ve své převážné většině byl slovanského cítění a chtěl slovanské řešení veliké války. Proto je také nemístným a docela neoprávněným šíření nevděčnosti k Rusku, jak se o to pokusil dr. Beneš.“ Jedinou zárukou československé bezpečnosti je slovanská orientace, politické slovanské souručenství Československa, Ruska a Jugoslávie se společnou obranou a zahraniční politikou, které je podmíněno odstraněním bolševiků v Rusku a nahrazením „demokracie a lidství“ „horoucím nacionalismem“. Beneš systematicky usiluje o ubíjení českého rusofilství, ale lid konjunkturálně své city nemění. Kramář volal po návratu k původní, východní, slovanské a rusofilské tradici, po odmítnutí západnictví a abstraktní humanity, po návratu k nacionalismu a slovanství, které vedly ke vzniku republik jako zásadní hodnotě.¹⁶³

Kramářovo rusofilství úzce souviselo s českou národní tradicí, za jejíž klíčovou součást je Kramář považoval: „Slovanství bylo tradiční u těch, kteří vychováni byli tehdy v Čechách českým duchem, bylo dědictvím po otcích. Později ovšem známými vlivy slovanské cítění poněkud ochablo. Ne v lidu, toho nelze říci... Ale mezi politiky a inteligencí slovanství opravdu ochablo.“¹⁶⁴ Příznačné bylo i jeho dovolávání se „prostých a chladným západnictvím Masaryka nezkažených citů národa“, za jejichž reprezentanta se považoval: „Že v těchto kruzích bude někdy pochopeno, co je to slovanská politika, bylo by zbytečno očekávat. Prostý český člověk řekne: „Jinak by s námi bylo, kdyby se Slované spojili, □ a myslí tím, že náš slabý národ měl by bezpečněji postaráno o svou budoucnost na světě, kdyby sbratření slovanští národové sjednotili své snahy k společnému uplatňování proti mocenským snahám jiných

¹⁶² Tamtéž, s. 82.

¹⁶³ Tamtéž, s. 82–107.

¹⁶⁴ TÝŽ, *Pět přednášek o zahraniční politice*, s. 55.

ras. Ale to, co chápe prostý lid český podle svého vrozeného citu, to nikdy nepochopí vzdělanec cvičeného rozumu, nebude-li chtít pochopit, a umlčí-li vědomě cit, jenž mu byl právě tak vrozen, jako tomu prostému lidu.¹⁶⁵ Úporně odmítal uznání Sovětského svazu de iure, v čemž spatřoval přitakání bolševikům, definitivní ztrátu Ruska jako národní opory i zradu národního programu. Republika nepotřebuje hledat novou orientaci, vystačí si s tradiční, národní a slovanskou, která opřením o neexistující a vysněné národní Rusko jako jediná umožní udržet výsledky války. Celkově se podle Kramáře na Západ spoléhat nelze. Se změnou vlády se může měnit i jeho vztah k Německu, zatímco slovanské spojení stojící na národnosti, příbuznosti je mnohem pevnější.¹⁶⁶ Ve vztahu k Rusku vyzdvihoval emocionální a psychologický rozměr opory, který se v jeho pojetí nevylučoval s kritickými znalostmi: „Víme dobře, čím pro naše otce a pro nás bylo Rusko, třeba jsme mysleli po havlíčkovsku, a víme také, co znamenalo pro Němce vítězné Německo a pro rakouské Italy spojená Itálie.“¹⁶⁷ Označení „neslovanský“ Kramářovi splývalo s označením „nenárodní“ a odmítat slovanskou tradici znamenalo odmítat národ jako nejvyšší hodnotu, čemuž musí odpovídat i politická praxe: „je nutno jít jen za věčnými zájmy národa“. Teprve naplnění slovanské politiky opřené o slovanské Rusko v duchu českých národních tradic může přinést mír a svobodu všem: „A my doma bez bázně a strachu o svou budoucnost a samostatnost budeme demokraticky spravedliví ke všem, bez rozdílu národnosti, ale náš stát bude národním, českým a slovenským, aby mohl zaujmout ono místo ve spojeném Slovanstvu, které mu patří po jeho historii i za jeho zásluhy o lepší budoucnost veškerého Slovanstva!“¹⁶⁸ Svoje teze Kramář opakoval v podstatě až do smrti,¹⁶⁹ byť po roce 1933 bylo zřejmé, že spolupráce se Sovětským svazem z důvodů jak mezinárodních, tak hospodářských nevyhnutelná bude. V této souvislosti se ve 30. letech u Kramáře objevovaly sympatie k fašistické Itálii, kterou označoval za možnou alternativu.¹⁷⁰

Stanoviska pragmatického Edvarda Beneše jako adresáta Kramářovy kritiky vycházela ze zcela odlišného, masarykovského pohledu. Masaryk, přestože programově vystupoval jako zastánce západní kulturní orientace, byl osobou se živým zájmem o ruská a slovanská témata. Odmítal však vyhrocenou podobu těchto sympatií, hejslovanění vyznačující se povrchností, nekritičností, frázovitostí a mysticismem, přečechováním významu slovanského elementu. Důraz kladl na kritický přístup a poznávání, které považoval za základ všech styků. Hlásil se k Havlíčkovu kritickému pohledu na Rusko a ke kritice ruského panslavismu. Na poli mezislovanských kulturních styků, slovanské vzájemnosti akcentoval pohled českého národního obrození spojeného Kollárovým prostřednictvím s humanitní ideou s výrazným náboženským prvkem. V poválečném období na tyto zásady stavějící na snaze o oslabování nacionálních vášní navazoval. Slovanské aktivity a ideály měly být součástí demokratické

¹⁶⁵ *K posudkům o nové knize dra. Kramáře*, Národní listy, 11. 8. 1922.

¹⁶⁶ Karel KRAMÁŘ, *Československý stát a Slovanstvo. Řeč pronesená v politické škole dne 8. listopadu 1927*, Praha 1927, s. 16.

¹⁶⁷ TÝŽ, *Na obranu slovanské politiky*, s. 40.

¹⁶⁸ TÝŽ, *Pět přednášek o zahraniční politice*, s. 111–112.

¹⁶⁹ Srov. TÝŽ, *Hlas, který nebyl umlčen*, Praha 1939.

¹⁷⁰ K. HERMAN – Z. SLÁDEK, *Slovanská politika Karla Kramáře*, s. 72–80.

politiky, slovanská politika neměla být vymezena, primárně zahrocena proti „těm druhým“, zejména proti Německu a slovanství se mělo stát mezistupněm ke světové demokratické organizaci, k humanitě a všelidství.¹⁷¹ V obecné rovině se pak v polemice odráželo napětí mezi tradičním českým rusofilstvím, často sentimentálním a naivním hejslovanstvím a masarykovskou linií vyznačující se snahou tyto emoce současně klidnit a ve vlastní interpretaci využívat ve svůj prospěch, stejně jako v případě Masarykových starších úvah o podstatě a smyslu národa.¹⁷²

Již ve své řeči v Národním shromáždění na konci září 1919 Beneš uznal, že ruský problém představuje klíčovou otázku československé existence. Vztah k Rusku nemůže být záležitostí politických stran, k Rusku je třeba zaujmout stanovisko jako státu ke státu: „Celý svět ví, že máme Rusko rádi, celý svět ví, že přejeme si rychlou rekonstrukci ruského národa a státu, že chceme spolupracovati k rychlému vybudování velikého, demokratického, konfederovaného Ruska, vedoucího s námi přátelskou a slovanskou demokratickou politiku.“¹⁷³ V lednu 1920 pak v reakci na Kramáře rozlišil dva pohledy na Rusko a zahraniční politiku. Pohled romantický, nekritický a zcela spoléhající na Rusko a pohled realistický Masarykův, který odmítal za války vsadit vše na ruskou kartu, ale který rusofilství neodmítal a akcentoval spíše jeho kulturní rozměr. V narážce na Kramářovo volání po intervenci upozorňoval, že v podmínkách nově vzniklého státu pro romantická gesta není prostor a mnohem důležitější je každodenní drobná práce. Vystoupit ve prospěch bílých generálů by znamenalo zradit ideály demokracie, z nichž samostatný stát vzniknul a s nimiž stojí a padá. Jedinou cestou k dlouhodobé stabilizaci poměrů v Rusku není intervence, ale vnitřní demokratizace, přičemž se bolševický režim v Rusku neudrží. Kramářovo pojetí tzv. slovanské politiky Beneš odmítal jako efektní, ale prázdné deklaráce a volal po nové formulaci, která by byla založena na úsilí o zvýšení kvality života slovanských národů, v československém případě na úsilí o hospodářské a administrativní povznesení Slovenska a Podkarpatské Rusi, o dohodu s Poláky a pokračování „bratrství“ s Jihoslovany. Beneš pomoc Rusku a zejména ruské emigraci neodmítal, ale upozorňoval, že se republika nachází ve střední Evropě, jejíž uklidnění je prvořadým úkolem. Kramářovo vyhraněné nacionální stanovisko považoval za nepřijatelné i ve vztahu k československým Němcům, vůči nimž je třeba postupovat nově. Představa české opory ve Slovanech je minulostí a základem moderní národnostní politiky nemůže být síla a dominance, ale mír, demokracie a prosperita pro všechny, což platí i pro případnou budoucí spolupráci s Ruskem, kdy návraty k jakékoli formě předválečného imperialismu musí být vyloučeny.¹⁷⁴ Společně s Masarykem odmítal Kramářův vypjatý nacionalismus spatřující v humanitním ideálu slabošství. Ten užití moci neodmítá, ale chápe je až jako poslední instanci. Národní ideál musí být podřízen

¹⁷¹ Radomír VLČEK, *Fenomén ruského panslavismu v Masarykově pojetí*, in: Karel KRÁTKÝ (ed.): *TGM, Rusko a Evropa. Dílo – vize – přítomnost*, Praha 2002, s. 407–422.

¹⁷² Srov. Tomáš Garrigue MASARYK, *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*, Praha 1969.

¹⁷³ *Projev E. Beneše na 77. schůzi Národního shromáždění československého 30. září 1919* (on-line). Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/077schuz/s077004.htm>>, cit. 20. 8. 2011.

¹⁷⁴ *Ministr zahraničních věcí dr. Beneš o směrnicích naší zahraniční politiky*, Československá republika, 5. 2. 1920.

všeobecné humanitě, v opačném případě se zvrhává v agresivní šovinismus.¹⁷⁵ Beneš neodmítal pouze ruské úvahy v duchu Kramáře na politické pravici, ale i pohled levice vyjádřený heslem „ex oriente lux“. Oba koncepty označoval za ideologické a romantické: jsou vedeny stranickou agitací a utopicky počítají s vlastním vysněným Ruskem. Za obzvláště nebezpečnou označoval představu Kramářovu, neboť ta podle něj dělením na vlastenečtější a méně vlasteneckou část národa může vést k jeho rozvratu. V podmínkách samostatného státu si nelze dovolit „ani politiku západní, ani východní, nýbrž jen československou“. Bez ohledu na tamní režim je třeba s Ruskem v geopolitickém smyslu počítat stejně jako s Francií. Stranická politika nesmí zasahovat do zahraniční politiky státní.¹⁷⁶

Souhrnně se Beneš k problematice Kramářem a vůbec pravici ve všech pádech skloňované tzv. slovanské politiky vyjádřil na stránkách *Slovanského přehledu* v letech 1925–1926. Hned v úvodu se přihlásil ke Kollárovi, jehož formulace podstaty slovanské vzájemnosti „je základem moderní ideologie slovanské.“ V rozsáhlém historickém úvodu na poli slovanských koncepcí rozlišil linii romantickou a realisticou. Důrazně odmítnul nejen panslavismus a panrusismus jako hnutí nedemokratická a spojená s imperialismem carského Ruska, které ideově řadil do tábora centrálních mocností, ale i novoslovanství jako projekt nedomyšlený, mlhavý a předem určený k neúspěchu. Válka, za jejíž rozpoutání nesly vinu centrální mocnosti, střetem Slovanů a Germánů nebyla. Tato teze byla šířena nacionály jak německými, kteří hledali alibi pro ospravedlnění války jako takové, tak slovanskými, kteří zpětně vyzdvihovali význam svých předválečných aktivit. Beneš odmítl tvrzení, že hlavní zásluhu na československé samostatnosti má Rusko, nicméně připustil, že významně přispělo k výsledkům války, čímž mimoděk přispělo i k československé samostatnosti. Sledovalo výlučně vlastní expanzionistické cíle, slovanský plán nemělo a slovanské sympatie kruhů kolem cara byly převálcovány kruhy germanofilními. Zásadní význam měla únorová revoluce, která zdiskreditovala monarchii jako takovou a posílila ideu sebeurčení národů. Slovanská idea byla v dějinách vždy spojena s prosazováním národního sebeurčení, tlaku na demokratizaci a na změny hranic států, s krizemi, válkami a revolucemi, což s ohledem na nový status quo není nadále akceptovatelné. Slovanská politika přesto do budoucnosti možná je, musí však stavět na kritickém přístupu vycházejícím z tradice Havlíčka a Masaryka. Z aktuálních problémů Beneš považoval za neřešitelný pouze spor rusko-polský, přičemž např. problém jihoslovanský či česko-slovenský označoval za „čistě administrativní“. Nová slovanská politika podle Beneše nesmí připomínat starší, fantastické, nedemokratické, revoluční či dokonce protistátní koncepty. Slované nejsou a ani v ní být nemají prezentováni jako celek integrovaný rasou či náboženstvím, ale jen a pouze demokracií. Nová slovanská politika musí odmítat jakýkoliv slovanský imperialismus a mít pozitivní obsah: nevystačí pouze s primárním vymezováním se vůči Němcům. Jejím základem má být objektivní existence citu sounáležitosti a společných zájmů a má zahrnovat celý stát a národní celek, nikoli jednotlivé strany či vrstvy. Jejimi hlavními zásadami má být: „Společný postup a dohoda všude tam, kde zájmy jsou totožné. Vzájemná benevolen-

¹⁷⁵ Edvard BENEŠ, *Ideál humanitní a ideál národní*, Přerod, 1. 3. 1923.

¹⁷⁶ *Náš poměr k Rusku za války a po válce. Legionářská diskuse*, Naše revoluce 1, 1923, s. 208–213.

ce ve věcech neutrálních. Neutralita a nevměšování se nezúčastněných Slovanův ve všech otázkách sporných mezi dvěma národy slovanskými. Dobrá vůle, loyálnost a otevřenost v celé vzájemné politice vůbec.“ Státy si nemohou dovolit romantiku či sentimentalitu, nezbytný je naopak realismus a umírněnost. Velký důraz kladl na kulturu, v níž se slovanské sympatie mohou nejlépe projevit: právě nepolitická politika nejčastěji nese ovoce. Politická spolupráce je možná mezi Československem, Jugoslávií a Polskem s tím, že se v budoucnu bude moci přidat i Rusko a Bulharsko. Nebude navázána mezi národy, ale státy, a tudíž nebude destabilizační povahy jako před válkou a především bude postavená na platformě demokracie za vyloučení nacionálního šovinismu. Jejím pojítkem bude nadále obava z Německa, ale ta nesmí být poutem jediným a současně nesmí překážet případné evropské integraci. Cílem této spolupráce má být, a tuto tezi Beneš opakoval ve 20. letech často, aby si Slované vydobyli pevnou pozici v Evropě, aby se zbavili nálepky kulturní inferiority a politické nestability. Slované se musí vzájemně podporovat v kulturním pokroku, který je jedinou smysluplnou formou expanze. Rusko by nemělo být garantem této spolupráce. S ohledem na svoje minority není slovanským státem a navíc je od střední Evropy odděleno, takže zde v budoucnu nebude mít takový vliv a orientovat se bude spíše do Asie. Tvzení, že je ve jménu slovanství třeba bojovat proti bolševismu je chybné, staré Rusko se zničilo samo, bolševismus zplodil právě carismus. Základem slovanské politiky může být pouze demokracie a lidství.¹⁷⁷ V Benešově interpretaci tak tzv. slovanská politika splývala na úrovni vnitrostátní s ideálem demokracie a humanity a úrovni mezinárodní s vizí kolektivní bezpečnosti opřené o Společnost národů. Právě demokracie ve smyslu politického programu měla být jejím základem, společným slovanským zájmem a jmenovatelem. V Masarykově duchu tento koncept překračoval národní, slovanský rámec směrem k univerzální humanitě a vizii demokratické a spolupracující Evropy: „Ano, slovanská politika v pojetí ministra Beneše jeví se takřka součástí, přípravou a oporou obecné politiky v duchu ženevském.“¹⁷⁸

V tisku se v letech 1919–1920 debata o slovanské politice a vztahu k Rusku v souvislosti s otázkou kulturní a politické orientace státu a vztahu k Německu a domácím Němcům řešila poměrně intenzivně a objevovala se pestrá škála stanovisek prohlubujících, ale i parafrázujících či rozměňujících obě hlediska. Postoje přispívajících závisely nejen na jejich politické orientaci, ale i na vztahu k národní tradici a ideologii.¹⁷⁹ V kruzích blízkých ministru zahraničí se upozorňovalo, že rozšířený černobílý, protibolševický pohled na ruské události bez snahy o hlubší pochopení nikam nevede a že vítězství bílých by v delším horizontu znamenalo jen další občanskou válku. Pouze demokratické Rusko může být zárukou míru a klidu v Evropě.¹⁸⁰ Zleva bylo Kramářovi vytýkáno, že žije v minulosti a s přehnanými emocemi akcen-

¹⁷⁷ Edvard BENEŠ, *Problémy slovanské politiky*, *Slovanský přehled* 17, 1925, s. 5–19, 81–89, 241–249, 321–345, 18. TÝŽ, *Problémy slovanské politiky*, *Slovanský přehled* 17, 1926, s. 1–16, 81–102, 169–208. Koncept slovanské politiky E. Beneše jako od poloviny 20. let klíčového ideologa národních socialistů se dostal také do programu této strany: srov. Josef HARNA (ed.), *Politické programy českého národního socialismu 1897–1948*, Praha 1998, s. 85–86, 183–184.

¹⁷⁸ *Boj o mír a bezpečnost státu. Československá zahraniční politika v projevech ministra Dra. Ed. Beneše 1924–33*, Praha 1934, s. 170.

¹⁷⁹ Srov. *Slovanská politika*, *Sborník zahraniční politiky*, 18. 1. 1920.

¹⁸⁰ Jaroslav PAPOUŠEK, *Ruský problém*, *Česká stráž*, 28. 6. 1919.

tuje výlučně národnostní aspekt věci s tím, že německá výbojnost do budoucna již problém nepředstavuje a že pravice chybně dál žije v představě česko-německého antagonismu, přestože hospodářská katastrofa dělá z obou států spíše spojence.¹⁸¹ Na levici se Kramáře zastal socialista a tradiční odpůrce přehlížení národnostní otázky František Modráček, který uznával, že bez Slovanstva nemá republika v „germánském obklíčení šanci“. Pozastavoval se nad problematikou německé menšiny s tím, že názory prezentované např. Emanuelem Rádlem, podle kterého bylo možné zájmy obou etnik sladit, označil za pomýlené, neboť německý ideál je zcela odlišný od českého. Česká levice nesmí rezignovat na národnostní princip, vydat se do náruče Němců a slovanskou ideu přenechat šovinistům na pravici. Důsledkem by bylo zklamání jak ze spolupráce s Němci, tak ze slovanské orientace. Na slovanství podle něj s ohledem na německou minoritu zapomínat nelze.¹⁸²

Debata v letech 1919–1920 neprobíhala pouze v tisku, ale i na půdě poslanecké sněmovny Národního shromáždění, kde zejména Antonín Hajn, Vladimír Sís a Alois Rašín hájili stanovisko svého stranického předsedy. Je příznačné, že ani v těchto debatách Kramářovi odpůrci rusofilství a slovanství nepopírali, naopak jej vyzdvihovali, ale jedním dechem upozorňovali, že neexistuje důvod, proč by mělo implikovat nutnost podpory intervence s tím, že nesejde na tom, bude-li v Rusku vládnout Trocký či Kolčak. Příkladem může být řeč Prokopa Maxy z počátku října 1919, v níž sice uznal ruský přínos k vítězství ve válce, litoval ruské neúčasti na mírové konferenci, rusofilství označil za samozřejmost, ale nic z toho podle něj neopravňuje k zásahu do vnitřních ruských záležitostí. V sovětském Rusku se podle Maxy probouzí dosud neznámé ruské vlastenectví, zodpovědnost za stát, občanské uvědomění a výhledově v konečném důsledku i demokracie a svoboda. Pouze o takové Rusko se lze opírat, do tamního vývoje nelze zasahovat a spíše než jednostranně líčit hrůzy revoluce a občanské války, které jsou dílem jak rudých, tak bílých, Rusko bedlivě sledovat a poznávat.¹⁸³

V průběhu 20. let se ke sporu vyjadřovaly i další zainteresované osobnosti té které politické orientace. Na Benešovu stranu se ostentativně stavěl J. Slavík, který jeho postoje oceňoval jako snahu o kultivaci české slovanské tradice, Kramářovu rétoriku označoval za prázdné národovecké horování a projev plytkého antibolševismu za každou cenu. Budoucnost Ruska podle Slavíka nelze spatřovat v emigraci, ale v prostředí sovětském a probouzejícím se občanském vědomí. Kramářovo slovanství označoval za romantické, emocionální a vytýkal mu, že na národ nahlíží jako monolitní těleso bez sociálních tříd nesoucích autentické zájmy. Odmítal jeho snění o neexistujícím Rusku a opakoval, že Kramář nikdy význam ruské revoluce nepochopil. Jediný jeho přínos spatřoval v tom, že poskytl odstrašující příklad nekritického obdivu aplikovatelný i na opačný pól vzhlížení k sovětskému Rusku. Za jediný správný

¹⁸¹ *Poznámky k řeči ministra dra. Beneše*, Tribuna, 6. 2. 1920.

¹⁸² František MODRÁČEK, *Proti slovanské politice*, Socialistické listy, 1. 1. 1920.

¹⁸³ *Projev P. Maxy na schůzi Národního shromáždění československého 3. října 1919* (on-line). Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/080schuz/s080003-4.htm>> (20. 8. 2011.)

pohled považoval realistický koncept stavící na poznávání.¹⁸⁴ Výtky kritizující Kramářovo lpění na „starých časech“ a antibolševismus za každou cenu se v hradním a levicovém tisku objevovaly často. Jeho názory byly srovnávány s nazíráním ruské aristokracie nesrovnatelným s pohledem „inteligentních Rusů“ či s realistickým pohledem Masaryka: „Skutečnost je taková, že s hlediska našich národních zájmů je osud ruské aristokracie a jejích nohsledů pouhou lapálií.“ Teprve zničením této třídy včetně Romanovců mohla začít cesta ruského národa ke svobodě.¹⁸⁵ Na Kramářovy k Francii a Dohodě kritické teze reagoval Maurice Janin, podle kterého Rusko za války trestuhodně selhalo. Tvrdil, že pokud Češi vůbec někomu mohou být za svoji samostatnost vděční, pak to musí být Západ: „Není-li upřímný přítel užitečnější, než domnělí příbuzní? Takový je můj závěr.“¹⁸⁶

Kriticky se Kramářovým představám soustavně věnoval Ferdinand Peroutka, který se stejně jako Slavík otevřeně stavěl na Benešovu stranu. Podle Peroutky bylo tradičním smyslem slovanské politiky osvobození slovanských národů. Protože k tomu již došlo, nabízí se otázka po jejím dalším smyslu. Má-li být nadále uplatňována, musí být v každém případě zbavena sentimentality a představ o slovanské jednotě či rase. Podle Peroutky idea slovanské politiky „ožije mocně, najde-li se, že může býti zase nástrojem a pomocí. Mohla by snad býti nástrojem k udržení nových slovanských států.“ Za zásadní problém však Peroutka považoval absenci společného slovanského zájmu, a to snad s výjimkou vztahu československo-jugoslávského. V minulosti byla chybně koncipována jako „rasové hnutí“, které počítalo s přirozenou slovanskou afinitou, s čímž však již vystačit nelze: rasové, kmenové pojetí zdaleka neplatí ani pro národ, natož pro celek vyšší. Národ podle Peroutky není určován společenstvím rasy, ale sdílenou minulostí, osudem, zájmy, výchovou: „Ne rasové, ale kulturní společenství svazuje.“ O kulturním společenství Slovanů však v žádném případě hovořit nelze.¹⁸⁷ Peroutka se také pozastavoval nad tím, jak se mohou v Evropě vyskytovat obavy z panslavismu, když slovanské státy sledují pouze svoje zájmy. Nejlepší zárukou československé bezpečnosti není snění o Rusku, které neexistuje, ale pacifikace a demokratizace Evropy. Ta představuje lepší ochranu než „jakýsi tajemný hlas krve, který až dosud zklamal všechny, kdož na něj spoléhali.“¹⁸⁸ Bolševický převrat vzal slovanské myšlenky půdu pod nohama, bez silného Ruska jsou tyto úvahy pasé: „Pro československou zahraniční politiku vznikala tu otázka, má-li nad nepřítomností Ruska v evropské politice vytrvale, avšak bezmocně vzdychat, nebo má-li se realisticky zařídit v situaci tak, jak se vyskytla.“ První cestou se vydal Kramář, druhou Beneš.¹⁸⁹ Na druhou stranu však Peroutka připomínal všeobecné rozšíření představy o nutnosti opory v demokratickém Rusku: „snad vši-

¹⁸⁴ Jan SLAVÍK, *Podivná obrana slovanské politiky*, Národní osvobození, 4. 1., 7. 1., 14. 1., 19. 1., 29. 1., 5. 2. 1927; TÝŽ, *Slovanství Karla Kramáře*, Slovanský přehled 29, 1937, s. 185–190.

¹⁸⁵ *Dopisy občana dru Kramářovi*, Přítomnost, 29. 8. 1934.

¹⁸⁶ Maurice JANIN, *Poznámky o úloze Ruska ve světové válce a v československém osvobození*, Naše revoluce 5, 1927–1928, s. 1–15.

¹⁸⁷ Ferdinand PEROUTKA, *Boje o dnešek*, Praha 1925, s. 106–110.

¹⁸⁸ TÝŽ, *Co je to slovanská politika?*, Lidové noviny, 14. 12. 1924.

¹⁸⁹ TÝŽ, *Budování státu II*, Praha 1991, s. 671–672.

chni by uznali ochranu silného Ruska za nejžádoucnější.“ Takové Rusko však podle Peroutky k dispozici nebylo a nezbývá než se orientovat směrem západním.¹⁹⁰

Na levici byly Kramářovy slovanské představy odmítány či dokonce parodovány jako projevy přežitého reakčního nacionalismu.¹⁹¹ Ostře byl pochopitelně odsuzován přímo sovětofilskými kruhy. Pro Zdeňka Nejedlého byl vůdce národní demokracie svým nesmiřitelným odporem k říjnové revoluci a lpěním na intervenci reakcionářem: „Toto mluvení o ‚slovanství‘ opravdu také způsobilo, že vážnější a pokrokovější člověk již o Slovanech ani nemluví, takže tato otázka najednou jako by byla úplně zmizela se světa. A přece není pochyby, že tu jest, ano, že právě vznikem nového Ruska stala se nad jiné aktuální, a nejen již pro Slovanů samy, nýbrž pro celý svět.“¹⁹²

Kritiky se Kramářovým úvahám dostalo i z univerzitního prostředí. Historik Jaroslav Bidlo upozorňoval, že bez ruských obětí by ve válce vítězství Dohody zřejmě dosaženo nebylo, ale je nezpochybnitelné, že by jako mnohonárodnostní říše nikdy nepřistoupilo na rozbití Rakouska a bylo stejným „žalářem národů“. Československé samostatnosti tak bylo dosaženo bez Ruska a v určitém smyslu i proti němu. Bidlo také zpochybnil Kramářovo „ruské axioma“ kalkulující s nezbytností ruské opory proti Německu a místo toho navrhoval nalezení modu vivendi s Německem, na němž je Československo beztak hospodářsky závislé. Odmítal velkoruské preference pravice, zejména přehlížení Ukrajinců a vůbec představu obnovy imperiálního Ruska. Místo toho představil vizi demokratických „spojených států východoevropských“, která by situaci v regionu počátku 20. let uklidnila. Právě uklidnění, pacifikace, demokratizace, socializace a národní sebeurčení jsou pro celé Slovanstvo tím nejlepším.¹⁹³ Bidlo také odmítal alternativu společné slovanské politiky s tím, že není možné, aby se lišila politika států slovanských a ostatních. Jediný možný společný jmenovatel politiky slovanských států spatřoval v prosazování demokracie a humanity.¹⁹⁴

Naopak s podporou, která se často projevovala pouhým opakováním či parafrázováním Kramářových tezí, se Kramářovy názory setkávaly po celé meziválečné období na pravici. Kramářovy teze byly dále rozvíjeny a doplňovány i jeho spolupracovníky, zejména Antonínem Hajnem, a to směrem k vnitřní politice státu, kde se takto pojatá tzv. slovanská politika stávala ideologickým nástrojem proti německé minoritě, kterou, na rozdíl od pohledu Hradu, jenž v ní spatřoval především československé spoluobčany, viděl nacionálním prizmatem jako „národního nepřitele“. Typický byl důraz kladený na národní povahu československého státu a zdůrazňování nebezpečí ze strany nejen Německa, ale i Polska a Maďarska. Podle Hajna v Rusku vládne neslovanský režim a komunistická internacionála je hlavním nepřítelem Slovanů. Slovanská politika, spolupráce slovanských států má být prostředkem

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 850.

¹⁹¹ Např. *Slovanství či láska k reakční ruské minulosti?*, Nová svoboda, 30. 9. 1926; František LOUBAL, *Podivný politik – pan dr. K. Kramář*, Červená a bílá, 1. 9. 1934.

¹⁹² Zdeněk NEJEDLÝ, *Dr. Beneš a Rusko*, Var, 15. 10. 1923.

¹⁹³ Jaroslav BIDLO, *Spojené státy východoevropské*, Tribuna, 27. 3. 1921; k problematice českého vidění ukrajinské otázky ve 20. letech přehledně srov. David SVOBODA, *The Czech Reflection of the Ukrainian Question 1918–1930*, in: Lukáš BABKA, Petr ROUBAL (eds.), *A new generation of Czech East European studies. Prague Perspectives II*, Prague 2007, s. 207–218.

¹⁹⁴ Jaroslav BIDLO, *Co jest to slovanská politika?*, Přítomnost, 17. 1. 1924.

k upevnění mezinárodní i vnitřní stability Československa a úkolem státu je posilovat slovanský, národní charakter: „chceme mít československý národní stát, to znamená slovanský stát československý“, tj. především neustupovat požadavkům německé minority: „Dokud bude pánem Čech český národ, dotud nebude pánem Evropy Němec!“¹⁹⁵

Spor měl nejen rovinu faktickou, tedy jaký postoj zaujmout k ruským událostem, ale i ideovou, reprezentovanou rozporem mezi ideou humanitní demokracie akcentující v pojetí národa pojem „program“ a „integrálního nacionalismu“ kladoucího důraz na příbuznost a nacionální cit, ale i rovinu osobní: Kramář se antipatiemi k Benešovi netajil. Sám fakt, že spor probíhal, svědčí o tom, že úloha slovanské tradice a ruské téma nebyly zdaleka zanedbatelné a že je Beneš s Masarykem nehodlali přenechat výlučně pravici. Nejednalo se o debatu v pravém slova smyslu: obě osobnosti reprezentovaly zcela odlišný typ myšlení a jejich teze směřovaly zejména do tábora vlastních stoupenců. Nezanedbatelný nebyl ani faktor generační: Beneš patřil k mladší, k národní tradici 19. století mnohem obezřetnější generaci. Jeho pozice v otázce zahraniční politiky byla na rozdíl od Kramářových čím dál fantastičtějších představ mnohem kritičtější. Na druhou stranu je však třeba uznat, že zejména v letech 1919–1920, kdy nebylo zdaleka zřejmé, jakým směrem se v Rusku bude vývoj ubírat, nebyly Kramářovy úvahy zcela scestné. Úplně pomýlené nebyly ani geopoliticky, což se jasně ukázalo na vývoji československo-sovětských vztahů počínaje polovinou 30. let.

Kramář nikdy nepřijal Masarykův výklad války jako zápasu o prosazení demokracie a trval na výkladu velmocensko-nacionálním. S tím souviselo i jeho přesvědčení, že národní stát, důraz na jehož zabezpečení se svým soupeřem sdílel, nemůže být zajištěn abstraktní humanitou, ale pouze silou příbuzného a spřáteleného Ruska. Současně se však Kramář k idealismu, avšak národnímu, ostentativně hlásil: všechny jeho úvahy byly v zajetí nacionálního principu. Jeho hodnocení minulosti bylo velmi „ruské“, stálo jednou nohou v minulosti a často se překrývalo s oficiálními postoji ve válce bojujícího carského Ruska. Slovanskou politikou rozuměl lpění na intervenci a na rozdíl od Beneše vykazoval důsledný odpor proti jakémukoli navazování kontaktů se sovětským režimem, který v nacionálním duchu považoval za německý nástroj. Nápadná byla také jeho nedůvěra k Polákům, ve kterých viděl nebezpečnou konkurenci pro československou mocenskou pozici a také ke Společnosti národů, Francii a vůbec Západu, o který se Beneš hodlal opírat především. Hlavním cílem Kramářových úvah bylo mezinárodní i vnitřní zajištění ČSR, které mělo v obou rovinách zabezpečovat neexistující národní Rusko. Československou samostatnost si v německém sousedství bez opory v Rusku představit nedokázal a na této pozici byl ve 20. letech postupně čím dál izolovanější: „Budoucnost našeho národa a jeho bezpečnost nejsou zajisté tak závislé na budoucím slovanském Rusku a na vysněném politickém souručenství slovanských národů, jak se domnívá Kramář. Máme jistě tolik vlastní vnitřní síly, abychom mohli svobodně žít, i kdyby se jeho sny o budoucnosti Slovanstva nikdy nenaplnily.“¹⁹⁶

¹⁹⁵ Antonín HAJN, *Pro slovanskou zahraniční politiku*, Praha 1925.

¹⁹⁶ Kamil KROFTA, *Politická postava Karla Kramáře*, Praha 1930, s. 54.

Naopak pragmatický Beneš usiloval o neutralizaci pojmu slovanská politika jako nástroje pravice v opozici proti legitimitě Hradu a jeho koncepci zahraniční politiky. V Masarykově duchu se pokoušel o posunutí obsahu pojmu směrem k demokratickému evropanství. Celkově usiloval o předcházení jeho zneužívání na domácí politické scéně a o tlumení přehnaných očekávání veřejnosti.¹⁹⁷ Usiloval o tlumení ruských a slovanských sympatií, které byly tradičně spojeny nejen s velkými emocemi, ale i odporem proti státu. Snažil se je nejen neutralizovat, ale i využít ve svůj prospěch a uvést do souladu s hradním výkladem průběhu a smyslu války, vzniku státu a jeho zahraniční politiky, a to v plné shodě s Masarykem a jeho snahou o kultivaci českého vypjatého nacionalismu: „Za Rakouska jsme mohli o Rusku a Slovanstvu vůbec mít názory mlhavé, neurčité a nepraktické. Avšak samostatný československý stát nemůže se s tím spokojit... Naše republika musí teď dělat politiku od státu ke státům, musí dělat politiku hlavně hospodářskou, a ta, má-li být úspěšná, nesnese mlhavost a neurčitost slovanství předválečného. Na tento vážný nový úkol sentimentalita dr. Kramáře nikterak nestačí.“¹⁹⁸ Beneš ve svém výkladu z poloviny 20. let usiloval o ztotožnění slovanství a slovanské politiky s budováním demokratického státu a snahou udržet mír a versailleský status quo a zpochybnit tak jednu z hlavních tezí politického odpůrce. Výrazným prvkem jeho slovanských výkladů byl i ohled na západního spojence, zdůrazňování potřeby stabilizace, demokratizace slovanského prostoru a vyvracení obav z jednotného slovanského bloku, „slovanského nebezpečí“: „Koncepce politické spolupráce praktické mezi národy slovanskými mohou býti někdy v budoucnu vývojem vytvořeny, vždycky však s ohledem na zájmy ostatní Evropy. Není v našem zájmu strašit svět plány panslavistickými.“¹⁹⁹

Pozice osobností, které ze svého úhlu pohledu přispívaly, byly dány zejména jejich politickými preferencemi a stupněm afinity k národní tradici. Zatímco na pravici Kramářovy úvahy zapadaly do nacionálního kontextu důsledné opozice proti německé minoritě (uchovat „slovanský charakter“ republiky), na pozicích hradních, zprava označovaných za germanofilské a defetistické, je zřejmá dominance idejí demokracie a humanity a tendence jimi úvahy o slovanské pokrevní příbuznosti nahrazovat. Ve výkladu průběhu a důsledků ruské revoluce byl zdůrazňován odpor proti extrémům zprava i zleva, snaha vidět nejen zápory, ale i klady revoluce, k nimž byl řazen zejména vznik občanského vědomí v Rusku, které by v budoucnosti mohlo vést k demokratizaci jako základu politické spolupráce v budoucnosti. Na příkladu příspěvků Peroutky a Slavíka, na jejich vymezení se vůči pojetí národa jako pokrevního společenství či monolitu bez tříd je pak dobře patrný další rozměr sporu odkazující k problematice pojetí národa, kterým byly názory na slovanství, a tím také na tzv. slovanskou politiku, do značné míry determinovány.

¹⁹⁷ Srov. Vladimír GONĚC, *Proti neoslavismu aneb „slovanství“ Edvarda Beneše*, Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity C, 43, 1996, s. 167–180.

¹⁹⁸ Tomáš Garrigue MASARYK, *Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory (1924–1928)*, Praha 1994, s. 262.

¹⁹⁹ *Boj o mír a bezpečnost státu. Československá zahraniční politika v projevech ministra Dra Ed. Beneše 1924–1933*, Praha 1934, s. 166.

Na zřejmou volitelnost obrazu Ruska v debatě o něm upozorňovali již současníci. Publicista a sociolog František O. Navrátil zdůrazňoval, že zatímco Kramář, který věří v Rusko jako v Boha („Cítí instinktivně funkci Ruska pro český stát, ale žil příliš dlouho v myšlenkách a zájmech, v nichž Rusko a carsství splývají snadno v jedno.“), vsadil vše na Rusko carské, Beneš sní o Rusku liberálním a demokratickým a komunisté čekají na Rusko sovětské. Každý má „svoje Rusko“, které odpovídá jeho vidění světa. To svědčí především o tom, že bez Ruska, ať už v jakékoli podobě, se ČSR obejít nemůže.²⁰⁰ Potenciál ruského tématu potvrzuje i fakt, že každá ze zmínovaných tří linií ve vztahu k Rusku hledala, vyzdvihovala a potvrzovala svoje vlastní hodnoty. Zatímco marxistická levice akcentující třídní princip zdůrazňovala význam říjnové revoluce, pravice stavící na principu národním vzhlížela k silnému Rusku národnímu a přes Kramářovy teze o potřebě tamní demokratizace vykazovala otevřené sympatie k carskému režimu. Hrad vyzdvihující demokracii a občanství se v ruských událostech hlásil k odkazu revoluce únorové. Debata mezi Benešem a Kramářem o slovanské politice byla součástí širšího střetu mezi pravicí a Hradem a v tomto smyslu přesahovala pole nedávné minulosti, jejího hodnocení a mezinárodní politiky směrem k otázce politické legitimacy Hradu jako klíčové neoficiální mocenské skupiny soustředěné kolem Masaryka a Beneše coby vůdců zahraničního odboje.

Přestože se Hrad prezentoval jako nadstranický, politicky se opíral zejména o národní socialisty, „hradní křídla“ v dalších stranách a dále o řadu státotvorně orientovaných organizací, zejména Sokol a Československou obec legionářskou. Tímto prostřednictvím si na politiku zajišťoval značný nepřímý vliv. Hlavním integračním momentem tohoto volného sdružení novinářů, politiků a vlivných osob z nejrůznějších sfér byla Masarykova autorita a ideologie, včetně odporu proti bolševismu a „liberalismu“, který byl považován za přežitý a za jehož hlavního představitele byla považována právě národní demokracie. Úloha ústředních postav „československého osvobození“, Masaryka a Beneše představovala hlavní zdroj jeho politické legitimacy. To byl důvod, proč byl právě oficiální výklad válečných událostí častým terčem útoků pravice. Zároveň Hrad vyzdvihováním osvoboditelské úlohy Masaryka a exilu vůbec útočil na legitimitu odboje domácího, čímž podryval postavení politické konkurence. V těchto sporech nešlo jen o legitimitu plynoucí z výkladu minulosti, ale i o zápas idejí, na nichž má být stát budován, především pak o vztah k německé minoritě.²⁰¹ Jak je vidět na případu Jiřího Stříbrného, byl tento zápas o politickou legitimitu z obou stran veden tvrdě, za využívání zákulisních pletich, tedy v rozporu s oficiálně deklarovanými vysokými ideály. Účast osob z širokého politického spektra dokazuje, jaký význam tradici tzv. našeho osvobození přičítaly všechny vrstvy společnosti.²⁰²

²⁰⁰ František O. NAVRÁTIL, *Rusko*, Kdyně 1926, s. 69–72.

²⁰¹ Antonín KLIMEK, *Boj o Hrad I. Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, Praha 1996, s. 163–179; Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938) I. Vznik, budování a zlatá léta první republiky (1918–1929)*, Praha 2000, s. 407–416.

²⁰² Libor VYKOUPIIL, *Jiří Stříbrný. Portrét politika*, Brno 2003, s. 211–221.

Spor o výklad válečných událostí odkazující k problematice legitimacy Hradu a pravice, potažmo zásluh domácího a zahraničního odboje na vzniku státu, byl s největší intenzitou veden ve 20. letech a později po Masarykově smrti v letech 1937–1938. Odkazoval k hledání smyslu a odkazu odboje a rozhořival se nejčastěji kolem souvisejících výročí, v souvislosti s vydáváním textů jednotlivých aktérů či ve spojení s významnými politickými událostmi, zejména prezidentskou volbou v roce 1927. Jejich zdrojem byl fakt, že válečné události byly příliš složité a komplikované než aby je bylo možné zcela uspokojivě vyložit jedním způsobem. Důsledkem byla neukončenost sporu a existence několika paralelních verzí průběhu a smyslu osvobození se všemi politickými konotacemi.²⁰³

Kromě osobních animozit, antipatií k osobě Beneše a pocitu zneuznání na pravici měly tyto spory také ideový rozměr. Odkazovaly ke dvěma diametrálně odlišným představám o státu, k napětí mezi ostentativně či „integrálně“ nacionálním postojem pravice a tzv. humanitní demokracií reprezentovanou Hradem. Z hlavních aktérů sporu lze jmenovat Beneše a Masaryka s podporou hradních novinářů a historiků kolem *Naší revoluce* (1923–1938) na straně jedné a Kramáře, Stříbrného, Zumana, Gajdu, Dyka a Borského se svými stoupenci na straně druhé.²⁰⁴

Politické centrum tohoto odporu pak představovala národní demokracie. Jako nacionálně konzervativní strana se vyznačovala zejména lpěním na národní tradici, národním charakteru státu, odporu vůči německé minoritě a důsledným antikomunismem. V duchu reality rakouské politiky druhé poloviny 19. století se hlásila k celonárodnímu pojetí politiky. To však představovalo zastaralý a nefunkční koncept vedoucí ke ztotožňování národního a stranickopolitického zájmu a k iluzi národní jednoty. S ní souvisela i častá kritika politického stranictví jako něčeho tuto jednotu údajně oslabujícího. Oprávněnost tohoto přístupu se zdála být potvrzena událostmi válečných let, pod jejichž tlakem došlo ke zdánlivému obnovení národní jednoty; nacionální moment se dostal do programů všech politických stran. Strana nedokázala reagovat na růst poptávky po zájmových stranách a na úpadek zájmu voličů po národní ideologii.²⁰⁵ Celonárodní koncepce spojená s apely na národní ideologii se tak ukázala jako nosná pouze v okamžicích nacionalizace celé společnosti, tedy v období těsně po vzniku a v době před zánikem republiky. Mezi těmito milníky suverénně dominovalo stranictví zájmové.²⁰⁶

²⁰³ Srov. Ivan ŠEDIVÝ, „Zed' mezi odbojem domácím a zahraničním“ (*Z legionářských sporů o odbojové zásluhy*), *Historie a vojenství* 47, 1998, s. 84–94; Antonín KLIMEK, *Velké dějiny země Koruny české XIII. 1918–1929*, Praha – Litomyšl 2000, s. 409–416.

²⁰⁴ Srov. např. Ladislav KUNTE, *Boj o Hrad*, Praha 1926; Ferdinand PEROUTKA, *Kdo nás osvobodil?*, Praha 1927; Lev SYCHRAVA, *Tradice osvobozenká*, Praha 1928; Hubert RIPKA, *Boj za československou svobodu*, Praha 1928; Ladislav RAŠÍN, *Vznik a uznání československého státu*, Praha 1926; Viktor DYK, *Ad usum pana presidenta republiky*, Praha 1929; Jiří STŘÍBRNÝ, *TGM a 28. říjen*, Praha 1938; Jiří KOVTUN, *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935*, Praha 2005, 623–633.

²⁰⁵ Vratislav DOUBEK, *Karel Kramář mezi národem a politickou stranou*, in: J. BÍLEK, Luboš VELEK (eds.): *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*, s. 670–679.

²⁰⁶ Josef TOMEŠ, *Nacionalismus a demokracie. Úskalí české nacionální strany v meziválečném Československu*, in: Eva BROKLOVÁ, Josef TOMEŠ, Michal PEHR, *Agráři, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky*, Praha 2008, s. 186–187; 518

Zásadní téma pro meziválečnou pravici vedenou národní demokracií představoval vztah k Hradu a prezidentu Masarykovi reprezentujícímu odlišné představy o národě, úloze národní tradice a podobě státu. Přestože se ve straně, která v době svého vzniku představovala centrum městské inteligence, ocitla řada realistů, během první poloviny 20. let v ní získali převahu bývalí mladočeši a státoprávní pokrokaři vyznačující se vypjatým nacionalismem. Po postupném odchodu bývalých realistů se strana profilovala jako protihradní. Přesto ve straně dál existovalo tzv. pragmatické křídlo. Reprezentovalo především zájmy průmyslu a usilovalo o alespoň korektní vztahy s Hradem.²⁰⁷ Ideologie pravice byla k Masarykovu konceptu ve všem podstatněm alternativní. Masaryk zformuloval svoji představu státu na základě víry v pokrok, humanitu, demokracii a na rozchodu s ideou „konzervativní a integrálně nacionální Čechie“. Jeho koncept byl spojen s tolerancí k alternativám, obhajobou práv minorit a pojetím národa jako programu, nikoli samoučelu. Přestože byla tato koncepce veřejností v roce 1918 přijata bez větších konfliktů, postupně vznikl konkurenční konzervativně nacionální koncept „integrálně nacionalistický“, antisocialistický a antiliberalní. Stál na požadavku české, resp. československé dominance ve státě, na kultu síly, na autoritářství a kladl důraz na slovanství a kmenovost. V kulturní rovině se vyznačoval tradicionalismem a vyzdvihováním domácích hodnot. Vzor spatřoval v národním obrození a národní angažovanosti. Profiloval se ostře protiněmecky a ve vztahu k Němcům stál na pozici zápasu Germánstva a Slovanstva, v němž jsou Češi tradičně frontoví bojovníci. Demokracie a lidská práva měla být podřízena národnímu imperativu. Mluvčím integrálních nacionalistů byl přírodovědec, myslitel a národnědemokratický senátor F. Mareš, stoupenec vitalismu, darwinismu a obhájce pravosti Rukopisů, akcentující, podobně jako např. Viktor Dyk, národní cit a vůli k činu.²⁰⁸

Zásadní rozdíl mezi nacionální pravicí a Masarykem jako významnými póly meziválečného myšlení bylo pojetí národa jako takového. V nacionálních kruzích národ vystupoval v protikladu k „přechodnému společenství třídy a stavu“ jako „osudové společenství“, jako organismus bojující o přežití a jako kategorie krve a rasy s vlastní vnitřní hodnotou. Za akcentace česko-německého antagonismu byl důraz kladen zejména na národní cit a idealismus v protikladu k realismu a humanitní filozofii, která z tohoto úhlu pohledu reprezentovala materialismus a socialismus a která nehledě na potřeby národa pak neprosazovala skutečně národní povahu státu.²⁰⁹ Naopak Masaryk vycházel z Herderovy představy o přirozených národech a umělých

k rozpadu celonárodního diskurzu v 90. letech 19. století srov. Blanka SOUKUPOVÁ, *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000.

²⁰⁷ Jana ČECHUROVÁ, *Národní demokracie: mezi Kramářem a Masarykem*, Masarykův sborník 14, 2006–2008, s. 55–70.

²⁰⁸ Srov. Jan RATAJ, *Národní demokracie jako alternativa zakladatelské koncepce československé demokracie*, in: J. BÍLEK, Luboš VELEK (eds.): Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo, s. 509–518; Petr ŠTĚPÁNEK, *Integrálně nacionální koncepce Československé národní demokracie po vzniku ČSR*, *Moderní dějiny* 15, 2007, s. 101–131.

²⁰⁹ Např. Odon PÁRA, *O době, která přichází*, Praha 1929, s. 17, 25–31; Vlastimil KLÍMA, *Ideový základ a vývoj mladé generace Československé národní demokracie*, Praha 1930, s. 15–20; Antonín PIMPER, *O nacionalismu a novém slovanství*, Praha 1930, s. 7–34.

státech.²¹⁰ Na základě paralely mezi národem a lidskou bytostí chápal prosazování nedělitelného práva národa na sebeurčení jako postup demokracie. Ideálem mu byl demokratický internacionalismus: světový vývoj směřující ke sjednocování národů. Jelikož národy jsou přirozené orgány lidstva, není mezi národností a mezinárodností rozpor.²¹¹ Důrazem, který ve svých výkladech kladl na humanitu, mravnost, ideál a smysl, směřoval k programovému překračování národního rámce, ovšem bez jeho negace a spíše, opíraje se o Herdera, skrze něj: „Rozluštíme správně problém národní, jestliže pochopíme, že budeme tím národnější, čím budeme lidštější. A naopak budeme tím lidštější, čím budeme národnější ... Národové jsou přirozenými orgány človenstva.“²¹² Národ tak v Masarykových úvahách nebyl samoúčelem, ale ideálem, programem a prostředkem k dosažení vyšších hodnot. Poukazoval také na souvislost mezi citem, identitou na straně jedné a programem, ideologií na straně druhé: „Národnostní princip jeví se jako zvláštní a velmi silný cit, jako láska k mateřštině a celému bytu lidí, mluvících stejným nebo velmi příbuzným jazykem, a k půdě, na níž tito lidé bydlí; a není to pouze láska..., nýbrž je to láska více méně uvědomělá, také idea – národové mají svůj kulturní a politický program, vypracovaný společnou historií a navzájem spravující tuto historii...“²¹³

Pojetí kladoucí důraz na přirozenost a danost národní příslušnosti, které bylo v dobovém diskurzu hojně rozšířeno, bylo pochopitelně napadáno. Ponecháme-li bokem kritiku stavící na aplikaci marxismu a třídního principu dobře shrnutou např. Stanislavem Kostkou Neumannem v jeho *Krisi národa* (1930) či v textech historika J. Slavíka, byl jeho předním oponentem přírodovědec, myslitel a stoupenec Masaryka E. Rádl, národovci označovaný za „němcomila“ či „škůdce národa“.²¹⁴ Toto pojetí národa podle něj vycházelo z rasismu a vedlo k představě národa jako kmene, uzavřeného kolektivu a k ideji nadřazenosti jednoho národa nad druhý. Rádl je považoval za dědictví 19. století a obav z neúspěchu češství, kdy ve chvílích vědomí slabosti a nedostatku argumentů právě kmenová, kolektivistická představa národa držela jeho příslušníky pohromadě. Národ však podle Rádla ve skutečnosti není danost, ale idea, program a volba vedoucí k občanství.²¹⁵ Svě teze Rádl vtělil také do své kritiky vztahu československého státu k německé minoritě. Ve své *Válce Čechů s Němci* (1928) uváděl, že cílem národa v kmenovém pojetí, které úzce souvisí s německým koncer-

²¹⁰ K Masarykově inspiraci Herderovou filozofií srov. Frederick M. BARNARD, *Humanism and Titanism. Masaryk and Herder*, in: Stanley B. WINTERS (ed.), *T. G. Masaryk (1850–1937). Volume I. Thinker and Politician*, London 1990, s. 23–43.

²¹¹ Tomáš Garrigue MASARYK, *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*, Praha 1920, s. 89–93.

²¹² TÝŽ, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, s. 530–531.

²¹³ TÝŽ: *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*, s. 67.

²¹⁴ K jeho veřejnému působení v meziválečném období přehledně srov. Jiří KŘEŠŤAN, *Politik a politický publicista Emanuel Rádl a ohlas jeho názorů v meziválečném Československu*, in: Tomáš HERMANN, Anton MARKOŠ (eds.): *Emanuel Rádl – vědec a filosof. Sborník z mezinárodní konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí Emanuela Rádla* (Praha 9. – 12. února 2003), Praha 2004, s. 634–646.

²¹⁵ Srov. Emanuel RÁDL, *Rasové teorie a národ*, Praha 1918; TÝŽ, *Národ a stát*, Praha 1921. Odmítnutím determinismu a důrazem na svobodnou volbu v podstatě upozorňoval na to samé jako E. Renan na počátku 80. let ve Francii: srov. Aleš VRBATA, *Taine, Renan a nerovnost ras*, in: Zbyněk, VYDRA (ed.): *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*, Pardubice 2007, s. 96–100.

vativním romantismem, není svobodný jednatel jako na evropském západě, ale vyšší síly ovládající celé skupiny vyjádřené pokrevností a tradicí. Lid, národ i stát zde vystupují v mystickém pojetí jako přírodní síla, organismus, pro který je jednatel pouhým orgánem a jeho život je tak podřízen celku. Za původce tohoto kmenového vlastenství Rádl označoval Herdera a jeho pojetí odlišil od západní tradice kladoucí důraz na vůli tvořit společenství.²¹⁶ Slovanství jako vědomí a důraz na slovanskou příbuznost spojoval právě s kmenovým pojetím národa. Čeští vlastenci v 19. století podle Rádla na otázku, zda bude český národ pohlcen Němci, odpovídali záporně s tím, že Češi představují slovanskou výspu v německém moři. Právě lpění na slovanství jako typickém projevu kmenových představ však v ideové rovině vedlo do prostředí německého.²¹⁷ Rádl však byl kritický i k Masarykovi. Vyzdvihoval sice jeho tažení proti národní mytologii či smířlivost vůči německé minoritě, ale i on musel zaplatit daň národovectví. Podle Rádla sice prezident hájí stanovisko západní smluvní demokracie, ale současně je u něj patrný i značný vliv německé romantiky reprezentované zejména Herderem. Československý stát budován na kýženém anglosaském modelu není a dál se pokračuje ve staré tradici: „rasa, kmen, stát se staly jakoby bohem moderní doby“.²¹⁸ Ve 30. letech pak svoji kritiku kmenového pojetí národa obrátil proti nastupujícímu nacismu.²¹⁹

Důraz pravice na slovanství nejen na poli národní tradice, ale také ve sféře mezinárodních vztahů byl společně s ruskými preferencemi předsedy Kramáře do značné míry důsledkem tohoto „kmenového“ či „organického“ pojetí národa a důrazu na národovecký tradicionalismus. V opozici k Benešově zahraničněpolitické koncepci opřené zejména o Francii, Malou dohodu a Společnost národů byla zdůrazňována potřeba slovanské politické spolupráce. Podle programu strany z roku 1919 se republika nachází na hranicích „velkého a mocného Německa“ a je v souladu s českým dějinným posláním překážkou v jeho postupu na východu: „Jedním ze základních cílů naší politiky zahraniční bude docílení vzájemnosti všech národů slovanských na poli politickém, kulturním a hospodářském. Naše strana je dědicem idee a politiky slovanské. Nezapomínáme, že idea slovanská bývala oporou naší malosti a slabosti. Světová válka přinesla slovanským národům politické osvobození. Nezapomínáme, zač kulturně a národně vděčíme Rusku. Věříme, že role Slovanstva, zvláště Ruska, není dohrána. Bouře dneška je dočasná a nemůže změnit nic na citu lásky k bratrům, prodávajícím těžkou krizi.“ Hlavní cíl zahraniční politiky měl spočívat v utvoření slovanské, československo-jugoslávsko-polské stráže proti německé rozpínavosti, v níž měli Češi hrát ústřední roli: „Vzájemnost slovanskou představujeme si jako svazek spočívající jak na citech a ve vědomí slovanského původu, tak i ve stejných cílech ve společných věcných zájmech a práci společné, zejména na poli hospodářském a osvětovém. Věříme v novou budoucnost Slovanstva a považujeme za poslání Čechů, aby byli tmelem, spojujícím všechny slovanské národy.“²²⁰

²¹⁶ Emanuel RÁDL, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928, s. 93–98, 131–134.

²¹⁷ Tamtéž, s. 171.

²¹⁸ Tamtéž, s. 201–213.

²¹⁹ TÝŽ: *O německé revoluci*, Praha 2003, s. 44–48.

²²⁰ *Program Československé národní demokracie, schválený valným sjezdem strany dne 25. března 1919*, Praha 1919, s. 8–11.

Mezi „kanonické“ texty sporu mezi Hradem a pravici patřily zejména Masarykova *Světová revoluce* (1925) a Benešova *Světová válka a naše revoluce* (1927–1928), strhávající většinu zásluh na vzniku republiky na zahraniční odboj a prezentující Masarykův výklad války coby souboje demokracie a theokracie jako jediný správný klíč k pochopení válečných událostí. Masaryk se ve válce pokoušel hledat vyšší smysl, věřil, že dohodová děla stojí ve službě vyšší moci, dobra, humanity a současně ne zcela doceňoval význam iracionálního nacionalismu a imperiální politiky. Vytvořil tak obraz války jako metafyzického sváru mezi dobrem a zlem, humanitou, demokracií a císařstvím, theokracií a vznikem republiky. Přitom nedoceňoval fakt, že dohodová podpora měla jednoznačně instrumentální charakter. Za vznik republika vděčila především válce, ale Masaryk kladl po jejím skončení důraz nikoli na „počítání bodáků“, ale na humanitu, budování demokracie. To však neměnilo nic na tom, že za války „bodáky počítat“ musel. Stát tak fakticky nevznikl díky ušlechtilým heslům, ale spíše díky spojení intelektuála a „mocnostmi, jejichž hnací síly a vnitřní logika byly odlišného druhu.“ Důsledkem v každém případě bylo, že funkci nadempirického zakladatelského mýtu měl plnit princip humanitní demokracie.²²¹

První soustavný útok na Masarykovu verzi představoval spis Františka Zumana *Osvobozenká legenda* (1922), který byl následován dalšími texty zejména Kramáře, Dyka a Borského. Typické bylo i vydávání dokumentů k válečnému i předválečnému období, na nichž měly být demonstrovány zásluhy či naopak selhání té které osobnosti. V následných polemikách pak byly rozebírány nejen zásluhy zahraničního a domácího odboje, Kramářova „mučednická legenda“ vzniklá v důsledku jeho válečné perzekuce, ale i politická orientace odboje jako celku a zejména ze strany pravice, Kramáře, národní demokracie, bývalých státoprávních pokrokářů a reprezentantů ruských krajanů i ruský a slovanský aspekt celé záležitosti. Rusofilství a s ním související válečná úloha Ruska představovaly významnou součást tohoto sporu.

Právě ruské téma a české slovanství bylo na pravici využíváno jako zbraň proti Hradu. Umožňovalo ukázat Masarykovu válečnou „perfidnost“ ve vztahu k Rusku (původní odmítnutí protibolševického vystoupení legií a vůbec nedůvěra k carskému Rusku), jeho „neslovanskost“, „nenárodnost“ a údajné germanofilství spojované se sympatiemi k bolševismu. Přihlášení k carskému Rusku jako projev nacionálního konzervatismu také umožňovalo ostentativní distanci od Masaryka a jeho humanitní demokracie usilující o překonání animozit vůči německé minoritě. Odkazy na Masarykovy válečné aktivity a výroky o potřebě spolupráce s carským Ruskem představovaly vhodný způsob, jak narušovat koherenci hradní verze, která se od vlny válečného slovanského nadšení i od spolupráce s carským Ruskem distancovala.

V hodnocení ruských záležitostí byl Masaryk zaměřen zejména na kritiku Kramáře, jehož válečnou i předválečnou koncepci orientovanou zejména na Rusko považoval za scestnou. V dopise do Paříže z července 1919 uváděl, že zatímco Kramář čekal, že ruský příchod vše vyřeší, on se rozhodl pro práci v exilu: „Myslím, že můj nejsilnější politický čin byl právě, že jsem se neoddal ruské orientaci.“²²² Masarykova kritika Kramářova postupu pak byla zdrcující. V člancích z let 1922–1924 mu

²²¹ Bedřich LOEWENSTEIN, *Světová válka a koncepce státu*, in: B. LOEWENSTEIN, *O nacionalismu a revolucích*, Praha 1991, s. 47–58.

²²² *Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář*, s. 402.

vytýkal nízkou úroveň spolupráce s domácím odbojem související s přílišným spoléháním na monarchistické Rusko a sentimentální slovanství stojící na představě neexistujícího Ruska. Upozorňoval, že Rusko nebylo k československému odboji zdaleka tak vstřícné, jak si Kramář představuje a co víc, úspěch ruského odboje byl v jistém smyslu přímo závislý na postupu ruské zkázy. Československo má uzavřeny smlouvy s Jihoslovany a Poláky, tvrdě se pracuje na Slovensku a Podkarpatské Rusi a právě to je nejlepší slovanská politika. Rusko pro vznik republiky neudělalo mnoho a vlastnění či hejslovanění nikam nevede. Skutečný slovanský program spočívá ve vytrvalé práci ve vlastním státě, v úsilí o smíření s menšinami. Podle Masaryka se Kramář nedokázal smířit s poválečnými poměry, v nichž hysterie a megalomanství nemají místo, a dál žije ve světě svých předválečných a válečných neuskutečnitelných kombinací. Proti Kramářovým výtkám z perfidnosti ve vztahu k Rusku namítal, že o ruské orientaci odboje nemůže být sporu, rozdíl však spočívá v tom, nakolik bylo vhodné chybně sázet vše na ruskou kartu.²²³ V reakcích na Masarykovu kritiku Kramář opakoval svoje teze o ruských zásluhách, slovanství, potřebě vděčnosti slovanskému Rusku a jeho nezbytnosti při zajištění republiky. Důležitým prvkem Kramářovy obhajoby bylo přihlášení se k „nacionalismu“ jako nepřekonanému principu a s tím spojené potvrzování legitimacy svých postojů odkazy na české válečné i poválečné slovanství s tím, že je vykazuje „ohromná většina českého lidu“.²²⁴

Masaryk však toto válečné rusofilské nadšení hodnotil kriticky, distancoval se od něj s tím, že vedlo k pasivnímu očekávání ruského příchodu. Výlučně na demoralizované a slabé Rusko spoléhat možné nebylo. Přes existenci oficiálního panslavismu větší zájem o českou věc nejevilo a ze Slovanů vykazovalo zájem především o ty pravoslavné. České válečné rusofilství jako jeden ze základů legitimizujících Kramářovu koncepci tak podle Masaryka stálo vysloveně na vodě.²²⁵ Rusko mohlo teprve po únorové revoluci začít hájit demokracii a slovanský program, který znamenal zejména sjednocení Polska v užším svazku s Ruskem a sjednocení a osvobození Jihoslovanů a Čechoslováků. Teprve tehdy také začíná vlastní odboj v Rusku a teprve pádem obskurního carského režimu byla překonána germanofilní linie, kterou svým pacifismem v podstatě představoval i Lenin.²²⁶ Masaryk se také distancoval od protisovětské intervence s tím, že bolševismus představuje vnitřní ruský problém a že legie byly na takový zásah příliš slabé. Případný zákrok proti bolševikům by musel být lépe připravený. Bolševici podle něj nebyly vysloveně německou agenturou, Němci je spíše jednorázově využili.²²⁷ Rusku Masaryk přiznával významný podíl na celkovém vítězství ve válce, nikoli však na vzniku republiky. Naděje do něj vkládané byly liché: „Rusko, Rusko carské a oficiální, nebylo slovanské, nýbrž byzantské. Naše rusofilství se především vztahovalo na ruský národ – to rusofilství válkou nebylo oslabeno, naopak zesíleno.“²²⁸ Odmítl nekritické rusofilství, za jehož reprezentanta jak

²²³ Srov. Jaroslav WERSTADT, *Úvahy presidenta Osvoboditele o historii osvobození*, Naše revoluce 13, 1937, s. 268–320.

²²⁴ Tamtéž, s. 344–345.

²²⁵ T. G. MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, s. 21–30.

²²⁶ Tamtéž, s. 155–158.

²²⁷ Tamtéž, s. 224–228.

²²⁸ Tamtéž, s. 492.

Kramáře, tak marxistickou levici považoval, a vyjádřil naději v budoucí konsolidaci Ruska, která však musí vzejít z ruského prostředí. Češi podle Masaryka rusofily jsou a nadále i budou, ale rusofilové lepší, tedy kritičtější. Praha má předpoklady stát se slovanským kulturním centrem, ale: „Naše politika musí být především česká, v pravdě česká, pak bude v pravdě světovou – proto i slovanskou.“²²⁹

Tento pohled se stal základem výkladu ruských událostí hradních historiků, kteří jej dále rozvíjeli. Podle Jaroslava Papouška Rusko za války sledovalo především vlastní zájmy na Balkáně a vůči Turecku, jeho slovanský program byl definován hlavně nábožensky s ohledem na pravoslavné Slované a Češi tak se svojí katolickou a demokratickou tradicí stáli mimo ruský zájem. Rusko neprosazovalo princip národního sebeurčení a v jeho zájmu rozbití Rakouska vedoucí k posílení Německa nebylo. Chtělo je pouze oslabit, což bylo s ohledem na české snahy nejhorší řešení: monarchie by přišla o některé slovanské části, což by dále vedlo k posílení německého vlivu. Carské Rusko sice povolilo Českou družinu, oficiálně se však k ničemu nezavázalo. S růstem Masarykova vlivu v roce 1916 se Rusko začalo obávat, aby se Rakousko, případně nástupnické státy nedostaly do sféry Západu, a proto se ruské úřady zaměřily na Düricha, jehož prostřednictvím měl být ruský vliv zajištěn. Tomu však odporovalo vedení Svazu a komplikovanou situaci vyřešila až únorová revoluce. Celkově Rusko na rozbití Rakouska dlouho vůbec nepomýšlelo, vedlo autenticky ruskou imperiální politiku a „...drsná skutečnost poměru Ruska k našemu národu nikterak neodpovídala nadějím, které ohromná většina našeho národa v prvních letech války skládala v Rusko.“²³⁰ S ohledem na existenci „germanofilní kliky“ a na omezenou podporu budování zahraničního vojska ze strany carského režimu bylo v hradním výkladu zdůrazňováno, že oficiálnímu Rusku není za co být vděčný. Skutečné budování vojska jako základu odboje pak bylo umožněno až únorovou revolucí, příjezdem Masaryka a orientací na zajateckou masu.²³¹ Podle J. Kudely Rusko poskytlo podmínky pro vytvoření legií v několika fázích v podstatě bezděky. Současně však upozorňoval, že nelze zapomínat na řadu sympatizantů ve všech vrstvách ruské společnosti.²³² Neopominutelnou součástí hradního výkladu byl i sebevědomý důraz na vlastní schopnosti: „Z války plyne pro nás poučení, že při vši víře ve Slovanstvo a při vytrvalé snaze o slovanskou vzájemnost je třeba, abychom především spoléhali sami na sebe. Také nesmí nás příbuznost a vzájemnost slovanská odvracet od přátelství a součinnosti se všemi ostatními národy, které mají zájem jako my na uplatnění a zajištění mezinárodního řádu.“²³³

Zásadním textem odporujícím hradní verzi pak byla faktograficky bohatá *Osvobozenká legenda* (1922) z pera ruského krajanů a aktivního účastníka ruského odboje F. Zumana. Jejím hlavním účelem měla být obhajoba nedoceněného významu odboje ruských krajanů a s tím logicky související obrana úlohy carského Ruska.

²²⁹ Tamtéž, s. 520–523.

²³⁰ Jaroslav PAPOUŠEK, *Carské Rusko a naše osvobození*, Praha 1927, s. 9–49; TÝŽ, *Carské Rusko a náš boj o samostatnost*, Naše revoluce 8, 1932, s. 1–25.

²³¹ E. BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa I*, s. 126–132; Lev SYCHRAVA – Jaroslav WERSTADT, *Československý odboj*, Praha 1923, s. 40, 75–79, 98–101.

²³² Josef KUDELA, *Československé legie a Rusko*, Slovanský přehled 20, 1928, s. 565–581.

²³³ L. SYCHRAVA, *Tradice osvobozenká*, s. 26.

Konstantou Zumanova výkladu byly otevřené sympatie k carskému Rusku, zdůrazňování jeho válečných zásluh, nepřekonatelná averze k sovětskému režimu, časté odkazy na českou slovanskou tradici spojené s vyzdvihováním českého „nacionalismu“ jako kontrapunktu k Masarykově „naškrobené humanitě“. Hlavním smyslem práce byla kritika Masarykovy „osvobozené legendy“, snaha dokázat, že jeho výklad vzniku republiky je legendou, neboť se, přestože se stylizuje do role „neomylného jasnozřivce“, dopustil řady chyb, zejména včasným zakročením proti bolševikům nezachránil Rusko jako zásadního garanta československé samostatnosti, pohřbil české slovanství jako jeden ze základů české národnosti a pomohl tak Židům, Němcům a Maďarům, nepřátelům Slovanstva. Zuman se pozastavoval nad tím, jak programový realista, který národu tolik „užitečných legend“ vzal, může nyní budovat legendu vlastní. Přestože se prezentuje jako ideolog a doktrinář, v praxi je pouhý oportunist a už vůbec ne jasnozřivec, jak se při četbě jeho válečných pamětí může zdát. Jeho obavy z carského Ruska, kde jiný režim než monarchie fungovat nemůže, považoval za přehnané. Ruská monarchie byla demokratická, nikoli však podle v Rusku irrelevantních evropských měřítek. Rusko bylo podle Zumana jediným místem, kde byl odboj možný. Česká družina stála na slovanské ideji, která se v Rusku na počátku války prosadila, české snahy podporovala, avšak je třeba ji odlišovat od oficiálního ruského nacionalismu. Černobílý pohled rozlišující Rusko carské a porevoluční je chybný. Právě slovanství, které však není jazykovým, etnografickým pojmem, ale „názorem světovým a mravním“ a součástí „zdravé myšlenky národní“, podle Zumana dalo vzniknout českému odboji. Rusko jako programový osvoboditel slovanských národů snahám Svazu velmi přálo, což se Zuman pokoušel doložit zejména na ruské oficiální válečné propagandě. Za největší přínos krajanů pak považoval to, že jako první přišli s myšlenkou otevřeného odboje proti Rakousku, s myšlenkou, která přinesla československou samostatnost. Československá samostatnost tak roste ze slovanství, rusofilství a národního uvědomění ruských krajanů. Teze o jejich reakcionářství a politické rozlišování mezi „reakční“ skupinou kyjevskou a moskevskou a „demokratickou“ petrohradskou jsou chybné. Relevantnější kritérium než údajnou demokratičnost Zuman spatřoval v ochotě k válečnému nasazení. Zatímco Kyjev a Svaz vždy stály na stanovisku odboje proti centrálním mocnostem, Masarykovi petrohradští stoupenci hodlali bojovat pouze proti monarchii vůbec, v čemž Zuman viděl zhoubné projevy socialismu a pacifismu. Zatímco bojovně naladěni byli především krajané ovládaní upřímným vlastenectvím a slovanstvím, zajatecká masa byla v Zumanových očích semeništěm bolševismu. Jádrem odboje tak v jeho verzi nebyli pozdější „oficiální revolucionáři“, ale krajanští dobrovolníci. Masarykův příjezd do Ruska pro budování legií zlom nepředstavoval, o jejich vybudování bylo rozhodnuto ještě za cara. Těžiště ruského odboje je třeba spatřovat v období do jara 1917. Národ tak neosvobodil Masaryk, jehož úloha je nemístně přeceňována, ale osvobodil se sám vlastní vůlí. Ovládnutí Svazu Masarykovými lidmi na jaře 1917 znamenalo začátek konce. Národní a slovanský zřetel odboje se začal ztrácet a do popředí vystoupil aspekt sociální a revoluční. Postupně se vytvořily podmínky k tomu, aby legie mohl začít rozežírat zhoubný germanofilní bolševismus. Svaz, který představoval kompromis mezi příliš levicovou Národní radou a příliš pruským Dürichem, tvrdě pra-

coval na budování velkého vojska. V tom se však jednání a spolupráci s carskou vládou vyhnout možné nebylo.²³⁴

V Zumanových očích byl Masaryk rusofob reprezentující svojí kritikou ruských poměrů germanofilní, protislovanské pozice. Vyzdvihování ruské zaostalosti v *Rusku a Evropě* (1913) by podle Zumana odpovídalo spíše německému než slovanckému prostředí. Jeho názory na ruskou revoluci jsou pomýlené, zejména únorovou revoluci přecenil. Carské Rusko nenáviděl, vše chybně vsadil na revoluci, která však československou samostatnost nepřinesla, naopak ji ve svém důsledku, uzavřením brestlitevského míru bezmála znemožnila. Socialismus reprezentovaný petrohradskou skupinou, Maxou a Pavlů, byl v Zumanových očích spojen se zbabělostí, pacifismem a neochotou pokračovat ve válce. Zatímco Masaryk a jeho lidé v Rusku o slovanství a Rusku pouze mluvili, krajanům a Svazu ani jedno lhostejné nebylo. Masarykův postup za války byl ve vztahu k Rusku perfidní: dle potřeby byl ochoten se k němu hlásit, ale zpětně se od něj distancoval. Jeho realismus otevřel dveře socialismu, materialismu, pacifismu a bolševictví v protikladu k národnímu idealismu, slovanství a rusofilství, které velely pokračovat ve válce. Intervence byla mravní povinností, samostatnost přineslo až spontánní vystoupení národním citem vedených lidových mas proti bolševikům, a to v rozporu s rozkazy „oficiálních osvoboditelů“ a „hrdinů týlu“. Od jara 1917 ve vedení Svazu nastoupila převaha pacifisticky orientovaných zajatců a demokracie národní ustoupila demokracii socialistické. Se zvyšováním počtu zajatců v legiích se ztrácel národní duch a naopak sílil socialismus a pacifismus, který vedl až k rozkladu legií reprezentovaném zejména tzv. aksakovskou tragédií, sebevraždou plukovníka J. Švece, který na konci října 1918 neunesl odmítnutí poslušnosti jemu podřízených vyčerpaných jednotek a zastřelil se. Celkově podle Zumana ruští krajané v prostředí do značné míry „zmatených“ zajateckých mas založili československé vojsko, čímž udali směr odboje.²³⁵

Text pochopitelně vyvolal značný ohlas. Zatímco na pravici, především Kramářem a Borským, byl přijat kladně, Masaryk Zumana označil za „černosotněnce od kosti“ a jeho knihu za snůšku účelových lží. Její styl přirovnal k obhajobám pravosti *Rukopisů*: Zuman si téhož národního a slovanského ducha pochvaluje a celá kniha je projevem „romantického zpátečnictví“, odporu k realismu a pokrokovosti.²³⁶ Obsáhlou recenzi Zumanově práci věnoval J. Papoušek. Zumana označila za demagoga bez světonázoru, který nic kromě Ruska nezná a neuznává a který přehlíží domácí demokratickou tradici. Chybně se soustředí pouze na období 1914–1917, které považuje za nejdůležitější, a závěry z tohoto období pak zobecňuje. Vytýkal mu celou řadu chyb a nepřesností ve výkladu a celkově označil Zumanovo líčení, v němž hrají prim ruští krajané a zajatci vystupují naopak jako pacifističtí zbabělci, za absurdní. Zásluhy krajanů nepopíral, ale upozorňoval, že nelze veškeré úspěchy připisovat pouze jim. Místo potřebného objektivního vylíčení činnosti Svazu tak podle Papouška vznikl proti-

²³⁴ Srov. František ZUMAN, *Osvobozenská legenda. Vzpomínky a úvahy o československém odboji v Rusku I*, Praha 1922.

²³⁵ Srov. František ZUMAN, *Osvobozenská legenda. Vzpomínky a úvahy o československém odboji v Rusku II*, Praha 1922.

²³⁶ J. WERSTADT, *Úvahy presidenta Osvoboditele o historii osvobození*, Naše revoluce 13, 1937, s. 286–291.

masarykovský pamflet, jehož dikce je dána především tím, že se jeho autor více než Čechem cítí být Rusem loajálním carskému režimu s despektem k republikánství. Na zřeteli tak má především ruský zájem: nešlo mu o vybojování samostatnosti, ale o záchranu carského režimu.²³⁷

Zumanův spis nebyl jediný, který z krajanských pozic hájil zásluhy ruských krajanů a význam jejich válečné činnosti v Rusku.²³⁸ I v ostatních byly argumenty v zásadě stejné, chyběl v nich však vyhrocený protimasarykovský postoj. Osvobozenecský boj podle nich stál na základech krajanského odboje bez „politikaření“ s důrazem na to, že krajané jako první přišli s ideou vojenského odboje: „Všechno ostatní, čím vynikly české vojenské jednotky až do r. 1918, je prováděním onoho programu, který počátkem srpna r. 1914 byl prostě a jasně položen, programu, jenž dán byl spojitostí mezi vojskem, mírovou konferencí a státní samostatností.“²³⁹ Výrazný byl i důraz na slovanský aspekt této „ruskočeské“ akce: „Česká Družina byla slovanofilskou. Věřila ve Slovanstvo a spolu s vírou v obnovení české státní samostatnosti byli to převládající činitelé jejího myšlení a vznětu, bez nichž její soudržnost, obětavost, hrdinství a význam osy celého osvobozenecského hnutí byly by nemyslitelné. Kromě tohoto ostře procítěného a projeveného slovanství, jakožto dávného romantického snu, který řešil otázku okamžité orientace ve světodějně chvíli...“²⁴⁰

Zuman své názory dále rozvíjel v souvislosti s prezidentskou volbou v roce 1927 v *Osudném rozhodování* (1927). Zahraniční vojsko a idea československého odboje vznikla mezi českými krajany z Masarykem potírané národní a slovanské ideje, tedy bez jeho přičinění. Také poslední osvobozující akt, vystoupení proti bolševikům se odehrál na Sibiři proti jeho vůli. Rozhodující roli v československém osvobození sehrálo československé vojsko a Masaryk s ním v nejtěžších chvílích nejen že nezůstal, ale odjel do Ameriky.²⁴¹ Vznik a růst zahraničního vojska byl neodmyslitelně spjat s carským Ruskem: „... naše vojsko za starého režimu rostlo a sílilo duchem a za revoluce rostlo sice počtem, ale rozkládalo se, kazilo a padalo duchem.“ Tento rozklad souvisel hlavně s příchodem revolučních a socialistických myšlenek, jejichž šíření podporoval sám Masaryk, jehož strana působila hlásáním demokratismu a socialismu rozkladně a umožňovala šíření bolševismu.²⁴² K nejvýznamnějšímu okamžiku československého osvobození, k vystoupení proti bolševikům došlo bez něj a proti jeho vůli a tento rozhodující úspěch zaručující samostatnost byl vydobyt nikoli Masarykem, ale národem.²⁴³

Zumanovy argumenty opakoval nejen v práci *Rusko a československé znovuzrození* (1927) Vladimír Lazarevskij,²⁴⁴ ale i v memorandu určeném ministerskému

²³⁷ Jaroslav PAPOUŠEK, *Osvobozenecská pavěda*, Praha 1929, s. 11–39.

²³⁸ Srov. např. Václav VONDRÁK, *Z doby bojů o samostatné čsl. vojsko na Rusi*, Praha 1925.

²³⁹ *Prvých tisíc branného odboje*, Praha 1924, s. 10.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 28.

²⁴¹ František ZUMAN, *Osudné rozhodování. Vzpomínka na převratovou dobu v Rusku*, Praha 1927, s. 42–45.

²⁴² Tamtéž, s. 67–70.

²⁴³ Tamtéž, s. 84.

²⁴⁴ Srov. J. PAPOUŠEK, *Osvobozenecská pavěda*, s. 43–63; J. KUDELA, *Vladimír Lazarevskij, Rusko a československé znovuosvobození*, Naše revoluce 5, 1927–1928, s. 187–198.

předsedovi Švehlovi V. Vondrák, v němž varoval před Masarykovým prezidentským znovuzvolením. Podle Vondráka Masaryk jako germanofil nevynechal ani jednu příležitost, „kdy mohl snížit a potupit český národní cit a vědomí příslušnosti k velké rodině slovanské“. Po převzetí moci v Rusku otočil kormidlo ze směru národního na socialistický a vojsko doplnil „ulejváky“, kterým se nechtělo bojovat, takže čest legionářů zachránilo až protibolševické vystoupení: „Avšak Masarykovi nikdy se nejednalo o záchranu Ruska národního a demokratického. Všechno to ujišťování o rusofilských a slovanských citech, o naprosté oddanosti ruské dynastii – ano, ano, ani to nechybělo, ovšem jen dotud, dokud car byl na svém trůně – vše to nebylo nic jiného než přetvářka, nestoudná lež, kterou i my, ruští Čechové, jsme dočasně byli uvedeni v omyl.“ Zradil tak národní Rusko, které hodlalo bojovat dál proti bolševikům a centrálním mocnostem.²⁴⁵

Nezanedbatelným odpůrcem Masarykova výkladu války byl Lev Borský, žurnalistický mluvčí státoprávních pokrokářů a činitel domácího a od roku 1918 i zahraničního odboje. Jako zastávce tzv. katastrofální politiky spoléhající na válečný konflikt, rozbití Rakouska a vznik samostatného státu vystupoval v tomto smyslu již před vypuknutím války. Jeho úvahy se vyznačovaly spoléháním na Rusko, neboť rozbití Rakouska považoval za vysloveně ruský zájem. Ideově se pak jednalo o militaristu, nietzschovce a odpůrce humanitní filozofie: v opozici k deklarovaným ideálům kladl důraz na „reálnou politiku krve a železa“. Tyto preference jej v meziválečném období, kdy pracoval jako novinář a profesor Svobodné školy politických nauk, ideově přibližovaly krajní pravici.²⁴⁶ Inspirován Spenglerem, Danilevským, Le Bonem a Spencerem přišel ve 30. letech s koncepcí „biopolitiky“, jejímž základem byla paralela mezi národem a organismem. Nejdůležitějším úkolem politiky bylo v tomto pojetí zajistit přežití národa. Tato koncepce vyzdvihovala militarismus, hrubou sílu a vůli v kontrastu k socialismu a humanitě.²⁴⁷

Podobně jako třeba Dyk usiloval o uznání podílu státoprávních pokrokářů, kteří otevřeně hovořili o rozbití Rakouska ještě před válkou, na vzniku republiky.²⁴⁸ Předválečná pozice „katastrofální politiky“ umožňovala stavět se do pozice ideově důsledných a naopak Masaryka obviňovat z konjunkturalismu: „Jedno by nebylo zdrávo národu v takové situaci, v jaké jsme my: vychovávat příští generace ve víře, že konjunktura je vším.“²⁴⁹ Vydáváním svých válečných a předválečných textů Borský usiloval o oslabení Masarykova „osvobozenického monopolu“ a o prezentaci vlastní verze osvobození, v níž hlavní roli nehrál idealismus ale reálné zájmy a snaha přesvědčit Dohodu o tom, že v Československu získá klíčového spojence v týle nepřátel-

²⁴⁵ Srov. Jaroslav VACULÍK, *Vondrák kontra Masaryk*, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity řada společenských věd 13, 1996, s. 54–61.

²⁴⁶ Bedřich LOEWENSTEIN, *Český pravicový radikalismus a první světová válka. K tzv. válečnému zážitku*, in: František GRAUS (red.), *Naše živá i mrtvá minulost. 8 esejí o českých dějinách*, Praha 1968, s. 166–171; C. NEČAS, *Balkán a česká politika. Pronikání rakousko-uherského imperialismu na Balkán a česká buržoazní politika*, s. 125–129.

²⁴⁷ Srov. Lev BORSKÝ, *Vůdcové lidstva a jeho svůdci. Základy biopolitiky*, Praha 1935.

²⁴⁸ Srov. Viktor DYK, *Vzpomínky a komentáře 1893–1918 I*, Praha 1927, s. 10–18.

²⁴⁹ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře 1893–1918 II*, s. 324.

ského Německa.²⁵⁰ Tvrdě vystupoval proti Masarykovi jako reprezentantovi „slabošské humanitní filozofie podřizování se jiným“, proti legitimitě jeho postavení odvozované z úlohy v zahraničním odboji a v roce 1927 i proti jeho prezidentskému znovuzvolení.²⁵¹

Základem Borského argumentace byla teze, že československé samostatnosti bylo dosaženo bez Masarykova přispění jednak spontánním vystoupením legií proti bolševikům v rozporu s instrukcemi Národní rady a pak 30. října 1918, kdy bylo vojensky zabráněno pokusu o zatčení Národního výboru. Klíčový tak byl čin, akce a síla, nikoli ideje, ideály či diplomacie. Borský vyzdvihoval význam domácích událostí konce října 1918, které stavěly Dohodu před hotovou věc. Záruku dosažené samostatnosti viděl pouze v síle a militarismu.²⁵² Významným bodem jeho argumentace bylo také Rusko, které v roce 1918 odsoudil s tím, že se na rozdíl od ostatních bojujících států hanebně zhroutilo a nástupem „německých místodržitelů“ Lenina a Trockého Dohodu fakticky zradilo.²⁵³ Přesto ve 20. letech jeho úlohu v souladu s důrazem na reálnou politiku viděl spíše pozitivně. Jedině ono počítalo s československou samostatností, protože jako jediný dohodový stát mělo zájem na rozbití Rakouska. Československou samostatnost fakticky mělo v programu, ale nedokázalo ji prosadit. Vítězný Západ ji v plánu neměl, ale československý odboj se naštěstí postavil na vlastní nohy a zajistil ji sám.²⁵⁴ Ruský plán obnovy českého království byl jeho autentickým zájmem: „Tyto cíle byly dány přirozeně zájmem Ruska samotného, a to předním jeho zájmem, jímž byl zájem o Slovanstvo.“²⁵⁵ Podle Borského tak Masaryk stál vzniku republiky v cestě, došlo k němu bez něj a jemu navzdory. Borského důraz na Rusko dobře zapadá do konceptu akcentace hrubé síly a životní energie: k úspěchu nevedly ideály, ale síla a krev reprezentovaná silným a pokrevně spřízněným Ruskem.

Borského důraz na protibolševické vystoupení je rozvedením jedné ze základních tezí pravicové argumentace, prezentací legionářského vystoupení jako základu k zajištění československé samostatnosti: boj proti bolševikům jako německé agentuře umožňující Německu získat zpět své zajatce a surovinové zdroje byl obnovením protiněmecké fronty. Tímto aktem legie prokázaly i svoje slovanské city a ochotu bránit Rusko proti národním nepříteli.²⁵⁶ Tento výklad se však objevoval i v legionářské literatuře hradní.²⁵⁷

Je příznačné, že se s Borského argumentací setkáme i v práci Antonína Svatopluka Kaliny, syna Borského spolustraníka, *Krví a železem dobyto československé samostatnosti* vydané na podzim 1938 v kontextu pomnichovského účtování s Masarykem, liberalismem a humanitní demokracií. Podle Kaliny bylo československé samostatnosti dosaženo především v boji proti bolševikům jako německé agentuře.

²⁵⁰ Lev BORSKÝ, *Z civilního generálního štábu. Sbírká memorand, manifestů, článků a letáků z politického zápasu za čsl. samostatnost*, Praha 1924, s. 73–77, 103–120.

²⁵¹ TÝŽ: *Hlas volajícího na poušti*, Fronta 13. 5. 1927; TÝŽ, *Proti legendě osvoboditelské*, Fronta 20. 5., 3. 6., 10. 7., 17. 7. 1927.

²⁵² TÝŽ, *Znovudobytí samostatnosti*, Praha 1928, s. 109–110, 142, 279–280.

²⁵³ TÝŽ, *Z civilního generálního štábu*, s. 142–144.

²⁵⁴ TÝŽ: *Znovudobytí samostatnosti*, s. 30–33, 157.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 197.

²⁵⁶ Např. R. GAJDA, *Moje paměti*, s. 294–297.

²⁵⁷ Josef KUDELA, *Československá anabase v Rusku*, Brno 1928, s. 58.

Podporu Západu česká věc dostala až ve chvíli, kdy bylo jasné, že se spojenci bez české „síly a krve“ proti pangermanismu neobejdou. S odstupem času je zřejmé, že se Masarykův koncept československé bezpečnosti neosvědčil: „Nelze mu to zazlívati. Masaryk byl citově i rozumově dalek všem charakteristickým rysům slovanské rasy. Duchovně byl bližší Germánům. Nevěřil opravdově v budoucnost Slovanstva a před válkou neměl víry ani v budoucnost našeho národa...“ Podle Kaliny pak bylo ironií osudu, že právě Masaryk s Benešem jako osoby, kterým byla „cizí všeslovanská myšlenka“, stanuly v čele státu: „A přece to byla síla Slovanstva, která jim zabezpečila osobní posice proti jejich vlastnímu internacionalismu.“²⁵⁸ Masaryk nebyl „opravdový Slovan, nepochopil správně slovanskou duši našeho národa“, ale suchý rozumář bez citů, a proto nebyl před válkou populární. Nedovedl využít oné příležitosti, která se v revolučním Rusku na jaře 1918 naskytla, ve svůj prospěch. Musel to za něj učinit citem vedený „lid ve zbrani“.²⁵⁹

Borského tvrzení dále rozváděné v pravicovém tisku pochopitelně vyvolávala reakce Hradu. Beneš upozorňoval, že odboj ve Francii, Rusku a Itálii byl jeden celek, a tudíž nelze jeho jednu součást vytrhávat z kontextu a přeceňovat. Vystoupení proti bolševikům nebylo v rozporu s vůlí Národní rady: legie měly instrukce se v případě potřeby bránit.²⁶⁰ S nejobsáhlejší Borského kritikou přišel J. Papoušek. Kromě dezinterpretací a neznalosti pramenů výkladu, který se vyznačuje „primitivní politickou filozofií“, vytýkal Borskému přeceňování role vlastní strany. Papoušek obvinil Borského, že se mu jedná především o očernění zahraniční práce Masaryka s Benešem a odmítl tezi, že uznání exilu Dohodou přímo souviselo s bojem proti bolševikům. Tento boj k uznání jistě napomohl, ale pouze „harmonická součinnost politická a vojenská“ Dohodu přesvědčila o oprávněnosti vzniku republiky. Kniha tak není historická, ale politická: „jediným jejím tmelem je snaha dokázat, že všechno, co bylo vykonáno za hranicemi, bylo bezvýznamné...“. Papoušek uznával oprávněnost soustředění pozornosti na vojenské výkony, ale o vedení exilu nelze zdaleka říci, že by se všeho pokusilo dosáhnout výlučně diplomacií a propagandou. Základem Borského omylu je jeho pomýlená filozofie pomíjející všechny faktory s výjimkou hrubé síly.²⁶¹

Do debaty o významu Ruska a českého slovanství se pochopitelně zapojil i jeden z aktérů válečných událostí J. Dürich, o jehož rehabilitaci pravicový tisk otevřeně usiloval.²⁶² Hájil se tím, že vždy sledoval národní zájem a pracoval pro vytvoření národního vojska. Upozorňoval, že s nikým jiným než s carskou vládou jednat možné nebylo a navíc s ní ve své době jednali a spolupracovali všichni, včetně Masaryka a jeho stoupenců: „A já pracoval úplně v duchu českého národa, nejen za ideu samostatnosti království Českého (prosím království, neboť na jinou formu státní tehdy nikdo nemyslel) a za osvobození vlasti pomocí Rusů v první řadě, ale i za ideu velké jednotné Slavie s Ruskem v čele. Nikdo přece nebude popírati, že to byly tehdy ideá-

²⁵⁸ Antonín Svatopluk KALINA, *Krví a železem dobyto československé samostatnosti*, Praha 1938, s. 279.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 241.

²⁶⁰ J. WERSTADT, *Úvahy presidenta Osvoboditele o historii osvobození*, s. 355–356.

²⁶¹ J. PAPOUŠEK, *Osvobozená pavěda*, s. 67–151.

²⁶² Např. Karel HORKÝ, *Deset let od smrti Jos. Düricha*, *Fronta*, 21. 1., 28. 1., 4. 2. 1937.

ly celého českého národa, ideály, kterým dostalo se i veřejného výrazu, a to ne jednoho.²⁶³

Pomineme-li více či méně sentimentální projevy sympatií ke starému Rusku, které byly reprezentovány např. pokusy o zavedení kultu neznámého ruského vojína či připomínáním památky velkoknížete a v letech 1914–1915 vrchního velitele ruských sil Nikolaje Nikolajeviče,²⁶⁴ byl v prostředí nacionální pravice v kontrastu k Masarykovi tradičním motivem důraz na význam válečného slovanství a rusofilství, které bylo hodnoceno velmi kladně jako projev celospolečensky sdíleného vzepjetí „národních citů“. V tomto kontextu byla „fanatická víra ve Slovanstvo“ vyzdvihována jako neodmyslitelná, ale nedoceněná součást českého národního vědomí, bez níž by národní mobilizace nebyla možná. V kontextu úvah o zásluhách domácího a zahraničního odboje tak bylo naznačováno, že lidová masa neměla s realistickou, neslovanskou orientací nic společného a myslela a především cítila slovansky.²⁶⁵ Takto české válečné slovanství hodnotil i V. Dyk.²⁶⁶ Bylo podle něj faktem u mladých i starých, zdrojem síly a sebevědomí, „jedním ze světýlek v tmách“. Byť byly lidové popěvky oslavující ruský postup „chytráky“ zesměšňovány, vykonaly „více než sta řečí a sta úvodníků“: po zavedení cenzury vyjadřovaly mínění lidu a současně jasně vyjadřovaly rozchod s Rakouskem. Zdůrazňoval, že nejvíce sympatií na počátku války mělo pro české snahy jednoznačně Rusko a právě to, co Masaryk nazýval „nekritickým rusofilstvím“ přineslo přebíhání ruské fronty, tedy činy, „po nichž by marně volal rozumářský a střízlivý criticism“: „Kdyby náš lid byl tehdy jen a jen kritický, kdyby byl znal všechna nebezpečí hrozící, hloubku propastí, mezi nimiž strmou cestičkou se plazí, závrať by byla pojala přemnohé.“²⁶⁷ Dyk odmítal i Masarykovu kritiku vlny rusofilského nadšení prvních měsíců války: „Dnes, když známe, možno kárat optimisty z prvních dnů září 1914.“²⁶⁸ Obdobně, s důrazem na emocionální spontánnost a slovanské city, Dyk obhajoval i akci ruských krajanů, která odstartovala československý zahraniční odboj.²⁶⁹ Uznání pro význam válečného rusofilství měl ale např. i Kamil Krofta („Povinnost bojovati proti dvěma slovanským státům a národům, k nimž byli přitahováni citem romantického bratrství, a proti Francii, k níž vždy cho-

²⁶³ Josef DÜRICH, *V českých službách. Vypsání mého pobytu za hranicemi 1915–1918*, Klášter nad Jizerou 1921, s. 62.

²⁶⁴ *O hrob Neznámého ruského vojína*, Lech, 22. 8. 1927; Čechoslovák, 15. 1. 1930; Vladimír SÍS, *Památce velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče*, Národní listy, 5. 1. 1934.

²⁶⁵ Jaroslav CHLUBNA, *Doslov k mým kapitolám o odboji vnitřním*, Fronta, 9. 2. 1928; František SCHWARZ, *Dvě koncepce*, Fronta, 6. 3. 1930; TÝŽ, *Kramářův a náš slovanský romantism*, Fronta, 1. 1. 1931, s. 69–71; Odon PÁRA, *O možnosti slovanské politiky*, Praha 1937, s. 4.

²⁶⁶ K jeho světonázoru, veřejnému působení a literární činnosti srov. Tomáš VOJTĚCH, *Politické názory Viktora Dyka*, Československý časopis historický 21, 1973, s. 198–230; Jaroslav MED, *Viktor Dyk*, Praha 1988; František KAUTMANN, *Naděje a úskalí českého nacionalismu. Viktor Dyk v českém politickém životě*, Praha 1992; Josef TOMEŠ (ed.), *Bádník a politik. Sborník z konference k sedmdesátému výročí úmrtí Viktora Dyka a Nakladatelství Akropolis*, Praha 2004; TÝŽ, *Viktor Dyk a T. G. Masaryk. Dvojí reflexe češství*, Praha 2009; k vývoji Dykova vztahu k Masarykovi přehledně srov. Antonín HARTL, *Masaryk, realisté a Viktor Dyk*, Naše revoluce 7, 1931, s. 369–397.

²⁶⁷ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře 1893–1918 II*, s. 26–27, 36–37, 67, 82.

²⁶⁸ TÝŽ, *Masarykova Světová revoluce*, in: *O národní stát 1923–1925*, Praha 1932, s. 457.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 455.

vali upřímné sympatie, byla národně uvědomělým Čechům hrůzou.“²⁷⁰ či tradiční slavofil V. Klofáč: „Ke konci války rozhodovala západní Evropa. Rusko bylo vyřadeno. Ale proto nemáme práva a nesmíme podceňovati všeho toho, k čemu před válkou a za války vedlo nás slovanské cítění. I cit je v politice reálný faktor. Bylo v nás někdy mnoho romantického, ale právě to romantické nedalo národu našemu zmalomyslněti a nedalo našim lidem bojovati pro Rakousko, pro Němce a pro Maďary, proti Slovanům, proti vlastním zájmům. Proto ohromné deserce na všech frontách, proto vznik Družiny a ruských legií a legií vůbec, proto naši dobrovolníci v srbské armádě i jinde.“²⁷¹ Na adresu válečného rusofilství však zaznívaly i kritičtější hlasy. Na rozdílnou hodnotu těchto citů v období válečném a poválečném upozornil A. Hartl: „... tato víra byla součinitelem naší oposice a revoluce (to je její plus), dnes je v ní pramen zmatků (to je její minus).“²⁷² Velký odstup pak těsně po válce vyjádřil i sociální demokrat František Václav Krejčí. Na počátku války podle něj sice instinkty sehrály velkou roli, ale na místě bylo spíše vyčkávat s chladnou hlavou: „Hlas krve jasně ukazoval tedy, kam se postavit. Ale politika nesmí být určována jen instinkty a záchvěvy rassové krve, ba právě naopak skutečný politik bude spíše vždy nakloněn nedůvěřovat těmto silám. Nezklamalo-li nás už tolikrát naše slovanské nadšení a nebyla-liž kritickými hlasy ochlazována naše radost z česko-francouzských styků? Směli jsme budoucnost stavět na dojmech zájezdů, sletů a banquetů?“ Pokud byla českým cílem svoboda a demokracie, nebylo možné carské Rusko spoléhat.²⁷³

V nejobecnější rovině je na debatě mezi Hradem a pravicí zřejmý rozdíl mezi představami o smyslu a úkolu národního kolektivu, potažmo jeho státu, napětí mezi „humanitní demokracií“ a „integrálním nacionalismem“. Lze konstatovat, že zatímco pro pravici byl národní kolektiv konečným účelem, pro Masaryka a jeho stoupence smysl národní existence tuto hranici přesahoval směrem k univerzální humanitě. Tento obecný rozdíl ovlivňoval projevy, chápání i zpětné hodnocení českého rusofilství.

Ruské téma představovalo jeden z prostředků v politickém boji pravice proti legitimitě Hradu. Pozitivní odkazy na Rusko a válečné rusofilství umožňovaly vyjádřit ostentativně nacionální postoj, přihlásit se k válečné národní mobilizaci a dočasné „národní jednotě“, která však v relativně klidných 20. letech neměla výraznější potenciál. Zatímco se pravice pokoušela navazovat na vlnu spontánních rusofilských sympatií, které se v souvislosti s válečnými událostmi objevily, Masaryk se od nich již na počátku války, na základě svých znalostí a dlouhodobě kritických postojů k prvoplánově nacionálním postojům, distancoval. Přihlášení se k válečnému rusofilství, ke spontánně projevenému národnímu a slovanskému citu představovalo pro pravici možnost, jak se stavět do pozice síly reprezentující mínění mobilizované národní masy.

Důraz na význam Ruska a rusofilství byl vhodným nástrojem proti Hradu i v tom smyslu, že implikoval politickou konzistenci: měl ukázat, že spoléhání na Rusko opřené o široké sympatie veřejnosti bylo aktuální již v době, kdy Masaryk o rozbití Rakouska ani neuvažoval a kdy byl jen málo známým poslancem říšské

²⁷⁰ Kamil KROFTA, *Stará a nová střední Evropa*, Praha 1929, s. 66.

²⁷¹ Václav KLOFÁČ, *Slovanské vzpomínky*, Červená a bílá, 1. 6. 1931.

²⁷² Antonín HARTL, *Dnešní stav slovanské myšlenky*, Přerod, 1. 9. 1923.

²⁷³ František Václav KREJČÍ, *Naše osvobození*, Praha 1919, s. 32–33, 37–38.

radý. S tím souvisely odkazy na jeho údajnou perfidnost ve vztahu k Rusku, která však ve skutečnosti byla nevyhnutelným důsledkem politické a diplomatické reality, byť i on svůj vztah k Rusku prezentoval jako zásadovější, než ve skutečnosti byl. Spor mezi Benešem, Masarykem a pravicí v čele s Kramářem tak byl veden do určité míry také o to, výsledkem jaké tradice byl vznik samostatného Československa, zdali radikálně nacionální, slovanské, nebo realistické, jejímž významným znakem byla právě obezřetnost k těmto emocionálním projevům.

Co do hodnocení válečné úlohy carského Ruska, měly obě strany svůj díl pravdy, přičemž však každá kladla důraz na něco jiného: Masaryk na fakt, že carské Rusko hájilo ve válce především svoje zájmy a že nemělo bezprostřední český ani slovanský plán, zatímco pravice na samotný fakt boje Ruska s centrálními mocnostmi a na zájem Ruska na oslabení či rozbití Rakouska za akcentace nacionálního momentu, kterému odpovídal výklad války nikoli jako zápasu demokracie s theokracií, ale Němců se Slovy. Ve skutečnosti Rusko, na rozdíl od zbytku Dohody, s rozpadem Rakouska-Uherska nejpozději od roku 1916 počítalo. Co do dalšího postupu ve věci s takto „osvobozenými“ národy však oficiální ruské válečné cíle kolísaly mezi plánem na vytvoření „trojjediného císařství“ z Rakouska, Uher a Čech, přes plán na slovanské sjednocení pod ruskou dominancí až po vznik samostatného českého či československého státu. Tato otázka však s ohledem na vývoj na bojišti nebyla na pořadu dne a nebyla tak definitivně dořešena. Přes existenci určitých sympatií a přes oficiální deklarace nelze říci, že by Rusko šlo do války kvůli malým slovanským národům, jeho imperiální zájmy byly vždy na prvním místě.²⁷⁴

Obdobně problematický byl i Masarykův vztah k bolševikům. Nebyl např. nepřístupný jednáním s generálem Alexejevem, který brzy po bolševickém převratu začal usilovat o vytvoření protibolševické armády a obnovení protiněmecké fronty. V únoru a březnu 1918 pak za určitých podmínek (podpora a celková součinnost Dohody) dokonce projevil ochotu proti nim vystoupit. Teze, že bolševici byli německou agenturou a že boj proti nim sice, např. s ohledem na blokování návratu německých zajatců ze Sibíře, logiku měla, ale věc byla složitější: sami bolševici se na Národní radu obraceli s žádostmi o pomoc proti postupu centrálních mocností na východ před uzavřením brestlitevského míru.²⁷⁵ Navíc Masaryk sám na konci června 1918 v souladu s Dohodou na intervenci fakticky přistoupil.²⁷⁶ Upozorňovat na složitost tehdejších ruských událostí a komplikovat záměrně zjednodušující dobové výklady by bylo možné dál, přesto zůstává faktem, že k protibolševickému vystoupení v květnu 1918 skutečně došlo v rozporu se záměry Národní rady.

V hodnocení ruské válečné úlohy jsou tak zřetelné dvě základní ideologické a zjednodušující polohy. Hradní optikou byl problém zpětně nahlížen prizmatem demokracie a humanity. V této interpretaci carské Rusko patřilo spíše do tábora centrálních mocností a s ohledem na oficiální ideologii republiky se k němu hlásit možné nebylo. Důsledkem bylo i odmítání českého válečného rusofilství jako nedorozumění.

²⁷⁴ Srov. P. PROKŠ, *Válečné cíle carského a revolučního Ruska za Velké války (1914–1916/1917)*, *Slovanský přehled* 47, 2011, s. 17–48.

²⁷⁵ V. M. FIC, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918 I*, s. 220–228, 252–253, 254–260.

²⁷⁶ K. PICHLÍK, *Bez legend. Zápas o československý program*, s. 383–386.

Hradní hodnocení ruské úlohy však nebylo zcela spravedlivé už jen tím, že Rusku vytýkalo především sledování vlastních zájmů, zatímco v případě ostatních dohodových mocností tento fakt přehlíželo. Naopak pravice celou věc nahlížela nacionálním prizmatem, takže na prvním místě stál zájem národního kolektivu, který se zdál být i nadále v ohrožení, jeho „boj o přežití“ dále pokračoval. V něm nelze spoléhat na ideje, ale pouze na hrubou sílu. Do tohoto obrazu pak silné a „pokrevně“ spřízněné Rusko dobře zapadá. Z tohoto úhlu pohledu nebyly objektivní nedostatky carského režimu nepřekonatelným problémem, byť zde svoji roli jistě sehrála i neznalost a osobní sympatie k Rusku v případě krajanů či Kramáře.

V tomto kontextu je třeba Zumanově a Borského výkladu a kritice Masaryka, přes jejich zjevnou zaujatost, vypjatý nacionalismus spojený s konzervativně nacionálním monolitickým pojetím národa, přiznat určitý díl pravdy zejména v tom, že samostatnosti bylo dosaženo spíše na základě boje, války a reálných zájmů než v souladu s ex post konstruovanou ideologií. Na druhou stranu je fakt, že Masaryk na význam vojska kladl velký důraz a že se mocenské politice, „počítání bodáků“ vyhnout nemohl. Hned v prosinci 1918 uznal, že právě „naše vojsko, bojující na třech frontách, vybojovalo nám naši svobodu.“²⁷⁷ O tom, že se ve svém výkladu zdaleka nespolehal jen na ideje, svědčí i jeho zdůvodnění významu vzniku Československa, v němž spatřoval zamezení spojení mezi Němci a Maďary, přehrazení linie Berlín – Bagdád a spolu s ostatními státy pásu malých národů mezi Německem a Ruskem, především Polskem a Jugoslávií, vytvoření hradby proti pangermanismu.²⁷⁸ Na rozdíl od svých kritiků, kteří spatřovali v národním zájmu nejvyšší smysl a samoučel, Masaryk se tento úzký horizont pokoušel překonávat, takže u něj absentoval důraz na Rusko, které nezapadalo do jím vytvořeného obrazu války, a svoji verzi doplnil o ideologickou nadstavbu humanitní demokracie. Chápal potřebu zakladatelského mýtu, ideje státu a domníval se, že příběh stojící na kategoriích jako přežití, zájem či hrubá síla nemá odpovídající smysluplný potenciál. Naopak pravice tento potenciál spatřovala v samoučelném vyzdvižení nacionálního principu a v důrazu na pokračování slovanско-německého, resp. česko-německého antagonismu. Odtud dvě paralelní verze odpovídající dvěma světovým názorům určené k podpoře politických a společenských aspirací jejich nositelů.

Odmítnutím Masarykova teleologicky k samostatnosti směřujícího výkladu jeho kritici upozornili na rozpor mezi oficiální hradní verzí a mnohem složitější realitou okolností vzniku samostatného státu. Tento rozpor však platil i pro explanaci jejich. Přestože byl výklad Borského a Zumana pravdě zřejmě vzdálenější než z Masaryka vycházející oficiální verze, byly jejich postoje oponující oficiální verzi legitimní. Mohly se opírat jednak o odkazy na pragmatičnost Masarykova válečného postupu vydávaného za „perfidnost“, stejně jako o nedůslednosti v jeho úvahách. Např. tehdy mladý historik František Kutnar v agrárnickém tisku upozorňoval na rozpor mezi Masarykovým popíráním nacionálního výkladu války jako zápasu Slovanů

²⁷⁷ *První poselství presidenta Československé republiky*, in: Cyril MERHOUT, Bohuslav NĚMEC (eds.), *Československá národní čítanka. Sborník statí k desátému výročí republiky československé*, Praha 1928, s. 24.

²⁷⁸ T. G. Masaryk, *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*, s. 178–184.

a Germánů a vyzdvihováním potřeby středoevropské spolupráce malých národů mezi Ruskem a Německem za účelem obrany proti německému tlaku na východ.²⁷⁹

Nezanedbatelným aspektem kritiky Masaryka zprava bylo upozorňování na totalitu oficiálního výkladu. F. Zuman tvrdil, že o tom, co je napsáno ve „svaté“ *Světové revoluci* (1925) nelze debatovat. Prezidentovi „nohsledi“ v něm spatřují „nikoli prvního občana republiky a představitele státu, nýbrž posvátnou bytost, hodnou uctívání i do minulosti ... Soudobá demokracie je nespravedlivá, nesoudná a exaltovaná. Všecky bohy a vnější autority minulosti i přítomnosti svrhla ve jménu práva kritiky, sebeurčení a vnitřní autority, jen své autority přijímá za dogma a bez kritiky.“²⁸⁰ Existence oficiální verze však implikovala nedocenění dalších osobností či skupin, i když byly jejich zásluhy nezpochybnitelné, což je zřejmé zejména na příkladu úsilí ruských krajanů a vzniku České družiny, která byla podle V. M. Fice „rozhodujícím faktorem pro uznání politických aspirací Čechů a Slováků a v konečné fázi i pro uznání jejich nového státu.“²⁸¹ Jedním ze společných témat meziválečné pravice tak byla obhajoba zneuznaných a nespokojených, kteří se hlásili o své zásluhy na samostatnosti. Spjoval je odpor proti Hradu, vypjatý nacionalismus a s ním spojený důraz na ruské téma a slovanství.

²⁷⁹ František KUTNAR, *Masaryk a Slovanstvo*, Mladý Venkov, 28. 2. 1930.

²⁸⁰ F. ZUMAN, *Osudné rozhodování. Vzpomínka na převratovou dobu v Rusku*, s. 48–49.

²⁸¹ V. M. FIC, *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918 I*, s. 33.

SUMMARY

The First World War led to rapid expansion of Czech Russophilia. It was closely associated with resistance against the war and fear of Germany, whose sphere included Vienna, and was also a defensive reaction to increasingly charged German nationalism. Ostentatious pro-Russian sympathies were a means to define their own position towards Vienna, Germany and the Germans and at the same time as psychological support, but was based on an idealization of and ignorance of the Russian reality. But it was not a negligible factor. Russophilia was just one factor behind the creation of the Czechoslovak Legion.

After 1918 wartime Russophilia and the relationship with Tsarist Russia became part of the delicate issue of the dispute over political legitimacy between the Castle and the right, between "humanist democracy" and "integral nationalism". Disputes about so-called Slavic policy and the merits of Czarist Russia and Czech Russophilia in the creation of the republic soon began to go beyond the "Russian" theme towards questions of the meaning and purpose of the national body, the issue of state legitimacy and the founding myth of the state. While in crisis situations Czech Russophilia standing on Czech nationalist emotions could act in a truly functional sense (able to integrate, mobilize and psychologically support), after the establishment of the state this was no longer the case: The highly charged emotions were diluted by the needs of everyday life. While the right, represented mainly by Kramář, took a stance that with regard to social and political development was long passé, Masaryk strived first for their appeasement and later tried to use the Slavic tradition to the benefit of his ideas of the nation-state.

Disputes about legitimacy based on different interpretations of past events, which also included a dispute about the importance of Russia in "our liberation", shows the importance of the role of Russia and its image in Czech nationalist thinking and how difficult it was, despite the Bolshevik Revolution, to break from it.

Tzv. státní škola v ruské historiografii: zachycení jejích počátků a zformování v dobovém odborném tisku¹

Josef Šaur

The So-Called State School in Russian Historiography: Chronicling Its Origins and Shaping in Period Professional Publications

The paper offers a detailed analysis of the foundation of the “state school” in the second half of the 1840s in the works of Kavelin and Solovyov and follows its development up to the 1860s, when the formation of the school rounded off with the works of Chicherin. The established facts are then confronted with rendering of the activities of the school in the contemporary press and historiography, in order to demonstrate which historiographical conceptions were justified. The article presents the conception of the “state school” in the works of M. P. Pogodin, V. G. Belinsky, N. G. Chernyshevsky, I. Y. Zabelina and particularly in the works of N. K. Bestuzhev-Ryumin and P. N. Milyukov.

Keywords: “state school“, “historical-legal school“, Russian historiography, K. D. Kavelin, S. M. Solovyov, B. N. Chicherin

Současná ruská historiografie intenzivně řeší problematiku historických škol, směrů a proudů. O palčivosti tématu svědčí celá řada prací vydaných k tomuto tématu v posledních dvou desetiletích.² Tyto práce především spojuje snaha vyrovnat se

¹ Stať vznikla s finanční podporou Grantového fondu děkana Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.

² Z velkého množství prací srov. Dmitrij A. CYGANKOV, *Professor V. I. Gerje i jeho učeni*, Moskva 2010; Raisa A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, Moskva 2004; Jevgenij A. ROSTOVCEV, A. S. Lappo-Danilevskij i petěrburgskaja istoričeskaja škola, Rjazaň 2004; Olga B. LEONTĚVNA, „Subjektivnaja škola“ v ruskoj mysli. *Problemy teorij i metodologii istorii*, Samara 2004; Viktor S. BRAČEV, „Naša universitětskaja škola russkich istorikov“ i jejo sud'ba, Sankt-Petěrburg 2001; Konstantin B. UMBRAŠKO, M. T. Kačenovskij i „skeptičeskaja škola“ ob osobennost'ach istorii Rossii, Novosibirsk 2001; German P. MJAGKOV, *Naučnoje soobščestvo v istoričeskoj nauke. Opyt „russkoj istoričeskoj školy“*, Kazaň 2000; Natalija V. ILLERICKAJA, *Istoriko-juridičeskoje napravlenije v ruskoj istoriografii vtoroj poloviny XIX veka*, Moskva 1998; Sergej N. POGODIN, „Russkaja škola“ istorikov: N. I. Karejev, I. V. Lučickij, M. M. Kovalevskij, Sankt-Petěrburg 1997; Sergej I. MICHALČENKO, *Kijevskaja škola v rossijskoj istoriografii. Škola zapadno-russkogo prava*, Moskva – Brjansk 1996; B. S. KAGANOVIC, *Jevgenij Viktorovič Tarle i petěrburgskaja*

s pojetím a viděním dějin dějepisectví v sovětské historiografii, resp. snaha předložit koncepci dějin ruské historiografie bez ideologických příkras. Otázka vědeckých škol, směrů a proudů přitom hraje mimořádnou úlohu, a to zejména v tradici ruských dějin dějepisectví. Vnímání a klasifikace dějin dějepisectví jako sledu historických škol, směrů a proudů bylo totiž vlastní ruskému prostředí již od druhé čtvrtiny 19. století, tedy od doby, kdy se dějiny ruského dějepisectví formovaly jako samostatná vědní disciplína. S tímto vztahem k dějinám historické vědy se pak setkáváme v pracích všech velikánů dějin ruského dějepisectví včetně „otců – zakladatelů“ tohoto oboru Sergeje M. Solovjova, Konstantina N. Bestuževa-Rjumina, Michaila O. Kojaloviče, Ivana J. Zabelina. Později s takto nastaveným paradigmatickým pracovali Alexandr S. Lappo-Danilevskij, Vasilij O. Klučevskij, Pavel N. Miljukov a další.³ Anatolij Šachanov hovořil v souvislosti s jejich pojetím dějin historiografie o principu „stranickosti“ („partijnosti“),⁴ který vycházel z dobové atmosféry poloviny 19. století, tj. z doby polarizovaných polemik, kroužků a diskusních skupin, které spolu intelektuálně soupeřily na stránkách tehdejších časopisů a na půdě společenských salonů. Miljukov dokonce psal, že historiografie šedesátých a sedmdesátých let 19. století se nacházela pod vlivem „společenského boje“.⁵ Tyto soupeřící intelektuální skupinky a kroužky, ať už se jednalo o zapadníky, slavjanofily, později pak liberály, radikální (či revoluční) demokraty, konzervativce a další, netvořily uzavřená homogenní uskupení, ale povětšinou jen volná uskupení sdružující osoby s podobnými společenskými, filozofickými a politickými názory. Jejich diskuze, zejména ty časopisecké, skutečně budily dojem nesmiřitelných názorových rozporů. Mohlo se zdát, že probíhá „společenský boj“, o němž se zmiňoval Miljukov. Časopisy se přimykaly k jednotlivým stranám sporu a stávaly se jejich svého druhu tiskovými orgány, např. *Moskvitanin* byl spjat se slavjanofily, zatímco *Otčestvennyje zapiski* se zapadníky či *Sovremennik* v padesátých letech s revolučními demokraty. Účastníkům tehdejších společenských polemik mohlo v dobové, často vyhocené atmosféře připadat, že neponechávaly místo pro neutrální či nezařazený postoj a zapojené osoby se stávaly členy té či oné strany. Mnohdy se jednotlivci ke „své“ straně otevřeně hlásili, jindy stačilo vyjádření sympatií či souhlasu s některými názory dané skupiny a náprotivná strana pak vnímala takto jednajícího jedince jako člena či sympatizanta druhé strany. Z toho pak vyplývala výše uvedená stranickost.

Ani pojem strana (partija) nebyl účastníkům tehdejších diskuzí nijak cizí. Konstantin D. Kavelin se zmiňoval při charakteristice čtyřicátých let 19. století o „navzájem znepřátelených literárních stranách“.⁶ Sergej M. Solovjov ve svých pamětech

škola istorikov, Sankt-Petěrburg 1995; Sergej I. MICHALČENKO, *Kijevskaja škola. Očerki ob istorikach*, Brjansk 1994. Předložený seznam je ilustrativní a nikoliv vyčerpávající.

³ Srov. Raisa A. KIREJEVA, *Izučeniye otčestvennoj istoriografii v dorevoljucionnoj Rossii s seređiny XIX v. do 1917 g.*, Moskva 1983, s. 128–145. Nikoliv náhodou nazval P. N. Miljukov své hlavní dílo o dějinách dějepisectví *Glavnyje tčeniya russkoj istoričeskoj mysli*.

⁴ Srov. Anatolij N. ŠACHANOV, *Russkaja istoričeskaja nauka vtoroj poloviny XIX-načala XX veka. Moskovskij i Petěrburgskij universitěty*, Moskva 2003, s. 372.

⁵ Pavel N. MILJUKOV, *Očerki istorii istoričeskoj nauki*, Moskva 2002, s. 353.

⁶ Srov. Konstantin D. KAVELIN, *Naš umstvennyj stroj. Statji po filosofii russkoj istorii i kultury*, Moskva 1989, s. 257. „... vraždovavšich meždu soboju litěraturnych partij.“

opakovaně hovořil o „západní“ či „zapadnické straně“.⁷ Historiografie byla v polovině 19. století integrální a nedílnou součástí ruského společenského myšlení: spor slavjanofilů a zapadníků se úzce dotýkal historických témat a společnost od historiků očekávala, že budou schopni s pomocí dějin zodpovídat aktuální společenské otázky. Není proto divu, že princip stranickosti, jehož prizmatem byla vnímána tehdejší společenská diskuze, byl uplatněn i při objasnění vývoje historického myšlení a práce historiků. Ti byli ke školám a proudům přiřazováni často již v recenzích na jejich první odborná díla.

V historiografických pracích 19. století užívali historikové pojmy škola, proud a směr jako synonyma a hlouběji je nevymezovali. Naopak tyto termíny používali jako konvenční a uzuální.⁸ Výše jsem zmínil, že „strany“ zapojené do společenských diskuzí a názorových třenic, nebyly uzavřené a ideově homogenní. Totéž beze zbytku platilo i o historických školách. Ani ty nebyly zcela názorově jednotné a mezi příslušníky jedné školy mohly panovat a často také panovaly názorové rozdíly. Tehdejší historiografové si toho však byli vědomi a školy nevnímali rigidně. Dokonce nebylo výjimkou při popisu a charakteristice jednotlivých škol podrobně rozebrat i rozdíly v historických koncepcích jejich představitelů. Tezi o „stranickosti“ ruské historiografie podporuje i četba polemik na stránkách odborných časopisů. Ty byly někdy velmi bouřlivé a polarizované. Měli bychom je však brát s jistou rezervou; ostatně jak praví klasik „papír se nečervená“. Např. Konstantin D. Kavelin a Michail P. Pogodin vedli ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století vyhrocenou polemiku plnou osobních invektiv. To ovšem oběma historikům nijak nebránilo, aby o pár let později vedli zcela korektní osobní korespondenci, v níž si vyměňovali mínění o politickém kurzu Ruska po nástupu Alexandra II. na trůn, a našli shodná stanoviska.⁹

Pojetí dějin dějepiscectví, které se zformovalo v 19. století, dále rozvíjela marxistická historiografie. Ta uplatnila teorii o třídním boji i na historické myšlení, pouze ji přetavila na boj škol, proudů a směrů.¹⁰ V sovětské historiografii však koncepce historických škol nabyla silně mechanický a často i černo-bílý charakter a vyznačovala se ideologickou jednostranností. Příslušnost k té či oné škole nemusela jen charak-

⁷ Sergej M. SOLOVJOV, *Izbrannyje trudy. Zapiski*, Moskva 1983, s. 298. „Tak znamenavalsja 1846–1847 akademičeskij god dlja universitěta raspadenijem zapadnoj partii professorov. Mně i Čiviljovu, s kotorym ja v eto vremja očeň sblizilsja, bylo eto krajně neprijatno. Do sich por zapadnaja partija v universitětě, t. j. partija professorov, polučivšich vospitanije v zapadnyh universitětach, byla gospodstvjuščejju. Partija byla obširna, v něj bylo mnogo ottěnkov, poetomu v něj bylo široko i privolno; ja, Čiviljov, Granovskij, Kavelin – prinadležali k odnoj partii, něsmotrja na to, čto meždu nami byla bolšaja raznica.“

⁸ Podrobně se tomu věnuje G. Mjagkov. Srov. G. P. MJAGKOV, *Naučnoje soobščestvo v istoričeskoj nauke*, s. 7–18.

⁹ Srov. Aleksej N. CAMUTALI, *Borba těčenij v russkoj istoriografii vo vtoroj polovině XIX veka*, Leningrad 1977, s. 161.

¹⁰ Srov. Josef ŠAUR, „Sovětský Karamzin“ – Michail Nikolajevič Pokrovskij, in: Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK (eds.), *Historik v proměnách doby a prostředí 20. století*, Brno 2009, s. 263–288; též srov. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Russkaja istoričeskaja literatura v klassovom osveščeenii*, T. 1–2, Moskva 1927–1930; Michail N. POKROVSKIJ, *Istoričeskaja nauka i borba klassov. (Istoriografičeskije očerki, kritičeskije statji i zametki)*. Vypusk I–II, Moskva 1933; A. N. CAMUTALI, *Borba těčenij v russkoj istoriografii*; TÝŽ, *Borba napravlenij v russkoj istoriografii v period imperializma. Istoriografičeskije očerki*, Leningrad 1986.

terizovat historikovy odborné či společenské názory, ale také rozhodovala o jeho ideologické přípustnosti či apriorním odsudku.¹¹ Zároveň se sovětští badatelé snažili jasně vymežit, co by mělo být chápáno pod pojmem škola, jak se liší od termínu proud a směr. Tato snaha o terminologickou přesnost však nevedla k lepšímu pochopení vývoje historiografie, ale k uzavření a uzamčení historického myšlení do přísně vymezených „škatulek“. Nebylo výjimkou, že při charakteristice historických škol převládaly tendence vidět především ty historikovy názory a myšlenky, které ho charakterizovaly jako představitele dané školy, přičemž docházelo k opomíjení, případně k odsouvání do pozadí té části jeho tezí, které takovému zařazení odporovaly. Od osmdesátých let 20. století se začaly v sovětské historické vědě objevovat hlasy volající po přehodnocení schematického pojetí dějin ruského dějepisceví, což předznamenalo současnou diskuzi o školách, směrech a proudech v historiografii.¹² Soudobí badatelé se více méně shodují, že nemá smysl zcela odvrhnout tradiční koncepci využívající ke klasifikaci dějin dějepisceví pojmy škola, proud a směr, zároveň však musí dojít k revizi přetrvávajícího rigidního schématu, které trpí mechanicitou, a nahradit ho konceptem umožňujícím uchopit názory historiků v jejich celistvosti a neomezovat se jen na některou jejich část.

Podívejme se nyní, jak se výše uvedené pojetí dějin dějepisceví dotklo tzv. státní školy (*gosudarstvennaja škola*). Ta nesla celou řadu různých označení: nová škola, historická škola, právní škola, historicko-právní škola, státoprávní škola apod. Každý z těchto názvů má své opodstatnění, zdůrazňuje a vyzvedává určité myšlenky této školy a akcentuje některé okolnosti spojené s její činností. V tomto článku budu užívat pojmenování státní škola, aniž bych tím chtěl ostatní opomíjet, a činím tak čistě z toho důvodu, že název státní škola je v současné ruské historiografii nejpoužívanější. Tradičně se termínem státní škola označuje významný proud ruské historiografie třetí čtvrtiny 19. století. Její příslušníci mají v ruské odborné literatuře (do češtiny obtížně přeložitelný) název „*gosudarstvennik*“.¹³ S termínem státní škola se běžně setkáváme v historiografické literatuře (a to nejen ruské), operuje se s ním jako s jasně vymezeným a daným. Sám pojem však podléhal vývoji a od vzniku školy ve čtyřicátých letech 19. století prodělal řadu proměn. Zdaleka nešlo jen o proměny názvu, ale i obsahu toho co tento název označoval.

Postupně převládlo historiografické chápání vycházející z Miljukovovy studie z roku 1886, ideologicky zásadně přepracované sovětskými historiky a povýšené na kánon ve druhé polovině 20. století v podobě Illerického koncepcie. Dle této ustálené definice tvořilo státní školu pět historiků rozdělených do dvou generací a působících od konce čtyřicátých do přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Starší generaci představovali zakladatelé školy – Konstantin D. Kavelin (1818–1885), Sergej M. Solovjov (1820–1879) a Boris N. Čičerin (1828–1904), mladší pak Vasilij I. Sergejevič (1832–1911) a Alexandr D. Gradovskij (1841–1889); někdy bývá do

¹¹ Srov. G. P. MJAGKOV, *Naučnoje soobščestvo v istoričeskoj nauke*, s. 30–92.

¹² Srov. A. N. ŠACHANOV, *Russkaja istoričeskaja nauka vtoroj poloviny XIX-načala XX veka*, s. 392–393; G. P. MJAGKOV, *Naučnoje soobščestvo v istoričeskoj nauke*, s. 3–6.

¹³ Slovo *gosudarstvennik* označuje v ruštině odborníka v otázkách státu nebo státního práva, případně zastánce pevného státního uspořádání. V historiografické literatuře toto slovo zároveň označuje příslušníky tzv. státní školy, pro něž do jisté míry platí i prvotní význam tohoto slova.

mladší generace řazen i Fjodor I. Leontovič (1833–1911). Podle této kategorizace školu vymezovaly následující základní charakteristické znaky: rozsáhlé využití pramenů právní povahy, důraz na právní dějiny a zkoumání právních institucí a zaměření na výklad dějin státu jako zásadní a určující instituce ruských dějin. I přesto můžeme konstatovat, že se historiografové neshodovali (a neshodují) v názorech na vznik, myšlenkové kořeny a zdroje státní školy ani na hodnocení výsledků dosažených jednotlivými „gosudarstvenniky“. Jednota nepanuje ani v tom, koho zařadit do tohoto proudu ruského dějepisectví. Někteří historikové byli zpětně do řad státní školy přidáváni, jiní z ní naopak vyčleňováni. Jedinými zcela „jistými“ představiteli státní školy, o nichž se nevedou spory a kteří jsou v souvislosti se státní školou spojováni vždy, jsou Čičerin a Kavelin. Zároveň panuje více méně shoda v tom, že vyvrcholení názorových postojů státní školy představuje dílo B. N. Čičerina. Solovjov naopak býval často ze školy vydělován, aby byl pro svůj význam chápán jako samostatná kapitola ruské historiografie.

Pro svůj výrazný podíl na formování ruské historiografie 19. století nemohla škola uniknout pozornosti českých badatelů. Pomiňme dějepisné přehledy, které vzhledem ke svému zaměření nemohly činnost školy postihnout hlouběji,¹⁴ a podívejme se na zásadní studie k tématu z pera Radomíra Vlčka. Ten v článku *K historické koncepci ruské státoprávní školy* poukázal na Čičerinova hlavní díla a jeho filozofickou, historickou a státovědnou koncepci. Zároveň je uvedl do souvislosti s pojetím ruských dějin ostatních členů státní školy první i druhé generace, přičemž se přiklonil k tezi, že to byl právě Čičerin, kdo formuloval hlavní stanoviska zmíněné školy.¹⁵ Vlček také poukázal na souvislost mezi tezemi Čičerina a Timofeje N. Granovského (1813–1855), jemuž věnoval samostatnou stat'.¹⁶ Autor neužíval tehdy v SSSR kanonizované označení školy jako státní, ale užíval termín státoprávní škola, aby tak naznačil její myšlenkovou souvislost s německou historiografií první poloviny 19. století, jelikož explicitně tuto souvislost, vzhledem k dobovým podmínkám, nebylo možné zmínit. Vlček nemohl v jedenáctistránkové studii postihnout všechny aspekty historické a státovědné koncepce státní školy, můžeme však konstatovat, že zmínil všechny podstatné informace, nezbytné k pochopení její pozice v ruské historické vědě. R. Vlček se k problematice státní školy vrátil později ve studii zaměřené na život a dílo K. D. Kavelina.¹⁷ V této stati mj. znovu otevřel problematiku vztahu státní školy a Granovského. Ten se zabýval obecnými dějinami, zatímco státní škola ruskými, a proto nebývá v pracích Granovského a představitelů státní školy hledána zásadní souvislost. Někteří historikové (např. Raisa A. Kirejeva) poukázali na úzké osobní kontakty Granovského s Kavelinem, Čičerinem a Solovjovem a z toho plynoucí vzá-

¹⁴ Srov. Josef MACŮREK, *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 220–221; Jaroslav KUDRNA, *Kapitoly z dějin historiografie a filozofie dějin*. VI. přepracované vydání, Brno 1985, s. 208–210, 225–226.

¹⁵ Srov. Radomír VLČEK, *K historické koncepci ruské státoprávní školy*, *Slovanský přehled* 70, 1984, s. 110–121.

¹⁶ Srov. TÝŽ, *Ke 130. výročí úmrtí T. N. Granovského*, *Slovanský přehled* 71, 1985, s. 519–526.

¹⁷ Srov. TÝŽ, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisectví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, in: Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK (eds.), *Historik v proměnách doby a prostředí 19. století*, Brno 2007, s. 99–119.

jenné myšlenkové ovlivňování. R. Vlček však zařadil Granovského explicitně mezi její představitele.¹⁸ Vlček tím představil možnost vidět státní školu skutečně šíře a chápat ji jako myšlenkovou a koncepční tendenci v historické vědě v určitém období, nikoliv jako uzavřenou skupinku historiků. To jen koresponduje se současným trendem ruské historiografie narušovat a přehodnocovat strnulou koncepci dějin dějepisectví. Pojetí Granovského vztahu ke státní škole se tak může stát lakmusovým papírkem změn chápání dřívějších paradigmat.

Oprávněnost nových pohledů na státní školu a také jejich nutnost je dána i faktem, že šablonovité vidění historických škol v sovětské historiografii se na státní škole odrazilo výjimečně negativně. Podíl na tom nesou společenské postoje Čičerina, který proslul jako představitel ruského liberalismu, odpůrce socialismu a apologeta samoděržaví. Na traktování Čičerinova díla jsou generalizující a vulgarizující tendence sovětské historiografie dobře patrné. Čičerin psal a publikoval dlouhých padesát let zahrnujících celou 2. polovinu 19. století. Vydal více než desítku rozsáhlých odborných monografií, z nichž většina měla několik svazků. V sovětském dějepisectví nebylo výjimkou směšování jeho myšlenek z různých období Čičerinova života a různých děl, aniž by bylo přihlíženo k tomu, že prodělal určitý názorový vývoj a že jinak mohl své myšlenky formulovat v době „tání“ na počátku vlády Alexandra II., jinak v osmdesátých letech 19. století a jinak na počátku 20. století jako nemocný stařec rekapitulující nezдарy Ruska v uplynulém půlstoletí. Tento „výťah z Čičerina“ byl srovnáván s Kavelinovými či Solovjovovými historickými pracemi ze čtyřicátých a padesátých let 19. století. Nutně tím docházelo ke srovnání nesrovnatelného, čímž označení státní škola ztrácelo svoji výpovědní hodnotu.

Za daného stavu bádání neudivuje, že v devadesátých letech 20. století vystoupil s nutností přehodnotit dosavadní chápání státní školy Vladimir A. Kitajev.¹⁹ Podrobil ostré kritice koncepci státní školy v sovětské historiografii a naznačil, že její schematické a šablonovité chápání stále přetrvává. V reakci na Kitajevův článek americký historik Gary M. Hamburg napsal, že nevidí nutnost pozitivního přehodnocení, ale skeptického přezkoumání a odmítnutí (sic!) termínu státní škola.²⁰ Svá tvrzení založil jednak na poukázání na dosavadní nejednotnost definice tohoto pojmu, jednak na vyzvednutí faktu, že ani jeden z domnělých příslušníků státní školy se k ní nikdy nehlásil. Prý neexistuje důkaz, že by její členové jednali a pracovali v nějaké programové shodě. Hamburg sice správně poukázal, že představitelé státní školy často nesdíleli jednotný názor na otázky ruských dějin a dějinného procesu vůbec, ale řadu jeho postřehů nelze nijak považovat za inovativní, neboť ke stejným závěrům dospěli ruští badatelé již v 19. století. Důvodů k zamyšlení se nad státní školou bylo více než

¹⁸ Tamtéž, s. 102.

¹⁹ Vladimír A. KITAJEV, *Gosudarstvennaja škola v ruské istoriografii: vremja pereocenkki?*, *Voprosy istorii* 1995, 3, s. 161–164.

²⁰ „It then argues that the moniker „state school“ of historiography (...) was invented by opponents of the school’s alleged members in order to discredit them; that the state school never existed in the sense that other historians have commonly described it; and that therefore the term ‘state school’ should be discarded in favor of more appropriate conceptions.“ Gary M. HAMBURG, *Inventing the „State School“ of Historians, 1840–1995*, in: Thomas SANDERS (ed.), *Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State*, New York 1999, s. 98–117.

dost a nebylo jich ani po vydání dvou důležitých monografií k tématu.²¹ Obě knihy se totiž věnují pouze některým z představitelů státní školy; Kirejeva se soustředila výhradně na Kavelina s Čičerinem a Natalia V. Illerickaja na tzv. mladší či druhou generaci školy. Obě autorky se zaměřily na nové přečtení děl zmíněných autorů, čímž přispěly k lepšímu pochopení jejich odborných koncepcí. S pojmem státní škola však pracovaly s jako pevně daným.²²

Nesdílím pesimismus Gary Hamburga, že by pojem státní škola trpěl množstvím různých pojetí v takové míře, že by měl být nahrazen jiným označením. Naopak jsem přesvědčen, že je možné tento pojem zbavit ideologického nánosu. S cílem přispět k dosavadním bádáním o státní škole se zaměřím na zachycení jejího vzniku a zformování v dobové historiografické literatuře a publicistice. Dosavadní historiografické přehledy prací o státní škole, ať už se jedná o ty nejzdařilejší ve studiích V. A. Kitajeva, G. M. Hamburga nebo v pracích Klause-Detleva Grothusena, R. A. Kirejevové a N. V. Illerické, nelze považovat za úplné, protože sledují vývoj chápání státní školy výběrově a soustředí se hlavně na dějepisectví 20. století.²³ Nejkomplexněji ve zhodnocení historiografického traktování státní školy dosud postupoval A. N. Šachanov ve studii o raných pracích S. M. Solovjova.²⁴ I on však pracoval výběrově a jím předložený materiál můžeme bohatě doplnit. Nejvíce opomíjeno bývá nejstarší zachycení státní školy ze čtyřicátých až sedmdesátých let 19. století (nejčastěji zahajuje tyto přehledy Miljukovova studie z roku 1886),²⁵ případně je mylně uváděno, že poprvé státní školu zmínil Nikolaj G. Černyševskij v roce 1856.²⁶ Nejspíše nejstarší zmínka, kterou se mi podařilo dohledat, pochází už z roku 1846. Zhodnocení této nejstarší fáze je velmi důležité, neboť ilustruje, jak sám pojem vznikal a co stálo při jeho zrodu. Přestože se mi jedná o vývoj samotného pojmu státní škola, nelze jeho proměny zmapovat, aniž bychom se dotkli i samotné odborné činnosti představitelů státní školy. Jednalo se o dvě propojené nádoby, které se vzájemně ovlivňovaly a úzce spolu souvisely.

²¹ Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*; N. V. ILLERICKAJA, *Istoriko-juridičeskoje napravlenije v ruskoj istoriografii*.

²² Srov. recenzi na knihu R. A. Kirejevové: Josef ŠAUR, *Kirejeva, R. A.: Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, *Slovanský přehled* 93, 2007, s. 407–408.

²³ Srov. V. A. KITAJEV, *Gosudarstvennaja škola v ruskoj istoriografii*, s. 161–164; G. M. HAMBURG, *Inventing the „State School“ of Historians, 1840–1995*, s. 98–117; Klaus-Detlev GROTHUSEN, *Die Historische Rechtsschule Rußland. Ein Beitrag zur russischen Geistesgeschichte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Gießen 1962, s. 11–22; R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, s. 5–15; N. V. ILLERICKAJA, *Istoriko-juridičeskoje napravlenije v ruskoj istoriografii*, s. 7–14.

²⁴ Srov. Anatolij N. ŠACHANOV, *Stanovlenije učenogo*, in: Sergej M. SOLOVJOV, *Pervyje naučnyje trudy*, Moskva 1996, s. 200–215.

²⁵ Srov. Pavel N. MILJUKOV, *Juridičeskaja škola v ruskoj istoriografii (Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič)*, *Russkaja mysl*, 1886, kniha VI, s. 80–92.

²⁶ Srov. např. G. M. HAMBURG, *Inventing the „State School“ of Historians, 1840–1995*, s. 98–117. Tento omyl se v literatuře objevil v práci sovětského historiografa N. Rubinštejna, odkud se šířil dále. Srov. Nikolaj L. RUBINŠTEJN, *Russkaja istoriografija. Učebnoje posobije dlja istoričeskich fakultětov universitětov i pedvuzov*, Moskva 1941, s. 290.

Podívejme se tedy nejdříve na historické okolnosti vzniku státní školy. Devatenácté století chápeme po právu jako „století historie“, kdy se součástí lidského uvažování pevně stal historický rozměr.²⁷ Běžný byl zvýšený zájem o dějiny vlastního národa, státu, země. V Rusku tomu nebylo jinak. Po porážce Napoleona a povstání Moskvy z popela rostla u Rusů nebývale národní hrdost a uvědomění spojené se zájmem o historii. Na divadelních scénách kralovala historická dramata a opery – od Puškinova *Borise Godunova* (1825) až po Glinkův *Život za cara* (1836). Neobyčejné popularitě se těšily historické prózy a romány.²⁸ Neodmyslitelný podíl na tom mělo vydání Karamzinova díla *Dějiny ruského státu (Istorija gosudarstva Rossijskogo, první svazky vyšly v roce 1818)*.²⁹ Jeho dílo – slovy Puškina – přimělo k zájmu o dějiny všechny a dokonce i „dámy z vyšší společnosti“.³⁰ O dějinách se živě diskutovalo v salonech, studentských a univerzitních kroužcích. Neudiví proto, že historické otázky byly neodmyslitelně svázány se sporem slavjanofilů a zapadníků, sporem tradičně ruského s evropeizujícím. Ruské dějiny zaujímaly v jejich diskuzi centrální místo a měly pomoci zodpovědět aktuální společenské otázky a hlavně přispět k vytyčení směru, kterým se má Rusko do budoucna ubírat. Historiografie poskytovala oběma stranám argumenty pro jejich závěry a zároveň byla silně ovlivňována jejich úvahami o dějinách, a to nejen ruských ale i evropských.³¹

Spor slavjanofilů a zapadníků se odehrával nejen v salonech a na stránkách časopisů, ale zasáhl i na půdu moskevské univerzity, která v desetiletí od poloviny třicátých do konce čtyřicátých let 19. století zažívala jedno z vrcholných období své existence; stala se centrem moskevského společenského a kulturního života.³² Univerzitní pedagogové navštěvovali společenské salony a někdy pořádali ve svých bytech soukromé semináře. Obhajoby disertací se konaly veřejně a stávaly se tématem debat intelektuálních vrstev Moskvy. Zlomová v tomto ohledu byla léta 1844 a 1845. Kavelin obhájil svoji magisterskou disertaci v únoru 1844, Jurij F. Samarin (1819–1876) v červnu 1844, Granovskij v únoru 1845 a Solovjov v říjnu téhož roku. Profesoři také konali hojně navštěvované veřejné přednášky. Granovskij pronesl v letech 1843–1846 dva cykly přednášek věnovaných středověkým evropským ději-

²⁷ Josef VÁLKA, *Cesta k vědecké historiografii?*, in: Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK (eds.), *Historik v proměnách doby a prostředí 19. století*, Brno 2007, s. 15.

²⁸ Srov. James Ch. BILLINGTON, *Ikona i topor. Opyt issledovanija istorii ruskoj kultury*, Moskva 2001, s. 380.

²⁹ Srov. Joseph L. BLACK, *Nicholas Karamzin and Russian Society in the Nineteenth Century. A Study in Russian Political and Historical Thought*, Toronto 1975, s. 130–155.

³⁰ „Vse, daže svetskije ženščiny, brosilis čitat' istoriju svojego Otčestva, dotole im nižvestnuju (...) Drevňaja Rossija, kazalos, najděna Karamzinym, kak Amerika – Kolumbom,“ napsal s jistou nadsázkou A. S. Puškin. Cit. dle Marina J. LAČAJEVA (ed.), *Istoriografija istorii Rossii do 1917 goda*, Tom I, Moskva 2004, s. 192.

³¹ Srov. R. VLČEK, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisectví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, s. 101–102.

³² K. D. Kavelin o tom napsal: „S 1835 goda prijezd mnogich molodych universitětskich profesorov, polučivšich obrazovanije v Děrptě ili za graniceju, v německich universitětach, vliil v začinavšesja umstvennoje i litěraturnoje dviženije Moskvy novuju žižň i pridalo jemu novuju silu (...) Živoje obščeniije umstvennych, naučnyh i litěraturnyh sil v universitěte i vně universitěta pridavalo i prepodavaniju, i salonnym sporam, i žurnalistike značeniije, vlijanije i silu.“ K. D. KAVELIN, *Naš umstvennyj stroj*, s. 360.

nám a srovnávacím dějinám Francie a Anglie do roku 1625. V nich zdůraznil nutnost kritického přístupu k pramenům a postavil se proti plamennému patriotismu, což bylo mířeno proti slavjanofilům a jejich sympatizantům. Přednášku z 20. prosince 1843 otevřeně zaměřil proti názorům P. M. Pogodina a Stěpana P. Ševyrjova. Granovskij v ní představil posluchačům historický proces z hlediska zapadníků. Rusko bylo v jeho pohledu součástí celoevropského historického dění. Podle Granovského je jediné v tomto kontextu možné jej správně pochopit. Opačné stanovisko ve svých veřejných přednáškách zaujal Ševyrjov, jenž varoval před přejímáním západních idejí, které ohrožují ruskou národní svébytnost. Jeho vystoupení korespondovala se zaměřením časopisu *Moskviťanin*, který si vytkl za úkol seznámit široké publikum s ruským národním duchovním bohatstvím.³³

Ve vzrušené atmosféře společenských a odborných debat poloviny čtyřicátých let 19. století zahájili univerzitní kariéru první představitelé státní školy Kavelin a Solovjov.³⁴ Kavelin začal od září 1844 přednášet na právnické fakultě moskevské univerzity. Svými společenskými a historickými názory se přimkl k zapadníkům, mezi nimiž záhy zaujal čelné místo, s některými z nich – s Granovským a Vissarionem G. Bělinským (1811–1848) – ho pojily úzké osobní vztahy. Své úvahy o dějinách ruského práva a státu prezentoval nejen z univerzitní katedry, ale také v hojných diskuzích ve společenských salonech a v recenzích. V nich reagoval na knižní i časopišské novinky a stejně jako Granovskij se stavěl proti slavjanofilskému pojetí ruské historie. Po opakovaném naléhání přátel, zejména Bělinského, shrnul své pojetí dějinného vývoje ruského státu od nejstarších dob až po 18. století v rozsáhlé studii *Pojetí právního uspořádání staré Rusi (Vzgljad na juridičeskij byt Drevnej Rusi)* publikované počátkem roku 1847 v časopise *Sovremennik*.³⁵

Kavelin, ovlivněný Hegelovou *Filozofií dějin*, odmítl vnímání historie jako zřetězení faktů vytěžených z pramenů. Veden snahou o zachycení vnitřní zákonitosti dějin předložil koncepci, která byla v rozporu s tím, jak ruské dějiny prezentoval Karamzin, Pogodin a slavjanofilové.³⁶ Ruské dějiny, stejně jako dějiny evropské, představovaly dle něj neustálý vývoj kupředu, postupnou proměnu historických jevů v něco nového. Nikoliv tedy jejich cyklické opakování.³⁷ Historik by měl být schopen

³³ Srov. Fjodor A. PETROV, *Formirovanije sistěmy univesitětskogo obrazovanija v Rossii. Tom 4. Rossijskije universitěty i ljudi 1840-x godov. Časť 1 Professura*, Moskva 2003, s. 303–318.

³⁴ Ke vlivu sporu slavjanofilů se zapadníky na vznik státní školy srov. Josef ŠAUR, *Obščestvenno-naučnyje aspekty vzniknovenija gosudarstvennoj školy*, in: Dagmar HEEG (Hrg.), *m*OST 2009. Oesterreichische Studierenden Tagung für Slawisten. Austriacka Studencka Konferencja Slawistyczna. Rakouská studentská konference pro mladé slavisty*, München 2011, s. 160–166.

³⁵ Srov. Konstantin D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij. Tom pervyj*, Sankt-Petěrburg 1898, sloupec 5–66. Práce je tištěna ve sloupcích (vždy po dvou na stránku), které jsou číslovány. Proto při citování z Kavelinových Sebraných spisů uvádím (stejně jako další badatelé) sloupec a nikoliv stránku. Srov. též ediční vydání práce K. D. KAVELIN, *Naš umstvennyj stroj*, s. 11–67.

³⁶ „Itak, čtoby poňat' tajnyj smysl' našej istorii, čtob oživiť našu istoričeskuju literaturu, něobchodimy vzgljad, teorija. Oni dolžny predstavit' russkuju istoriju kak razvivajuščijsja organizm, živoje celoje, proniknutoje odnim duchom, odnimi načalami. Javlenija jejo dolžny byť poňaty kak različnyje vyraženiija etich načal, něobchodimo svjazannyje meždu soboju, něobchodimo vytěkajuščije odno iz drugogo.“ K. D. KAVELIN, *Naš umstvennyj stroj*, s. 15.

³⁷ Tamtéž, s. 13.

tento vývoj postihnout jako jeden organický vnitřně propojený celek, z nějž bude patrná zákonitost historického procesu, či jinak řečeno, v němž bude postižen vnitřní smysl dějin.³⁸ Kavelin ukázal organičnost a propojenost ruských dějin na utváření ruského státu jako právní instituce od rodového (pokrevního) upořádání, přes rodinné (votčínové) až ke státnímu. V jeho pojetí tak ustoupily do pozadí otázky příchodu Normanů (Varjagů) či mongolský vpád. Kavelin uznával, že i tyto události mají svoji důležitost pro pochopení nejstarších ruských dějin (zejména si všiml příchodu Varjagů), ale nevnímal je jako dějnotvorné. To, co skutečně ovlivňovalo chod ruských dějin, byly proměny vztahů uvnitř staroruské společnosti, které charakterizoval výše uvedenými třemi etapami.

Jestliže jsem poukázal na vliv Hegelovy filozofie na Kavelinovu historickou koncepci, musím zároveň upozornit, že by bylo nemístným zjednodušením vidět v Kavelinově studii jen vliv Hegelův. Myšlenkových zdrojů měla tato práce více. Jednak to byla německá historiografie reprezentovaná historicko-právní školou a díly Friedricha C. von Savignyho, Karla F. Eichhorna a Bartholda G. Niebuhra, jednak – a to musíme zdůraznit – důkladná znalost dosavadní ruské historiografie. Inspiraci hledal Kavelin zejména v dílech Johanna P. G. Ewerse (1781–1830), v Rusku usazeného Němce, a Michaila T. Kačenovského (1775–1842), zakladatele a hlavního představitele tzv. skeptické školy v ruské historiografii, nejhlasitějšího kritika Karamzinovy a Pogodinovy historické koncepce. Kavelin navázal na Ewerse a jako základ právních pořádků staré Rusi určil rodové uspořádání, které Ewers popsal v souvislosti s ruskými dějinami jako první v knize *Nejstarší ruské právo a jeho historický výklad* (původně německy *Das aelteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*, 1826; *Drevněšjeje ruskogoje pravo v istoričeskom jeho raskrytii*, ruský překlad, 1835). U Ewerse však Kavelin nečerpal jen rodovou teorii. Ve své první ruské monografii *Dějiny Rusů (Geschichte der Russen)*³⁹ Ewers předložil do té doby v Rusku nekonvenční pojetí dějin. Jestliže se doposud nejvýznamnější syntézy ruských dějin jako byly práce Michaila M. Ščerbatova (1733–1790) a Nikolaje M. Karamzina (1766–1826) soustředily především na skutky panovníků a sledovaly, slovy Ewerse, vnější stránku dějin, Ewers se soustředil na vnitřní stránku. Soudil, že nástupem nového panovníka se vztahy v ruské společnosti neměnily a měly tudíž delší trvání. Tuto vnitřní stránku postihl, když sledoval vývoj a změny ve staroruské společnosti a proměny státu jako instituce. Na jeho teze navázal Kavelin, který místo tehdy běžné periodizace ruských dějin na období údělné, dobu mongolského jha atd., rozdělil ruské dějiny dle vnitřního vývoje Ruska na tři již zmíněná období: rodové – votčínové (rodinné) – státní.⁴⁰

³⁸ „Itak, vnutrenňaja istorija Rossii – ně bezobraznaja gruda bessmyslennyh, ničem ně svjazannyh faktov. Ona, naprotiv, – strojnoje, organičeskoje, razumnoje razvitije našej žizni, vseгда jedinoj, kak vsjakaja žizň, vseгда samostojatělnoj, daže vo vremja i posle reformy.“ Tamtéž, s. 66.

³⁹ Celý název práce zněl: *Geschichte der Russen. Versuch eines Handbuchs. Erster Theil. Von den aeltesten Zeiten bis zur Alleinherrschaft Peters des Grossen*, Dorpat 1816. Jak vyplývá z názvu, jednalo se o první díl, přičemž zamýšlený druhý díl autor nikdy nenapsal.

⁴⁰ K Ewersovi a jeho koncepci dějin srov. Michail V. ZELENOV, *Ewers, Iogann Filipp Gustav (1781–1830)*, in: *Istoriki Rossii. Biografii*, Moskva 2001, s. 116–121; Alla J. ŠIKLO, *On zastavil dumat' nad ruskogoju istorijeju: Iogann Filipp Ewers*, in: Andrej N. SACHAROV (ed.), *Istoriki Rossii: XVIII–načalo XX veka*, Moskva 1996, s. 124–135; Milica V. NĚČKINA, *Gustav Ewers*, 546

Další významný inspirační zdroj Kavelinových úvah představovaly práce Kačenovského. U něj čerpal metodologii kritiky historických pramenů. Kavelin si uvědomoval, že Kačenovskij a jeho následovníci někdy zacházeli do hyperkritických extrémů, které je vedly k přílišné skepsi při práci se staroruskými prameny a k odmítnutí části jejich výpovědní hodnoty. Nicméně plně s nimi souhlasil v tom, že pramen nelze ani zdaleka chápat doslovně. Historik tedy nemůže opakovat vše, co se v prameni objeví, případně z několika zmínek vyvozovat generalizující závěry. Nedostatečná kritika pramenů byla jednou z opakovaných Kavelinových výtek k historiografické práci slavjanofilů. Kromě Ewerse a Kačenovského ovšem navazoval Kavelin i na další ruské historiky; např. v otázkách feudalismu a feudálních vztahů na Rusi ho ovlivnil Nikolaj A. Polevoj (1796–1846). Jeho názory však podrobil důkladné revizi. Totéž učinil i s díly Karamzina a Pogodina, vůči nimž se vymezil nejvíce. Na druhé straně je však beze zbytku nezavrhoval. Kavelinův postoj k jejich závěrům nevycházel ze záště či osobního odporu. V jeho očích jejich díla jednoduše zastarala a neodpovídala duchu doby, který v důsledku vývoje filozofie kladl na historiografa nové úkoly. Uznával proto, že jejich koncepci nelze odmítnout a priori, ale je potřeba provést přehodnocení jejich názorů v intencích posunu ve společenském myšlení.⁴¹

Přejděme nyní k prvním badatelským krokům Solovjova. Ten se v roce 1844 vrátil do Moskvy po dvouletém pobytu v zahraničí. Solovjovův učitel Pogodin, vyučující tehdy ruské dějiny na moskevské univerzitě, požádal o uvolnění z profesorského místa ze zdravotních důvodů s tím, že by se později na univerzitu rád vrátil. Jeho odchodem se Solovjov stal pretendentským uvolněné katedry ruských dějin, a to i přes mladistvý věk (bylo mu 24 let) a navzdory skutečnosti, že dosud nepředložil magisterskou disertaci, období naší disertační či kandidátské práce, kterou pro zaujetí akademické pozice vyžadoval zákon. V tomto osudovém okamžiku mu pomohla vlastní píle a nebývalá pracovitost, jíž Solovjov proslul, a politické kontakty. Mladý badatel dokázal velmi rychle složit předepsané zkoušky a předložit vynikající disertační práci. Pogodin ale vycítil ve svém žákovi konkurenci a pod různými záminkami odmítal vystavit práci posudek, bez něhož nešlo přistoupit k obhajobě. S nečinností školitele mohl žák dělat jen velmi málo. Bezmocnému Solovjovovi usnadnila cestu k akademické kariéře známost s bratry Alexandrem (1795–1891) a Sergejem (1794–1882) G. Stroganovovými. První z nich, Alexandr Grigorjevič, byl významnou postavou v okruhu osob kolem cara Alexandra I., za vlády Mikuláše I. působil jako ministr. V rodině Alexandra Stroganova Solovjov působil jako domácí učitel a pobýval s ní v letech 1842–1844 v zahraničí. Zahraniční pobyt byl pro Solovjova nesmírně cenný, neboť mohl ve volném čase navštěvovat vysokoškolské přednášky a knihovny v různých univerzitních městech Evropy. Starší z obou bratrů, Sergej Grigorjevič, zastával

in: Michail N. POKROVSKIJ (ed.), *Russkaja istoričeskaja literatura v klassovom osveščennii*. Tom pervyj, Moskva 1927, s. 19–49. Poslední práce si i přes dobu svého vzniku uchovává dobrou historiografickou kvalitu.

⁴¹ Ke Kavelinovým inspiračním zdrojům více srov. Radomír VLČEK, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisceví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, s. 104–112; R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, s. 45–73; A. N. CAMUTALI, *Borba tščenij v russkoj istoriografii*, s. 41–60; Michail B. SVERDLOV, *Obščestvennyj stroj Drevnej Rusi v russkoj istoričeskoj nauke XVIII–XX vekov*, Sankt-Petěrburg 1996, s. 83–86.

v té době post kurátora moskevské univerzity. Měl tedy na její chod zásadní vliv. Ze své pozice např. prosazoval, aby na univerzitní katedry byli jmenováni mladí profesori se zahraničními zkušenostmi.⁴²

Solovjovova magisterská disertační práce *O vztazích Novgorodu k velikým knížatům. Historická studie (Ob otnošenijach Novgoroda k velikim knjazjam. Istoričeskoje issledovanie)* korespondovala s názory předloženými Kavelinem.⁴³ Solovjov také navázal na Ewersovu práci o staroruském právu a jednoznačně odmítl Pogodinem prosazované striktní oddělování varjažského a mongolského období ruských dějin, které spojil do jednoho celku. Kavelin, jenž byl jedním z oponentů práce, vyjádřil své kladné mínění nejen v posudku, ale také v recenzi otištěné v *Otčestvennych zapiskach*.⁴⁴ Na Solovjovově koncepci oceňoval jednak, že staroruské dějiny chápe jako jeden organický a propojený celek a nikoliv jako sled oddělených období, a jednak to, že se jednalo o další práci stojící proti slavjanofilskému pojetí dějin, které Kavelin označoval za „romantismus“. Slavjanofilskou koncepci shledával pouhým nakupením libovolných faktů, bez jakéhokoliv vztahu k historické skutečnosti a bez podložení prameny.⁴⁵ Solovjovovo dílo ohodnotil jako novátorské a přiřadil ho k těm, která posouvají historickou vědu kupředu. Kavelinova recenze nebyla však bezvýhradně kladná. Především Solovjevovi vytknul, že nepostupoval dostatečně důsledně při zachycení zákonitostí historického vývoje a doporučoval mu věnovat více pozornosti rodovému uspořádání a jeho významu v ruských dějinách.⁴⁶

Solovjov nepsal svoji magisterskou disertaci s cílem vymezit se proti slavjanofilům. Naopak, patřil do úzkého okruhu lidí v okolí Konstantina S. Aksakova (1817–

⁴² Mezi ně patřili T. N. Granovskij, D. L. Krjukov, S. M. Solovjov, K. D. Kavelin, P. G. Redkin, N. I. Krylov, O. M. Boďanskij, K. F. Rulje, J. A. Linovskij, V. N. Leškov, A. N. Drasusov, A. S. Filomatskij, A. I. Čiviljov a další. Pojem mladí profesori zde můžeme chápat doslovně: v roce 1836 bylo z 31 profesorů 14 mladších 35 let. A tato tendence pokračovala dále, např. Granovskij získal vlastní katedru ve 26, Solovjov ve 24, Linovskij ve 28 a Katkov ve 27 letech. Srov. Fjodor A. PETROV, *Formirovanije systěmy univesitětskogo obrazovanija v Rossii. Tom 4. Rossijskije univesitěty i ljudi 1840-x godov. Časť 2 Studěničestvo*, Moskva 2003, s. 245–246.

⁴³ Srov. Sergej M. SOLOVJOV, *Ob otnošenijach Novgoroda k velikim knjazjam. Istoričeskoje issledovanije*, Moskva 1845. Kniha vyvolala velký zájem čtenářů a za rok byla vydána znovu. Nejnověji pak byla vydána v roce 2010 ve společné edici se Solovjovou doktorskou disertací. Srov. Sergej M. SOLOVJOV, *Drevněrusskije knazja*, Sankt-Petěrburg 2010, s. 23–108.

⁴⁴ Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 253–270.

⁴⁵ „Vmesto togo, čtob vyskazyvat' něobchodimyj zakon, po kotoromu soveršalas drevňaja russkaja istorija – zakon, vyrazivšijsja v istoričeskich sobytijach, – eti vzgljady vyskazyvajut tolko ljubimuju mysl avtora, počerpnutuju Bog znajet odkuda, možet byt' iz volnago voobraženija, tolko navernoje ně iz faktov. Naprotiv, etu mysl nasilno vstavljajut v fakty! (...) Takoj romantizm, gospodstvujuščij v sovremennyh istoričeskich issledovanijach, i lozungami kotorogo počti vsegda myslj samyje nědějstvityelnyje, ně-istoričeskije, preimuščestvo Rusi pered Rossijeju i slovenskogo mira pered romano-germanskim (...). Tamtěž, sloupec 263–264.

⁴⁶ „No voobšče na eto plemennoje, rodovoje, semejstvennoje, slovom krovnoje načalo g. Solovjov malo obratil vnimanije, govorit' o něm kak budto mimochodom, togda kak ono bylo glavnoje, počti isključitelno igravšeje rol. Po našemu glubokomu uvaženiju, jedva li možno najti odno zamečatelnoje javlenije ili sobytije v drevněj russkoj istorii, osobenno do Ioanna III, kotoroje ně opreděljalos by etim načalom. Tamtěž, sloupec 268.

1860).⁴⁷ I sám Kavelin měl mezi slavjanofily řadu přátel. V historických otázkách byl však Kavelin nesmlouvavý a svojí recenzí se snažil podnitit Solovjova k zapadnickému pojetí ruských dějin. Nevíme, nakolik se Solovjov s Kavelinovými výtkami ztotožňoval, ale ve studii *O rodových vztazích mezi staroruskými knížaty* (*O rodových otnošenijach meždu kňazjami drevněj Rusi*, 1846), kterou lze chápat jako předznamenání jeho doktorské disertace a na které v té době intenzivně pracoval, již hrálo rodové uspořádání klíčovou roli. Na zmíněnou stať reagoval Kavelin na stránkách *Otčestvennych zapisok*. Opět zdůraznil důležitost rodového principu, který neváhal označit za podmínku správného pochopení nejstarších ruských dějin.⁴⁸

V roce 1847 Solovjov úspěšně obhájil doktorskou disertaci *Historie vztahů mezi knížaty Rurikova rodu* (*Istorija otnošenij meždu kňazjami Rjurikova doma*).⁴⁹ Po té již nic nebránilo jeho jmenování řádným profesorem ruských dějin na moskevské univerzitě. Tento post zastával až do své smrti v roce 1879. Sedmisetstránková disertace společně s Kavelinovou studií o právních pořádcích staré Rusi potvrdila nový trend v historické vědě, který byl již dříve patrný z jejich publikovaných článků a recenzí: úkolem historika bylo v této koncepci objasnit vnitřní zákonitosti historického procesu, přičemž při jeho plnění bylo rozhodující vysvětlení role vztahů uvnitř staroruské společnosti, které – vymezeny rodovými (pokrevními) svazky – utvářely podobu ruského státu. Ruské dějiny měly být napříště popisovány jako nerozdělitelný řetězec událostí propojených společným vnitřním principem a vyplývajícími jedna z druhé. Do popředí jejich pozornosti se dostal stát jako instituce a procesy vedoucí k jeho vzniku a určující jeho vývoj. Pregnantně to vyjádřil Kavelin v recenzi na Solovjovův opus: „Veškerá ruská historie, jak starší, tak i novější je především *státní, politická...*“ (kurzíva je v originále – pozn. autora). Jedná se o větu, která vstoupila do dějin a byla nespočetněkrát citována jako vyjádření samotné esence státní školy.⁵⁰

Jestliže jsem výše poukázal na shody v historických názorech obou dějepisců, pak musím zároveň dát za pravdu historikům dřívějším i dnešním, kteří poukazovali na rozdíly v jejich koncepcích. První zcela jasně viditelný spočíval v etapách, v nichž se ruský stát vyvíjel. Kavelin psal o rodu – rodině (votčinovém principu) – státu. Solovjov hovořil pouze o rodu přecházejícím rovnou ve stát. Nešlo jen o hru se slovy. Odvíjelo se od toho i odlišné pojetí jedince (individuality) a jeho role v dějinách a některé další koncepční nesoulady. Zatímco Solovjov sledoval rodové vztahy výhradně v rámci Rurikova rodu, Kavelin zašel mnohem dále a viděl tyto svazky v celé staroruské společnosti. Neshody sice vycházely z odlišného přístupu k dějinám, ale zároveň je předurčovalo rozdílné určení a cíle jejich prací. Solovjov zpracoval práci určenou k získání akademického titulu a určenou tedy hlavně odborníkům. Velmi důsledně a důkladně proto pracoval s prameny a držel se vymezeného tématu. Naopak společensky angažovaný Kavelin psal studii pro široký okruh čtenářů, v níž podal vytyčení (z jeho pohledu) nové koncepce ruských dějin od nejstarších dob až po

⁴⁷ Srov. Roman A. SOKOLOV, *O Sergeje Michajloviče Solovjove*, in: S. M. SOLOVJOV, *Drevněrusckije kňazja*, s. 11.

⁴⁸ Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 269–278 (nejkonkrétněji sloupec 278).

⁴⁹ Sergej M. SOLOVJOV, *Istorija otnošenij meždu kňazjami Rjurikova doma*, Moskva 1847.

⁵⁰ K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 277. Přeložil autor článku.

18. století, které uchopil ze široka, nezaobíral se konkrétními detaily a snažil se postihnout obecné tendence, k nimž by měl historikův výklad směřovat. Můžeme se proto přiklonit k těm názorům, které právě v Kavelinově studii vidí programové prohlášení rodící se státní školy, i když ji tak autor nezamýšlel.

Je nabíledni, že texty obou mladých historiků musely v moskevském univerzitním a intelektuální prostředí, zaujatém diskuzí slavjanofilů a zapadníků, vyvolat širokou odezvu. Tehdejší student moskevské univerzity Alexandr N. Afansjev (1826–1871) vzpomínal, že o rodovém uspořádání se živě debatovalo, již samotný pojem se stal velmi módním.⁵¹ Na stránkách časopisů se v souvislosti s Kavelinovými a Solovjovovými pracemi z let 1845–1847 objevilo v průběhu do konce čtyřicátých let 19. století na tři desítky statí a recenzí. Nás bude především zajímat, jak se v těchto prvotních písemných reakcích rodil pojem státní škola a jak se začalo v souvislosti s oběma historiky uvažovat o novém historiografickém směru. Již v roce 1846 označil literární kritik Valerian N. Majkov (1823–1847) Kavelina a Solovjova za představitele nové historické koncepce stojící v protikladu ke slavjanofilství. Majkov nepoužíval termín škola. Z jeho slov vysvítá, že o nich hovořil jako o představitelích zapadnictví v historické vědě. Jako by zapomněl na Granovského, který v téže době v přednáškových vystoupeních opakovaně poukazoval na stejné nedostatky ve slavjanofilské historické koncepci jako Kavelin. Granovskij se ale profiloval jako historik obecných dějin, které Rusy zajímaly méně než diskuze o ruském středověku. O nebývalém ohlasu Kavelinových a Solovjovových prací v tehdejších moskevských intelektuálních kruzích, svědčí i Majkovovo prohlášení, že ve vědě způsobily stejné pozdvižení jako Gogolova díla v literatuře.⁵²

Majkovův článek byl spíše výjimkou. Většina prvotních reakcí na texty obou mladých historiků byla informativní a věcná a nepokoušela se o jejich zařazení do kontextu vývoje ruské historiografie či literatury. Bělinskij upozornil čtenáře na Kavelinův článek o právním uspořádání staré Rusi ve svém tradičním přehledu literatury (*Pohled na ruskou literaturu r. 1847; Vzgljad na russkiju litěraturu*).⁵³ Zaujme, že informoval i o Kavelinově recenzi na Solovjovovu doktorskou disertaci, což jen potvrzuje, jaká důležitost byla recenzi přisuzována mezi zapadníky. Naopak představitelé slavjanofilů se snažili své čtenáře přesvědčit, že zmíněné práce jsou zcela mylným výkladem raných ruských dějin. Spor se nejčastěji stáčil k chápání staroruské občiny, kterou slavjanofilové považovali za úhelný kámen společenského uspořádání východních (resp. ruských) Slovanů. Její vytěsnění rodovým uspořádáním slavjanofilové neuznávali. Sporných bodů však bylo mezi oběma stranami více. Zapomínat také nelze, že diskuze se nevedla jen o tezích předložených Kavelinem a Solovjovem a že reakce na jejich práce byla součástí širší polemiky zapadníků a slavjanofilů. V obsáhlém článku *O historických i literárních názorech Sovremenniku (O mněni-*

⁵¹ Srov. Alexandr N. AFANSJEV, *Moskovskij universitět (1844–1848 gg.)*, in: *Moskovskij universitět v vospominanijach sovremenikov*, Moskva 1989, s. 267.

⁵² Srov. Valerian N. MAJKOV, (rec.) *Kratkoje načertanije istorii russkoj litěratury, sostavlennoje V. Askočenskim*, Otčestvennyje zapiski, 1846, 9, otd. V, s. 1–24. Citováno z Valerian N. MAJKOV, *Litěraturnaja kritika*, Leningrad 1985, s. 34–66 (konkrétně s. 47–48). V dobových časopisech nebylo zpravidla číslováno průběžně celé číslo, ale každý oddíl zvlášť, proto při odkazování na konkrétní strany uvádím tam, kde je to nezbytné, i příslušný oddíl časopisu.

⁵³ Vissarion G. BĚLINSKIJ, *Vybrané stati*, Praha 1950, s. 343.

jach „*Sovremennika*“ *istoričeskich i litěraturnych*) publikovaném v *Moskviťaninu* vystoupil proti Kavelinovým historickým a Bělinského literárním názorům Jurij F. Samarin.⁵⁴ Samarinova stať i následná Kavelinova reakce dobře ilustrují průběh diskuze. Obě strany trpělivě opakovaly své argumenty v mylném domnění, že tím protivníky přesvědčí o jejich omylu. Nádavkem pak někdy přidávaly osobní narážky a invectivy. Jejich vinou celý spor postupně gradoval, na čemž se podílel i Kavelin. Ten např. přirovnal práci Alexeje S. Chomjakova (1804–1860) s historickými fakty ke kaleidoskopu: fakty jako sklíčka můžete obrátit vzhůru nohama a vždycky z toho něco vyjde.⁵⁵ K výpadům proti slavjanofilům Kavelina v dopisech notně povzbuzoval i Bělinskij.⁵⁶ Neudivuje proto, že se Kavelin stával častým terčem slavjanofilských „odvetných“ akcí. Avšak zmínky o spojitosti mezi Kavelinem a Solovjovem, popř. přímo o nové historické škole v této polemice nenacházíme.

To, že se rodí nová škola v ruském dějepisectví, poprvé zmínil Michail P. Pogodin (1800–1875). Jak už bylo uvedeno, historická koncepce Kavelina a Solovjova byla v rozporu s Pogodinovými historickými názory, a tak kromě podobných úvah o ruských dějinách pojil oba mladé historiky také spor s Pogodinem. V roce 1846 vyšly první tři svazky (ze sedmi) Pogodinovy práce *Studie, poznámky a přednášky z ruských dějin (Issledovanija, zamečanija i lekcii po russkoj istorii)* a první kniha jeho *Historicko-kritických úryvků (Istoriko-kritičeskije otryvki)*. K oběma dílům se kriticky a rozsáhle vyjádřil Kavelin na jaře roku 1847.⁵⁷ Kavelinovy recenze se tentokrát vyznačovaly věcností, a přestože většinou s Pogodinem nesouhlasil, dokázal uznat, že Pogodinova koncepce má i kladné stránky. Pogodinova odpověď na sebe nenechala dlouho čekat a následovala ostrá výměna názorů v podobě článků uveřejňovaných v *Moskviťaninu* (Pogodin) a *Otěčestvennych zapiskach* a *Sovremenniku* (Kavelin). Šlo o sérii nejméně šesti článků od každého z nich. Celá „diskuze“ se nesla v duchu osobních narážek a obvinění. Zejména Pogodin se nechal unést natolik, že diskuze překročila rámec odborného sporu. Sledovali ji zdaleka nejen odborníci. Vyhrocení sporu však vrhlo negativní světlo na moskevskou univerzitu, a proto ho nelibě nesla vládní místa.

Pogodin odmítl teze prezentované „novou školou“, jak ji sám nazýval, a které v jeho pojetí neměly zcela jasné kontury. Výměna názorů se netýkala jen rodové teorie, ale také Solovjovova tvrzení o existenci starých a nových měst v jeho doktorské disertaci, a celkově jejich pojetí ruského středověku. Pogodin a mladí historikové se rozcházel i v přesvědčení o podobnosti a odlišnosti ruských a evropských dějin. Zatímco Pogodin, podobně jako slavjanofilové, zastával názor, že ruské a evropské dějiny jsou odlišné, Kavelin se Solovjovem byli přesvědčeni, že ruské dějiny jsou plnohodnotnou součástí evropské historie. Rozdělovalo je i vidění možnosti uplatnit filozofické ideje na historii. Kavelin se Solovjovem čerpali z filozofie přesvědčení, že

⁵⁴ Srov. Jurij F. SAMARIN, *O mněnjach „Sovremennika“ istoričeskich i litěraturnych*, Moskviťanin 1847, 2, s. 133–222. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání článku. Srov. T. A. MEDOVIČEVA (ed.), *J. F. Samarin 1840–1876. Statji, vospomnaniija, pisma*, Moskva 1997, s. 17–57.

⁵⁵ K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 727–728.

⁵⁶ „Čto jesli by tak že vysekli Samarina, kak Pogodina? A ceremonit'sja so slavjanofilami něčego“. Cit. podle A. N. CAMUTALI, *Borba těčenij v russkoj istoriografii*, s. 74.

⁵⁷ Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 95–252.

historie má vnitřní zákonitosti a je nutné je objasnit a popsat. Pogodin naproti tomu uplatňoval tzv. matematickou metodu. Podle něj byly úvahy o zákonitostech či vyšším smyslu dějin předčasné. Nejprve měla být z pramenů vytěžena historická fakta, následně mělo dojít k jejich systematizaci, utřídění a chronologickému seřazení a až teprve z tohoto korpusu dat měli dělat historikové obecné závěry.⁵⁸ Mladým historikům proto vytýkal zbrklou snahu vidět v ruských dějinách zákonitosti dříve, než to historická látka sama dovolí. Není divu, že v otázkách ruských dějin nenašli Kavelin s Pogodinem společnou řeč.

Pogodin známý svojí ješitností bral kritiku mladé nastupující generace velmi osobně a rozhodl se proto vystoupit kriticky proti celé skupině mladých historiků. Z nich někteří patřili k jeho žákům. Přitom se nejednalo o názorově ucelenou skupinu, jediné pojítka mezi nimi spočívalo v „drzosti“, s níž si dovolili odporovat svému učiteli. Šlo o článek *O dílech panů Beljajeva, Byčkova, Kalačova, Popova, Kavelina a Solovjova týkajících se ruských dějin (O trudach gg. Beljajeva, Byčkova, Kalačova, Popova, Kavelina i Solovjova po časti Russkoj Istorii)* uveřejněný v *Moskviťaninu*.⁵⁹ Dřívější žáci nenechali kritiku učitele bez odezvy. Zejména Solovjov, posílený úspěchem veřejné obhajoby disertace, se ohradil velmi ostře. Celá časopisecká „přestřelka“ záhy překročila rámeček čistě vědecké diskuze a na pokyn vyšších míst (např. hraběte S. G. Stroganova) byla ukončena. Nejen že Pogodin nemohl zareagovat, ale byla mu i kladena vina za vyhrocení celé záležitosti.

Není nutné se podrobně zabírat průběhem uvedeného časopiseckého sporu, jelikož mu v literatuře byl věnován dostatek prostoru.⁶⁰ Zaměřme se proto na to, co znamenal pro utváření termínu státní škola. Především uveďme, že celý spor nebyl ani tak diskuzí jako spíše silovým přetlačováním „kdo s koho“. Kromě polemiky o charakter ruské historie zde šlo o přesun katedry ruských dějin na moskevské univerzitě z vlivu slavjanofilů do sféry zapadníků, tedy o to jak budou oficiálně prezentovány ruské dějiny na nejvýznamnější ruské univerzitě. Pomyslnými vítězi celého „souboje“ se stali Kavelin se Solovjovem, kteří posílili své postavení ve vědeckém a intelektuálním prostředí Moskvy. Navíc Solovjov do té doby názorově blízký slavjanofilům se definitivně přesunul do tábora zapadníků. Rok 1847, kdy tato diskuze vrcholila, můžeme považovat za rok vzniku státní školy. Základy byly položeny publikováním zásadních prací Kavelina a Solovjova k ruskému středověku. Pod dojemem jejich sporu s Pogodinem a slavjanofily, který se odehrával především v roce 1847 a vůči němuž museli oba mladí historikové hájit své historické teze, začali současníci vidět zejména to, co jejich koncepce spojovalo. Nikoli panující rozdíly. Pogodinem zavedená „nová škola“ označovala ale pouze mladou nastupující generaci historiků bez jakéhokoliv hlubšího vymezení. Podobně Kavelin hovořil o Pogodinovi jako o zástupci „staré historické školy“. Dichotomie „nová škola“ a „stará škola“ na-

⁵⁸ Srov. Valerij I. DURNOVCEV – Andrej N. BAČININ, *Razjasňat javlenija russkoj žizni iz nějo samoj: Michail Petrovič Pogodin*, in: *Istoriki Rossii: XVIII–načalo XX veka*, Moskva 1996, s. 208–212.

⁵⁹ Srov. Nikolaj P. BARSUKOV, *Žizň i trudy M. P. Pogodina. Kniga devjataja*, Sankt-Petěrburg 1893, s. 122–130.

⁶⁰ Srov. Tamtéž, s. 103–147; A. N. CAMUTALI, *Borba tččenij v russkoj istoriografii*, s. 23–34; R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, s. 57–65.

značovalo generační výměnu a „vzpoureu“ pokolení žáků proti pokolení učitelů. O historických koncepcích jedněch či druhých to vypovídalo jen tolik, že se lišily. Podstata budoucího historiografického pojmu státní škola tím byla dána.

Pogodinovo označení „nová škola“ se rychle vžilo a začalo se běžně používat v tehdejší publicistice. Někdy autoři už ani nepovažovali za nutné čtenáře informovat, že míní právě dvojici Kavelin – Solovjov. I přes Stroganovův příkaz nevyhrocovat diskuze k otázkám ruských dějin Pogodin pravidelně reagoval na nové poznatky v této disciplíně a neopomínal pichlavými poznámkami glosovat Kavelinova a Solovjova díla, aniž by však některého z nich jmenoval. K nejcitovanějším patří Pogodinovo „podobenství“, jak slepý slepého vede, oba padají do jámy, vzájemně si děkují a ještě si gratulují ke slávě. A to vše za mohutného potlesku novinářských křiklounů, kteří o dějinách nevědí zhora nic. Jindy Pogodin psal o škole „mravokárství“ (rezoňorstva) a mudrování (umničaňja).⁶¹ Komu byly poznámky určeny, publikum snadno odhadlo. Ostatně Kavelin je navíc většinou nenechával bez odezvy. Přestože Pogodin označení „nová škola“ nemínil rozhodně pozitivně, přijali ho za své i Kavelin se Solovjovem a hrdě se prohlašovali za představitele nového historiografického proudu, který stojí v opozici k Pogodinovi a slavjanofilům.⁶² Solovjov napsal v této souvislosti článek *Schlözer a antihistorický směr (Šljocer i antiistoričeskoje napravlenije, 1857)*, v němž poukázal na dva hlavní proudy v úvahách o ruských dějinách. První – historický – navazoval na Augusta L. Schlözera (1735–1809) a jeho monografii o Nestorovi. K tomuto směru řadil Solovjov i sám sebe. Druhý – antihistorický – reprezentovali v jeho pojetí slavjanofilové. Solovjovovo dělení vycházelo z diskuze o povaze ruské občiny, která ve druhé polovině padesátých let 19. století nabírala na intenzitě v souvislosti s úvahami o zrušení nevolnictví. Názory volající po zachování občiny i v polovině 19. století považoval Solovjov za historický anachronismus a jejich zastánce za představitele antihistorického směru. Zopakoval již vícekrát řečené, že nepovažuje historickou koncepci jednotlivých slavjanofilů za vědecké uchopení ruských dějin.

Původně poměrně vágní Pogodinův termín „nová škola“ se začal během padesátých let 19. století ustalovat a nabývat jasných kontur jako označení pro konkrétní historiky a konkrétní historické koncepce. Ustálil se natolik, že odkazy na něj můžeme najít v osobní korespondenci účastníků tehdejších společenských diskuzí.⁶³ V prvním svazku historicko-archivního sborníku *Archiv historicko-právních dokumentů týkajících se Ruska (Archiv istoriko-juridičeskich sveděnij, odnosjaščichsja do Rossii)* byl otištěn překlad Ewersovy práce *Nestor a Karamzin (Něstor i Karamzin)*. V úvodu k vydání označil editor Nikolaj V. Kalačov (1819–1885) Ewera za zakladatele „historicko-právní školy“ („istoriko-juridičeskoj školy“).⁶⁴ Kalačovovo označení akcentovalo nepřehlédnutelnou skutečnost, a sice rozsáhlé zaměření na právní aspekt

⁶¹ Srov. N. P. BARSUKOV, *Žizň i trudy M. P. Pogodina. Kniga odinnadcataja*, s. 196–212.

⁶² Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočinenij*, sloupec 1013.

⁶³ Např. v srpnu 1850 hovořil o tak zvané nové historické škole (tak nazývající novoj istoričeskoj škole) J. F. Samarin v dopise A. S. Chomjakovovi. Srov. T. A. MEDOVIČEVA (ed.), *J. F. Samarin 1840–1876*, s. 183.

⁶⁴ Nikolaj V. KALAČOV (ed.), *Archiv istoriko-juridičeskich sveděnij, odnosjaščichsja do Rossii. Knižka pervaja, otđěl V*, Moskva 1850, s. I–II.

nejstarších ruských dějin. Odkaz na právní stránku věci je patrný z názvu Ewersova i Kavelinova hlavního díla. Na spojitost mezi pracemi Ewersa a obou mladých historiků poukázal i Konstantin S. Aksakov, a to ve stati *O starém životním způsobu Slovanů obecně a Rusů zvláště (O dřevněm bytě u slavian i u ruských v osobnosti, 1852)* psané mj. i v reakci na jimi formulovanou rodovou teorii.⁶⁵ Podle něj bylo zpracování ruských dějin ovlivňováno dvěma proudy – Schlözera a Ewersa, kteří měli své následníky – první Pogodina, druhý Solovjova a Kavelina, o nichž hovořil jako o zastáncích (pobornikach) rodové teorie. Aksakovův postřeh k ruské historiografii nebyl zcela správný. Nemýlil se sice v poukázání spojitosti mezi Schlözerem a Pogodinem, avšak protiklad dvou proudů vytyčených dvěma německými badateli – Schlözerem a Ewersem – neodrážel historiografickou skutečnost. Solovjov čerpal z obou německých historiků. Nehledě na fakt, že Ewers patřil k Schlözerovým žákům na univerzitě v Göttingenu. Zmíněné dva postřehy k historickým názorům Kavelina a Solovjova ukazuje posun oproti Pogodinově „nové škole“. Oba mladí historici jsou viděni jako pokračování hlubších a déle trvajících tendencí v ruské historiografii. Nepředstavují cézuru či tlustou čáru za předchozí dějepisnou prací, ale naopak již pár let po zahájení univerzitní kariéry jsou chápáni jako pevná součást ruské historiografie.

A dokonce můžeme říci, že jsou viděni nejen jako součást ruské historiografie ale i ruského společenského a kulturního myšlení vůbec. Velmi často se s odkazy na jejich přínos setkáváme v dobových přehledech literatury. V letech 1855 a 1856 otiskoval na pokračování v *Sovremenniku* Nikolaj G. Černyševskij (1828–1829) práci *Nástin gogolovského období ruské literatury (Očerki gogolevskogo perioda ruskoj literatury)*.⁶⁶ V tomto kriticko-historickém přehledu ruské literatury podal obšírný a podrobný výklad ruského společenského myšlení třicátých a čtyřicátých let 19. století. V souvislosti s nástinem vlivu německé filozofie (Schellinga a Hegela) zmínil i působení „nové historické školy“, jejímiž představiteli byli dle Černyševského Kavelin a Solovjov. Černyševskij šel dokonce dále než ostatní a hovořil nejen o nové škole, ale zasadil tuto školu do kontextu ruského společenského myšlení předchozího dvacetiletí.⁶⁷ Pozitivně hodnotil i podíl této školy na zvýšení důležitosti ruských dějin

⁶⁵ Konstantin S. AKSAKOV, *O dřevněm bytě u slavian i u ruských v osobnosti. (Po povodu mnějí o rodovom bytě)*, in: Moskovskij sbornik, tom I, 1852. Pro účely této práce bylo použito pozdější vydání studie. Srov. TÝŽ, *Polnoje sobranije sočinějí Konstantina Sergejeviča Aksakova. Tom I. Sočinějíja istoričeskije*, Moskva 1889, s. 63–123.

⁶⁶ Původně otištěno v *Sovremenniku*. První stať v čísle 12, 1855, další v číslech 1, 2, 4, 7, 9–12, 1856. Nikolaj G. ČERNYŠEVSKIJ, *Vybrané filozofické spisy I.*, Praha 1953, 264–528.

⁶⁷ „Takový byl vývoj vědy vůbec. Řídili jsme se, pokud to bylo možné, rozvojem všelidských pojmů, které se ke konci období, jež zkoumáme, ani trochu nepodobaly tomu, co nám bylo známé na jeho počátku. Ta odvětví vědy, která, majíce za předmět ruský svět, musí být zpracována ruskými vědci, rovněž dosáhla v tomto úseku doby velmi značných úspěchů, především ruská historie, na jejímž správném pojetí tak závisí i správné pojetí historického vývoje naší literatury. Kolem r. 1835 vidíme vedle nekritického velebení Karamzina na jedné straně skeptickou školu, jež si zaslouhuje veliké úcty za to, že se první počala starat o vyřešení otázek vnitřního života, i když ne uspokojivě; na druhé straně „vyšší názory“ Polevého na ruské dějiny – po desíti letech není už ani o vyšších názorech, ani o skepticizmu řeči. Místo těchto slabých a povrchních pokusů, shledáváme se s přísně vědeckým názorem nové historické školy, jejímiž hlavními představiteli byli p. Solovjov a Kavelin. Zde se nám po prvé objasňuje smysl událostí a vývoj našeho státního života. V téže době nebo poněkud dříve se podrobuje důkladnému zkoumání otázka významu nejdůležitějšího jevu na-

554

pro ruskou společnost.⁶⁸ Pro Černyševského byla nová historická škola a jí prezentovaná koncepce dějin doprovodným jevem rozsáhlých změn v ruském společenském myšlení druhé poloviny vlády Mikuláše I. Současně pro něj byla důkazem, že vlivem myšlenkových impulzů ze západní Evropy a tlakem běhu dějin se měnil pohled Rusů na svět jako takový a měnilo se i jeho chápání, což se odrazilo ve všech sférách lidské duševní činnosti. Pro Černyševského bylo přitom důležité uchopení těchto změn v literatuře.

Z předchozích odstavců je patrné, že se Pogodinovo označení „nová škola“ měnilo ve dvě současně užívaná pojmenování „historicko-právní školu“ a „novou historickou školu“. Tato změna nebyla jen pouhým rozšířením názvu, ale naznačovala také ukotvení školy v širším kontextu. Označení školy jako historické či historicko-právní vycházelo z usouvztažení s německou historicko-právní školou. Tato škola postulovala na dějinách práva tezi o organickém, jednotném a vnitřně propojeném vývoji právních pořádků, kterou převzali i Kavelin se Solovjovem.⁶⁹ V Rusku měl své pokračovatele zakladatel německé historicko-právní školy Friedrich C. von Savigny (1779–1861). Jeho teorie o původu německého státu v rodovém uspořádání ovlivnila Ewera a jeho kolegu Alexandra M. F. von Reutze (1799–1862). Ewers i Reutz, původem Němci, působili na univerzitě v Děrptu a oba se snažili uplatnit Savignyho teze na ruském materiálu. U Reutze byl vliv Savignyho koncepce zjevnější, neboť Ewers ten stál na pomezí historie a práva, zatímco se Reutz věnoval výhradně právním dějinám a teorii práva. Reutzova učebnice státního a občanského práva (*Studie z dějin ruských státních a občanských zákonů – Opyt istorii rossijskich gosudarstvennych i graždanskich zakonov*, 1836) vydaná v ruském překladu v Moskvě Fjodorem L. Moroškinem (1804–1857) sloužila pak dlouhou dobu jako vysokoškolská učebnice ruského práva. To na moskevské univerzitě přednášel v intencích Reutzovy koncepce i Kavelin.

Název historicko-právní škola je druhým nejpoužívanějším označením pro státní školu. Užívá se především v mimoruské historiografické produkci, zatímco v ruském prostředí byl v průběhu 20. století vytlačen názvem státní škola. Již jsem upozornil, že v naší historiografii užíval R. Vlček důsledně označení státoprávní škola, aby tím poukázal na vztah mezi německou historicko-právní školou a ruskou státní školou a na jednoznačnou provázanost evropského a ruského dějepisceví, které vstřebávalo nové myšlenkové impulzy v reálném čase a nikoliv se zpožděním a drželo krok s evropským nahlížením na dějiny.⁷⁰

ších dějin – otázka významu reformy Petra Velikého, o které se do té doby opakovaly pouze naivní úvahy Golikova nebo Karamzina. Není třeba objasňovat, jak úzce souvisí s touto věcí obecný názor na naši literaturu.“ N. G. ČERNYŠEVSKIJ, *Vybrané filozofické spisy I.*, s. 419.

⁶⁸ Tamtéž, s. 519.

⁶⁹ Ke koncepci německé historicko-právní školy srov. Pavel I. NOVGORODCEV, *Istoričeskaja škola juristov*, Sankt-Petěrburg 1999. Jedná se o reedici díla vydaného v roce 1896. Dále též česky Hans HATTENHAUER, *Evropské dějiny práva*, Praha 1998, s. 491–494 a 568–569. Bohuš TOMSA, *Kapitoly z dějin filosofie práva a státu*, Praha 2005, s. 174–179.

⁷⁰ Srov. R. VLČEK, *K historické koncepci ruské státoprávní školy*, s. 110–121; TÝŽ, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisceví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, s. 99–119.

Státní škola představovala skutečně mimořádnou etapu v dějinách historického a společenského myšlení. V padesátých letech 19. století vznikla celá řada různých pojmenování pro tento historiografický jev; povětšinou s jepičí životností, jako např. „Solovjovova škola“ („škola gospodina Solovjova“).⁷¹ Zatímco na konci čtyřicátých let strhával z dvojice historiků Kavelin – Solovjov na sebe více pozornosti společensky angažovaný Kavelin, v padesátých letech byla více sledována publikační činnost Solovjova. Ten vydal v roce 1851 první díl své kapitální práce *Dějiny Ruska od nejstarších dob (Istorija Rossii s drevnějšich vremjon)*, a pak až do své smrti vydal každý rok další díl. Poslední dvacátý devátý díl vyšel po autorově smrti v roce 1879. Solovjovovým původním záměrem bylo nabídnout čtenáři příručku o ruských dějinách, která by nahradila v té době již zastaralé Karamzinovo dílo. Původní záměr se postupem práce změnil na monumentální syntézu. Autorský úmysl, jak mají být dějiny zachyceny, předložil Solovjov v úvodu k celé práci, kde pregnantně zachytil hlavní myšlenky státní školy. Úvod je především shrnutím historických idejí publikovaných v předchozích pěti šesti letech Kavelinem i Solovjovem a ozvěnou odborných polemik na stránkách časopisů. Text přímo navazuje na Kavelinův článek o právním uspořádání staré Rusi a vykazuje s ním řadu formulačních podobností. Důležitost úvodu přitom nespočívala v nových myšlenkách, ale ve faktu, že se jednalo o jednoznačný vzkaz všem, s nimiž oba mladí historikové vedli odborné spory. Solovjov sděloval, že historická koncepce předložená ve druhé polovině čtyřicátých let nebyla jen ojedinělým vzdorem proti generaci učitelů, ale promyšleným krokem na cestě k pochopení ruských dějin a že tuto koncepci hodlá rozvíjet hlouběji na konkrétním historickém materiálu.

Hned ve druhém odstavci úvodu zdůraznil Solovjov nutnost chápat dějiny jako jeden provázaný organický celek. Historik má zkoumat a objasňovat vztahy historických jevů, jejich vzájemnou propojenost; nesmí je zkoumat odděleně, musí postihnout to, jak na sebe působily.⁷² Následně Solovjov vyložil zásadní význam rodových vztahů pro dějiny Ruska. Tyto vztahy podle něj určovaly podobu vládní moci a její distribuci mezi jednotlivými členy Rurikova rodu. Postupem doby se rod rozrostl do mnoha linií, které soupeřily mezi sebou, čímž se povědomí o pokrevních svazcích oslabovalo, až nakonec veliký kníže přestal na ostatní knížata pohlížet jako na příbuzné a začal je vnímat jako poddané. Tím se rodové uspořádání proměnilo ve státní. Příchod Normanů podle Solovjova zmíněné uspořádání nijak neovlivnil, a proto ne-

⁷¹ Stěpan P. Ševyrjov použil tohoto označení v názvu recenze na šestý svazek Solovjovových *Dějin*. Srov. Stěpan P. ŠEVYRJOV, *Dva slova o něistoričeskoj škole g-na Solovjova*, Molva, 1857, nomer 51. Podobně srov. toto označení u Dobroljubova: „...škola g. Pogodina davno uže zasloneša u nas školoju g. Solovjova...“ Nikolaj A. DOBROLJUBOV, *Polnoje sobranije sočiněnij v šesti tomach. Tom vtoroj*, Moskva 1935, s. 412. Citovaná věta pochází z Dobroljubovy recenze na literární sborník *Utro* a původně byla otištěna v časopise *Sovremennik*. Srov. *Sovremennik* 1859, 1, odděl. *Novyje knigi*, s. 31–54.

⁷² „Ně dělit', ně drobit' Russkiju Istoriju na otdělnyje časti, periody, no sojedinit' ich, sledit' preimuščestvenno za svjazju javlenij, za něposredstvennym prejemstvom form, ně razděljať načal, no rassmatrivať ich vo vzaimodějstvii, staraťsja objasnať každoje javlenije iz vnutrennich pričín, preždě čem vydělit' jeho iz obščej svjazi sobytij i podčinit' vnešněmu vlijaniju – vot objazannost' istorika v nastojaščee vremja, kak ponimajet jeho avtor predlagajemogo truda.“ Sergej M. SOLOVJOV, *Istorija Rossii s drevnějšich vremjon*, Moskva 1851, s. V.

může být řeč o normanském období, jak jej prosazoval Pogodin. Podobně vpád Tatařů nebyl rozhodující pro oslabení rodových vztahů a jejich změnu na státní. Mongolové se podle Solovjova stali katalyzátorem soupeření jednotlivých knížat, nikoliv jeho příčinou či původem.⁷³ Solovjov však nemířil pouze proti Pogodinově dějinné koncepci, ale i proti Karamzinově uchopení role ruského panovníka v dějinách.⁷⁴

V tom, že úvod k *Dějinám Ruska od nejstarších dob*, byl více pokračováním polemik s Pogodinem, než vytyčení cesty, jíž se bude autor ubírat, nás utvrzuje samotné dílo. V úvodu podtrhl Solovjov zásadní význam rodového uspořádání. Nicméně v knize je mírně upozadil ve prospěch geografických a přírodních podmínek a v dalších dílech se uvedenému autorskému záměru vzdaloval ještě více. Kromě přírodních podmínek určoval v jeho pojetí charakter ruských dějin také „soubor lesa se stepí“, tedy vliv kočovných národů a potýkání se s nimi. S přibývajícimi svazky jeho monumentálního díla se Solovjovovo zachycení ruských dějin v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století stávalo natolik širokým, že stát jako instituce a jeho dějinné proměny byly jen jednou z více částí pestré mozaiky historických faktů a jevů. Šířka Solovjovova pojetí dějin překračovala historická bádání Kavelinova a později také Čičerinova. To také vedlo historiografy ve 20. století k vnímání Solovjova jako historika, který postupně opustil vidění dějin formulované ostatními představiteli státní školy, a také jako historika, který sdílel se státní školou pouze část své koncepce, její větší část stála mimo ni, aniž by však byla vůči státní škole nějak vymezena. Solovjov bývá proto často chápán jako samostatná historiografická kapitola.⁷⁵

Vraťme se do padesátých let 19. století, kdy o Solovjovovi jako o představiteli nové historické školy nikdo nepochyboval, což ostatně dokládalo samotné pojmenování „Solovjovova škola“, které se však objevovalo pouze během vzrušených debat týkajících se pouze některých dílů *Dějin Ruska od nejstarších dob*, zejména dílu šestého. Kromě něj vyvolal pochopitelně širokou odezvu díl první. Převažovaly recenze záporné, mezi nimiž nejhlasitěji zaznívala Pogodinova kritika a výtky slavjanofilů. Kladných reakcí bylo méně, přičemž jednoznačně podpořil Solovjovu koncepci Kavelin. I ten však nesouhlasil se Solovjovem beze zbytku a vytkl mu přecenění role přírodních podmínek.⁷⁶ Přestože byla kniha přijata převážně odmítavě, Solovjov nevzdal práci na dalších svazcích a dokonce většinu kritických připomínek nijak nezohlednil.

Myšlenkové formování státní školy završil svým dílem Boris N. Čičerin. Mladší současník Kavelina a Solovjova chtěl být původně historikem, avšak na doporučení Granovského nenastoupil ke studiu na filologicko-historickou fakultu „ovládanou“ ve čtyřicátých let 19. století slavjanofily, ale na právnickou fakultu, kde byl profesorský sbor orientován západnický. Pod vlivem hegeliance Pjotra G. Redkina (1808–1891), Granovského a Kavelina se dotvářelo jeho uvažování o ruských ději-

⁷³ Tamtéž, s. VI–X.

⁷⁴ Srov. Lev V. ČEREPNIN, *S. M. Solovjov kak istorik*, in: Sergej M. SOLOVJOV, *Istorija Rossii s drevnějšich vremjon*. Kn. 1, Moskva 1959, s. 35.

⁷⁵ Srov. např. Michail N. TICHOMIROV (ed.), *Očerki istorii istoričeskoj nauki v SSSR. Tom I*. Moskva 1955, s. 347–366; R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*.

⁷⁶ Srov. A. N. CAMUTALI, *Borba tččenij v russkoj istoriografii*, s. 103–113.

nách, právu a státu v právě pro Čičerina tolik typických právních kategoriích.⁷⁷ V roce 1849 Čičerin ukončil univerzitu a jako výjimečně nadaný student se začal připravovat na akademickou dráhu. Složil předepsané magisterské zkoušky a v roce 1853 předložil disertaci *Oblastní orgány v Rusku v 17. století (Oblastnyje učrežděníja Rossii v XVII veke)*. Tu z politických důvodů odmítla přijmout k obhajobě moskevská a následně i petrohradská univerzita. Zklamaný Čičerin se stáhl z akademického života na rodinný statek a do vnitřní pasivity. Počátkem roku 1855 se sblížil s Kavelinem, jenž Čičerina přemluvil ke spolupráci na tvorbě neoficiální politické literatury, která by reagovala na současnou situaci Ruska a snažila se hledat odpovědi na palčivé otázky, s nimiž se ruská společnost potýkala. V průběhu necelého roku Čičerin napsal cyklus šesti anonymních statí šířených v opisech.⁷⁸ K autorství se Čičerin veřejně nikdy nepřihlásil (a neučinil tak ani Kavelin), bylo odhaleno až v roce 1914.⁷⁹

Úspěch studií u čtenářstva podnítl Čičerina vystoupit z anonymity a prezentovat své historicko-společenské názory v tisku. Krátce po sobě vydal několik studií o vývoji občiny a magisterskou disertaci. Jeho práce vyvolaly stejně bouřlivou odezvu jako publikování prvních děl Kavelina a Solovjova. Dokonce i Černyševskij, který vedl s Čičerinem řadu polemik, přiznával, že mladý historik získal během několika měsíců věhlas, který se obyčejně podařilo získat i talentovaným osobnostem až mnohem později.⁸⁰ *Oblastní orgány v Rusku v 17. století* byly první monografií o místních vládních orgánech v Rusku. Jako hlavní záměr práce Čičerin vytyčil zkoumání vzniku centralizovaného a konsolidovaného státu v Rusku, přičemž celou knihou se jako červená nit vinula myšlenka, že stát sehrával v ruských dějinách hlavní roli a od 15. století byl původcem všech změn v ruské společnosti. Na orgánech místní moci chtěl Čičerin ukázat, že ruský stát nevznikal zdola jako občanská iniciativa, ale shora jako činnost vlády.⁸¹ Proměny oblastních institucí mu posloužily jako prostředek k osvětlení utváření ruského státu. Jednou z nich byla občina, v níž Čičerin odmítal vidět staroruskou instituci, která by zrcadlila duch ruského lidu. Tvrdil, že občina 19. století tak, jak ji znali jeho současníci, byla historicky poměrně mladý výtvar státu. Ten využil tradičních vazeb na ruském venkově a implementoval do nich administrativně-správní jednotku, která mu usnadňovala patrimonální správu a především výběr daní.⁸²

Stejně jako Kavelin a Solovjov vycházel Čičerin z teze, že dějiny jsou organický proces, v němž jeden jev vyplývá z druhého, jednotlivé etapy dějinného vývoje na sebe vzájemně navazují a pozdější rozvíjí tu předchozí. Tento vývoj však směřoval

⁷⁷ Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, s. 168–182.

⁷⁸ Srov. Gary M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992, s. 107–146.

⁷⁹ Srov. I. I. GULBINSKIJ, *Boris Nikolajevič Čičerin. Bibliografičeskij očerk*, Bibliografičeskije izvestija, 1914, 1/2, s. 121.

⁸⁰ Srov. Nikolaj G. ČERNYŠEVSKIJ, *Rec. Oblastnyje učrežděníja Rossii v XVII veke. Sočiněnije B. Čičerina*, Moskva 1856, *Sovremennik* 1856, 9, s. 9–29. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání: TÝŽ, *Polnoje sobranije sočiněnij v pjatnadcati tomach. T. 3. Očerki gogolevskogo perioda rusckoj litěratyry. Stat'ji i recenzii 1856 goda*, Moskva 1947, s. 568–584.

⁸¹ Boris N. ČIČERIN, *Oblastnyje učrežděníja Rossii v XVII veke*, Moskva 1856, s. 576.

⁸² Tamtéž, s. 519–520.

k jedinému cíli – vzniku státu; a můžeme rovnou dodat, že u Čičerina to znamenalo stát centralizovaný a pevně konsolidovaný. Zároveň se však jednalo o stát „nadstavovský“, který spojoval celou ruskou společnost, všechny její stavy. Rozsáhlé pasáže věnoval osvětlení zneužívání administrativní moci a rozkladu vládní struktury v předpetrovském Rusku.⁸³ Stát před reformami Petra Velikého považoval za nedokonalý. Zásadní problém Moskevské Rusi spatřoval v tom, že moc nebyla uplatňována skrze zákony (zakony), ale prostřednictvím nařízení (rasporjaženija). Zatímco zákon chápal Čičerin jako pravidlo vztahující se na všechny občany státu, nařízení bylo směrnici postihující jen určité situace a určité skupiny občanů.⁸⁴ Byl přesvědčen, že centralizovaný nadstavovský stát by nejednal v zájmu jen určité části občanů. Proto ho chápal jako řešení neduhů Moskevské Rusi, včetně pozitiva, vnesení evropských principů na ruskou půdu. Většina Čičerinových současníků jeho tezi o nestranně jednajícím státu nesdílela a dokonce i blízký přítel Kavelin ji označil za mylnou.⁸⁵

S Kavelinem a Solovjovem spojovala Čičerina celá řada shodných názorů. Kromě dějin jako organického procesu to bylo i přesvědčení, že ruská a evropská historie procházela týmiž etapami a fázemi. Rusko a Evropa nestály v jeho pojetí v dějinné opozici.⁸⁶ Bylo již řečeno, že i u Kavelina a Solovjova sehrál vývoj státu důležitou roli. Oba si však uvědomovali, že dějinný vývoj státu není jedinou stránkou historického procesu. Čičerin oproti nim viděl ve státu odraz všech stránek ruského života – politického, národního i společenského. Skrze pochopení vývoje státu se podle něj dalo dobrat pochopení ruských dějin jako takových. Čičerin si pro magisterskou práci záměrně vybral 17. století, protože je považoval za tranzitivní věk, kdy starou Rus střídalo nové Rusko a kdy byly dobře patrné procesy vedoucí ke zformování státu. Tento vývoj završovaly reformy Petra Velikého, které Čičerin vnímal jako historicky podmíněné.⁸⁷ V polovině padesátých let 19. století bylo běžné pohlížet na Petra Velikého jako na cézuru v ruských dějinách. Petr byl pro jedny výjimečný panovník, který Rusko evropeizoval, druzí jej označovali div ne za apostatu, který odvrhl ruské tradice a instituce vyvěrající z lidu a jeho ducha. Čičerin nijak nepopíral Petrův přínos, ale neviděl v něm zlom v dějinách. Petr pro něj představoval vyvrcholení předchozího dějinného vývoje; Petr neodmítl dědictví předků, ale byl jeho plodem.⁸⁸

Čičerinova objemná (šestisetstránková) publikace obsahovala celou řadu nových, někdy až provokujících názorů a není účelem předkládaného textu zachytit je všechny. Podívejme se však, jaké byly na ni odezvy. Kavelin na Čičerinovu práci reagoval podobně jako na Solovjovovy disertace. Celkově výsledky Čičerinova bádání pochválil a označil je za „nejlepší věnec na Granovského hrob“. Avšak s cílem nasměrovat činnost mladého historika „správným směrem“ vyslovil k jednotlivostem práce řadu připomínek, svoji kritiku ovšem zlehčoval poukázáním na neprozkoumanost tématu.⁸⁹ Nejdůležitější z celé Kavelinovy recenze jsou první odstavce, v nichž

⁸³ Tamtéž, s. 168–171, 315–328.

⁸⁴ Tamtéž, s. 577–578.

⁸⁵ Srov. Vladimir A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu. Iz istorii rusknoj liberalnoj mysli 50–60-ch gg. XIX v.*, Moskva 1972, s. 86–96.

⁸⁶ Boris N. ČIČERIN, *Oblastnyje učreždenija Rossii v XVII veke*, Moskva 1856, s. 25–36.

⁸⁷ Tamtéž, s. 590–591.

⁸⁸ Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 90–92.

⁸⁹ Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 507–570.

Čičerinovu práci přiřadil k historiografickému proudu, který vyvedl ruskou historickou vědu z „oblasti poloteoretického a polyhistorického snění na půdu čistě historické skutečnosti,“ tedy jinými slovy, zařadil ho k představitelům státní školy.⁹⁰ Ani slavjanofilové ústy J. F. Samarina nepochybovali, že řady jejich oponentů rozšířil další historik. Je nabíledni, že Čičerinovo pojetí občiny jako produktu upevňování státní moci a kritické vyličení předpetrovského Ruska podrobil Samarin ostré kritice. Pochybný podle něj byl už samotný přístup k dějinám, který Čičerin sdílel s Kavelinem. Oběma vytýkal, že místo snahy o pochopení života ruského lidu záměrně vyhledávali v ruských dějinách příznaky charakteristické pro západoevropské země.⁹¹ Ovšem zdaleka ne všichni recenzenti si byli jisti Čičerinovým zařazením do státní školy. Např. Černyševskij zdůrazňoval Čičerinovu badatelskou samostatnost; uznával, že pracoval s týmiž termíny jako státní škola, ale poukazoval, že v Čičerinových dílech nabývaly nový smysl.⁹²

Své pojetí vzniku ruského státu rozpracoval Čičerin v právně-historické studii *Závěti a smluvní dokumenty velkých a údělných knížat (Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikých i udělných kňazej, 1857)*.⁹³ V návaznosti na Kavelina se zaměřil na právní pořádky na staré Rusi. Na základě závětí a smluvních dokumentů knížat zkoumal pozici soukromého (v Čičerinově dikci občanského) a státního práva. Čičerin souhlasil s Kavelinem a Solovjovem postulovaným významem (rodových) pokrevních svazků na staré Rusi, soudil však, že rodové vztahy byly těmito historiky přeceňovány, že pro vznik státu je důležitější sledovat, jak se soukromé právní vztahy vzájemně si právně nepodřízených jedinců měnily na vztahy spadající do sféry práva státního, kdy se jedinec podřizuje vyšší právní moci zosobněné vládou, tj. panovníkem. Jeho periodizace proto byla: období s pozůstatky rodových vztahů – období občanské založené na soukromoprávních vztazích – období státní postavené na státním právu, kdy jednotlivec ustupuje do pozadí. Čičerin tím koncepci svých předchůdců nejen doplnil, ale i rozvíjel dále. A jak správně poukázal Černyševskij, dával ustáleným pojmům nové významy. Tento posun nezůstal nepovšimnut: Apollon A. Grigorjev (1822–1864) při recenzování Solovjových *Dějin Ruska od nejstarších dob* konstatoval,⁹⁴ že Čičerinovy práce natolik pozměnily teorii o rodovém uspořádání staré Rusi, že tato teorie bude nadále nazývána rodovou pouze z toho důvodu, aby nedo-

⁹⁰ Tamtéž, sloupec 507–509.

⁹¹ Srov. Jurij F. SAMARIN, *Něskolko slov po povodu istoričeskich trudov g. Čičerina*, Russkaja Beseda, 1857, 1, otd. Kritika, s. 103–118. Pro účely této studie bylo použito pozdějšího vydání textu: srov. TÝŽ, *Sočiněnija J. F. Samarina. Tom pervyj. Stat'ji raznorodnogo soďržanija i po polskomu voprosu*. Vtoroje izdanije, Moskva 1900, s. 185–202.

⁹² Nikolaj G. ČERNYŠEVSKIJ, *Polnoje sobranije sočiněnij v pjatnadcati tomach. T. 3*, s. 569.

⁹³ Stat' byla původně publikována v časopise Russkij vestnik, 1857, 4 a 5. O rok později ji Čičerin zařadil do knižně vydaného souboru *Studie k dějinám ruského práva (Opyty po istorii russkogo prava)*. Zde Čičerin otiskl část studií k dějinám ruské občiny a řeč pronesenou na magisterské obhajobě. Za signifikantní považují, že knihu dedikoval Kavelinovi. Srov. Boris N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkogo prava*, Moskva 1858, s. 232–375.

⁹⁴ Srov. Apollon A. GRIGORJEV, *Vzgljad na istoriju Rossii soč. S. Solovjova*, Russkoje slovo, 1859, 1, otd. II Kritika, s. 1–48.

cházelo k omylům. Nicméně sám pojem byl již podle něj nedostačující, protože nepostihoval celý problém.⁹⁵

Dosud jsme sledovali vývoj a proměny názvu státní škola v dobové publicistice, především pak v polemických článcích a recenzích. První skutečně historiografická zhodnocení prací historiků státní školy přinesl až konec padesátých let 19. století. Jednak od vydání prvních děl Kavelina a Solovjova uběhl dostatek času, aby se dalo zvažovat, zda se skutečně jednalo o novou postupně rozvíjenou koncepci ruských dějin nebo zda šlo o časově omezený generační spor, jednak právě v padesátých letech 19. století se začaly etablovat dějiny dějepiscectví jako pevná součást historického bádání. Do té doby byly historiografické přehledy spíše pojednáním o primárních pramenech (tj. hlavně letopisech) než o sekundární literatuře.⁹⁶ Jako jeden z prvních se souvisle a metodicky dějinám dějepiscectví věnoval Konstantin N. Bestužev-Rjumin (1829–1897), který svoji činnost na poli historiografie zahájil prvním odborným a fundovaným hodnocením státní školy.⁹⁷ Ve svých úvahách se dokázal povznést nad osobní styky se členy školy: u Čičerinových působil jako domácí učitel mladších bratrů Borise Nikolajeviče a na moskevské univerzitě patřil k přímým Solovjovovým žákům. Od poloviny padesátých let 19. století pravidelně otiskoval v časopisech *Moskovskije vedomosti* a *Otčestvennyje zapiski* recenze na nové knihy B. N. Čičerina, V. I. Lamanského, M. P. Pogodina a K. D. Kavelina, v nichž uplatnil dobrý pozorovací talent, přehled o výsledcích tehdejší historické vědy a analytické myšlení. Nechyběly mezi nimi ani reakce na jednotlivé díly Solovjovovy syntézy *Dějiny Ruska od nejstarších dob*.⁹⁸

Své tehdejší myšlenky o ruské historiografii Bestužev-Rjumin shrnul v rozsáhlé (stotřicetistránkové) anonymní stati *Současný stav ruské historie jako vědy (Sovremennoje sostojanije russkoj istorii, kak nauki)* s podtitulem *Dějiny Ruska od nejstarších dob. Dílo S. Solovjova. Sv. I.–VIII. Moskva 1851–58 (Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. Soč. S. Solovjova. T. I–VIII. Moskva 1851–58)*.⁹⁹ V tomto v tehdejší době nejrozsáhlejším historiografickém přehledu hodnotil výsledky ruské historické vědy dosažené v období od poslední třetiny 18. století do druhé poloviny padesátých let 19. století, přičemž dvě třetiny studie věnoval současnému stavu ruské historiografie reprezentovaném v jeho pojetí státní školou a především Solovjovem. Pro pojmenování státní školy používal tehdy uzuální název „nová historická škola“

⁹⁵ „Jejo tak dolgo zvali rodovoju ili teorijeju rodovogo byta, čto nam by sledovalo ně zaputyvaja děla, prodolžat' jejo tak že; no nam kažetsja, čto imenno eto něpravilnoje nazvanije putajet očej prostoje dělo, čto poslednije otryski etoj teorii v darovitych staťjach g. Čičerina – razdvinuli granicy voprosa daleko za preděly staroj formuly.“ Tamtéž, s. 10–11.

⁹⁶ Srov. R. A. KIREJEVA, *Izučeniye otčestvennej istoriografii v dorevoljucionnoj Rossii*.

⁹⁷ K dosud nejrozsáhlejšimu zhodnocení historiografické činnosti Bestuževa-Rjumina srov. Raisa A. KIREJEVA, *K. N. Bestužev-Rjumin i istoričeskaja nauka vtoroj poloviny XIX v.*, Moskva 1990, s. 123–208.

⁹⁸ Srov. Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, Rec. na kn.: *Solovjov S. M., Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. T. 6*, *Moskovskije vedomosti* 1856, 46.; TÝŽ, Rec. na kn.: *Solovjov S. M. Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. T. 8*, *Otčestvennyje zapiski* 1858, 8.

⁹⁹ Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Sovremennoje sostojanije russkoj istorii, kak nauki. Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. Soč. S. Solovjova. T. I–VIII. Moskva 1851–58*, *Moskovskoje Obozrenije*, 1859, kniha 1, s. 1–132.

(novaja istoričeskaja škola), avšak na rozdíl od již uvedených zmínek o státní škole, nechápal Bestužev-Rjumin tento proud v ruské historické vědě jako opozici k předchozím dějinným koncepcím. Naopak zastával zcela opačné stanovisko. V článku *Současný stav ruské historie jako vědy* předložil čtenářům pojetí postupného, organického, evolučního vývoje ruské historiografie. Díla Solovjova a Kavelina mohla dle jeho koncepce vzniknout právě díky práci jejich předchůdců. Svůj výklad začal vytyčením úkolů historika. Jednalo se tehdy v recenzích o běžný jev, kterým historik vymezil své stanovisko, ze kterého dále postupoval v hodnocení recenzované práce. Dále podrobně rozebral syntézy M. M. Ščerbatova, M. N. Karamzina a N. A. Polevého jako Solovjovových předchůdců na poli psaní syntéz ruských dějin. Následoval výklad soupeření skeptické školy a M. P. Pogodina, čímž vyložil stav ruské historické vědy před nástupem státní školy. U každého ze zmíněných historiků poukázal Bestužev-Rjumin na to, co nového do ruského dějepisectví vložil a čím přispěl k jeho rozvoji. Nová historická škola je pak syntézou tohoto postupného vývoje. Solovjovu práci *Dějiny Ruska od nejstarších dob* dokonce nazval přímým pokračováním Karamzinova díla *Dějiny ruského státu (Istorija gosudarstva Rossijskogo)*.¹⁰⁰ Státní školu sice představil v přímé spojitosti s předcházejícími díly ruské historiografie, avšak nechápal ji jen jako eklektické přebírání již vymyšleného, ale jako přirozený na předchozí navazující vývojový stupeň ruského dějepisectví. Přínos školy viděl, podobně jako řada jeho současníků, v osvětlení rodových (pokrevních) vztahů jako základního elementu starších ruských dějin, v zaměření na historii státu („dějiny Ruska jsou v podstatě dějiny státu“) a v nové periodizaci ruských dějin na základě tzv. vnitřních příznaků dějin.¹⁰¹

Za zmínku určitě stojí, že kromě Solovjova a Kavelina zařadil Bestužev-Rjumin mezi představitele školy explicitně ještě Alexandra F. Ťurina (?–1872).¹⁰² Ten patřil k několika málo právníkům a historikům, kteří na přelomu čtyřicátých a padesátých let 19. století navázali na myšlenky Solovjova a Kavelina a ve větší či menší míře zkoumali ruské dějiny prizmatem rodových vztahů. Ťurin se z této generace epigonů, do níž můžeme ještě zařadit Michaila M. Michajlova (1827–1891) a Platona V. Pavlova (1823–1895), nejméně prosadil v akademickém prostředí. O jeho životě nevíme mnoho. Byl právník se specializací na občanské právo. Akademickou kariéru vyměnil za úřednickou, působil ve II. oddělení Kanceláře jeho imperátorského veličenstva a později se stal senátorem. Zanechal jen jediné výrazné odborné dílo: knihu *Společenský život a zemské vztahy na staré Rusi (Obščestvennaja žizň i zemskije otnošenija v Drevněj Rusi)*.¹⁰³ Dnes je sice Ťurin osobu neznámou, ale tehdy byl považován za následovníka myšlenek zakladatelů státní školy. Jeho dílo navíc posouvalo Kavelinovy a Solovjovovy teze tematicky dále, když se zaměřil na problematiku lidu, čímž čelil jedné ze zásadních výhrad na adresu školy, které bylo vytýkáno přílišné upřednostňování dějin státu. Hlouběji rozpracoval vývoj ruského

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 62.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 59–65, 74–90, 102–123

¹⁰² Tamtéž, s. 65–67.

¹⁰³ Alexandr F. ŤURIN, *Obščestvennaja žizň i zemskije otnošenija v Drevněj Rusi*, Sankt-Petěrburg 1850. O tomto díle srov. A. N. CAMUTALI, *Borba těčenij v ruskoj istoriografii*, s. 81–86.

společnosti od nejstarších dob do 12. století a navrhol periodizaci do pěti fází. Na počátku byla společnost vymezena kmeny a Ťurin ji nazval společností převodovou čili prvotní. Na ni navázala fáze rodová, kdy vztahy ve staroruské společnosti určovaly pokrevní svazky. Jejich postupným rozrušením se společnost mění na občinovou určenou nepříbuzenskými vztahy, tedy v tehdejší terminologii občanskými. Spojováním občin do vyšších celků vznikaly volosti a společnost přešla do fáze zemské, na níž navázal vývojový stupeň státní, kdy je celá společnost spojena pod svrchovaností knížete, čímž vzniká jednotný pevný celek. Kniha nevyvolala v tehdejších odborných kruzích širší odezvu. Bez zajímavosti není Kavelinova reakce. Kavelin oceňoval autorovo zaměření na rodové vztahy, zároveň upozornil na řadu pochybení a označil ho za samostatně pracujícího badatele.¹⁰⁴ Kavelin prozatím odmítal vnímat Ťurina jako představitele téhož pohledu na ruské dějiny, k němuž počítal sám sebe. Recenzi ale ukončil konstatováním, že Ťurinova práce je velkým příslibem do budoucna.¹⁰⁵ Tato očekávání se však nenaplnila. Ťurinovo zařazení ke státní škole bylo proto jen epizodní. Kromě Bestuževa-Rjumina tak činil ještě Fjodor I. Leontovič.¹⁰⁶

Vraťme se ještě k rozsáhlé stati Bestuževa-Rjumina o stavu tehdejší ruské historiografie. V intencích nejednotného vnímání Čičerinova díla dobovou kritikou, ho v tomto textu k představitelům nové historické školy ještě nepřičítal a učinil tak až o něco později. Ovšem již zde ukázal na jednoznačnou spojitost Čičerinových prvních prací s odbornými texty Kavelina a Solovjova. Vztah Bestuževa-Rjumina k badatelským výsledkům státní školy a k Solovjovovu kapitálnímu dílu nebyl jednoznačný a postupně se proměňoval.¹⁰⁷ Na konci padesátých let hodnotil práce Solovjova, Kavelina a Čičerina pozitivně, poukazyval však na určité nedostatky. Teze, s nimiž nesouhlasil, vyvažoval zdůrazněním přínosu těchto prací pro historickou vědu. Ten jeho výtky zastiňoval. Od počátku šedesátých let se hodnocení Bestuževa-Rjumina stávala kritičtější, výhrady začaly převažovat nad výčtem přínosů. Později, v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století při zpětném pohledu na přínos Solovjova a státní školy Bestužev-Rjumin obrousil hrany ostrých výpadů.

Uvedený posun v názorech Bestuževa-Rjumina na státní školu dobře ilustruje série jeho recenzních statí publikovaných v roce 1860 v časopise *Otčestvennyje zapiski*. V nich považoval státní školu za uzavřenou kapitolu ruské historiografie, kterou je možné bilancovat. Mimo jiné shrnul různá označení pro školu. Nazýval ji „Solovjovovou školou“ („škola g. Solovjova“), „školou rodového uspořádání“ („škola rodovogo byta“) nebo „školou filozofické nezbytnosti“ („škola filosofskoj neobchodimosti“).¹⁰⁸ Poslední označení v sobě neslo jistý pejorativní či kritický nádech. Rea-

¹⁰⁴ Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij*, sloupec 998–1006. Jednalo se o recenzi otištěnou původně ve čtvrtém čísle *Otčestvennych zapisok* roku 1850.

¹⁰⁵ Tamtéž, sloupec 1006.

¹⁰⁶ Srov. Fjodor I. LEONTOVIČ, *Istorija ruskogo prava*, Oděsa 1892, s. 59. Pod vlivem Leontoviče zařadil Ťurina ke státní škole Klaus-Detlev Grothusen. K tomu srov. další text.

¹⁰⁷ Srov. Aleksej V. MALINOV, *K. N. Bestužev-Rjumin: očerk tčoretiko-istoričeskich i filosofskich vzgljadov*, Sankt-Petěrburg 2005, s. 51–64.

¹⁰⁸ Srov. Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Rec. Istorija Rossii s drevnějšich vremjon. Soč. S. Solovjova. T. I–IX. Moskva 1851–59. T. X. Spb. 1860*, *Otčestvennyje zapiski*, 1860, 9, otd. III *Russkaja litčratura*, s. 1–28 (konkrétně s. 1 a 6); TÝŽ, *Filosofija istorii i moskovskoj gosudarstvo*, *Otčestvennyje zapiski*, 1860, 11, otd. III *Russkaja litčratura*, s. 1–17 (konkrétně s. 1).

govalo na tezi představitelů státní školy, že dějiny v sobě nesou vyšší myšlenku (filozofii dějin) a povinností historika je tuto myšlenku zachytit. Název „škola filozofické nezbytnosti“ navozoval dojem, že představitelé této školy považovali za nezbytné hledat filozofický smysl dějin za každou cenu. Bestužev-Rjumin si kladl otázku, zda historik skutečně objevuje vnitřní myšlenku či filozofii dějin nebo zobrazuje historické události tak, aby odpovídaly dané filozofii dějin.¹⁰⁹ Posunem v koncepci Bestuževa-Rjumina bylo jednoznačné konstatování, že státní školu reprezentovali tři historikové – Kavelin, Solovjov a Čičerin. Její význam spatřoval v uplatnění postupů evropské vědy na ruské dějiny a v důsledném oponování slavjanofilskému pojetí historie.¹¹⁰

Své úvahy o státní škole uzavřel Bestužev-Rjumin v rozsáhlé recenzi na Kavelinovy sebrané spisy.¹¹¹ Vznik státní školy umožnilo podle něj několik předpokladů daných vývojem historické vědy v první polovině 19. století. Bylo shromážděno dostatečné množství archivního materiálu a pramenů, které dovolovaly zamyslet se nad vnitřní povahou a smyslem ruských dějin. Evropská a ruská historická bádání se postupně profesionalizovala, precizovány byly badatelské metody. Nové myšlenkové pojetí ruských dějin odstartovala v pojetí Bestuževa-Rjumina činnost Granovského a Bělinského, bez nichž by byl vznik státní školy nemyslitelný. Opakovaným zdůrazňováním podílu Bělinského na ideovém utváření školy Bestužev-Rjumin podtrhoval hlubokou provázanost historie jako vědní disciplíny a společensko-politického myšlení.¹¹² Historické školy chápal Bestužev-Rjumin jako tematická směřování a nikoliv jako rigidně uzavřené kroužky. Školy nebyly v jeho pojetí neprostupnými uskupeními, do nichž by nešlo volně vstupovat či je stejně svobodně opouštět.¹¹³ Pripomněl slova Granovského, že historické otázky mají své pořadí.¹¹⁴ Téma státní školy – vývoj státu jako instituce – bylo naplněno a zájem historiků se obrátil k dalšímu tématu, které označil za etnografické, tj. zkoumání dějin národa. Podle Bestuževa-Rjumina se

¹⁰⁹ „Novaja škola (tj. státní škola – pozn. autora) nemedlenno zamenila vse takije pragmatičeskije postrojenija istorii postrojenijem filosofskim: russkaja istorija javilas potokom, rovno tekuščim po izvestnomu napravleniju i dostigajuščim svojej celi, kotoraja, choťa ně predustavlena zaraněje, no vse-taki očevidna po samomu chodu děl. Glavnaja mysl, v kotoroj novaja škola schodilas s Belinskim – bylo blagogovenije pered reformuju Petra. Vsledstvije čego pojavilos opravdanije moskovskoj centralizacii, kak něobchodimogo uslovija suščestvovanija Rusi. Vsja istorija takim-obrazom javilas borboju dvuch načal – něposredsvennogo, patriarchalnogo i gosudarstvennogo.“ Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Raznyje napravlenija v izučenii russkoj narodnosti*, Otčestvennyje zapiski, 1860, 3, otd. III Russkaja litěratūra, s. 34.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 33.

¹¹¹ Srov. Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Sočiněnija Kavelina (četyre toma. Moskva 1859). Stat'ja pervaja*, Otčestvennyje zapiski, 1860, 4, otd. III Russkaja litěratūra, s. 74–97; TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (četyre toma. Moskva 1859). Stat'ja vtoraja*, Otčestvennyje zapiski, 1860, 6, otd. III Russkaja litěratūra, s. 28–59; TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (četyre toma. Moskva 1859). Stat'ja tret'ja i posledňaja*, Otčestvennyje zapiski, 1860, 8, otd. III Russkaja litěratūra, s. 59–89.

¹¹² Srov. Tamtéž, s. 82; TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (četyre toma. Moskva 1859). Stat'ja tret'ja i posledňaja*, s. 62 a 78; též srov. TÝŽ, *Raznyje napravlenija v izučenii russkoj narodnosti*, s. 33.

¹¹³ Srov. Tamtéž, s. 35.

¹¹⁴ Srov. TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (četyre toma. Moskva 1859). Stat'ja tret'ja i posledňaja*, s. 60.

tím uzavřelo období působení státní školy, které vystřídal její nástupce škola „narodnogo progressa“.¹¹⁵

Myšlenku Bestuževa-Rjumina, že státní škola, jakkoliv přínosná a významná, předala na přelomu padesátých a šedesátých let žezlo dalšímu proudu ruské historiografie, sdílel i další ze zakladatelů dějin dějepisectví jako samostatné disciplíny – Ivan J. Zabelin (1820–1908). V článku *Úvahy o současných úkolech ruských dějin a starožitností (Razmyšlenija o sovremennych zadačach russkoj istorii i drevnostej, 1860)*¹¹⁶ vyslovil názor, že psát mrtvé dějiny (sled panovníků, válek, mírů atd.) pouze na základě úředního materiálu, který nijak nevypovídá o skutečném životě, nemá význam. Úkolem historika je zkoumat organické, živé dějiny, které zachytí život člověka, lidu, národa.¹¹⁷ Při tom je třeba mít na zřeteli, že historické jevy a fenomény se rozvíjejí postupně, tj. organicky a vytvářejí tak jednotný propojený celek. Takto stanovené požadavky podle něj splňovala díla Kavelina a Solovjovova.¹¹⁸ S jejich pracemi se sice zcela neztotožňoval, ale uznával, že překonávala staré chápání historie a metody zkoumání dějin. Jelikož práce státní školy byly prvním krokem na cestě ke zpracování organických ruských dějin, tedy dějin, které by zachytily minulost v její celistvosti, označoval státní školu za organický směr (organičeskoje napravelnije) ruské historiografie.¹¹⁹ Zabelin sdílel Čičerinovo přesvědčení, že ruský stát a ruská státnost byly projevem a odrazem ruského národa a lidu v dějinách, a proto obhajoval zaměření státní školy na stát.¹²⁰

Stejně jako Bestužev-Rjumina pocíťoval i Zabelin, že dějepisná práce nemůže tematicky ustrnout a po zpracování právního materiálu by měly přijít na řadu prameny „etnografické“, zachycující lid a jeho každodenní život. Příslibem takového posunu pro něj byly vstupní přednášky Nikolaje I. Kostomarova (1817–1885) na petrohradské univerzitě.

Mínění Bestuževa-Rjumina a Zabelina, že státní škola ztratila svoji někdejší vitalitu a postupně začala v dějepisné práci odeznívat, nebylo zcela neoprávněné. Solovjov se s přibývajícímí díly kapitálních *Dějin Ruska od nejstarších dob* a rozrůstající rodinou zcela ponořil do psaní a přednášení a maximálně se vyhýbal jakýmkoliv časopiseckým polemikám, neboť byl přesvědčen, že vše podstatné již bylo řečeno v jeho knize. Považoval za zbytečné opakovaně vysvětlovat slavjanofilům, z čeho pramení jeho pojetí ruských dějin. Kavelin v roce 1848 opustil Moskvu. Ve druhé polovině padesátých let byl zcela stržen politicko-společenskými debatami v petrohradských salonech a přednáškami na tamní univerzitě. Od šedesátých let se zabíral převážně společenskými a filozofickými otázkami, aniž by však ve svých pra-

¹¹⁵ ТЫ́Ж, *Sočiněnija Kavelina (četyre toma. Moskva 1859). Stat'ja pervaja*, s. 75–76.

¹¹⁶ Ivan J. ZABELIN, *Razmyšlenija o sovremennych zadačach russkoj istorii i drevnostej, Otčestvennyje zapiski*, 1860, 11, otd. I, s. 95–144.

¹¹⁷ „Jeja predmet (istorii – pozn. autora) – živoy organizm čelovečeskago ducha, kak javlenije, vysšaja stupeň životnogo oranizma prirody, nad issledovanijem kotorogo rabotajut jestěstvenyje nauki. Izučeniye i izobraženiye čelovečeskoy žizni v forme obščestva, naroda, gosudarstva – kak chotitě – vot zadača istorii.“ Tamtéž, s. 97.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 116–118.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 120–121.

¹²⁰ „V gosudarstvennoj forme narod soznajet sebja, kak živuju jedinou, soznajet iděju svoego obščego.“ Tamtéž, s. 123.

cích rezignoval na historický aspekt.¹²¹ Čičerin po ohromujícím počátku kariéry konstatoval, že ruská společnost nabrala správný, tj. proreformní, směr a rozhodl se vydat na cestu po Evropě, kde pobýval v letech 1858–1861. Rozměňování ideové jednoty školy urychlily studentské nepokoje na ruských univerzitách v roce 1861. Kavelin se přiklonil na stranu studentů a byl z petrohradské univerzity propuštěn, Čičerin se postavil za státní orgány a získal profesorské místo na právnické fakultě v Moskvě. Oba dřívější přátelé se nepohodli a přes tuto rozepří se již nikdy nepřenesli. Tyto události však byly jen vyvrcholením postupného názorového odcizování. Kavelin vkládal do svých společenských úvah čím dál více sociální aspekt, zatímco Čičerinovy názory nabíraly silně konzervativní charakter.¹²² K utlumení činnosti starší generace státní školy přispěl i fakt, že Kavelin a Čičerin opustili univerzitní prostředí. Kavelin po nuceném odchodu přijal místo úředníka na ministerstvu financí; Čičerin opustil vysoškolskou katedru v roce 1868 a stáhl se na rodinný statek, kde se obklopen pohádkovým rodovým jménem zabýval teorií práva a státovědou do té míry, že zpracoval rozsáhlé dílo čítající několik tisíc stran.¹²³ Na faktu, že se v polovině šedesátých let uzavřela činnost starší generace státní školy, se shoduje většina současných badatelů.¹²⁴

Završením prvotního období činnosti státní školy však ještě nekončilo utváření samotného pojmu státní škola v historiografické literatuře. V následujících dvaceti letech (až do osmdesátých let 19. století) můžeme vypočítat několik převládajících tendencí v historiografickém zachycení školy. Především byla vnímána jako produkt antagonismu dvou proudů ve společenském myšlení: slavjanofilů a zapadníků, byť je různí badatelé nazývali různými jmény. Zabelin psal o historicko-filologické (istoriko-filologičeskaja) – slavjanofilové – a historicko-publicistické (istoriko-publicističeskaja) škole – zapadnici, přičemž státní škola zosobňovala v historické vědě ty druhé.¹²⁵ Podobně Vasilij O. Klučevskij (1841–1911) v proslovu o Solovjovovi hovořil o zformování dvou proudů (dvou škol): jedna se soustředila na vznik a rozvoj politických forem a sociálních vztahů, politiku a právo, druhá na lidové dědictví, obyčeje, ducha a každodennost lidu. Toto rozdělení vědy vedlo podle něj k mnohým animozitám, které umožňovaly vidět silné i slabé stránky obou táborů.¹²⁶

¹²¹ Srov. R. VLČEK, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisceví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, s. 113–117.

¹²² Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, s. 348–377.

¹²³ To vedlo R. Pipese k tomu, aby Čičerina označil „za nesmírně vzdělaného člověka, který se však ve svých knihách projevoval jako neuvěřitelný žvanil.“ Richard PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 335.

¹²⁴ Na této tezi je postaveno časové vymezení dvou zásadních monografií srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*; R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*.

¹²⁵ Ivan J. ZABELIN, *Sovremennye vzgljady i napravlenija v russkoj istorii*, Sankt-Petěrburgskije vedomosti, 1863, fevral, No. 35, 36, 38. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání studie. Srov. TÝŽ, *Opyty izučeniija russkich drevnostěj i istorii. Čast' 1*, Moskva 1872, s. 301–354.

¹²⁶ Srov. Vasilij O. KLJUČEVSKIJ, *Reč i Otčot, čitannyje v toržestvennom sobranii Imperatorskogo Moskovskogo universitěta 12-go janvarja 1880 goda*, Moskva 1880, s. 51–89.

Tendence zjednodušit vývoj dějepisné práce na dvě či několik málo soupeřících škol vedla nutně k tomu, že do jednotlivých škol či proudů bylo zařazováno stále více historiků pouze na základě velmi obecných shod v jejich názírání na dějiny. Někdy tak docházelo až k paradoxním spojením. Např. Afanasij P. Ščapov (1831–1876) označil za představitele tzv. historicko-právní teorie (istoričesko-juridičeskoj teorii) celou plejádu historiků, mj. Čičerina, Kavelina a Ivana D. Beljajeva (1810–1873). A to i přes to, že se jednalo o téměř nesmiřitelné protivníky. Beljajev totiž patřil k představitelům slavjanofilského pojetí ruských dějin, a tak se s Kavelinem a Čičerinem v historických názorech rozcházel. Kavelin polemizoval s Beljajevem ve čtyřicátých letech o teorii rodového uspořádání, na což navázal spor Beljajeva s Čičerinem o charakter staroruské občiny v padesátých letech.¹²⁷ Ščapovovo spojení zmíněných tří historiků do jedné školy nenašlo v pozdější historiografii pokračovatele.

V rozšiřování řad státní školy pokračoval Michail O. Kojalovič (1828–1891), který do ní na základě tematické příbuznosti zařadil i Zabelina, Alexandra I. Nikitského (1842–1886) a Nikolaje I. Chlebnikova (1840–1880).¹²⁸ Toto rozrůstání státní školy se ukázalo jako ne zcela opodstatněné a především neudržitelné. Proto od něj historiografové postupně upustili. Posledním pokusem o široké vidění státní školy je monografie Klause-Detleva Grothusena, který kromě starší a zakládající generace (Solovjov, Kavelin, Čičerin) vymezil i mladší generaci o jedenácti historících.¹²⁹ Jeho výběr představitelů mladší generace představuje propojení koncepce státní školy v podání Bestuževa-Rjumina, Zabelina a Leontoviče. Ve druhé polovině 20. století se jedná o zcela ojedinělý náhled.

Ve výčtu charakteristických znaků přisuzovaných státní škole v historiografii šedesátých až osmdesátých let 19. století jsem již uvedl její chápání jako výsledku soupeření zapadníků a slavjanofilů a s tím spojené její rozšiřování. Posledním, neméně důležitým, charakteristickým znakem státní školy v historiografické literatuře té doby, pak byla teorie rodového uspořádání. Snad ve všech statích o státní škole historikové opakovali, bez ohledu na fakt, zda se státní školou souhlasili či nikoliv, že novinkou v jejím uchopení dějin oproti dřívějším koncepcím byly rodové vztahy a jejich určující role ve staroruské společnosti. To vedlo k častému užívání označení „škola rodového uspořádání“.¹³⁰ Nikdo též nepochyboval, že se státní škola nesmazatelně ovlivnila ruské historické uvažování. Svého druhu perličkou dokazující, že

¹²⁷ Afanasij P. ŠČAPOV, *Jestěstvoznanije i narodnaja ekonomija*, Russkoje Slovo, 1864, 1, s. 1–26. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Sočiněnija A. P. Ščapova. Tom II*, Sankt-Petěrburg 1906, s. 154–172.

¹²⁸ Srov. Michail O. KOJALOVIČ, *Istorija ruskogo samosoznanija po istoričeskim pamjatnikam i naučnym sočiněnijam*, Sankt-Petěrburg 1884. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Istorija ruskogo samosoznanija po istoričeskim pamjatnikam i naučnym sočiněnijam*, Minsk 1997, s. 420–449.

¹²⁹ Srov. Klaus-Detlev GROTHUSEN, *Die Historische Rechtsschule Rußland*, s. 151–194. Do mladší generace zařadil I. J. Zabelina, F. M. Dmitrijeva, V. I. Sergejeviče, A. D. Gradovského, F. I. Leontoviče, N. V. Kalačova, N. I. Chlebnikova, N. P. Zagoskina, A. I. Nikitského, P. V. Poležajeva, A. F. Ťurina.

¹³⁰ Kromě již zmíněných studií a prací ze šedesátých až osmdesátých let 19. století srov. ještě Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Russkaja istorija. Tom I*, Sankt-Petěrburg 1872, s. 234–235; TÝŽ, *Biografii i charakteristiki*, Sankt-Petěrburg 1882, s. 248–249; Aleksandr I. NIKITSKIJ, *Těorija rodovogo byta v drevněj Rusi*, Vestnik Jevropy, 1870, 8, s. 426–466 (zejména s. 456–465).

s díly státní školy byla obeznána široká veřejnost, bylo její parodování v té době nesmírně populární sžíravé satire *Historie města Hloupětína* (česky též jako *Dějiny jednoho města – Istorija odnogo goroda*, 1870) Michaila J. Saltykova-Ščedrina (1826–1889).¹³¹

Historiografické formování pojmu státní škola završil Pavel N. Miljukov (1859–1943) v přednášce, kterou zahajoval svoji pedagogickou činnost na moskevské univerzitě v roce 1885. O rok později ji pod názvem *Právní škola v ruské historiografii* (*Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič*) (*Juridičeskaja škola v ruskoj istoriografii* [*Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič*]) otiskl v časopise *Ruskaja mysl*.¹³² Jednalo se sice rozsahem o menší práci, nicméně jasná idea, kterou Miljukov předložil, dlouho ovlivňovala vnímání státní školy. Stejně jako Bestužev-Rjumin chápal státní školu jako výsledek vývoje ruské historické vědy od konce 18. až do poloviny 19. století. První práce Kavelina a Solovjova nelze podle něj vnímat jako přetržku v ruské historiografii, ale jako jeden z článků nepřerušenoho řetězce dějin dějepiscectví. S tím, jak se měnily požadavky kladené na historikovu práci, přinášeli evropští i ruští badatelé nová schémata a výklad minulosti. Svoji roli v proměnách nazírání na dějiny sehrála i společenská angažovanost historiků. Státní škola představovala dle Miljukova reakci jak na nedostatky tehdejší historiografie představované pracemi Karamzina, Kačenovského, Polevého či Pogodina, tak i na polemiku slavjanofilů a zapadníků, přičemž teoreticky vycházela z německé idealistické filozofie a německé historické školy.¹³³

Svým pojetím státní školy se Miljukov postavil proti jejímu dalšímu rozšiřování o různé badatele pouze na základě tematické podobnosti jejich prací s díly Solovjova, Kavelina a Čičerina. To, že historik psal o dějinném vývoji ruského státu, nebylo podle něj nezbytně důvodem k zařazení do státní školy. Tu nespojovalo ani tak téma bádání, jako spíše odpovědi na historické otázky; státní školu spájelo sdílení společného historického schématu.¹³⁴ Miljukov nijak nezastíral, že se historické koncepce představitelů státní školy lišily, ale zároveň dokládal, že se jednalo o různé redakce téhož schématu. Za rozhodující považoval, že pro doložení svých závěrů používali představitelé státní školy argumenty z oblasti dějin a teorie práva. Proto školu nazval „právní“ („juridičeskaja“). Tímto postulátem výrazně předurčil její další vy-

¹³¹ „Nezapomínejme, že kronikář hovoří převážně o takzvaném sprostném lidu, kterému se až dodnes přisuzuje postavení jaksi vně rámce dějin. Před jeho duševním zrakem vyvstává na jedné straně moc, která se příkradla zdáli a dokázala se zorganizovat a upevnit, na druhé straně drobní lidičkové, sirotci rozptýlení do všech koutů a vždycky znovu padající do mlýna. (...) Že moc, o níž tu hovoříme, není ani zdaleka nějaký výmysl, to dokazuje skutečnost, že tato představa se stala dokonce základem celé historické školy. Představitelé této školy hlásají zcela nepokrytě, že čím hůř bude obyvatelstvo rasováno, tím bude šťastnější a tím skvělejší budou dějiny jako takové.“ Michail J. SALTYKOV-ŠČEDRIN, *Historie města Hloupětína*, Praha 1989, s. 231–232.

¹³² Srov. Pavel N. MILJUKOV, *Juridičeskaja škola v ruskoj istoriografii* (*Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič*), s. 80–92. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Očerki istorii istoričeskoj nauki*, Moskva 2002, s. 401–412.

¹³³ Srov. Tamtéž, s. 401–403.

¹³⁴ „Issledovatěli, kotorych my sojediňajem pod etim nazvanijem, schoďatsja drug s drugom ně tolko v tom, čto v pervyj raz čuvstvujut potrebnost' poňat istoriju, kak razvivajuščijsja process; daže ně tolko v tom, čto etot process vse oni strojat na smeně politiko-juridičeskich form; malo vsego etogo: samyje schemy, v kotorych oni vyražajut smenu etich form, v suščnosti, es' odna i ta že schema.“ Tamtéž, s. 403.

mezení. Právě právní argumentaci přijali pozdější historiografové jako základní kritérium pro zařazení či nezařazení dalších badatelů do mladší generace školy. Potvrzena tak byla Miljukovova domněnka, že ke škole patřil Sergejevič. Posléze byli pod její hlavičku zařazeni také Gradovskij a Leontovič.¹³⁵

Nehledě na myšlenkovou preciznost Miljukovovy historiografické koncepce dovoluji si ji doplnit o jeden aspekt. Miljukov konstatoval, že s tím jak postupně formulovali zmínění čtyři historici schéma rozvoje ruského státu, ztrácely jejich koncepce reálný obsah a vzdalovaly se historické skutečnosti. Na počátku podle něj stálo schéma Solovjova, doplněné Kavelinem. Počínaje Čičerinem se vyprazdňuje ve prospěch právního teoretismu a sofismu, přičemž vrchol tohoto procesu Miljukov spatřoval v Sergejevičově díle. Teoretická konstrukce schématu podle něj nakonec zvítězila nad obsahem. S tím můžeme souhlasit, ale zároveň si lze položit otázku: netvořil Čičerin svá díla právě s cílem předložit teoretické schéma, které by z dějin vyplývalo a které by osvětlovalo historii ruských právních institucí? Čičerin byl již od poloviny padesátých let natolik zaujat společenskými úvahami, že mu historický vývoj právních institucí sloužil jako svého druhu úvod k výkladu o tehdejší podobě těchto institucí a především k zamyšlení se nad podobou, jakou by měly mít a jak se k této podobě reformní činností dobrat. Tato okolnost je zcela zásadní pro správné pochopení Čičerinových úvah. Nelze u Čičerina oddělit jeho paralelně vznikající práce historické a právně-teoretické. Jedny doplňovaly druhé. Pro úplnost přiznejme, že Miljukov upozorňoval hned v úvodu stati, že v tak krátkém textu, jaký předložil, nebylo možné postihnout všechny aspekty školy.

O to více můžeme litovat, že se k tematice státní školy později z různých důvodů nevrátil. Historiografii se Miljukov intenzivně věnoval i nadále a přednášky na toto téma shrnul do syntézy *Nejvýznamnější proudy ruského historického myšlení (Glavnyje tečenija ruskoj istoričeskoj mysli)*.¹³⁶ Výklad v ní však dovedl jen po činnost skeptické školy a Nikolaje Polevého a vinou pracovního vytížení dílo nikdy nerozšířil. Ucelené, i když stručné dějiny ruského dějepisectví podal v rozsáhlé encyklopedické stati *Prameny k ruským dějinám a historiografii (Istočniki ruskoj istorii i istoriografii)*, kde v pasážích o státní škole zopakoval dřívější myšlenky.¹³⁷ Snad jen doplňme, že jestliže ve studii z roku 1886 ještě váhal, zda je státní škola již uzavřenou kapitolou dějin dějepisectví, tak na konci 19. století o tom již nepochyboval.

Miljukovovou historiografickou činností se utváření pojmu státní škola uzavřelo. Na konci 19. a počátkem 20. století se na historiografickém pojetí státní školy mnoho nezměnilo. Následné proměny pojmu souvisely až s ideologickými turbulentními změnami v dějinách dějepisectví v sovětském podání. V této koncepci byly akcentovány nejen historické úvahy představitelů školy, ale především jejich názory společensko-politické, což by samo o sobě bylo krokem kupředu, kdyby toho nebylo zneužito k apriornímu odsudku školy. Vložení přídatného jména státní do názvu sko-

¹³⁵ Srov. Natalija V. ILLERICKAJA, *Istoriko-juridičeskoje napravlenije v ruskoj istoriografii*, s. 5–14.

¹³⁶ Pavel N. MILJUKOV, *Glavnyje tečenija ruskoj istoričeskoj mysli*, Moskva 1896.

¹³⁷ TÝŽ, *Istočniki ruskoj istorii i istoriografii*, in: Encyklopedičeskij slovar F. A. Brokgauza i I. A. Jefrona. T. 55. Santk-Petěrburg 1899, sloupce 430–446. Pro účely této studie bylo použito pozdější vydání. Srov. TÝŽ, *Očerki istorii istoričeskoj nauki*, s. 332–361.

ly nevycházelo v sovětském pojetí ani tak z toho, že by se tato škola věnovala zkoumání státu, ale protože její představitelé byli vnímáni jako apologeti centralizovaného státu. Základy sovětské koncepce státní školy položil ve svém historiografickém díle Michail N. Pokrovskij (1868–1932), kterému stačilo k odmítnutí školy pouze odhale ní její buržoazní a reakční podstaty. Zaměřil se na kritiku Čičerina, jehož veškeré názory a myšlenky osvětloval šlechtickým původem; Čičerin se dle Pokrovského nikdy nevymanil z dědictví své třídy a jednal výhradně v jejím zájmu. Tato vulgarizace Čičerinových myšlenek byla o to snazší, že se mohl opřít o jeho kritiku z pera „pokrovských“ myslitelů A. I. Gercena, N. G. Černyševského a hlavně V. I. Lenina. Kavelin v Pokrovského dějinách ruského dějepisceví více méně vymizel. Solovjova sice kritizoval jako buržoazního badatele, nicméně jako žák Ključevského chápal Pokrovskij jeho význam, a proto všemožně hledal způsob, jak jeho dílo obhájit. Zacházel při tom až do zcela nesmyslných konstrukcí; např. označil Solovjova za instinktivního a nevědomého marxistu (sic!).¹³⁸ Na Pokrovského navázal jeho žák P. Solovjov v rozsáhlé studii o Čičerinovi. Nemá hlubší smysl podrobně rozebírat veškerá ideologická a odborná pochybení, která Čičerinovi přičítal. Zdůrazněme pouze dva aspekty Solovjovovy koncepce: chápání státní školy jako součást ruského liberalismu a prisouzení hlavní role v rámci školy Čičerinovi.¹³⁹

Schematismus Pokrovského a P. Solovjova v pojetí státní školy byl natolik neudržitelný, že již na počátku čtyřicátých let 20. století se ho pokusil překonat Nikolaj L. Rubištejn.¹⁴⁰ Kapitola o státní škole v jeho rozsáhlé a zásadní syntéze *Ruská historiografie* je nejspíše nejlepším zachycením školy v sovětských dějinách dějepisceví. Rubištejn správně spojil působení státní školy s obdobím čtyřicátých až šedesátých let 19. století, přičemž důraz položil na první desetiletí její činnosti. Avšak ani jeho pojetí nebylo prosto ideologických předsudků. Ztotožnění státní školy s ruským liberalismem vedlo k apriornímu hledání společensko-politických stanovisek v celé činnosti školy a k jejich následnému odsouzení. Rubištejnově koncepci patří neopomenutelné prvenství – označení školy jako státní, které převzali jeho následovníci a které se v ruském prostředí udrželo dosud. V návaznosti na Kojaloviče a Pokrovského však Rubištejn nesprávně oddělil Solovjova od Kavelina a Čičerina. Svoje pojetí školy bohužel na počátku padesátých let Rubištejn sám schematizoval. Pro jeho zachycení se stala typická povýšená ideologizace a zcela otevřeně nepřátelský přístup. Z dnešního pohledu se jako nejproblematictější jeví úplné odcizení Solovjova státní škole, přičemž se jejím hlavním představitelem stal Čičerin. Kavelinova pozice ve škole byla naprosto marginalizována.¹⁴¹

Přestože již Rubištejnovu hodnocení státní školy znamenalo její přísný odsudek, zdálo se Vladimíru J. Illerickému příliš „měkké“, a podrobil proto školu nekompromisní a nesmlouvavé kritice, která se však zcela vzdálila původní historické realitě. Státní škola se proměnila v přísluhovače carského režimu a obhájce samoděržaví,

¹³⁸ Srov. Josef ŠAUR, „Sovětský Karamzin“ – Michail Nikolajevič Pokrovskij, s. 282–283.

¹³⁹ Srov. P. SOLOVJOV, *Filosofija istorii Gegelja na službe ruskogo liberalisma. (Istoričeskaja koncepcija B. N. Čičerina)*, in: M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Russkaja istoričeskaja literatura v klassovom osveščennii. Tom pervyj*, Moskva 1927, s. 119–204.

¹⁴⁰ Srov. N. L. RUBIŠTEJN, *Russkaja istoriografija*, s. 289–312.

¹⁴¹ Srov. M. N. TICHOMIROV (ed.), *Očerki istorii istoričeskoj nauki v SSSR*, s. 338–347.

což bylo dokládáno studiem Čičerinových především pozdějších děl. Raná fáze školy sehrávala dle Illerického vedlejší roli. Čičerin byl v této koncepci definitivně potvrzen jako centrální postava celé školy, přičemž Kavelinovo dílo bylo vnímáno jako pandán jeho činnosti.¹⁴² V Illerického pojetí ztratil pojem státní škola faktický obsah a stal se „štitkem“, jehož přiřazení k libovolnému historickému dílu označovalo jeho ideologickou závadnost.

Illerického vidění státní školy ovlivnilo její vyobrazení v různých historiografických přehledech a mnoha vysokoškolských učebnicích dějin dějepisectví ve druhé polovině 20. století. Postupně sice ztrácelo svoji platnost, ale nebylo nahrazeno jednoduše přijímanou koncepcí. Po roce 1991 se navíc objevila celá řada vzájemně nesourodých a někdy si částečně protirečících pojetí.¹⁴³ Připočteme-li k tomu, že v mimoruské produkci se státní škole nedostalo zásadní pozornosti, nebyla dosud předložena koncepce, která by se vypořádávala se sovětským dědictvím v pojetí státní školy.¹⁴⁴

Mám za to, že při očišťování koncepce státní školy od ideologického nánosu lze jako výchozí bod použít Miljukovovo pojetí. Předně každý ze tří historiků starší generace má své nezpochybnitelné místo v procesu formování školy. Zejména marginalizace Kavelina je neopodstatněná. Naopak. R. Kirejeva v již citované monografii o Kavelinovi a Čičerinovi správně poukázala, že byl-li někdo spiritus agens školy, pak právě Kavelin. Společně se Solovjovem formuloval ve čtyřicátých letech 19. století základní myšlenky školy. To potvrzují i úvahy některých historiků o tom, zda by autorství rodové teorie mělo být připsáno Solovjovi či Kavelinovi, resp. zda se jedná o společnou ideu.¹⁴⁵ Kavelin se však nespokojil pouze s vydáním programové stati, ale v celé sérii polemických článků a recenzí myšlenky školy precizoval. K tomu musíme připočíst fakt, že recenzní činností ovlivňoval ostatní představitele školy. V předchozím textu byl věnován dostatek prostoru jeho reakcím na první díla Solovjova, Čičerina, Ťurina a snaze usměrňovat jejich bádání. Nelze se proto ztotožnit s tvrzením G. M. Hamburga, že představitelé školy jednali izolovaně bez jakékoliv vzájemné koordinace.¹⁴⁶ Už Miljukov konstatoval, že míra podobnosti Solovjovových disertací a Kavelinova článku nebyla náhodná a předpokládal jejich dřívější osobní styky.¹⁴⁷

¹⁴² Srov. Vladimir J. ILLERICKIJ, *O gosudarstvennoj škole v ruskéj istoriografii*, *Voprosy istorii*, 1959, 5, s. 141–159; Milica V. NĚČKINA (ed.), *Očerki istorii istoričeskoj nauki v SSSR. Tom 2.*, Moskva 1960, s. 103–128.

¹⁴³ Kromě již zmíněných publikací a statí z období po roce 1991 srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Gosudarstvennaja škola ruskéj istoriografii*, in: Anton A. GORSKIJ (ed.), *Voprosy istoriografii i istočnikoveděnja dookt'abrského perioda. Sbornik naučnych trudov*. Moskva 1992, s. 81–116; Aleksej N. CAMUTALI, *Vsja ruskaja istorija jest' po preimuščestvu gosudarstvennaja: Konstantin Dmitrijevič Kavelin, Boris Nikolajevič Čičerin*, in: Andrej N. SACHAROV (ed.), *Istoriki Rossii: XVIII–načalo XX veka*, Moskva 1996, s. 244–267; Jurij V. DOJKOV, *Samyje znamenityje istoriki Rossii*, Moskva 2004, s. 113–120.

¹⁴⁴ Z mimoruské produkce upozorňuji na již zmíněné práce K. D. Grothusena, G. M. Hamburga a R. Vlčka.

¹⁴⁵ Srov. Anatolij N. ŠACHANOV, *Stanovlenije učenogo*, In: Sergej M. Solovjov, *Pervyje naučnyje trudy*, Moskva 1996, s. 209–211.

¹⁴⁶ Srov. G. M. HAMBURG, *Inventing the „State School“ of Historians, 1840–1995*, s. 98–117.

¹⁴⁷ Srov. P. N. MILJUKOV, *Očerki istorii istoričeskoj nauki*, s. 404.

Z Miljukovova textu můžeme čerpat další inspirativní myšlenku, a sice že státní školu není možné vidět staticky, ale jako dynamicky postupně rozvíjenou historickou koncepcí, která by měla být pojímána ve své proměnlivosti, nikoliv redukována na nehybný konstrukt. Podobně by mělo být opatrně přistupováno ke snaze vztáhnout pojem státní škola k celoživotní badatelské činnosti představitelů školy. Jako opodstatněnější se jeví zahrnout pod hlavičku školy jejich působení od čtyřicátých do počátku sedmdesátých let 19. století. Jejich pracovní zaměření se postupně pod vlivem nových impulzů a inspirací vzdalovala – tematicky, myšlenkově, koncepčně. Dobře to ilustruje již citovaná studie R. Vlčka o Kavelinovi, kde autor poukázal, že na počátku vědecké dráhy byl Kavelin ovlivněn německou idealistickou filozofií a později pozitivismem. Snaha některých historiografů zahrnout do státní školy dějepisnou práci vykonanou v průběhu celé druhé poloviny 19. století plejádou různorodých osobností vedla k dezinterpretaci státní školy.

SUMMARY

The “state school” represents one of the most significant currents in the Russian historiography of the 19th century. It is associated with the names of K. D. Kavelin, S. M. Solovyov and B. N. Chicherin. The term “state school” is conventionally used as strictly given and widely comprehensible nowadays, i.e. without attempts to find a more precise definition of it. However; the term has gone through many transformations during its 160 years of existence: the school was called variously (new historical school, historical-legal school, legal school etc.), historians differed in their opinions on who belongs to the school and the Soviet historiography greatly ideologized a conception of it. Since the 1990s there have been debates going on concerned with ridding the term of its ideological sediment and defining it in a new way.

The paper offers a detailed analysis of the foundation of the “state school” in the second half of the 1840s in the works of Kavelin and Solovyov and follows its development up to the 1860s, when the formation of the school rounded off with the works of Chicherin. The established facts are then confronted with rendering of the activities of the school in the contemporary press and historiography, in order to demonstrate which historiographical conceptions were justified. The article presents the conception of the “state school” in the works of M. P. Pogodin, V. G. Belinsky, N. G. Chernyshevsky, I. Y. Zabelina and particularly in the works of N. K. Bestuzhev-Ryumin and P. N. Milyukov.

Interpretace dějin Černé Hory na prahu 21. století

František Šístek

Interpretation of the History of Montenegro at the Threshold of the 21st Century

The paper focuses on different interpretations of Montenegrin history after 2000. It is primarily dedicated to the new surveys of this country's history published in the first decade of the 21st century, mostly in close connection to the post-Yugoslav process of nation-building which culminated in 2006 by the declaration of independence. Critical comparative analysis of works by Thomas Fleming, Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, Elizabeth Roberts and Kenneth Morrison is conducted in a wider context of recent historiographical production on different periods of the history of Montenegro, Yugoslavia and the Balkans.

Keywords: History, historiography, nationalism, discourse, interpretation, Montenegro, Yugoslavia, Balkans, Serbs, Montenegrins

V sociálních a humanitních vědách se na chronologické přehledy dějin národů nebo státních celků dnes často pohlíží s určitým despektem. Všeobecně se má spíše zato, že by se aktuální pozornost historiků měla upírat jinými směry – ať již k širším transnacionálním a regionálním komparacím nebo naopak hlouběji, ke konkrétním mikrohistorickým sondám, které umožňují aplikaci novějších metodologických perspektiv. I samotný význam formální státní suverenity v dnešním globalizovaném světě byl v posledních desetiletích často odůvodněně zpochybňován nejen na akademické půdě, nýbrž i v širším veřejném a mediálním diskursu. Pokud se však podrobněji podíváme na odbornou produkci o jihovýchodní Evropě z posledních dvou desetiletí, rychle zjistíme, že přehledy dějin jednotlivých států nebo národů rozhodně nejsou ohroženým, skomírajícím žánrem. Právě naopak – zejména v souvislosti s rozpadem Jugoslávie a vznikem nových následnických států se jak v příslušných balkánských jazycích, tak také v univerzální angličtině i v řadě dalších jazyků včetně češtiny objevilo větší množství přehledů jejich dějin. S jistou nadsázkou tak můžeme tvrdit, že se situace v mnohém nezměnila za posledních sto let: pokud jde o Balkán, největší pozornost odborné i laické veřejnosti vzbuzovaly tehdy i dnes válečné konflikty a formování samostatných států.

Novodobý boom přehledů jednotlivých národních dějin trvá již od počátku války v bývalé Jugoslávii. Malá a v rámci rozpadu jugoslávské federace převážně periferní Černá Hora začala v této souvislosti přitahovat větší pozornost teprve koncem 90. let, kdy se její tehdejší politické vedení začalo viditelně odklánět od Bělehradu.

du. Ambicióznější pokusy o celkové zhodnocení černohorských dějin, které se začaly objevovat v prvních letech 21. století, úzce souvisely s politickou emancipací země, která kulminovala v roce 2006 vyhlášením nezávislosti.¹

V následující studii se budeme blíže věnovat komparativnímu rozboru přehledů černohorských dějin, vydaných po rozpadu Jugoslávie, resp. v prvním desetiletí 21. století, v širším kontextu starší i současné historiografické produkce o dějinách Černé Hory. Vzhledem k temporálnímu záběru syntéz, které zpravidla zahrnují dlouhý časový úsek „od nejstarších dob po současnost“, poskytují práce tohoto typu vhodný materiál k širšímu zamyšlení nad současným stavem výzkumu a interpretací dějin dané země. Všechna analyzovaná díla, jež budou v centru naší pozornosti, vznikla v úzké souvislosti s černohorskou cestou k samostatnosti a tato skutečnost se u všech autorů v různé míře promítá i do výběru a interpretace historických faktů. Značné rozdíly však zaznamenané také v akcentech, kladených jednotlivými autory na jednotlivá historická období, v nestejně míře obeznámenosti s prameny a sekundární literaturou nebo v preferování určitých otázek na úkor jiných. V rozboru se soustředíme na dominantní interpretace jednotlivých dějinných období a klíčových problémů černohorské historie, v menší míře pak i na hodnocení role některých důležitých osobností politického života. V úvodní podkapitole představíme v kostce jednotlivé syntézy a jejich autory. V další části se zaměříme na problematiku etnogeneze místního slovanského obyvatelstva a středověkých dějin, poté se budeme věnovat rozboru interpretací osmanské nadvlády a formování černohorské státnosti. V samostatné podkapitole zhodnotíme přístupy jednotlivých autorů k osobnostem teokratických i světských vládců z dynastie Petrovičů-Njegošů. Posléze se soustředíme na výklady o větší části 20. století, kdy Černá Hora tvořila součást širšího jugoslávského státního celku a nakonec prozkoumáme pokusy o zhodnocení období po rozpadu SFRJ na počátku 90. let 20. století až po současnost. Navzdory značným rozdílům v celkové kvalitě analyzovaných syntéz i ve zvolených perspektivách se na závěr pokusíme o zobecňující hodnocení existujících výkladových tendencí. V rámci možností nám zkoumaný materiál poskytne příležitost k provedení dílčích revizí současného

¹ Před rozpadem Jugoslávie na počátku 90. let 20. století vyšlo několik samostatných přehledů černohorských dějin jak v Černé Hoře, tak také v dalších jihoslovanských zemích i v zahraničí. První, vlastní politickou agendou silně poznamenaný přehled černohorských dějin sepsal v polovině 18. století vladyka Vasilije Petrovič. (Vasilije PETROVIČ, *Istorija o Černoj Gori*, Moskva 1754.) Před vznikem jugoslávského státu měly největší ohlas následující práce: Sima Milutinović SARAJLIJA, *Istorija Crne Gore od iskona do noviega vremena*, Beograd 1835; Milorad MEDAKOVIĆ, *Povjesnica Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830*, Zemun 1850; Pavel Apolonovič ROVIN-SKIJ, *Černogorija v jeja prošlom i nastojaščem*, Sankt Petěrburg 1888–1915; Djordje POPOVIĆ, *Istorija Crne Gore*, Beograd 1896. Po druhé světové válce vzniklo několik významných přehledů, které po odborné stránce v mnohém dodnes neztratily svou aktuálnost. Žádný z nich však z různých důvodů nepředstavil černohorské dějiny v úplnosti „od nejstarších dob po současnost“: Jagoš JOVANOVIĆ, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948 (pozdější vydání pod titulem *Istorija Crne Gore*); Nikola BANAŠEVIĆ et al, *Istorija Crne Gore, knjiga I., Od najstarijih vremena do kraja XII. vijeka*, Titograd 1967; TÝŽ et al, *Istorija Crne Gore, knjiga II., Od kraja XII. do kraja XV. vijeka*, Titograd 1970; Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda* (3 svazky), Cetinje 1989–1998. Černohorskými dějinami se v širším kontextu v některých syntézách zabývali také další historikové, kteří zpracovávali černohorskou látku jako integrální součást dějin srbského národa nebo dějin Jugoslávie, resp. jihoslovanských národů.

stavu historiografie o Černé Hoře. Přestože půjde o případovou studii, která se blíže zabývá jen nejnovějšími syntézami černohorských dějin, jež zatím nebyly v odborné literatuře podrobeny systematické kritické reflexi, řada postřehů i závěrů má nepochybně širší význam pro pochopení některých dominantních tendencí, které se v posledních dvou desetiletích projevují v analogických pokusech o syntetická zpracování dějin jednotlivých států bývalé Jugoslávie, Balkánu i celé postkomunistické Evropy.

Přehledy černohorských dějin z počátku 21. století

V roce 2002 vydal po řadě desetiletí první krátký přehled černohorských dějin v angličtině pod názvem *Montenegro: The Divided Land* americký publicista Thomas Fleming, ředitel ultrakonzervativního „think-tanku“ Rockford Institute.² Jeho kniha nepostrádá sice odborné pretenze, obsahuje poznámkový aparát i soupis použité literatury, celkovým zaměřením však jde spíše o názorově nezakrytě zaujatou historickou publicistiku. Mezi prameny se vyskytuje několik položek v srbsčině, autor se však sám otevřeně přiznává k neznalosti jihoslovanských jazyků, takže s nimi byl patrně seznámen jen zprostředkovaně. Flemingova knížka byla podle všeho motivována projekcí autorových konzervativních myšlenek (obrana „křesťanství a civilizace“, boj proti „novému světovému pořádku“, nesouhlas s intervencionistickou politikou Clintonovy federální administrativy apod.) na složitou problematiku balkánské minulosti a současnosti. Autor se přitom ve svém výkladu do značné míry ztotožnil se srbskou nacionalistickou platformou, zejména s názory tvrdého křídla srbské pravoslavné církve.³ Flemingova práce obsahuje vedle faktů, načerpaných z důvěryhodných zdrojů, celou řadu omylů a propagandistických dezinformací. Od ostatních přehledů, které zde analyzujeme, se liší také staromódním tíhnutím k romantickému mýtu o Černohorcích jako nesmlouvavých obhájcích „křesťanské víry a srbské národní identity“, po celá staletí bojujících takřka osaměle proti islámské expanzi. Vedle čistě informativní funkce měla Flemingova knížka prostřednictvím historických i aktuálně politických argumentů přesvědčit čtenáře o potřebě zachování společného svazku Černé Hory se Srbskem.

Krátce před plánovaným referendem o nezávislosti vyšel v Podgorici roku 2006 jednosvazkový přehled černohorských dějin pod názvem *Istorija Crne Gore*.⁴ Látku od nejstarších dob po současnost (přesněji po rok 2003, kdy došlo k transformaci předchozí Svazové republiky Jugoslávie ve volnější státní unii Srbska a Černé Hory) si rozdělili dva černohorští historikové, působící na Filozofické fakultě Uni-

² Thomas FLEMING, *Montenegro: The Divided Land*, Rockford 2002.

³ V samotném černohorském prostředí reprezentuje pansrbskou perspektivu a názorovou blízkost současnému církevnímu diskursu o minulosti zejména historik Aleksandar Stamatović. Bez ohledu na zaujatost a diskutabilnost jeho nacionálních a ideologických interpretací však Stamatović na rozdíl od Fleminga nepostrádá patřičné vzdělání v oboru. Srov. např. Aleksandar STAMATOVIĆ, *Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953*, Beograd 2000; TÝŽ, *Pitanje autokefalnosti crkve u Crnoj Gori*, Podgorica 2001; TÝŽ, *Etnogeneza dukljanstva – crnogorske ustaše*, Podgorica 2004; TÝŽ, *Ostroška golgota*, Podgorica 2004; TÝŽ, *Antisrpsstvo u udžbenicima u Crnoj Gori*, Podgorica 2007; TÝŽ, *Tri pohare knjaza Danila (na Pipere, Bjelopavliće i Kuče)*, Podgorica 2008; TÝŽ, *Istina o Podgoričkoj skupštini*, Podgorica 2008.

⁴ Živko ANDRIJAŠEVIĆ – Šerbo RASTODER, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006.

verzity Černé Hory v Nikšići, Živko Andrijašević a Šerbo Rastoder. Živko Andrijašević zpracoval události do vyhlášení Černé Hory královstvím roku 1910, moderní černohorské dějiny od vypuknutí balkánských válek po první roky 21. století shrnul Šerbo Rastoder. Autoři citují především prameny a sekundární práce v jihoslovanských jazycích, převážně černohorské a srbské provenience, naopak prakticky necitují práce zahraničních odborníků, pokud nebyly přeloženy do srbochorvatštiny. Do textu se promítají výsledky jejich předchozích samostatných výzkumů: u Andrijaševiče jde o vývoj politické moci a státně-politických koncepcí vladařů z rodu Petrovićů-Njegošů v 18. a 19. století, v případě Rastoderova textu jsou na vlastním primárním výzkumu postaveny především pasáže o zániku černohorské státnosti po první světové válce, sociálním a politickém vývoji v meziválečném období a náboženských dějinách.⁵ Chronologické líčení primárně politických dějin je periodicky doplňováno analýzou sociálních, kulturních a konfesních poměrů. Oba autoři patří v černohorském prostředí k profesně i mediálně nejznámějším historikům. V otázce státoprávní budoucnosti Černé Hory se Rastoder i Andrijašević od samého počátku 90. let, tj. již v době, kdy šlo o marginální a protirežimní názor, otevřeně přikláněli k myšlence nezávislosti. Nelze je automaticky zařadit k autorům vyhocené černohorské nacionalistické orientace, kteří se rekrutují především z řad historizujících publicistů bez odpovídajícího profesionálního vzdělání a vedle vyostřené protisrbské rétoriky se vyznačují především vírou v primordiální charakter černohorské národní identity.⁶ Politické ohledy obou historiků se však přesto promítly i do jejich společné práce, především v podobě absence určitých faktů a interpretací či akcentem na určitá období a problémy na úkor jiných.

Simultánně s originálem, určeným černohorským a dalším jihoslovanským čtenářům (528 s.) vyšla také hutnější verze v angličtině (308 s.) v překladu Olivera Kusovaca (Andrijaševićův text) a Uroše Zekoviće (Rastoderův text).⁷ Po srovnání obou jazykových verzí lze konstatovat, že v anglickém vydání bylo zachováno jádro původního textu, zejména pasáže, věnované hlavním peripetiím politického vývoje (otázka státnosti, teritoriální expanze, rozvoj státních institucí, války, změny politických režimů apod.). Redukovány nebo zcela vypuštěny byly především pasáže o vývoji společnosti, různé podrobnosti politického vývoje i některá hodnocení analytějšího charakteru. Vznikla tak sevřenější, místy až příliš strohá verze práce, která co

⁵ Srov. zejména Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Crnogorske teme*, Podgorica 1998; TÝŽ, *Nacija s greškom*, Podgorica 2004. Analyzovaný přehled černohorských dějin, v jejichž rámci tvoří jeho autorský podíl zhruba tři pětiny celkového textu, je dosud nejrozsáhlejší autorovou prací. Na významnější monografie a další odborné práce Šerba Rastodera poukážeme na příslušných místech této studie.

⁶ Mezi nejvýraznější představitele tohoto názorového proudu, který si v černohorském veřejném prostoru vydobyl v posledních dvou desetiletích jisté zdání legitimacy, patří např. Radoslav Rotković, Sreten Zeković, Novak Adžić nebo okruh autorů kolem básníka Jevrema Brkoviće, publikující počátkem nulté dekády 21. století v dnes již zaniklém časopise *Crnogorski književni list*. Markantní je v této souvislosti jednak absence profesionálních historiků v řadách propagátorů esenciální, „tisícileté“ černohorské etnické identity, zároveň však i skutečnost, že se od jejich hlavních tezí černohorská historická obec dosud nedokázala jasně distancovat. To je bezpochyby způsobeno přetrvávajícími ohledy na sdílený politický cíl – nezávislost a budování samostatného státu.

⁷ Živko ANDRIJAŠEVIĆ – Šerbo RASTODER, *The History of Montenegro*, Podgorica 2006.

do čtivosti a obratnosti formulací navzdory relativně solidnímu překladu značně zůstává za originálem.

Necelý rok po obnově černohorské samostatnosti vydalo přehled černohorských dějin v angličtině renomované americké nakladatelství Cornell University Press. Autorkou práce *Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro* je bývalá diplomatka australského původu Elizabeth Roberts, která v posledních letech působí převážně v akademickém prostředí na britských ostrovech (dějiny a politiku západního Balkánu vyučovala mj. na dublinské Trinity College).⁸ Její přehled představuje především narativní politickou historii, vývoji černohorské identity v průběhu dějin věnuje zvláštní úvodní kapitolu. Ve svém výkladu se soustřeďuje na politické, vojenské a diplomatické dějiny „podlovcenské“ neboli „staré“ Černé Hory, na její elity a vývoj institucí, později pak na peripetie černohorských dějin v rámci Jugoslávie a po jejím rozpadu. Jen omezenou pozornost věnuje územím, která se nacházela mimo původní jádro historické Černé Hory – dnešnímu jadranskému pobřeží a kontinentálnímu vnitrozemí, tj. oblastem, které se po staletí vyvíjely odlišným směrem. Navzdory přežívajícím genderovým stereotypům, které předpokládají, že válečné dějiny zpravidla lákají spíše příslušníky mužského pohlaví, musíme konstatovat, že Elizabeth Roberts věnuje průběhu jednotlivých válek a významných bitev podstatně větší pozornost a prostor, než mužští autoři všech ostatních přehledů černohorských dějin z posledních let. Celkově takřka pětisetstránková kniha Elizabeth Roberts představuje standardní přehledovou práci, která se snaží o rovnoměrné zhodnocení historického vývoje v chronologické perspektivě s důrazem na moderní dějiny. Je nepopíratelně přehledná a čtivá, čímž jistě částečně splňuje svůj účel, z hlediska historika však nepřináší mnoho nového. Autorka vychází totiž především z dostupné sekundární literatury v angličtině, v menší míře i v jiných jazycích, zejména v italštině. V bibliografii uvádí pouze osm prací v jihoslovanských jazycích, žádné edice pramenů ani jiné odkazy na případný vlastní archivní výzkum. Ze všech zde analyzovaných přehledů černohorských dějin získala kniha Elizabeth Roberts asi největší mediální pozornost.⁹

V roce 2009 vyšlo v akademickém nakladatelství I. B. Tauris další souhrnné dílo, věnované černohorským dějinám. Autorem práce *Montenegro: A Modern History* je britský politolog Kenneth Morrison, který v posledních letech vyučoval na několika britských vysokých školách (v současnosti působí na De Montfortově univerzitě v Leicesteru).¹⁰ Jeho odborný zájem směřuje především k otázkám národní identity, státnosti a chování politických elit. Starších období černohorských dějin si v rámci svého takřka třisetstránkového díla všímá skutečně jen letmo: na stranách

⁸ Elizabeth ROBERTS, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Ithaca – New York 2007.

⁹ Většina recenzí v tisku i z pera politologů (např. Florian Bieber) vyzněla kladně až nadšeně. Ojedinelý disonantní ohlas představovala kritika Srdji Pavloviće, černohorského historika působícího na University of Alberta v kanadském Edmontonu, který negativně hodnotil právě autorčinu nedostatečnou znalost pramenů a nařkl ji zároveň z příliš pozitivního vztahu k problematickému postjugoslávskému režimu Mila Djukanoviće v závěrečné kapitole „The Djukanović Years“. Srov. Srdja PAVLOVIĆ, *The Politics of Writing History*, in: H-net, <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=13338>.

¹⁰ Kenneth MORRISON, *Montenegro. A Modern History*, London – New York 2009.

14–26 shrne veškeré události od středověku po nástup knížete Nikoly na trůn roku 1860, na stranách 27–49 následující období až po vypuknutí druhé světové války. Nejvíce prostoru věnuje Morrison vývoji po roce 1989 (od strany 75), kde tkví hlavní těžiště knihy. Skutečné zaměření Morrisonova přehledu by v jazyce práce snad lépe vystihl pojem „contemporary history“ než „modern history“. Autor fakticky předkládá rozbor rozporuplného politického vývoje Černé Hory od rozpadu Jugoslávie na přelomu 80. a 90. let 20. století po vyhlášení a budování nezávislého státu ve druhé polovině nulté dekády 21. století. V hlubší minulosti hledá především kořeny současných problémů a tendencí. Věnuje se proto takřka výhradně otázkám státnosti a národní identity i ve svém stručném nástinu vývoje před rozpadem Jugoslávie. Komplexní černohorské dějiny Morrisonova optika redukuje především na otázky „srbství“ a „černohorství“, resp. na konkurenční koncepce pansrbské a širší jihoslovanské integrace nebo samostatnosti na úkor jiných aspektů, zejména širší problematiky modernizace, sociálního a ekonomického vývoje nebo mezinárodních vztahů. I letmé seznámení s dobovými prameny by ovšem ukázalo, že otázky identity a státoprávní budoucnosti rozhodně nebyly ve všech obdobích leitmotivem černohorských dějin ani středobodem tehdejších politických zápasů nebo intelektuálních diskusí. Oproti Elizabeth Roberts uvádí Morrison podstatně větší počet sekundárních zdrojů v jihoslovanských jazycích, v seznamu literatury i průběžných odkazech však přesto dominují sekundární práce v angličtině. Ve stěžejním období po roce 1989 se autor částečně opírá také o výsledky vlastních výzkumů, zejména o rozhovory s řadou politických aktérů a místních analytiků. V některých pasážích a dílčích postřezích je patrná autorova dobrá znalost současné Černé Hory a jejích regionálních specifik, kterou nelze získat bez terénního výzkumu. Z hlediska historika mají Morrisonovy „moderní dějiny“ Černé Hory ovšem podobnou zásadní slabinu, jakou trpí i „histoire“ téhož státu z pera Elizabeth Roberts: autor s výjimkou nejnovějšího období po rozpadu Jugoslávie nezkoumal publikované primární zdroje ani nezašel do archivu.

Etnogeneze a středověk

K problému etnogeneze slovanského obyvatelstva v prostoru dnešní Černé Hory (resp. středověké Duklji, která se rozkládala v jižní, přímořské části moderního černohorského státu) neexistují spolehlivé prameny. Vzhledem k dnes již v podstatě univerzálně přijímanému názoru o sociálně-konstruktivistickém původu moderních národů a také s ohledem na známou skutečnost, že ve sledované oblasti jihovýchodní Evropy docházelo od dob stěhování národů až do současnosti k rozsáhlým migracím, které průběžně měnily strukturu obyvatelstva, nemá koneckonců valný smysl vynášet soudy o současné národní identitě na základě fragmentárních zmínek a nejistých dohadů o demografické situaci v raném středověku. V souvislosti s primárně politickou polarizací mezi zastánci srbské nebo exkluzivně černohorské národní identity se však již v 70. a 80. letech 20. století toto téma občas stávalo předmětem vzájemných kontroverzí mezi příslušníky obou táborů, byť nešlo o profesionální historiky.¹¹ Od po-

¹¹ Pro ilustraci dobových „černohorských pozic“ srov. např. Savo BRKOVIĆ, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd 1974; TÝŽ, *Etnogenezofobija: prilog kritici velikosrpstva*, 580

čátku 90. let pak v rámci černohorského diskursu o národní identitě získaly jistý, dodnes přetrvávající ohlas názory Radoslava Rotkoviće, které roku 2000 shrnul v práci *Odakle su došli preci Crnogoraca?* (Odkud přišli předkové Černohorců?).¹² Rotković prosazuje primordialistickou představu o nepřetržité kontinuitě kolektivní identity, jež patří svou podstatou spíše do nacionálně-romantických dob předminulého století. Černohorci v jeho pojetí jsou původně západoslovanským národem, který se v rámci slovanských migrací jižním směrem na Balkáně usadil již o několik desetiletí před příchodem Srbů i Chorvatů. „Pravlastí Černohorců“ bylo podle Rotkoviće dolní Polabí a další území, která se na přikládaných mapách fakticky kryjí s teritori- em někdejší Německé demokratické republiky. Autorovo uvažování připomíná vědecké myšlení z dob Jana Kollára a Pavla Josefa Šafaříka a také jeho klíčové důkazy jsou primárně lingvistické povahy. V oblasti, která v době, kdy Rotkovićovy teorie krystalizovaly, patřila východoněmeckému komunistickému státu, nachází velkou řadu toponym slovanského původu s obdobnými názvy, jež evokují toponyma na černohorském území. Z této skutečnosti vyvozuje mechanický závěr, že předkové dnešních Černohorců přišli (již jako homogenní, zformovaná lidská skupina) na Balkán a jadranské pobřeží právě z dolního Polabí a od Baltu a do nové domoviny s sebou přenesli i původní toponyma. Rotkovićovy teorie nebyly černohorskými historiky, působícími v profesionálních institucích, nikdy přijaty, obhajovány ani dále rozvíjeny, nebyly však ani odpovídajícím způsobem podrobeny odborné kritice, kterou by si zasloužily vzhledem ke skutečnosti, že jim jistá část místní veřejnosti podléhá a v rámci černohorského prostředí mimo akademickou sféru tedy rozhodně nejde o zcela irelevantní diskurs, nad nímž by mohl historik jen tak mávnout rukou.

Do analyzovaných přehledů dějin Černé Hory aktuální nacionálně-romantické představy o tisícileté kontinuitě černohorské identity výrazněji nepronikly. Jejich ozvěnu však najdeme v práci obou domácích historiků, kteří v černohorské verzi své knihy v souvislosti s pronikáním Slovanů do jihovýchodních krajů Evropy uvádějí: „Jedním ze slovanských národů, které počátkem 7. století osídlili Balkánský poloostrov, byli i předci Černohorců. Jejich pradamovinou bylo pravděpodobně Polabí nebo prostor východně od Karpat, kolem Dněpru a Dněstru.“¹³ Živko Andrijašević, který je autorem pasáží o starším období černohorských dějin, zde sice hovoří o „předcích Černohorců“, tj. nikoli o moderních Černohorcích v pravém slova smyslu, o existenci takových etnických předchůdců jako jednotné skupiny, neřku-li „jednoho ze slovanských národů“, však žádné známé historické zdroje nesvědčí. Mnohem vyhocenější je ovšem anglická verze knihy, kde se přímo uvádí, že „one of the Slavic peoples settling in the Balkan Peninsula at the end of the sixth and the beginning of the seventh century were the Montenegrins“.¹⁴ Místo původních „předků Černohorců“ tedy zde nacházíme rovnou „Černohorce“, ačkoli se toto označení v dochovaných pramenech objevuje poprvé teprve na sklonku středověku. Na Černohorce v anglojazyčné verzi ahistoricky narazíme ještě několikrát – když pod tímto etnonymem

Cetinje 1988; Špiro KULIŠIĆ, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd 1980. Ze „srbských pozic“ do polemik vstoupil např. Milisav GLOMAZIĆ, *Etničko i nacionalno biće Crnogoraca*, Beograd 1988.

¹² Radoslav ROTKOVIĆ, *Odakle su došli preci Crnogoraca?*, Podgorica 2000.

¹³ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, s. 10.

¹⁴ TÍŽ, *The History of Montenegro*, s. 9.

na téže straně osídlují oblast Duklji („Roughly speaking the borders of the area settled by the Montenegrins were formed by Boka Kotorska and the rivers Piva, Tara and Drim.“) a znovu na následující straně, kde byzantský císař Konstantin Porphyrogenetus „refers to the Montenegrins as the Docleans“,¹⁵ zatímco v originále jde opět jen o „předky Černohorců“, které císař „nazývá Dukljany“. ¹⁶ „Předky Černohorců“, zmiňované v původní verzi knihy, můžeme snad ještě v metaforickém smyslu akceptovat, jednoznačné označení slovanských usedlíků za Černohorce v anglickém znění je však už nepřijatelné a zcela zavádějící. Na dalších stranách obou jazykových verzí se ovšem o místním obyvatelstvu středověké Duklji hovoří již jako o Dukljanech (angl. Diocleans) a s Černohorci se znovu setkáme až za vlády dynastie Crnojevićů v 15. století, tj. tehdy, kdy o nich skutečně začínají svědčit dostupné prameny.

Prameny k dějinám prostoru dnešní Černé Hory ve středověku jsou mnohdy značně fragmentární. To samozřejmě nahrává různým nacionálně zabarveným, vzájemně konfliktním spekulacím, vedeným (zvláště v poslední době) především z pozic „srbských“ nebo „černohorských“, v menší míře pak také „chorvatských“ a „albánských“. ¹⁷ Konkrétně jde především o odlišné výklady a akcenty při popisu dějin dukljanského státu (v pozdějších dobách zvaného spíše Zeta, teritoriálně šlo však o stejnou oblast, ležící v jižní části dnešní Černé Hory) a jeho vztahu k vnitrozemské Rašce, resp. středověkému srbskému státu dynastie Nemanjićů. V období pozdního středověku (od rozkladu říše cara Dušana po vrcholící osmanskou expanzi) se pak Zeta vyvíjela spíše samostatně pod vládou místních dynastií Balšićů a poté Crnojevićů. Vazby a interakce s vnějšími mocnostmi, ať již šlo o Srbsko, Benátky nebo Osmanskou říši, však přesto do značné míry definovaly a ohraničovaly možnosti autonomního vývoje této země i okolního prostoru.

Ze všech analyzovaných přehledů vykazuje největší odstup od nacionalistických diskurzů práce Elizabeth Roberts. Středověké období dějin Duklji, resp. Zety a její vztahy s Raškou, resp. srbským státem se snaží analyzovat v souladu se současným odborným pojmoslovím. Na rozdíl od prací ostatních autorů nebuduje svou naráci jen jako příběh malého státečku, resp. teritoria u jižního Jadranu, nýbrž jej také v rámci možností situuje do patřičného regionálního kontextu a všímá si tak např. i událostí v Bulharsku, Rašce nebo Byzantské říši. Jako jediná ze všech zkoumaných autorů se pokouší jasně odpovědět na otázku po identitě Zety v rámci středověkého státu Nemanjićů, jehož součástí tvořila od 80. let 12. století až do třetí čtvrtiny 14. století. V některých obdobích měla Zeta v rámci srbského státu specifické, až výsadní postavení a místní nobilita projevovala vlastní politickou aktivitu. Na základě dostupných pramenů však nelze jasně odpovědět na otázku, zda tehdy existovalo cosi jako specifické, „zemské“ vědomí, zda šlo o identitu „stavovskou“ nebo zda se příslušníci místní šlechty bouřili skutečně jen čistě z osobních důvodů, jejichž absence

¹⁵ TÍŽ, *The History of Montenegro*, s. 10.

¹⁶ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, s. 10.

¹⁷ Pro označení „nacionálních pozic“ ve výkladu dějin používám raději uvozovky. Jde sice o užitečnou generalizaci, „nacionální pozice“ jako taková však samozřejmě objektivně neexistuje, protože se s instrumentálními etnocentrickými diskursy zpravidla neztotožňují všichni historici bez výjimky a značné rozdíly panují obvykle i v názorech jednotlivých autorů uvnitř konkrétních národních prostředí, škol a vědeckých institucí.

je samozřejmě nepředstavitelná. Poměrně časté frekvenci výbuchů nespokojenosti zde nepochybně nahrávaly zeměpisné podmínky, především relativní izolace od kontinentálního zázemí. Akce místní šlechty a vedlejších příslušníků panující dynastie, kteří zde často měli své mocenské zázemí, nemusíme nutně vykládat jako pokusy o vymanění z područí vnitrozemského Srbska. V některých konkrétních případech se spíše zdá, že Zeta díky své vhodné poloze a snad i díky určitým místním specifikům sloužila jako základna pro pokusy o ovládnutí dalších oblastí, resp. srbského státu jako celku. Lokální identity ve sledovaném prostoru nepochybně existovaly (zejména v jednotlivých městech jako Bar, Ulcinj, Skadar nebo Kotor), zda však existovalo širší vědomí „zetské“, neřku-li ještě širší „srbské“ a nakolik případně ovlivňovalo motivace dobových aktérů, to nelze z dochovaných zdrojů vyčíst. Lze naprosto souhlasit, že lojalita obecně neměla v této době podle všeho podobu sounáležitosti se spíše abstraktním teritoriálním či státním celkem, nýbrž se projevovala především ve své naprosto konkrétní podobě lojality osobní, ve vztahu k panovníkovi, místnímu feudálovi, představiteli církve apod. Elizabeth Roberts tak sice ve svých kapitolách o středověkém vývoji nepřináší žádné převratné objevy, nevychází ani z velkého počtu zdrojů a „jen“ sumarizuje názory uznávaných autorit na toto období v širším balkánském prostoru, zejména amerického historika Johna V. A. Finea¹⁸ a nedávno zesnulého srbského medievisty Simy Ćirkoviće,¹⁹ přesto – resp. právě proto – je však její shrnutí podstatně kvalitnější, než je tomu v případě ostatních analyzovaných přehledů.

Thomas Fleming středověkou minulost v některých pasážích evidentně vnímal optikou konce 90. let 20. století, kdy se nad budoucností společného státu Srbska a Černé Hory začínalo vznášet stále více otazníků. Srbští středověcí panovníci si podle něj uvědomovali nutnost spojit Srby z různých oblastí Balkánu „v rámci sjednoceného srbského státu, dostatečně silného a rozsáhlého, aby byl schopen Srby ubránit před jejich nepřáteli. Malá Zeta, ani pod vedením silného vůdce, jakým byl Bodin,²⁰ nemohla sama po delší dobu přežít. Vládcí Zety mohli bránit její lid a jeho zájmy jen v rámci silnějšího srbského království“.²¹ Fleming tak středověké politické elitě připisuje národní aspirace, které v dané době rozhodně ještě neexistovaly a byly typické spíše až pro myšlení 19. století a následujících období. Je přitom celkem všeobecně známo, že panovníci z rodu Nemanjićů ještě žádné protonacionální cíle neměli. Jejich moc se v době vrcholného rozmachu středověkého Srbska šířila především směrem k Makedonii a Byzanci. Srbsko tak absorbovalo spíše oblasti, ovlivněné řecky mluvícím obyvatelstvem a řecko-byzantskými tradicemi, nikoli země na severovýchodě, kde sídlilo Srbům jazykově i jinak podstatně bližší jihoslovanské obyvatelstvo. Těžko bychom také hledali podklady pro tvrzení, že se vládcí Zety snažili bránit místní lid a jeho zájmy. Ve skutečnosti v Zetě zjevně převažovaly osobní zájmy jed-

¹⁸ John V. A. FINE, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1991; TÝŽ, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994.

¹⁹ Sima ĆIRKOVIĆ, *The Serbs*, Oxford 2004.

²⁰ Za vlády krále Bodina, tj. na přelomu 11. a 12. století, se jeho státu stále ještě říkalo Duklja, nikoli Zeta.

²¹ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 31–32.

notlivých panovníků, místních feudálů a jejich rodin, kteří se pravidelně drali k moci vždy, když trochu polevila centrální autorita.

Zcela jiný úhel pohledu na dané období zvolil Živko Andrijašević, který naopak akcentuje především domácí, dukljanské a zetské politické tradice oproti širšímu, „srbskému“ úhlu pohledu a na rozdíl od Elizabeth Roberts sleduje takřka výhradně místní události bez širších regionálních souvislostí. Autor tak např. zaznamenává zvýšené tíhnutí Nemanjićů k latinskému Západu na počátku 13. století, nezmiňuje se však o geopolitickém pozadí této dočasné orientace, která úzce souvisela s úpadkem byzantské moci po dobytí Konstantinopole křižáky roku 1204. Podstatně větší prostor poskytuje Andrijašević ve svém líčení obdobím, kdy se dukljanská nebo zetská oblast vyvíjela spíše samostatně, zatímco vládu dynastie Nemanjićů vnímá především jako okupaci země cizí, nepřátelskou politickou a vojenskou mocí. Vyplenění měst s výjimkou Kotoru během Nemanjovy válečné kampaně z 80. let 12. století, která vedla k eliminaci místní dynastie a připojení Duklji k srbskému státu, má sice oporu v historických zdrojích, tuto skutečnost lze však spíše vnímat jako běžnou dobovou praxi než jako doklad k tezí o okupaci malé přímořské země větším vnitrozemským sousedem v moderním slova smyslu. Vyzvedávání období nezávislosti na úkor epoch, kdy byl daný prostor součástí větších státních celků, bývá v přehledech národních dějin celkem rozšířeným, nejspíš dokonce převažujícím výkladovým schématem. Andrijaševićův rozbor doby Nemanjićů, který se i v obsáhlejších originále omezuje jen na necelé dvě strany, věnované především statutu Duklji a jeho proměnám za jednotlivých panovníků, je ovšem v důsledku takové optiky obsahově i proporčně nedostatečný. Identifikace „srbství“ jako agresivní a cizorodé tradice a naopak zdůrazňování jakýchkoli prvků úzce místní tradice a jejich projevů, např. odporu zdejších feudálů k centrální moci, nepomáhá lepšímu porozumění černohorským dějinám. Na dobu Nemanjićů se přitom právě místní vladaři po rozkladu říše cara Dušana snažili v mnoha směrech navazovat po celý zbytek středověku a nezanebatelnou inspiraci představovala (což sám Andrijašević v pozdějším líčení uznává) také v době formování moderní národní identity a politických cílů v 19. století.

Rozdílná strategie v přístupu k faktům a jejich interpretaci je dobře vidět v případě otázky původu dynastie Balšićů, jejíž příslušníci ovládali Zetu od konce 50. let 14. století až po začátek 20. let 15. století. Balšićové se ve zdrojích poprvé objevují jako místní feudálové, jejichž mocenskou základnou byly jižní oblasti Zety, tj. okolí Skadaru v dnešní Albánii. Během své vlády projevovali mocenské ambice jak směrem k jihu, v prostoru dnešní střední až jižní Albánie, tak směrem na sever (oblast Humu – severně od Boky Kotorské), ale i směrem do kontinentálního vnitrozemí, až po regiony Metohije a Kosova. Konfesně se nejprve hlásili ke katolictví, od přelomu 14. a 15. století pak pro změnu k pravoslaví, jejich poddaní však byli po celou dobu etnicky i nábožensky heterogenní. Albánská historiografie tento feudální rod zpravidla identifikuje jednoznačně jako albánskou dynastii (Balsha), srbská jako dynastii etnicky a kulturně srbskou (v politickém smyslu navazovali Balšićové nepochybně na předchozí srbské státní tradice), Černohorci Balšiće považují prostě za místní zetskou dynastii (aniž by se vždy pouštěli do neplodných úvah o jejich etnické příslušnosti),

zatímco slavný chorvatský medievista Milan Šufflay pro změnu spekuloval o jejich vlašském původu.²²

Ani pro jednu z hypotéz nesvědčí žádné věrohodné zdroje. V souladu s Johnem V. A. Finem a jeho klasickým přehledem středověkých dějin Balkánu odmítá proto Elizabeth Roberts o etnickém původu Balšićů spekulovat a odvolává se na konstataci černohorského historika Dragoje Živkoviće, že byli bez ohledu na svůj původ „kulturně posrbštěni“.²³ Pokud se budeme striktně držet dochovaných zdrojů, nic jiného ani tvrdit nemůžeme. Thomas Fleming zesiluje tezi o srbskosti Balšićů tvrzením, že šlo patrně o potomky jednoho z generálů srbského cara Dušana.²⁴ Živko Andrijašević správně upozorňuje na nedostatek jasných důkazů ve prospěch té či oné teorie, největší pozornost ovšem zároveň věnuje domněnce o francouzském původu této dynastie. Přišel s ní roku 1881 srbský historik, politik a publicista Čedomil Mijatović a pozdějšími historiky byla podle Andrijaševiče „neprávem a bez jediného seriózního argumentu zavržována“.²⁵ Podle nesporně zajímavé Mijatovićovy spekulace – v jejíž prospěch ovšem bohužel také žádné „seriózní argumenty“ nesvědčí – přišli předkové Balšićů do Zety z jižní Francie koncem 13. století v době, kdy byla Zeta úřední zemí srbské královny Jeleny (Heleny z rodu Anjouovců), manželky krále Uroše I. Dá se ovšem dost dobře odhadnout, proč se Živku Andrijaševićovi nejvíce zamlouvá právě představa o francouzském původu rodu Balšićů: šalamounsky by totiž rozetnula letité spory jednotlivých národních historiografií. Na Balšiče by si nemohli činit nárok Srbové, zároveň by tak ovšem nemuselo docházet ani k potenciálním černohorsko-albánským sporům. Cizorodý původ místní dynastie by byl v neposlední řadě srozumitelnější modernímu laickému publiku, pro nějž jsou současné obezřetné a konstruktivistické přístupy k etnické identitě, které jsou běžné v akademické sféře, stále jen obtížně pochopitelné pro svou omezenou kompatibilitu se zažitým nacionálním chápáním minulosti.

Období vlády dynastie Crnojevićů ve druhé polovině 15. století představuje z dnešní perspektivy přechod mezi středověkem a novověkem.²⁶ Elizabeth Roberts správně upozorňuje, že tato relativně krátká, z hlediska dalšího politického, konfesního i kulturního vývoje však klíčová éra zároveň poskytla v moderní době materiál ke konstrukci černohorského nacionálního narativu (který ovšem ještě v 18. a 19. století nutně nevyklučoval souběžný pansrbský kontext).²⁷ Oficiální politickou ideologii for-

²² Ivo BANAC, *Zarathustra in Red Croatia: Milan Šufflay and His Theory of Nationhood*, in: Ivo BANAC, Katherine VERDERY (eds.), *National Character and National Ideology in Inter-war Eastern Europe*, New Haven 1995, s. 185.

²³ Srov. Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989.

²⁴ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 44.

²⁵ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, s. 21.

²⁶ K aktuálnímu zhodnocení stavu bádání a současných pohledů na dobu Crnojevićů z úhlu černohorských historiků srov. sborník Čedomir DRAŠKOVIĆ (ed.), *Crnojevići (Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova Korita, 9–10. septembra 2010)*, Cetinje – Podgorica 2010.

²⁷ Ke vztahu obou narativů v politickém diskursu na sklonku existence černohorské monarchie srov. František ŠÍSTEK, *Pan-Serb Golden Age and Montenegrin Heroic Age: Reconstructing History and Identity Narratives in Montenegro, 1905–1914*, in: Libuša VAJDOVÁ, Róbert GÁFRIK (eds.), “New Imagined Communities“. Identity Making in Eastern and Southeastern Europe, Bratislava 2010, s. 191–205.

mujícího se černohorského státu konceptualizovali pozdější vladaři z rodu Petrovićů Njegošů do značné míry pod vlivem představ o návratu ke „zlaté době“ Crnojevićů a jako „návrat ztracených území“ interpretovali také setrvalé snahy o teritoriální expanzi. Za vlády rodu Crnojevićů došlo v souvislosti s postupující osmanskou expanzí k přesunu centra politické moci do hornaté krasové oblasti Staré Černé Hory. Hlavní město Cetinje, založené Ivanem Crnojevićem roku 1482, se v té době stalo také sídlem pravoslavného metropolity. Poslední léta existence autonomní politické moci v oblasti před definitivním vítězstvím Osmanů tak zároveň představovala období konsolidace pravoslavné hierarchie, v polovině století kriticky narušené tlakem katolických Benátek a v neposlední řadě i pozoruhodný kulturní rozkvět (nejčastěji se připomíná existence prvního knihtisku v jihoslovanském prostředí, který v 90. letech 15. století fungoval právě v Cetinji).

Živko Andrijašević rozvolňuje narativní líčení a perspektivu politické historie dvěma kapitoly o společnosti, kultuře a náboženských institucích v době pozdního středověku. V tomto smyslu vyhovuje moderním požadavkům historické vědy lépe, než zahraniční autoři, kteří se víceméně striktně přidrží politikých dějin klasického ražení. Pokusy o komplexnější zhodnocení kulturních a sociálních trendů se v Andrijaševićově a Rastoderově práci průběžně objevují i v pasážích o následujících historických epochách.

Shrneme-li závěrem hlavní rysy pasáží o středověkém vývoji v analyzovaných přehledech, musíme konstatovat, že se všichni autoři bez výjimky soustředili především na dějiny moderní doby a z hlediska zkoumání dějin středověkých není žádná z uvedených prací příliš inovativní, nepřináší výsledky nového bádání ani převratné interpretace. Kenneth Morrison věnuje středověkému vývoji naprosto zanedbatelnou pozornost, proto jsme se jeho pohledem na toto období v předchozím textu ani blíže nezabývali. Thomas Fleming míchá fakta s tradicionalistickým vyprávěním a do svého líčení středověkých poměrů mechanicky promítá politickou agendu z doby vzniku práce. Živko Andrijašević se výrazněji snaží o komplexní zachycení společenského a kulturního vývoje, v důsledku své etnocentrické optiky, která se snaží akcentovat období nezávislosti, však také prezentuje značně deformovaný obraz středověkého dění, což se nejmarkantněji projevilo takřka úplným vyloučením období Nemanjićů z dějin pozdějšího černohorského prostoru. Problematická je u Andrijaševiče také absence zahraničních zdrojů. K současnému pohledu na dějiny středověku v oblasti se nejvíc přiblížila Elizabeth Roberts, která pro změnu nenačetla žádnou literaturu k tomuto období v srbochorvatštině, obezřetně se však opírala o výsledky výzkumů osvědčených odborníků a jako jediná se také díky tomu zvládla vypořádat s ožehavými otázkami etnické, zemské a lokální identity.

Osmanská nadvláda a formování moderního státu

Období raného novověku můžeme v černohorském případě ztotožnit s epochou, kdy bylo území dnešní Republiky Černá Hora s výjimkou severní části úzkého pobřežního pásu, jenž patřil benátské republice, součástí osmanské říše. V hůře přístupné oblasti Staré nebo též Podlůvcenské Černé Hory, podobně jako v některých dalších horských oblastech Balkánu osídlených spíše pastevci než zemědělci, se přímý vliv osmanské administrativy omezoval v podstatě jen na každoroční výběr daní. Již koncem středověku zde v reakci na měnící se politické a ekonomické podmínky vzniklo kmenové uspořádání společnosti, které se dále upevnilo pod novou osmanskou vládou.²⁸ Od konce 17. století se v souvislosti s úpadkem osmanské moci v okolí Cetinje postupně formoval specifický, nejprve poměrně volný kmenový svaz, který na konci 18. a počátku 19. století přerostl v zárodek nezávislého, byť dosud ještě neuznaného státu pod vedením cetinjských vladyků, jejichž funkce se dědila v rámci mocného rodu Petrovićů-Njegošů. Faktickou nezávislost, která byla dosažena postupně, promítali Černohorci ve svých představách zpětně hluboko do minulosti. To vedlo ke vzniku mýtu o nepřetržité samostatnosti a několikasetletému úspěšnému odboji vůči Turkům, jemuž v 19. století všeobecně věřili nejen samotní místní obyvatelé, nýbrž i zahraniční autoři a návštěvníci. Podle romantických výkladů z 19. století měli být Černohorci potomky těch nejstatečnějších příslušníků srbské šlechty, kteří se po prohrané bitvě na Kosově poli odmítli podrobit osmanské moci a dali přednost odchodu do nehostinných hor, kde nadále bojovali za nezávislost a mnohonásobné přesile zde odolali až do moderních dob. Období vědou dávno vyvráceného mýtu, který v černohorském případě tvořil klíčovou součást moderního narativu o podstatě kolektivní identity, najdeme také v několika dalších balkánských národních prostředích.²⁹

Z autorů, jejichž přehledy rozebíráme v této studii, reprodukoval legendu o odchodu odhodlaných válečníků do hor jako historický fakt jen Thomas Fleming, jehož líčení je, jak jsme již poznamenali, nejvíce poplatné tradičnímu výkladu černohorských dějin z dob před první světovou válkou.³⁰ Jedině jeho výklad také obsahuje archaická protiturecká klíše, od nichž jsou texty ostatních autorů oproštěny („Whatever they could not steal, they taxed“).³¹ Líčení této „junácké“ epochy je v rámci Flemingova díla asi nejčtivější částí. „Národněosvobozenecý boj“ autor koneckonců považuje za vrcholné období černohorských dějin, které kontrastuje s pozdější „dekadencí“, zejména s několika desetiletími míru za Titovy Jugoslávie.³² Takový úhel pohle-

²⁸ Blíže k procesu formování kmenové organizace srov. zejména Branislav DJURDJEV, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena: odabrani radovi*, Titograd 1984.

²⁹ Srov. Ulf BRUNNBAUER – Robert PICHLER, *Mountains as “lieux de mémoire“*. *Highland Values and Nation-Building in the Balkans*, in: *Balkanologie*, vol. 6, 1–2, 2002, <http://balkanologie.revues.org/index433.html>.

³⁰ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 56.

³¹ Tamtéž, s. 60.

³² Zásadně se tak rozchází s hodnocením Šerba Rastodera, který v příslušných pasážích naopak období poválečné komunistické federace vyzdvihuje jako éru bezprecedentní modernizace a relativní prosperity, která je v kontextu předchozích i pozdějších černohorských dějin výjimečná.

du celkem konzistentně rezonuje s Flemingovým ideovým ukotvením na krajní pravici amerického politického spektra.

V 16.–19. století představovala nejdůležitější formu kolektivní identity kmenová příslušnost. Větší pozornost kmenovému uspořádání tradiční černohorské společnosti věnují především Živko Andrijašević a Elizabeth Roberts. Problematický je v této souvislosti ovšem jistý terminologický zmatek, který panuje (a to nejen v případech sledovaných přehledů) ohledně překladů sociálních kategorií z této části Balkánu do angličtiny. Adekvátní pojmosloví najdeme pouze v knize Elizabeth Roberts, která vychází z kvalitní etnologické literatury k tématu, především z díla amerického antropologa Christophera Boehma, který se v 60. a 70. letech věnoval mnohaletému terénnímu výzkumu krevní msty v horských partiích centrální Černé Hory (na teritoriu kmene Moračanů), kde tehdy ještě existovaly zbytky kmenového uspořádání a související rezidua někdejšího patriarchálního morálního kódu v každodenním životě.³³ Roberts tedy správně překládá „pleme“ jako „tribe“ (kmen) a „bratstvo“ jako „brotherhood“ (bratrstvo, akceptovatelný je ovšem i termín klan, v angličtině tedy „clan“). Fleming a také překladatelka Andrijaševićova textu do angličtiny používají pro kmen (pleme) chybný termín „clan“. Fleming zároveň kolísá v používání pojmů „Serb“ a „Serbian“ ve smyslu širší etnické a užší regionální, popřípadě státní příslušnosti. V pracích poučenějších autorů přitom termín „Serb“ tradičně odpovídá srbochorvatskému pojmu „Srbin“ a „Serbian“ se kryje s jihoslovanským pojmem „Srbijanac“, který se vztahuje pouze k obyvatelům Srbska. Hovořit o „Serbian people of Montenegro“ je tedy trošku scestné (v srbochorvatštině by to odpovídalo sousloví „srbijanski narod Crne Gore“, nikoli kýženému „srpski narod Crne Gore“).

Představa o nepřetržité kontinuitě státnosti a politické samostatnosti Černé Hory od odchodu Djurdje Crnojeviće do benátské exilu na sklonku 15. století až do nástupu rodu Petrovićů-Njegošů na stolec cetinjských vladyků koncem 17. století je samozřejmě mýtem. K otázce formování samostatné politické subjektivity černohorského kmenového svazu a jeho postupné transformace v nezávislý stát v průběhu 18. a 19. století přistupuje každý z našich autorů po svém. Thomas Fleming považuje Černou Horu za samostatný stát již v 17. století,³⁴ tj. ještě v období, kdy funkce cetinjského vladyky nebyla dědičná a podle všeho neexistovala zatím ani konkurenční politická instituce gubernadura.³⁵ Takové tvrzení je přehnané. Území černohorských kmenů mělo v rámci osmanské říše nepochybně řadu prvků vlastní správy, do níž imperiální administrativa nikterak nezasahovala. Z dochovaných dokumentů ale vyplývá, že Černohorci v té době ani poměrně dlouho poté ještě neuvažovali o své zemi jako o státu v běžném slova smyslu (na rozdíl např. od obyvatel nedalekého Dubrovníka).

Vysvětlit adekvátně měnící se podstatu černohorské politické subjektivity v 18. a první polovině 19. století není rozhodně jednoduché. Převažující typ výkladu konceptualizuje postupný rozvoj černohorské politické subjektivity jako nelehkou

³³ Christopher BOEHM, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia 1984.

³⁴ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 69.

³⁵ Příležitostně se osoby, označené tímto titulem, ve zdrojích objevují i předtím, kontinuálně je však funkce gubernadura doložena až od první poloviny 18. století.

a dlouhou přeměnu volného kmenového svazu v politický celek v čele s cetinjským vladykou, který na přelomu 18. a 19. století již představoval samostatně vystupující politický subjekt, fakticky tedy dosud neuznaný nezávislý stát. Tuto narativní linii v rámci zkoumaných přehledů nejuvýstižněji popisují Živko Andrijašević a Elizabeth Roberts. Vystává ovšem otázka, kdy se vlastně v myšlení nepočtené politické elity Černé Hory ujala idea, že by se odbojná země měla v zájmu dalšího rozvoje stát nezávislým státem, resp. že tímto státem již fakticky je. Je zajímavé, že na tuto poměrně zásadní otázku dosud jasně neodpověděl nejen nikdo z analyzovaných autorů, ale pokud vím, tak ani žádný jiný černohorský, srbský ani zahraniční historik. Vzhledem k celkovému objemu odborných prací o tomto klíčovém a nepochybně atraktivním období černohorských dějin poněkud překvapuje, že se zatím nikdo řádně nepokusil rekonstruovat, jak na podstatu své komunity nahlíželi Černohorci své doby, zejména samotní vladykové.³⁶

Proces formování moderní Černé Hory nepředstavoval žádnou jednoznačnou evoluci. Snahy o vytvoření centrální autority se setkávaly se značným odporem rozdrobené kmenové společnosti. Ve druhé polovině 18. století a první třetině 19. století soupeřily v Černé Hoře o politický primát dva mocné rody a s nimi spojené mocenské instituce: Petrovićové-Njegošové, v jejichž rodině se ze strýce na synovce dědila funkce cetinjského vladyky a Radonjićové, kteří zastávali funkci guvernadura.³⁷ Vzhledem k pozdějšímu vítězství Petrovićů-Njegošů v tomto klání byla v historiografii zpravidla zdůrazňována právě role vladyků. Ve snaze o legitimizaci své moci se pozdější černohorští panovníci a autoři v jejich službách snažili minimalizovat historickou úlohu guvernadorů, jejichž moc byla v některých obdobích ve skutečnosti větší, než moc vladyků. Podobně docházelo k opomíjení či bagatelizaci dvou epizod z 18. století, kdy došlo k několikaletému přerušení kontinuity moci rodu Petrovićů-Njegošů (v letech 1766–1773, kdy se Černohorci přiklonili k energickému samozvanci Štěpánu Malému a v letech 1781–1784, kdy na stolec cetinjských vladyků zasedl příslušník rodu Plamenců Arsenije). S některými aspekty těchto tendenčních výkladů se černohorská historiografie vypořádává teprve v posledních letech, což se pozitivně zrcadlí zejména v textu Živka Andrijaševića, který je oproštěn od někdejší

³⁶ Dílčí a v mnohém přínosný krok tímto směrem učinil v jiných svých textech právě Živko Andrijašević, který se snažil rekonstruovat státněpolitickou ideologii vladařů z rodu Petrovićů od vladyky Danila až po krále Nikolu, srov. Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila)*, Matica, god. 1, br. 2, 2000, s. 105–127; TÝŽ, *Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša (prvi dio)*, Matica, god. 1, br. 3, 2000, s. 145–158; TÝŽ, *Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša (drugi dio)*, Matica, god. 2, br. 7/8, 2001, s. 123–140; TÝŽ, *Ideološka osnova proglašenja Crne Gore za kraljevinu*, Matica, god. 3, br. 11/12, 2002, s. 91–114.

³⁷ Funkci guvernadura (guvernéra) zřídili původně Benátčané roku 1717, aby prostřednictvím jejich nositelů mohli ovlivňovat dění v Černé Hoře, která představovala strategicky důležité vnitrozemské zázemí jejich Boky Kotorské. S postupujícím úpadkem politického vlivu benátské republiky však taková instituce rychle ztratila svůj původní obsah. Titul guvernadura se stal dědičným, do výběru jeho nositelů už Benátčané nezasahovali a nakonec tato funkce zanikla až více než tři desetiletí po konci benátské nezávislosti (1831) v souvislosti s čistě vnitročernohorskými mocenskými boji.

idealizace „vladykátu“ Petrovićů-Njegošů i jejich proruské politiky a distancuje se od paušálního odsuzování guvernadorů jako „zaprodanců nepřátelských mocností“.³⁸

Elizabeth Roberts věnuje nemalou pozornost černohorské roli v opakujících se osmansko-benátských válkách a celkové pozici Černé Hory na pomezí obou regionálních mocností. V souladu s moderní historiografií vyvrací také známý mýtus o tzv. vyvraždění poturčenců, který získal na popularitě především díky slavné básni Petra II. Petroviće Njegoše *Horský věnec*.³⁹ Všimá si ovšem značného potenciálu, který měl tento mýtus pro rozvoj nacionálního hnutí 19. a 20. století. Autorka ve zkratce, ale výstižně popsala jeden z hlavních aspektů modernizace černohorského prostředí jako postupnou erozi někdejší kmenové solidarity, jež byla původně nadřazena dokonce i konfesní příslušnosti a její nahrazování ideologičtějsími, nacionálními postoji, v jejichž rámci hrála od poloviny 19. století stále silnější roli představa o nutnosti nesmiřitelného boje proti muslimům. Většina autorů, kteří dnes píšou o moderních dějinách Balkánu, se zpravidla shodnou na tom, že radikalizace tohoto typu do značné míry souvisí s pronikáním moderních představ o potřebě národní homogenity, přejímaných z evropského Západu. V této souvislosti nelze ovšem zcela odmítnout ani postřeh Elizabeth Roberts, která naopak zdůrazňuje, že eskalace konfesních a v daném kontextu s nimi úzce souvisejících nacionálních antagonismů má své kořeny spíše v osmanském prostředí: podle ní jde o logický důsledek existence systému milletů, který stavěl konfesní identitu nad všechny identity kmenové, regionální i lokální.⁴⁰

Černá Hora udržovala od konce vlády ruského panovníka Petra Velikého až do první světové války ze všech balkánských zemí dlouhodobě nejužší vztahy s carským Ruskem. Roberts, Andrijašević i Fleming shodně zdůrazňují klíčový vliv Ruska na mezinárodní postavení Černé Hory i na konsolidaci postavení černohorských vladyků. Kenneth Morrison ve srovnání s ostatními autory prakticky pomíjí mezinárodní vztahy. Zmiňuje se opakovaně pouze o vztazích Černé Hory se Srbskem, což logicky vyplývá z jeho zúžené optiky, která v minulosti hledá především takové aspekty, které se zdají rezonovat s nedávným a zcela současným vývojem. Výklad dějinné látky, podřízený takové optice, je ovšem ve výsledku značně deformovaný. I kdybychom naprosto marginalizovali význam mezinárodního kontextu, což je v případě každé malé země stěží ospravedlnitelné, koncentrace na vztahy černohorského státu se Srbskem nám pomůže pochopit tehdejší i pozdější vývoj černohorské identity jen zčásti. Tyto vztahy tvořily před vznikem jugoslávského státu součást širšího pansrbského kontextu, který zahrnoval také Srby z území habsburské monarchie, od přilehlé Boky Kotorské přes blízkou Dalmácii až po Vojvodinu. Vedle vlastní politiky vůči Srbům v habsburské monarchii, kterou rozvíjela Černá Hora zejména v některých obdobích vlády knížete Nikoly, nelze především opomenout podíl Srbů z Dalmácie a jižních

³⁸ Pomocí termínů vladykát a principát pro různé formy vlády, které diferencovaly příslušná období, se černohorskou historií 16.–19. století pokoušel ve svém (nedokončeném) přehledu periodizovat zesnulý historik Dragoje Živković. Srov. Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989–1998 (3 svazky).

³⁹ Srov. dosud poslední český překlad Otona Berkopce a Josefa Hiršala: Petar Petrović NJEGOŠ, *Horský věnec*, Praha 1963.

⁴⁰ E. ROBERTS, *Realm of the Black Mountain*, s. 136.

Uher na rozvoji politických, kulturních a vzdělávacích institucí černohorského státu a v neposlední řadě také jejich myšlenkový vliv na krystalizaci oficiální státní ideologie a na dobové pojetí kolektivní identity Černohorců. Opomíjení významu tzv. izvanjců (přátelsky naladěných „kádrů“ ze slovanského, zejména jihoslovanského prostředí) v rámci modernizace černohorského prostředí i ve formulování nacionálního diskursu v posledních desetiletích existence nezávislé černohorské monarchie je slabinou, kterou trpí i ostatní zmiňované práce. Tito nově příchozí, mezi nimiž převládali právě Srbové z habsburské monarchie (přestože významnou úlohu sehráli leckdy i příslušníci jiných slovanských národů – připomeňme např. alespoň Čecha Jana Vaclíka nebo Rusa Pavla Apolonoviče Rovinského), suplovali roli dosud nepočtené místní inteligence. Diskurs o černohorské kolektivní identitě, jež byla od samého počátku pevně včleněná do širšího srbského, jihoslovanského i slovanského kontextu, tak v 19. století nevznikal izolovaně, nýbrž do značné míry právě pod silným vlivem intelektuálů, kteří pocházeli z kulturně a institucionálně pokročilejších jihoslovanských center habsburské říše.

Jak Kenneth Morrison, tak také Živko Andrijašević správně poukazují na nacionální ideologii srbsství, kterou prosazoval v rámci dlouhodobých snah o teritoriální expanzi po většinu své vlády kníže Nikola. Na formulaci černohorské identity se však podílely komplexnější podněty a nelze ji vnímat jen jako odraz politického programu posledního panovníka. Silné cítění jihoslovanské sounáležitosti, kterým se Černohorci vyznačovali na konci 19. století i po většinu 20. století, mělo své kořeny nepochybně právě v činnosti „izvanjců“, nikoli snad jen v naivním idealismu Černohorců, jak se dnes, s ohledem na krvavý rozpad Jugoslávie, v Černé Hoře často nepřesně tvrdí. Krystalizace diskursu o černohorské národní identitě, na níž se v 19. století společně podíleli nepočtení příslušníci domácí inteligence spolu s řadou jihoslovansky naladěných intelektuálů, kteří se v Černé Hoře usadili nebo ji navštěvovali, nezasáhla ovšem ve stejné míře všechny příslušníky širších lidových mas, kteří i nadále žili spíše pod vlivem kmenových a patriarchálních tradic.⁴¹ Právě tato skutečnost poskytuje jeden, byť jistě ne jediný, z klíčů pro pochopení pozdějšího dění, zejména v souvislosti s odporem nemalé části černohorské společnosti vůči bezpodmínečnému sjednocení se Srbskem po roce 1918 (vedle menší části někdejších politických a armádních elit, věrných nadále dynastii a tradicím vlastní politické subjektivity, zachvátil odpor vůči provedení způsobu sjednocení především venkovské obyvatelstvo v tradičním jádru černohorského státu) i s ještě pozdější krystalizací svébytné černohorské etnické identity (s níž se nejrychleji a nejúplněji identifikovalo opět především venkovské či po druhé světové válce čerstvě urbanizované obyvatelstvo z jihu země).

Jak již bylo řečeno v úvodu, Morrisonův přehled se sice navenek tváří jako syntéza černohorských dějin, primárně však jde o výklad politického dění po rozpadu Jugoslávie s důrazem na měnící se vztah Podgorice k Bělehradu. O hlavním jádru Morrisonovy knihy se zmíníme na příslušném místě. Zkratkovitě líčení starších dějin celkovému dojmu spíše škodí. Vzhledem ke zvolenému titulu navíc hrozí reálné nebezpečí, že studenti nebo zájemci bez předchozích znalostí, kteří hledají vhodný úvod do černohorských dějin, o nich získají velice deformovanou představu. Černohorské

⁴¹ František ŠÍSTEK, *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti 1830–2006*, Praha 2011, s. 119.

dějiny se v jeho pojetí totiž točí výhradně kolem etnické identity a státnosti. Morrisonovi Černohorci, ať již žijí v 19. nebo ve 20. století, především obsedantně řeší svůj vztah se Srbskem. Buď s Bělehradem souhlasí, nebo s ním naopak nesouhlasí, případně zkoumají dějinná traumata, která však opět souvisí jen se vztahem k Srbsku nebo srbství. O zanedbání černohorských vztahů s jinými historickými sousedy nebo velmocemi v Morrisonově práci již byla řeč. Markantní je ovšem také opomíjení problému modernizace. Dlouhou vládu knížete (po roce 1910 krále) Nikoly charakterizovaly v očích dobových pozorovatelů i pozdějších historiků vedle opakovaných pokusů o teritoriální expanzi zejména budování politických, kulturních a vzdělávacích institucí, pokládání základů dopravní infrastruktury, stavba solidní telegrafní sítě, pronikání dobových forem kapitalismu nebo markantní zvýšení gramotnosti.⁴² Dosažená úroveň modernizace byla samozřejmě i v posledních letech před první světovou válkou nedostatečná, což neušlo zejména kriticky naladěným radikálům z řad mladší generace. Ve srovnání s pohraničními oblastmi sousední osmanské říše, jejichž celková civilizační úroveň byla ještě na počátku Nikolovy vlády víceméně stejná jako na černohorské straně hranice, se však Černá Hora přeci jen jevila jako podstatně rozvinutější stát. Hlavním aspektem tohoto období, na který se Morrison soustřeďuje, jsou konfliktní vztahy Nikolova režimu se Srbskem, které však ve skutečnosti poznamenaly jen poslední roky jeho dlouhé vlády a ani tehdy nešlo o jednoznačně dominantní leitmotiv celé éry. Optikou vztahů s Bělehradem líčí Morrison také polarizaci a radikalizaci vnitropolitického vývoje v Černé Hoře po zavedení parlamentarismu v roce 1905. Vztah příčin a následků tehdejšího dění však popisuje chronologicky nesprávně. Morrison nejprve píše o rostoucím odporu populace vůči Nikolově autokratismu a slábnoucí pozici panovníka, který byl donucen zavést parlamentarismus.⁴³ Ve skutečnosti to bylo právě naopak: předchozí případy odporu (zpravidla spíše osobního než ideového charakteru) dokázal Nikola až do prvních let 20. století vždy úspěšně eliminovat tím, že nespokojence buď získal na svou stranu, nebo je donutil k emigraci. Parlamentarismus zavedl především s ohledem na mínění zahraničí a jihoslovan-ské veřejnosti mimo Černou Horu, a to poté, kdy bylo konstituční zřízení zavedeno v Rusku (vliv Ruska na černohorské dějiny ovšem Morrison takřka pomíjí). Teprve politická liberalizace umožnila poprvé opatrné artikulace odporu vůči autokratickému způsobu vlády. Situace se tedy spíše Nikolovi vymkla z rukou, nelze však pominout ani skutečnost, že se mu opoziční projevy po čase víceméně podařilo pacifikovat. Bez ohledu na ztrátu části dosavadních sympatií v zahraničí se mu také až do rakousko-uherské okupace roku 1916 v zásadě povedlo i pod rouškou ústavnosti fakticky udržet svůj dosavadní způsob vlády. Tento příklad uvádím spíše jen pro ilustraci, jakým způsobem Morrison svůj výklad konstruuje, protože na poměrně malém prostoru nejde o opomenutí ani zjednodušení jedině.⁴⁴

⁴² Řadu statistik o rozvoji infrastruktury, školství apod. v letech 1860–1910 obsahuje jubilejní sborník: *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Cetinje 1910 (reprint Podgorica 1998).

⁴³ K. MORRISON, *Montenegro*, s. 31–32.

⁴⁴ Kapitola *The Rise and Fall of the Kingdom of Montenegro* popisuje na s. 27–49 celé období od nástupu knížete Nikoly na trůn roku 1860 až po vypuknutí druhé světové války roku 1941. O dění v meziválečném období, ať již jde o politické dění, ekonomickou problematiku či poměrně pestrý kulturní a intelektuální život, se v ní však prakticky nezmiňuje.

Morrisonovo líčení období před rokem 1918 poskytuje námět ještě ke dvěma poznámkám. Obě se týkají jevů, s nimiž se potýkáme i v jiných přehledech dějin balkánských zemí, vydaných v angličtině. Určité překlepy a nepřesnosti v psaní původních termínů můžeme vždy s trochou shovívavosti vůči autorovi svalit na vrub editora nebo tiskárny. V *History of Montenegro* Kennetha Morrisona však chyb v srbochorvatštině najdeme nepřeborné množství, takže se neodbytně vkrádají pochybnosti o úrovni autorových jazykových znalostí. Ne každý musí samozřejmě umět jazyk perfektně, i řada kvalitních historiků si často dobře vystačí se znalostí pasivní. V takovém případě však neuškodí, když text před publikací přečte rodilý mluvčí, kterých je na britských univerzitách k dispozici nemalé množství. Až komická je ovšem snaha o zdůrazňování původních pojmů tam, kde neoznačují nic specifického, co by nemohlo být řečeno rovnou v jazyce práce. Bulharská historička Maria Todorovová ironizuje tuto častou tendenci v pracích zahraničních balkanistů v souvislosti s nadužíváním pojmu *zadruga* jako „esoterické kouzlo“ místního termínu pro místní instituci, který se cizincům zdá být prostě neodolatelný.⁴⁵ Výmluvný příklad z trochu jiného soudku najdeme také u Morrisona, kde je ještě zvýrazněn zkomolením původního slova a neporozuměním konkrétní gramatické kategorii. Když autor hovoří o trestné expedici proti pohraničnímu kmeni Kučů v 50. letech 19. století za vlády knížete Danila, jež byla projevem panovníkových centralizačních tendencí (v původních zdrojích „pohara Kuča“, tj. vyplenění, zpusťování Kučů), z neznámých důvodů protlačuje tento termín do angličtiny v původní podobě.⁴⁶ Resp. nikoli v původní podobě, nýbrž v podobě zmrzačené a užitě v jiném smyslu: „pokarati (rebellion)“. Slovo „pokarati“ ovšem rozhodně významově nekorresponduje se slovem *vzpoura* (pobuna); navíc je to sloveso, nikoli podstatné jméno (pohara). Místo o dvou trestných expedicích mluví autor o dvou vzpourách: první nazývá „prva pokahra“, když pak mluví o „dvou vzpourách“, užívá pojem „two pokarati“.⁴⁷ V krajním případě měl říci „two pohare“ (při zachování původního plurálu) nebo snad ještě „two poharas“ (plurál v angličtině, kořenem je původní srbochorvatské slovo v singuláru). Oba přístupy jsou v angličtině přípustné, v první řadě však není naprosto jasné, proč vůbec původní termín (jehož významu autor zjevně zcela neporozuměl) v angličtině zachovávat, když nereflektuje nic nepřeložitelného ani specifického (na rozdíl od nemnoha termínů typu „nagodba“ nebo „banovina“, které se v anglicky psané balkanistické literatuře skutečně běžně používají v původní podobě, vždy ovšem z dobrých důvodů). Magie balkánského termínu v tomto případě autorovi na větší vážnosti rozhodně nepřidá.

Druhou výtku, kterou vzneseme vůči Morrisonovi, ale stejně tak ji lze aplikovat také na řadu jiných autorů, kteří píšou o Balkánu (potažmo i o jiných koutech postkomunistické Evropy), bychom snad mohli označit za kouzlo svůdného zdroje. Nezřídka se stává, že zahraniční autoři bývají ve svých výkladech příliš poplatní názorům některých místních intelektuálů, jejichž dílo získalo výraznější ohlas mimo

⁴⁵ Maria TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, Budapest – New York 2006, s. 149.

⁴⁶ Podnětem k trestné expedici proti tomuto odbojnému kmeni, žijícímu na jižní periferii černohorského státu, byl odpor jeho pohlavářů k pravidelnému placení daní centrální moci, tj. do pokladny knížete Danila z Cetinje.

⁴⁷ K. MORRISON, *Montenegro*, s. 26.

svou vlast a je zpravidla dostupné v cizích jazycích, zejména v angličtině, na úkor celé řady jiných, leckdy i povolanějších autorů, jejichž práce jsou však k dispozici zpravidla jen v místních jazycích. V případě moderních dějin Černé Hory bývá tímto zdrojem u nejednoho západního autora Milovan Djilas. Není těžké pochopit proč. Djilasovy beletrizující vzpomínky bývají nesmírně zajímavé a čtivé, řada jeho knih byla už dávno přeložena do angličtiny a v menší míře i do dalších západních jazyků, dostalo se jim zasloužené pozornosti a jsou dostupné ve všech dobrých akademických knihovnách. Většina autorů nejen z malé Černé Hory, ale v širším měřítku i z celé bývalé Jugoslávie, je pohříchu mnohem méně známá. Nelze nic namítat proti tomu, když někdo cituje pasáže z Djilasových dokumentárně i literárně cenných knih, právě naopak: dobovou atmosféru dokáže vykreslit často trefněji, než zdoluhavé a suchopárné texty profesionálních historiků. Problém nastává tehdy, když je líčení příliš poplatné literárnímu zdroji na úkor odborných prací, což se místy přihodilo právě Morrisonovi. Projevuje se to zejména v autorově hodnocení osobnosti krále Nikoly, které je do značné míry odvozené od názorů Milovana Djilase, jak je vyjádřil v knize vzpomínek na dětství *Besudna zemlja*.⁴⁸ O dostatečné informovanosti a nestrannosti Milovana Djilase lze ovšem poměrně úspěšně pochybovat. Djilas se narodil roku 1911 a panovník, s nímž se nikdy nesetkal, opustil zemi, když budoucímu spisovateli ještě nebylo pět let. Je celkem známo, že Djilas pocházel z rodiny oponentů autokratického režimu posledního černohorského panovníka a vyrostl tedy pod vlivem negativní percepce jeho vlády, navíc na tehdejší periferii země, kde se pozitivnější stránky Nikolovy administrativy nestihly hlouběji projevit. Djilas svou knížku vzpomínek napsal v 50. letech 20. století, historické bádání ovšem od té doby také celkem pokročilo a prací černohorské, srbské i jiné provenience se tedy nabízí relativně velký počet. Podobně problematická je Morrisonova závislost na Djilasovi v pasážích o první světové válce, kterou klasifikuje jako „nejtemnější kapitolu dosavadních černohorských dějin“.⁴⁹ Tentokrát ovšem nevychází ani z uvedených vzpomínek na Djilasovo dětství, nýbrž z knihy otevřeně beletristického ražení – novely *Crna Gora*.⁵⁰ Po srovnání všech přehledů černohorských dějin z posledních let je mimochodem zřejmé, že právě období rakousko-uherské okupace by si zjevně zasloužilo nové komplexní zpracování.⁵¹

⁴⁸ Milovan DJILAS, *Besudna zemlja*, Beograd 2005. Resp. starší a Morrisonem citované anglické vydání: TÝŽ, *Land Without Justice*, New York 1958.

⁴⁹ K. MORRISON, *Montenegro*, s. 38.

⁵⁰ Milovan DJILAS, *Crna Gora*, Cetinje 1994. Resp. Morrisonem citovaný anglický překlad: TÝŽ, *Montenegro*, London 1964.

⁵¹ Dosud nepřekonanou syntézu k tématu totiž nadále představuje práce Novici Rakočeviće z konce 60. let 20. století, srov. Novica RAKOČEVIĆ, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu*, Cetinje 1969, resp. novější reprint Podgorica 1997.

Osobnosti vládců z dynastie Petrovičů-Njegošů

Dějiny Černé Hory pod vládou vladyků a poté světských panovníků z rodu Petrovičů-Njegošů významnou měrou ovlivňovaly osobnosti jejich vládců, kteří svou zemi řídili autokratickým způsobem a sami zpravidla rozhodovali o všech důležitých otázkách domácí i zahraniční politiky. Je proto pochopitelné, že autoři analyzovaných přehledů černohorských dějin věnují značnou pozornost jejich osobním charakteristikám a politickým cílům. Zakladatelem dynastie Petrovičů-Njegošů byl vladyka Danilo (1697–1735), který ve druhé půlce vlády uzákonil následnictví stolce cetinjského vladyky v rámci své rodiny. Toto právo nebylo vždy automaticky respektováno, nýbrž se v budoucnu muselo často prosadit vyjednáváním i silou. K bojům o následnictví docházelo občas také v rámci samotného rodu Petrovičů-Njegošů. Důležitou konstantu černohorských dějin před rokem 1918 však představovala skutečnost, že volba nového vladaře byla vždy výsledkem vnitřních mocenských bojů a bez ohledu na řadu pokusů vnějších mocností o ovlivnění dění v zemi se Benátčanům, Osmanům, Rusům ani habsburské říši do tohoto procesu nikdy nepodařilo efektivně zasáhnout.

Zakladateli dynastie věnují více prostoru Andrijašević a Roberts. Černohorský historik zdůrazňuje Danilův význam jako zakladatele dynastie, jeho diplomatické schopnosti a navázání vztahů s Ruskem Petra Velikého, které stojí na počátku dvousetletých úzkých vazeb Černohorců s carským Ruskem i dodnes částečně živého rusofilského sentimentu. Andrijašević přitom pomíjí širší dimenzi Danilova myšlení, které ještě pevně tkvělo ve starších tradicích srbské pravoslavné církve a v odkazu středověkého srbského státu. Tohoto paradoxu si všímá Elizabeth Roberts, která čtenáři nezatajuje, že se Danilo podle všeho snažil stát duchovním i politickým vůdcem obnoveného srbského státu, jenž by se prostíral na rozsáhlém území západního Balkánu. Přes všechny své schopnosti však v dané geopolitické situaci nemohl podobný cíl realizovat. Uhájení a posílení nezávislosti malého území mezi Skadarským jezerem a Bokou Kotorskou představovalo vlastně jen nedokonalý zlomek původních ideálů cetinjského vladyky. Z retrospektivního pohledu se ovšem díky tomu stal de facto zakladatelem svébytné černohorské státoprávní tradice.⁵² Nesamozřejmostí a dobovou podmíněností, jež stála na úsvitu moderních černohorských dějin, nechtěl zřejmě Živko Andrijašević v emotivní době těsně před referendem o nezávislosti čtenáře příliš rozptylovat.

Tradičně jako nepříliš výrazný je všeobecně líčen Danilův následník Sava (1735–1782, fakticky však byla jeho politická moc přerušena v letech 1750–1773). Podle všeho byl ve srovnání se svým předchůdcem i svými následníky na stolci cetinjského vladyky skutečně spíše představitelem církevní hierarchie v tradičním slova smyslu, bez větších světských a politických ambicí. Situace a možnosti malé kmenové oblasti na rozhraní osmanské říše a benátské republiky však nabízely prostor pro nástup energičtějších osobností. Vladyku Savu tak za jeho nepřítomnosti sesadil jeho příbuzný Vasilij (1750–1776), který se v souladu s Danilovým příkladem pokoušel zlepšit postavení Černé Hory především pomocí utužení vztahů s Ruskem. Vasilijově

⁵² E. ROBERTS, *Realm of the Black Mountain*, s. 145.

aktivní, ne však vždy úspěšné propagandistické činnosti se blíže věnuje jen Živko Andrijašević.⁵³

Žádný autor si samozřejmě nenechal ujít barvitou epizodu z přelomu 60. a 70. let 18. století, kdy se po Vasilijově smrti v Petrohradě roku 1766 vlády nad Černou Horou zmocnil samozvanec Štěpán Malý (1766–1773), který předstíral, že je ruským carem a získal si rychle respekt místních obyvatel. Romantická a groteskní stránka jeho nečekaného vstupu na historickou scénu ovšem dnes již nezakrývá převratný význam, který měla jeho centralizační a modernizační opatření. Nový způsob vlády tajemného cizince, patrně inspirovaný osvícenským absolutismem, shodně zdůrazňují všichni naši autoři. Po Štěpánově zavraždění roku 1773 přestaly jím založené instituce fungovat a vytratil se i dosažený stupeň disciplíny a mezikmenové solidarity. Na snahy úspěšného samozvance, jehož původ se nikdy nepodařilo odhalit, navázal ovšem na sklonku století mladý vladyka Petar I. (1784–1830).

Zásadní význam osobnosti Petra I. Petroviće, místní pravoslavnou církví svatořečeného záhy po smrti pod jménem sv. Petr Cetinjský, zdůrazňuje především Elizabeth Roberts a Živko Andrijašević. Za jeho vlády značně pokročil přerod černohorského kmenového svazu v politický celek státního typu, došlo k zintenzivnění vazeb s vnějším světem a územnímu rozšíření. Klíčovou událost jeho éry představovala vítězství nad osmanskými vojsky roku 1796, která znamenala poslední marný pokus o vymáhání daní ze strany regionálních osmanských představitelů a ve svých důsledcích posílila vladykovy centralizační tendence. Také v následujících válkách proti vojskům napoleonské Francie utužil Petar I. svou autoritu především jako statečný vojevůdce. Svým osobním vystupováním splňoval předpoklady, kladené drsným černohorským prostředím na kmenové pohlaváry, zároveň však hovořil několika jazyky. Jako nejvyšší představitel Černohorců zastupoval svou zemi ve vztazích a konfliktech s osmanskou říší a jejími místními polonezávislými reprezentanty, s Ruskem, benátskou republikou, habsburskou říší a Francií. Právě za jeho vlády došlo také k navázání přátelských vztahů se vznikajícím Srbskem, které ovšem ještě nemohly nabýt zásadnějšího významu (i v tomto světle se samozřejmě jeví redukce černohorských dějin na příběh vztahu k Srbsku, jež tvoří leitmotiv Morrisonova historického přehledu, jako dosti zavádějící). Jak správně podotýká Elizabeth Roberts, Petar I. je v samotné Černé Hoře dlouhodobě, v podstatě již od dob své vlády, jednoznačně nejpopulárnější historickou osobností (což v posledních letech opakovaně potvrzují i různé průzkumy) a zároveň je mezi pravoslavnými i nejpopulárnějším světcem.⁵⁴

Druhou nejuctívanější osobností černohorských dějin 19. století je bezesporu Petar II. Petrović, zvaný Njegoš (1830–1851), poslední teokratický vládce Černé Hory a jeden z nejvýznamnějších jihoslovanských básníků. Klasické romantické hodnocení Njegošovy osobnosti reprodukuje Thomas Fleming, který jej označuje za „nejpozoruhodnějšího muže, kterého kdy zplodil tento národ pozoruhodných mužů“.⁵⁵ Střízlivěji, byť každý poněkud jinak, přistupují k jeho osobnosti Andrijašević a Roberts. Černohorský autor podtrhuje jednoznačné úspěchy Njegošovy centralizační politiky a pokrok v budování nových státních institucí. V některých pozdějších inter-

⁵³ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, s. 120–123.

⁵⁴ E. ROBERTS, *Realm of the Black Mountain* s. 182.

⁵⁵ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 90.

pretacích byl Njegoš občas kritizován, protože nedokázal na rozdíl od svého předchůdce i svých nástupců zajistit další teritoriální expanzi a habsburské říši dokonce odstoupil části území poblíž pobřeží včetně klášterů Maine, Pobori a Stanjevići, které vzhledem k příznivějším klimatickým podmínkám tradičně sloužily jako zimní sídla vладыků. Andrijašević ovšem tento Njegošův krok hodnotí jako nutnou oběť ve prospěch mnohem důležitějšího úspěchu, kterým bylo vymezení a potvrzení hranice se sousední křesťanskou říší roku 1841 bez tureckého zprostředkování a proti vůli Konstantinopole, což se rovnalo faktickému uznání černohorské politické samostatnosti ze strany Vídně. V bojích proti Turkům však Njegoš skutečně nevynikl a na rozdíl od svých předchůdců i nástupců se ozbrojených konfrontací (patrně i vzhledem k tomu, že po většinu panování trpěl tuberkulózou) osobně nezúčastnil, což jistě nepřispívalo k pozdvižení bojové morálky. Andrijašević nezastírá ani tvrdý a kontroverzní způsob Njegošovy vlády, který v historiografii dlouho zakrývala aura geniálního básníka: podle řady dokladů se Njegoš nezdráhal nařizovat vraždy svých oponentů bez soudu. Použití brutálního násilí vedlo v jeho době poprvé k dílčímu omezení kmenových autorit ve prospěch centrální moci.⁵⁶ V souvislosti s širším pansrbským a jihoslovanským kontextem jeho myšlení, tvorby a politiky se Andrijašević v obou jazykových verzích zmiňuje o vладыkově spolupráci se Srby z autonomního knížectví na poli rozvoje vzdělávání a také o Garašaninových plánech na sjednocení srbského etnického prostoru pod vedením Bělehradu a jeho nepřímých kontaktech s Njegošem. Bližší osvětlení Njegošova vlivného nacionálního diskursu, který černohorskou identitu situoval pevně v širším srbském rámci, ovšem v přehledu z pera domácích historiků nenajdeme. Alespoň krátký exkurz tímto směrem by přitom podstatně lépe pomohl osvětlit nejen Njegošovu vlastní dobu, nýbrž i pozdější nacionální diskurs, který k Njegošovi v průběhu 19. i velké části 20. století často vzhlížel jako k nezpochybnitelné morální a intelektuální autoritě, v podstatě až jako k sekulárnímu světci a nejvyšší instanci ve všech otázkách a pochybnostech o národní identitě a „černohorské misi“ v jihoslovanském světě.⁵⁷

I v případě pasáží o Njegošovi se v díle Elizabeth Roberts pozitivně projevuje autorčin odstup od nacionálně zabarvených interpretací (nebo spíše nacionálně motivovaných absencí zmínek o určitých skutečnostech, což je v případě Andrijaševiče asi přesnější výtka) a schopnost vystihnout podstatné otázky. Roberts staví do kontrastu postavení Petra I. Petroviće Njegoše, který je a byl v samotné Černé Hoře vždy o něco populárnější než jeho (jinak také velmi vážený) nástupce. V rámci širšího srbského nacionálního panteonu ovšem vždy zaujímal centrální pozici Njegoš, zatímco sláva a vážnost jeho předchůdce zůstala v podstatě omezena na rodnou Černou Horu. Na rozdíl od Andrijaševiče, který v podstatě pomíjí hodnocení Njegošova nejslavnějšího díla – básně *Horský věnec*, v černohorském prostředí dodnes notoricky známé, považuje anglická autorka toto literární dílo za jeden z klíčových fenoménů Njegošovy vlády, především pro jeho dlouhodobý politický dopad. Lze zcela souhlasit s jejím názorem, že poslední teokratický vládce země vytvořil díky atraktivní, veršované,

⁵⁶ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *The History of Montenegro*, s. 87.

⁵⁷ Srov. Andrew B. WACHTEL, *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the 20th Century*, in: John LAMPE, Mark MAZOWER (eds.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, Budapest – New York 2004, s. 130–153.

snadno srozumitelné a zapamatovatelné básnické formě, jež byla navíc odvozena přímo z lidových tradic, nesmírně vlivný a populární text, který byl na rozdíl od řady dobových memorand a jiných spisů, určených jen gramotné elitě jihoslovanských zemí, okamžitě srozumitelný negramotné většině černohorského obyvatelstva, které se dokázalo *Horský věnec* nebo jeho důležité části naučit nazpaměť. Totéž ostatně platilo i pro příslušníky podobných širokých vrstev obyvatelstva sousedních jihoslovanských zemí, kde *Horský věnec* požíval ve druhé polovině 19. a v první polovině 20. století také velké popularity. V neposlední řadě poukazuje Roberts na Njogošovu atraktivitu v očích cizinců, kteří Černou Horu navštěvovali nebo se s nimi básník a panovník setkával na svých častých zahraničních cestách. Personifikace Černé Hory s osobností jejího vladaře, která skutečně či aspoň zdánlivě odpovídala dobovým představám o romantickém hrdinovi, přispívala k dalšímu zviditelnění černohorské otázky.

Prvním sekulárním vládcem Černé Hory byl Njogošův následník, kníže Danilo (1852–1860). Na rozdíl od svých dvou předchůdců i od svého nástupce neprojevoval Danilo literární sklony, do černohorských dějin se však zapsal jako odhodlaný až bezohledný reformátor, úspěšný vojevůdce a v daných podmínkách schopný diplomat, který se nejprve v souladu s tradicí opíral o Petrohrad, kde získal rozhodující podporu k přeměně politického systému ve prospěch světského zřízení, zatímco ve druhé polovině vlády rozvíjel spíše vazby na Francii. Nejdetailnější líčení Danilovy vlády obsahuje Andrijaševičův text. Jeho sympatie k tomuto vládcovi jsou zřetelné. Danilo v jeho pojetí působí v podstatě jako nejsympatičtější a nejúspěšnější panovník z rodu Petrovičů-Njogošů, snad s výjimkou Petra I. Andrijaševič se nicméně neuchyluje k úplné glorifikaci a jeho shrnutí vývoje v 50. letech 19. století lze akceptovat jako nejkvalitnější ze sledovaných přehledů. Elizabeth Roberts ve svém líčení tohoto období příliš přejímá hodnocení Milovana Djilase, zejména v souvislosti s již zmiňovaným odporem kmene Kučů vůči vybírání daní, který dal Danilo potlačit. Jde o poněkud jednostrannou verzi událostí, která na jedné straně zveličuje odpor kmene i rozsah násilí ze strany státní moci, na straně druhé však zanedbává proosmanské iniciativy kmenových předáků, které se v očích cetinjské mocenské elity jevíly jako vysoce nebezpečné. Tradiční verze událostí, kterou ve svých vzpomínkách Djilas zaznamenal, reprodukuje spíše antidynastické sentimenty z počátku 20. století a dnes již z odborného hlediska neobstojí.⁵⁸

K některým aspektům vývoje za vlády knížete Nikoly (1860–1918) a jejich zpracování v analyzovaných přehledech jsme se již vyjádřili v příslušných pasážích. Poslednímu vladaři samostatného černohorského státu může národní historiografie jistě právem připsat k dobru skutečnost, že právě za jeho vlády došlo k několikanásobnému teritoriálnímu rozšíření státu, k jeho mezinárodnímu uznání i k některým nesporným pokrokům ve sféře modernizace. Z vnějšího pohledu by se vzhledem

⁵⁸ Tradiční, poněkud jednostranné výklady potlačení vzpoury kmene Kučů v podstatě vycházejí z vlivného literárního líčení Marka Miljanova (1833–1901), původně negramotného kmenového pohlavára a vojevůdce, který se na sklonku života stal spisovatelem. V posledních letech 19. století se zároveň zhoršily jeho osobní vztahy s knížetem Nikolou, což se promítlo i do autorovy mírně protidynastické perspektivy. Po většinu předchozího aktivního života byl však loajálním představitelem knížecího režimu.

k významné roli, která tomuto panovníkovi náleží v černohorských dějinách, právem dalo předpokládat, že tato historická osobnost bude v souvislosti s obnovou samostatnosti roku 2006 v dnešní Černé Hoře patřičným způsobem glorifikována. Ve skutečnosti se však místní historikové vcelku nesnaží vytvářet kolem Nikolovy osobnosti nový kult ani zastírat rozporuplné skutečnosti, spjaté s jeho autokratickou vládou. Ve veřejném životě země bychom přitom mohli sledovat řadu projevů rehabilitace krále Nikoly již od konce 80. let, kdy ještě před zavedením pluralitního politického systému došlo ke slavnostnímu přenosu panovníkových ostatků z italského San Rema do Cetinje.⁵⁹ V 90. letech a ještě více pak v nulté dekádě 21. století bylo mj. vztyčeno několik Nikolových pomníků a jeho jménem nazvána řada veřejných prostranství. Tuto skutečnost lze ovšem vnímat i jako vyrovnání určitého historického dluhu. Vzhledem k okolnostem, které vedly k začlenění černohorského území do nového jihoslovanského státu po první světové válce, připomínal Nikolovu osobnost po většinu 20. století fakticky jen jeho palác v Cetinji, transformovaný již v meziválečné éře do podoby muzea. Ani komunistický režim připomínání zásluh posledního panovníka příliš nepřál. V místních podmínkách, jež byly v posledních dvou desetiletích poznamenány mnohdy vypjatou polarizací mezi zastánci nezávislosti a společného svazku se Srbskem, resp. samostatné etnické identity Černohorců a širší identity srbské, v jejímž rámci byla ta černohorská pojímána jen jako regionální specifikum, se s komemorační kulturou, která jej připomíná, mohou ve skutečnosti ztotožnit příslušníci obou táborů: na jedné straně totiž upevňoval černohorskou suverenitu, na straně druhé mělo jeho politické myšlení mnohdy výrazný pansrbský kontext. Ani historici, kteří prosazovali po rozpadu Jugoslávie počátkem 90. let program plné státní nezávislosti, však bez ohledu na uznání značných Nikolových zásluh o rozvoj státnosti a zakládání moderních institucí politického, vzdělávacího a kulturního života nepřestali připomínat i kontroverznější stránky jeho vlády. Velkou pozornost věnují v této souvislosti mocenským mechanismům, kterých Nikola užíval, aby si po řadu desetiletí udržel výsadní postavení autokratického vladaře.⁶⁰

Ani obraz krále Nikoly v textu Živka Andrijaševiče rozhodně nevyznívá jednoznačně. Autor neopomíná Nikolovy úspěchy na válečném poli, v budování mezinárodních vztahů a v zakládání institucí, škol a dopravní infrastruktury. Všimá si také relativní náboženské tolerance, která panovala v centrálních oblastech černohorského státu (tj. zhruba v hranicích před rokem 1912). Pasáže, věnované dění na počátku 20. století, však již působí spíše kriticky. Podstatně kritičtěji přitom vyznívá černohorská verze, zatímco v anglickém překladu byly autorovy hodnotící soudy eliminovány. Zahraniční čtenář byl tak ochuzen např. o srovnání celkové ekonomické a politické situace v Černé Hoře a v Srbsku na počátku 20. století, která jednoznačně vyznívá v neprospěch Černé Hory. Pokračující Nikolovy snahy o získání primátu

⁵⁹ Blíže srov. Svetislav VUJOVIĆ (ed.), *Prenos i sahrana posmrtnih ostataka Nikole I. Petrovića Njegoša*, Cetinje 1994.

⁶⁰ Téma moci, jejího vykonávání a legitimacy stojí v centru pozornosti černohorských historiků střední a mladší generace již od začátku 90. let. Nelze v této souvislosti nevidět určitý odraz nepřetržité kontinuity politické hegemonie Mila Djukanoviće a jeho Demokratické strany socialistů (DPS) v posledních dvou desetiletích, která nemá paralelu v žádné jiné postkomunistické zemi, na preferovaná témata výzkumu.

v rámci „srbstva“, neřku-li v širším jihoslovanském prostoru, se v této souvislosti zřetelně jeví jako archaické a již ve své době bezpředmětné.⁶¹ Pro pochopení dynamiky dalšího vývoje, který vedl k prohloubení ideové polarizace uvnitř černohorské společnosti a po skončení první světové války pak i k porážce politických elit loajálních Nikolovu dvoru, jsou tyto informace určitě podstatné. Znovu se tedy ukazuje, že originál je v případě Andrijaševićova a Rastoderova přehledu podstatně zdařilejší, než kratší přeložená verze.

Černá Hora v rámci jugoslávského státu

Mezi klíčová témata černohorské národní historiografie i historiografie o Černé Hoře obecně patří v posledních dvou desetiletích problematika přiřčení Černé Hory ke vznikajícímu jugoslávskému státu po skončení první světové války. Ani před rozpadem Jugoslávie nešlo v pravém slova smyslu o tabuizované téma, netěšilo se však příliš velké pozornosti. O bezpodmínečném sjednocení Černé Hory se Srbskem na sklonku roku 1918 a následném několikaletém odporu části černohorské společnosti vůči novému stavu i o pokračujících diplomatických aktivitách exilové vlády po tomto datu se v omezené míře kriticky diskutovalo již ve 20. a 30. letech, byť šlo tehdy především o reminiscence a názorové polemiky dobových aktérů, které neměly odborný charakter.⁶² V poválečném období se okolnostmi sjednocení Černé Hory se Srbskem dlouhodobě zabýval zejména černohorský historik Dimitrije D. Vujović, který od počátku 60. let až do své smrti o tři dekády později představoval nejuznávanější autoritu na tuto problematiku.⁶³ Černohorské otázky v kontextu mezinárodních vztahů se v prvním desetiletí po rozpadu SFRJ opakovaně věnoval zvláště srbský historik Dragoljub Živojinović.⁶⁴ Od konce 80. let vycházely v Černé Hoře a v menší míře i v Srbsku knihy a články k tématu různorodé kvality, mnohdy spíše publicistického charakteru.⁶⁵ V řadě případů šlo také o vydání dobových dokumentů bez patřičného zhodnocení historického kontextu, které mělo v první řadě sloužit jako munice v aktuálních debatách o postavení Černé Hory ve zbytkové Jugoslávii po roce 1991.⁶⁶

⁶¹ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, s. 250

⁶² V souvislosti se zvýšeným zájmem o problematiku integrace černohorského státu do širšího jugoslávského celku vyšla v posledních dvou desetiletích v Černé Hoře celá řada reprintů a nových vydání dobových zdrojů. K nejzajímavějším patří výběr statí o Černé Hoře a Černohorcích, které vycházely ve 20. a 30. letech v záhřebském časopise *Nova Evropa*. Srov. Branislav KOVAČEVIĆ – Marijan M. MILJIĆ (eds.), *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“*, Podgorica 2005.

⁶³ Srov. zejména Dimitrije D. VUJOVIĆ, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962; TÝŽ, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd 1981; TÝŽ, *Podgorička skupština*, Zagreb 1989.

⁶⁴ Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd 1996; TÝŽ, *Italija i Crna Gora 1914–1925: studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998; TÝŽ, *Nevoljni saveznici: Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914–1918*, Beograd 2000; TÝŽ, *Kraj kraljevine Crne Gore: mirovna konferencija i posle, 1918–1922*, Beograd 2002.

⁶⁵ Z děl odborného charakteru srov. např. Jovan R. BOJOVIĆ, *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Gornji Milanovac 1989; Mijat ŠUKOVIĆ, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica 1999. Za solidní historickou publicistiku lze označit také knížku Jakova Mrvaljeviće. Jakov MRVALJEVIĆ, *Kraj crnogorskog kraljevstva*, Cetinje 1989.

⁶⁶ K reprezentativním příkladům tohoto přístupu srov. např. Milivoje POPOVIĆ, *Bijeli teror u Crnoj Gori 1918–1929.*, Cetinje 1999 (nesystematický výběr dokumentů) nebo několik nových

Velký zájem i kontroverze provázely vydání čtyřdílné sbírky dokumentů primárně domácí provenience, které pod titulem *Skrivana strana istorije* uspořádal historik Šerbo Rastoder, jenž se na přelomu století profiloval jako specialista na problematiku zániku černohorské nezávislosti roku 1918, následný odpor proti bezpodmínečnému sjednocení a postavení někdejší Černé Hory v meziválečné Jugoslávii.⁶⁷ Původní sbírku dokumentů Rastoder později doplnil analytictějším výkladem o fungování černohorských exilových struktur.⁶⁸

Právě Šerbo Rastoder je také autorem pasáží o dějinách Černé Hory od začátku balkánských válek až po vznik soustátí Srbsko a Černá Hora roku 2003. Zánik černohorské státnosti, činnost exilových politických struktur a montenegrofilských organizací ve světě i gerilové aktivity proti novému režimu pojednal autor poměrně obsírně a přehledně. Z textu je cítit Rastoderovo zaujetí pro kauzu černohorské suverenity, přesto však zůstává v profesionálních mezích a ve srovnání s vypjatým a romantickým diskursem nacionalistických publicistů se střízlivě drží faktů a neskouzává k laciné heroizaci komitů, která v rámci „vlasteneckých“ výkladů patří k povinnému bontonu. V prvním ozbrojeném vystoupení odpůrců bezpodmínečného sjednocení, v tzv. Vánočním povstání z ledna 1919,⁶⁹ které skončilo porážkou povstalců (tzv. zelenošů) a vítězstvím unionistů (tzv. bjelašů), padlo v okolí Cetinje podle Rastodera víc příznivců sjednocení (26) než příslušníků povstaleckých oddílů (16).⁷⁰ Oproti situaci, která panovala ještě koncem 90. let, kdy bylo vzhledem k tehdejšímu stavu bádání obtížné odpovědět s jistotou na otázku po počtu obětí tehdejších bojů, tak Rastoder prezentuje střízlivá a věrohodná čísla. Velkým přínosem Rastodera ličení tohoto období i celé meziválečné epochy je také jeho zájem o spletité životní dráhy a kariérní vzorce klíčových osobností politického života, které leckdy charakterizují radikální změny názorů, ideové obraty a kompromisy s aktuální mocí. V tomto ohledu postihuje dobovou realitu věrněji a plastičtěji, než leckdy poněkud těžkopádné výklady o soupeření statických identit a státoprávních vizí, s jejichž pomocí dobu vykreslují zahraniční autoři, kteří se nevěnovali detailnějšímu výzkumu.

Thomas Fleming sympatizuje zjevně především s unionistickým programem a sjednocení Jugoslávie bez ohledu na způsob provedení schvaluje jako pozitivní krok. Za sympatický rys jeho díla lze označit skutečnost, že Fleming jugoslávskou problematiku zbytečně neexotizuje, což by mu jinak mohlo v očích amerického, resp. obecně s Balkánem nepřilíš obeznámeného publika jistě přinést větší pozornost.

vydání brožurky černohorské exilové vlády: *Nekoliko stranica iz krvavog albuma Karadjordjevića. Dokumenta o zločinima Srbijanaca u Crnoj Gori*, Rim 1921 (nejnovější reprint Cetinje 2006). Od konce 90. let dominuje černohorskému nacionalistickému diskursu o sjednocení se Srbskem zejména Novak Adžić, který sice není profesionálním historikem, má však značné odborné pretenze a pro část černohorské veřejnosti představuje nespornou autoritu. Srov. např. Novak ADŽIĆ, *Posljednji dani kraljevine Crne Gore*, Cetinje 1998; TÝŽ, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918.–1941.*, Cetinje 2008.

⁶⁷ Šerbo RASTODER, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar 1997 (čtyři svazky).

⁶⁸ Šerbo RASTODER, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, Podgorica 2004 (dva svazky).

⁶⁹ Termín Vánoční povstání (*Božični ustanak, Božična buna*) souvisí s datem pravoslavných Vánoc.

⁷⁰ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, s. 313.

Problémy, s nimiž se jugoslávský stát v meziválečné éře i později potýkal, naopak ukazuje v komparativním kontextu. Zdůrazňuje, že ani Jugoslávii, ani širší region Balkánského poloostrova nemůžeme vnímat jako násilnější či z hlediska stability výrazně problematičtější oblast, která by v tomto ohledu měla kontrastovat s údajně vyspělejší Západem. Zmiňuje se v této souvislosti o národnostním pnutí v řadě západoevropských zemí a neidealizuje ani dějiny své vlasti, zejména s poukazem na dosud nezhojené dědictví občanské války z 60. let 19. století.⁷¹ Pasážím, věnovaným dějinám 20. století, ovšem čím dál více dominuje autorův radikální antikomunismus staromódního, až maccarthyovského stylu, který mnohdy zcela zatemňuje jeho soudnost a vede k neodpustitelným výkladovým deformacím. První příznaky tohoto diskursu se projevují právě v souvislosti s děním v době bezprostředně po první světové válce. Autor se zde s despektem zmiňuje o skutečnosti, že v řadách zelenašů působil také jeden komunista (dr. Vukašin Marković), jehož činnost a osobní charakter ironizuje. Pomíjí ovšem skutečnost, že na podzim 1918 stáli (celkově samozřejmě zatím nepočtení) socialisticky orientovaní Černohorci nejprve většinově na straně bjelašů a ve sjednocení viděli jednoznačně pokrokovější cestu. Během jednání Podgorické skupštiny, jejíž proklamace legitimizovala v listopadu 1918 svržení dynastie Petrovičů-Njegošů a připojení země k Srbsku (jugoslávský stát tehdy teprve vznikal), prosazovali protokomunističtí delegáti mj. také antiklerikální agendu (např. zrušení klášterů a pohřbení ostatků svatých do země).⁷² Autor tedy nenáviděné komunisty automaticky spojil s tou stranou konfliktu, která mu byla méně sympatická, což ovšem neodpovídá tehdejší podstatně složitější a proměnlivější situaci.

Je celkem překvapivé, že zahraniční autoři věnovali meziválečnému období jen zcela minimální prostor, přestože je k politickým, hospodářským i kulturním dějinám této epochy k dispozici celá řada sekundárních prací a poměrně bohaté jsou také archivní zdroje. V kontextu moderních černohorských dějin jde přitom o důležité a v mnoha směrech nesporně zajímavé období. Černá Hora sice tehdy postrádala vlastní politickou subjektivitu, debaty o postavení Černohorců v novém jugoslávském státě však rozhodně neutichly. Politický život byl – podobně, jako v celé Jugoslávii – poměrně pestrý a místy dramatický. Mj. právě v meziválečném období krystalizovaly některé základní postuláty pozdějších sporů ohledně černohorské nacionální identity, celkovou situaci charakterizovala polarizace mezi zastánci centralizace a federalizace a v neposlední řadě se právě tehdy významná část černohorské inteligence přiklonila k levicové ideologii, reprezentované zejména komunistickou stranou.

Kenneth Morrison se ve své práci sice obecně koncentruje na problém národní identity, často i na úkor jiných témat, příslušnou problematiku v meziválečném období ovšem zcela pomíjí a tehdejšímu politickému vývoji obecně se také skoro nevěnuje. Kvalitnější zpracování nenajdeme tentokrát ani v knize Elizabeth Roberts. Nepočítáme-li pasáže, věnované zániku předchozí černohorské státnosti a jejím dozvukům

⁷¹ Autor se na počátku své veřejné dráhy dokonce angažoval v politických kruzích, které usilovaly o rehabilitaci a aktualizaci ztracené kauzy jižanských konfederalistů. Ve svém výkladu černohorské otázky se však pro změnu jednoznačně ztotožnil s unionisty a centralisty v neprospěch separatistů a federalistů.

⁷² Srov. František ŠÍSTEK, *Podgorická skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918*, Slovanský přehled 86, 2000, č. 3, s. 345–363.

na počátku 20. let, dění mezi dvěma světovými válkami shrnula na pouhých sedmi stranách kapitoly *The Interwar Years and the Second World War*. Jde o stručný náčrt celkového politického vývoje, který je založen na několika kvalitních syntézách o širším dění v rámci celého jugoslávského státu, detailnější informace o dnešním černohorském území (resp. území bývalého černohorského království) však postrádáme. Nejobsáhlejší a jednoznačně nejkvalitnější je tak příslušný text Šerba Rastodera, který je navíc z velké části založen na výsledcích autorových předchozích výzkumů politických a hospodářských dějin této doby.⁷³ Rastoder poskytuje solidní přehled o politickém dění a všímá si také sociálních a ekonomických problémů, které souvisely s modernizací (např. nerealizovaných plánů na vysušení Skadarského jezera, jež tvořily jeden z leitmotivů tehdejších černohorských představ o modernizaci). K dokreslení dobové atmosféry i pro předznamenání pozdějšího vývoje by ovšem neškodilo zařadit ještě alespoň základní zhodnocení názorů na kolektivní identitu, v jejichž rámci se vedle dominantního proudu, který nadále koncipoval černohorskou identitu jako specifickou součást srbského etnického korpusu (zpravidla s poukazy ke Cvijićovým konceptům dinárské rasy), objevují také první náznaky konkurenčního pojetí samostatné etnické identity a v neposlední řadě také výklady, ovlivněné marxistickou ideologií.

Problémů, spjatých s meziválečnými představami o kolektivní identitě, se letmo dotýká jen Thomas Fleming. Černohorci podle jeho názoru v této době neměli silnější pojetí vlastní identity, než např. Srbové z oblastí Krajiny v Chorvatsku.⁷⁴ Nelze jistě popřít, že se užší černohorská a širší srbská identita v dobovém diskursu tehdy ještě většinou vzájemně nijak nevyklučovaly, Fleming však opomíná rozšířenou představu o černohorské superioritě v rámci srbství. Po zjevném krachu konceptů černohorského primátu v rámci srbství, jež byly úzce spojeny s panováním krále Nikoly a zakládaly se především na historických a politických argumentech, se v meziválečné éře rozvíjel koncept černohorské, potažmo dinárské superiority spíše za pomoci etnologických a rasových argumentů. Fleming se v pasážích o meziválečné době zmiňuje také o osobnosti Sekuly Drljeviće, ideového vůdce federalistického hnutí z 20. a 30. let, který postupně začal prosazovat myšlenku specifické černohorské národnosti. Tu pak podobně jako jeho původně marxisticky orientovaný souputník, publicista Savić Marković Štedimlija nakonec na prahu druhé světové války účelově propojil s myšlenkami extrémistického chorvatského nacionalismu. Fleming posuzuje Drljeviće retrospektivně především na základě argumentů, které postuloval až v knize *Balkanski sukobi*, vydané v Záhřebu roku 1944.⁷⁵ Ta ovšem nereprezentuje Drljevićovy postoje z 20. a 30. let, kdy se (opět podobně, jako Štedimlija) prezentoval spíše umírněněji. V této souvislosti lze jen litovat, že se oběma kontroverzním postavám blíže nevěnoval Šerbo Rastoder, jenž ve svých textech v obdobných případech projevuje adekvátní pozornost pro názorové evoluce a změny politické loajality jednotlivých historických osobností.

⁷³ Šerbo RASTODER, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar 1995; TÝŽ, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar 2000.

⁷⁴ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 126.

⁷⁵ Sekula DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi*, Zagreb 1944.

V souvislosti se stavem výzkumu a současných interpretací událostí druhé světové války v Černé Hoře lze v podstatě konstatovat něco podobného, jako v případě první světové války. Neobjevila se zatím žádná syntéza, která by svým záběrem překonala solidní monografii Radoje Pajoviće z konce 70. let.⁷⁶ Pajović v ní navíc přibližuje především aktivity nekomunistických, do značné míry kolaborantských formací velkosrbských četníků a separatisticky orientovaných zelenašů. Pod vlivem postjugoslávského historického revizionismu,⁷⁷ jehož představitelé se v srbském prostředí dlouhodobě pokoušejí o rehabilitaci četnického hnutí, se také v Černé Hoře v posledních dvaceti letech objevilo několik nových publikací o místních četnických formacích.⁷⁸ Pokus o komplexní zhodnocení druhé světové války v Černé Hoře, který by nebyl deformován dobově podmíněnou glorifikací partyzánského hnutí a zároveň by do výkladu integroval i novější dílčí poznatky, kupodivu dosud není k dispozici.⁷⁹

Šerbo Rastoder se ve svých předchozích výzkumech problematikou druhé světové války hlouběji nezabýval a svůj výklad zakládá především na domácí odborné literatuře. Elizabeth Roberts čerpá spíše z odborných prací a vzpomínek dobových aktérů, vydaných v angličtině, k první fázi okupace pak používá také některé práce italských historiků.⁸⁰ Výstižně ilustruje politiku plošného teroru, uplatňovanou v letech 1941–1942 komunistickými partyzány, podstatně menší pozornost však věnuje obdobným zločinům četnických formací, které zejména na jihu země úzce spolupracovaly s italskou a německou okupační správou. Roberts zároveň takřka opomíjí problematiku separatistických jednotek zelenašů, jež byly pod tlakem situace nuceny k nelehké koexistenci s konkurenčními formacemi velkosrbských četníků. Větší prostor poskytuje zelenašům ve svém textu Rastoder, který však na rozdíl od některých současných černohorských apologetů tohoto ideového proudu nepřehání jejich význam ani se nesnaží bagatelizovat jejich zločiny, resp. skutečnost, že stejně jako místní četníci podléhali i zelenaši v zásadě okupantům a jejich velení.⁸¹

⁷⁶ Radoje PAJOVIĆ, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje 1977.

⁷⁷ Blíže srov. Husnija KAMBEROVIĆ (ed.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, Sarajevo 2007.

⁷⁸ Srov. zejména Branislav KOVAČEVIĆ, *Od Vezirovog do Zidanog mosta. Tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata 1944–1945*, Beograd 1993. Případně též výběr dokumentů Aleksandar STAMATOVIĆ (ed.), *Četnički pokret u Crnoj Gori 1941./1942 (zbirka dokumenata – izbor)*, Podgorica 2004; TÝŽ, *Četnički pokret u Crnoj Gori 1943 (zbirka dokumenata)*, Podgorica 2010.

⁷⁹ Práce poválečné historiografie o partyzánském hnutí byly mj. zpravidla deformovány marginalizací úlohy nekomunistů v protiokupačním povstání z 13. července 1941, bagatelizací problematiky plošného teroru v počáteční fázi války (tzv. „lijeve greške“ – „levicové chyby“, jak zněl stranický eufemismus), který ve svých důsledcích narušil popularitu odbojového hnutí a v neposlední řadě také absencí řádného zhodnocení úlohy Milovana Djilase, jež představovala reakci na jeho pozdější disidentské aktivity.

⁸⁰ Zejména Giacomo SCOTTI – Luciano VIAZZO, *Le Aquile delle Montagne Nere. Storia dell'occupazione e della guerra italiana in Montenegro (1941–1943)*, Milano 1987.

⁸¹ V posledních dvou desetiletích se v černohorské historické publicistice projevuje zejména idealizace osobnosti Krsta Popoviće (1881–1947), jednoho z vůdců Vánočního povstání proti bezpodmínečnému sjednocení Černé Hory se Srbskem z roku 1919, který za druhé světové války působil jako velitel zelenašských (separatistických) ozbrojených formací a zahynul nakonec po válce při přestřelce s příslušníky komunistické bezpečnosti. Popović bývá glorifikován jako hrdina boje za

Naprostu předpojaté je ovšem vylíčení druhé světové války v knize Thomase Fleminga. Z faktografického hlediska obsahuje řadu věcných chyb (Tito podle něj pobýval v oblasti Durmitoru již v době červencového povstání roku 1941 – ve skutečnosti se na černoorském území zdržoval až v roce 1943; městem Kolašin neteče řeka Tara, nýbrž Morača atd.). Hodnocení druhé světové války však především zcela deformuje autorova ideová orientace, resp. nepřekonatelná antipatie vůči komunistům a partyzánskému hnutí na jedné straně a podobně nepřekonatelné sympatie vůči velkosrbským četníkům. Naprostu pominul skutečnost, že v reakci na sociální a politickou situaci krystalizovalo v Černé Hoře komunistické hnutí již po celou meziválečnou éru. Vliv socialistických myšlenek byl mezi Černohorci dlouhodobý, byť nerovnoměrný (zasahoval spíše nejmladší generaci, studenty a inteligenci) a kolísavý (největší byl před zákazem činnosti komunistické strany na samém počátku 20. let, znovu pak markantně narůstal v posledních letech před druhou světovou válkou). Ve Flemingově verzi událostí se ovšem komunisté objevují fakticky až na začátku války, kdy se k partyzánům přidávají podle něj především „věční studenti“. Zločiny komunistických jednotek vůči civilnímu obyvatelstvu z počáteční fáze odboje popisuje barvitě, o zločinech četníků však pomlčí. Dozvíme se tak například, že sandžáci Muslimové a kosovští Albánci údajně oloupili četníky pod velením Pavla Djurišiče o celá stáda ovcí, avšak o tom, že tito četníci povraždili na černoorském severu a ve východní Bosně tisíce místních muslimů, se čtenář musí dočíst někde jinde. K problematice kolaborace četníků s okupačními silami se americký autor staví rezervovaně. Konstatuje, že Draža Mihailović sice osobně s fašisty ani nacisty nekolaboroval, přiznává však, že „někteří jeho podřízení uzavřeli s okupanty příměří a při některých příležitostech jim dokonce asistovali“.⁸² Neuvádí přitom, že v celé řadě oblastí včetně starého hlavního města Cetinje ovládali četníci po většinu války veškerou místní správu včetně soudnictví a policie. Tato skutečnost je pro pochopení tehdejší situace, ale i pozdějších resentimentů značné části černoorského obyvatelstva celkem zásadní. Četnické hnutí mělo v různých částech okupované Jugoslávie řadu místních specifik. Většina četníků na území Černé Hory s fašisty a později nacisty úzce spolupracovala. Právě tato skutečnost, spolu s paušální demonizací četnického hnutí, kterou dlouhodobě petrifikovaly poválečné výklady vítězného komunistického režimu, měla podle mého názoru nemalý podíl na odklonu významné části černoorské populace od myšlenek a symbolů srbského nacionalismu a napomohla tak rychlejšímu procesu identifikace s novou koncepcí svébytného a rovnoprávného černoorského národa. Výmluvným a přitom důvěryhodným svědectvím o atmosféře v Cetinji a okolí během okupace je mj. vzpomínková kniha Bata Tomašević, vydaná v celé řadě jazyků, kterou ovšem nikdo z našich autorů necitoval.⁸³

nezávislost a jeden z posledních tradicionalistických „junáků“, přičemž se spíše přehlíží kolaboracionistická stránka jeho aktivit za fašistické a nacistické okupace. Srov. Veljko SJEKLOČA, *Krsto Popović u istorijskoj gradji i literaturi*, Podgorica 1998.

⁸² T. FLEMING, *Montenegro*, s. 143.

⁸³ Bato TOMAŠEVIĆ, *Orlov Krš. Sto godina života jedne crnogorske porodice*, Beograd 2000; TÝŽ, *Montenegro. Ein Familiensaga in Jahrhundert der Konflikte*, Frankfurt 2000; TÝŽ, *Vie et mort dans les Balkans*, Paris 2002; TÝŽ, *Life and Death in the Balkans*, New York 2008.

Flemingova ultrapravicová optika se v plné nahotě vyjeví právě v omlouvání kolaborace. Ve spojitosti s osudy četnického velitele Pavla Djurišice konstatuje, že si „Djurišić vybral menší zlo: vzdal se války proti Němcům, aby mohl bojovat proti komunistům.“⁸⁴ Toto stanovisko, které není vysloveno v rámci abstraktních debat o podobnosti dvou totalitních ideologií, nýbrž ve zcela konkrétním kontextu národněosvobozenického boje na teritoriu okupované Jugoslávie, rozhodně nesvědčí o autorově soudnosti. Několik dalších chybných, parciálních nebo přepjatých tvrzení, kterých se Fleming dopustil v pasážích o závěrečné fázi války, již nemá cenu blíže komentovat. První dvě třetiny jeho knihy bychom mohli ještě charakterizovat jako značně tradicionalistické, místy zaujaté, občas až mýtizující, jindy však zase poměrně čtivé historické vyprávění, které navzdory všem nedostatkům leckdy přináší zajímavé informace. V textu o 20. století však počet chyb houstne, ideologické zaměření autora je stále zřejmější a mnohá závažná témata jsou naopak ve prospěch celkového vyznění zamlčena. Kniha se tak již jednoznačně mění v obyčejný propagandistický pamflet.

Období poválečného socialistického režimu v Černé Hoře se místní ani zahraniční historikové dosud příliš nevěnovali. Poněkud lépe je díky některým solidním monografiím a studiím zmapována druhá polovina 40. let a počátek následující dekády, především otázky, spojené s etablováním nového režimu a s represemi proti tzv. informbyrovcům po roztržce Jugoslávie se Sovětským svazem roku 1948.⁸⁵ Období od poloviny 50. let až do rozpadu Jugoslávie však zatím historiografie soustavněji reflektovat nezačala. Výzkum komunistického režimu v Černé Hoře je i více než dvacet let po jeho rozpadu dosud stále v plenkách. Není žádnou nadsázkou, když konstatujeme, že černohorští historikové v tomto ohledu zaostávají nejen za svými profesními kolegy z ostatních postjugoslávských republik, nýbrž nejspíš i za všemi bývalými socialistickými státy východní Evropy.

Šerbo Rastoder se v pasážích o komunistickém období opírá o výsledky černohorské historiografie a cituje též řadu dostupných zdrojů statistického charakteru. Ve svém textu se proto poněkud blíže zaměřuje především na výše uvedené tematické okruhy, které jsou lépe zpracovány: ustavení komunistického režimu, budování nových státních institucí a represe vůči informbyrovcům. Větší pozornost poskytl také postoji nového režimu vůči jednotlivým konfesím (pravoslavné církvi, katolické církvi a islámské náboženské obci). Ve zvláštní kapitole se dále pokusil shrnout základní demografické trendy, společenské a hospodářské změny (např. markantní proces urbanizace) i rozvoj kultury. Na rozdíl od předchozích částí knihy, v jejichž rámci měly jeho i Andrijaševićovy exkursy do sociálních a kulturních dějin jednotlivých období spíše analytický charakter a leckdy byly zároveň čtivé (především ovšem v originále, méně již v anglickém překladu), se Rastoder tentokrát leckdy omezil jen na strohé citace statistických údajů. V některých případech mají nespornou výpovědní hodnotu (zejména pokud jde o měnící se demografickou strukturu), jiné aspekty vývoje, např. kulturní dějiny nebo působení vědeckých institucí, však tímto způsobem nelze dostatečně postihnout.

⁸⁴ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 144.

⁸⁵ Z poslední doby srov. např. Zvezdan FOLIĆ, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953.*, Podgorica 2001; Dragutin PAPOVIĆ, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945–1948)*, Podgorica 2009.

Elizabeth Roberts konstruuje svůj narativ o Černé Hoře v rámci druhé Jugoslávie především na základě obecněji zaměřených prací v angličtině, které pojednávají o vývoji celé federace. O specifických rysech vývoje černohorské politiky a společnosti se toho však příliš nedozvíme. Autorka se zmiňuje o osobnosti Blaža Jovanoviće, který byl (vedle posléze zavrženého Milovana Djilase) nejvýraznější postavou černohorského stranického vedení v prvních letech komunistického režimu. Novému, sebevědomějšímu republikovému vedení v čele s Veljkem Milatovićem, které od konce 60. do poloviny 80. let systematicky posilovalo a zakládalo vlastní republikové instituce (Akademie věd, univerzita atd.), se však již nevěnuje, byť nezapomíná zdůraznit význam budování nových institucí v 70. letech. Autorčinou slabinou jsou v tomto případě právě nedostatečně bohaté anglojazyčné zdroje, které o vývoji v Černé Hoře dodnes přinášejí spíše jen dosti všeobecné a torzovité informace. Podobně, resp. ještě méně dostatečné je vylíčení poválečné epochy v přehledu Kennetha Morrisona, které je založeno také především na excerpci anglojazyčné sekundární literatury. Stejně jako v předchozím případě meziválečné doby je u Morrisona markantní absence výkladu o rozvoji nacionalismu a dobových debat o identitě, které jsou jinak v centru jeho pozornosti. Tak jako Roberts si všímá spíše jen vnějších, formálních projevů určité emancipace nejmenší jugoslávské republiky v 70. letech, zejména založení univerzity a republikové Akademie věd. Čtenáři přehledů Kennetha Morrisona a Elizabeth Roberts získají nutně dojem, že v Černé Hoře se krom formálního uznání existence černohorského národa v polovině 40. let v tomto směru nic podstatného nedělo a vše se dalo do pohybu až díky rozpadu Jugoslávie (Roberts ostatně používá i dnes již dosti otřepanou metaforu o komunistickém režimu jako „poklopu“, který dočasně uzavřel a umrtvil nacionalistické vášně).

Pravdou je však spíše opak. Nacionalistické kontroverze mezi obhájci srbské nebo exkluzivně černohorské nacionální identity a polarizace na zastánce pokračování úzkých vztahů Černé Hory se Srbskem a příznivce černohorské suverenity sahaly svými kořeny do zdánlivě klidných poválečných desetiletí. Autoři však nekonzultovali dobové zdroje, které jsou běžně dostupné v černohorských i dalších postjugoslávských knihovnách. Pokud by např. prozkoumali tehdejší polemiky o výstavbě Njegošova mauzolea na Lovćenu na místě předchozí pravoslavné kapličky, našli by mj. doklady o jasně zformulovaných požadavcích na obnovu černohorské pravoslavné církve, které se znovu (nikoli však poprvé) objevily počátkem 90. let, vedle ještě početnějších textů, dokládajících postupnou polarizaci mezi zastánci černohorské a srbské etnické identity.⁸⁶ Pokud by se blíže seznámili s dobovou historiografickou produkcí, objevili by také řadu dokladů o tom, že komunistické období zdaleka nebylo homogenní érou bez vnitřního vývoje. Velké kontroverze, které plynule předcházely obdobným sporům z postjugoslávského období, vyvolaly mj. debaty o etnogenezi černohorského národa ze 70. a 80. let, jejichž následky se vícekrát pokoušelo řešit

⁸⁶ K významu kauzy Njegošova mauzolea na Lovćenu pro rozvoj vzájemně antagonistických koncepcí černohorské nebo srbské etnické identity Černohorců srov. František ŠÍSTEK, *Njegošova hrobka na Lovćenu: proměny a reinterpretace místa paměti v kontextu sukcesivních politických, ideologických a nacionálních projektů, 1845–2010*, in: Milan HLAVAČKA, Antoine MARÈS, Magdaléna POKORNÁ (eds.): *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha 2011, s. 392–422.

stranické vedení.⁸⁷ V pracích Elizabeth Roberts a Kennetha Morrisona pak zcela chybí pasáže o markantním rozvoji moderní černohorské kultury v rámci poválečné Jugoslávie, která mnohdy dosáhla vynikající úrovně (zejména ve výtvarném umění, zároveň však i ve filmu a literatuře).⁸⁸ V textu Šerba Rastodera jsou sice významní představitelé černohorské kultury zmiňováni, ovšem jen letmo, ve formě prostého výčtu jmen, bez pokusu o patřičnou kontextualizaci jejich činnosti a tvorby.

Navzdory všem výše uvedeným výtkám, jejichž leitmotivem je nedostatečná reflexe celého období v dosavadní historiografické produkci, kterou vždy v trochu jiné míře odrážejí příslušné pasáže z pera Šerba Rastodera, Elizabeth Roberts a Kennetha Morrisona, se všichni tři autoři shodují na hlavních meznících a elementárním hodnocení dané doby, charakterizované od poloviny 50. let relativně stabilním vývojem, vysokou kvalitou mezietnických vztahů a markantní technologickou i institucionální modernizací. Pokřivené zrcadlo nastavil poválečné socialistické éře nepříliš překvapivě Thomas Fleming. Nastolení komunismu, který se v Černé Hoře odehrál prakticky výhradně pod vedením místních kádrů i bez jakékoli přítomnosti sovětských vojsk, neváhá Fleming označit za „okupaci“, která měla ve své podstatě pro tuto zemi více devastující následky, než okupace turecká.⁸⁹ Zdánlivé známky pokroku, jimiž se asi dali hloupě ošálit ostatní autoři, označuje Fleming za „Potěmkinovu vesnici“. Lze jistě souhlasit s názorem, že např. mnohé aspekty rozvoje těžkého průmyslu neměly v Černé Hoře, podobně jako v řadě dalších socialistických států obecně, racionální opodstatnění, budované podniky byly neefektivní, a jak se později ukázalo, za normálních podmínek nebyly konkurenceschopné. Rozvoj infrastruktury, školství, turistiky, kulturních ani vědeckých institucí však navzdory oprávněné dílčí kritice nemůžeme v černohorském případě ani v širší celojugoslávské perspektivě paušálně odsoudit jako vylhaný a iluzorní. Ani loajalitu vůči režimu, která byla v Černé Hoře po celé poválečné období i na jugoslávské poměry značná a setrvalá, nelze vnímat jen jako výsledek dlouhodobé aplikace násilí a ideologické indoktrinace. Režim čerpal legitimitu díky roli partyzánů ve vítězné občanské a protiokupační válce z let 1941–1945, vzhledem k nespornému pokroku v řešení hospodářských a sociálních problémů, spojenému s markantním zvýšením životní úrovně a kariérních šancí a v neposlední řadě také díky prosazování mezietnické tolerance, o níž se Fleming charakteristicky vůbec nezmiňuje. Krystalizaci černohorského etnického vědomí vykládá zcela scestně jako produkt komunistické manipulace. Její podstata údajně spočívala v tom, že komunisté záměrně vysílali tisíce černohorských studentů na studia do Záhřebu.⁹⁰ Ve skutečnosti nadpoloviční většina Černohorců i během po-

⁸⁷ Problematikou poválečných historiografických kontroverzí ve světle nacionální otázky v Černé Hoře se v posledních letech zabýval mladý bělehradský historik Vladimir Dulović v rámci svého studia na Středoevropské univerzitě v Budapešti, výsledky jeho slibného výzkumu však dosud nebyly publikovány.

⁸⁸ Světové proslulosti dosáhli mj. malíři Petar Lubarda, Miodrag Dado Djurić nebo Vojo Stanić. Z filmařů se proslavili mj. jediný jugoslávský držitel ceny Americké filmové akademie („Oscar“) Dušan Vukotić, režiséři Veljko Bulajić nebo Živko Nikolić. Mezinárodní ohlas měla také literární tvorba Mihaila Laliće a Miodraga Bulatoviće.

⁸⁹ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 156.

⁹⁰ Určitý vliv chorvatského prostředí na nacionální emancipaci Černohorců jako svébytného národa v rámci poválečné Jugoslávie samozřejmě existoval. Pro vývoj černohorského nacionálního

válečné doby odcházela tradičně studovat do Bělehradu. Mezi místo vysokoškolského studia a etnickou identitu, resp. její politické projevy v postjugoslávském období, rozhodně nelze klást rovnítka.⁹¹

Od rozpadu SFRJ po vyhlášení samostatnosti (1991–2006)

Ve zpracování období po rozpadu SFRJ se jednotliví autoři sledovaných přehledů liší v celé řadě aspektů. Vzhledem k datu vydání dotáhl Thomas Fleming své líčení jen do prvních hektických měsíců po pádu Slobodana Miloševiče, kdy se otázka budoucích vztahů Srbska a Černé Hory jevila jako otevřená a nabízel se větší počet potenciálních řešení. Šerbo Rastoder uzavřel svůj a Andrijaševićův přehled rokem 2003, kdy došlo k nahrazení nefunkční Svazové republiky Jugoslávie volnějším soustátím Srbska a Černé Hory „s tříletým ručením omezeným“, po jehož vypršení měla Černá Hora získat právo na uspořádání referenda o plné nezávislosti. Vzhledem k pozdějšímu datu vydání měli Elizabeth Roberts i Kenneth Morrison možnost zakončit své přehledy až vyhlášením samostatnosti nejmenší postjugoslávské republiky v roce 2006 a pojednali tedy i o komplikovaném procesu vyjednávání o podmínkách referenda za asistence EU a následné kampani obou polarizovaných bloků. Nejpodrobněji se období po rozpadu Jugoslávie věnuje Morrison, který se teprve v těchto pasážích dostává k vlastnímu těžišti své práce. Jeho výklad této relativně krátké, ale dramatickými událostmi a zvraty nabitě éry lze také přes určité výhrady označit za nejkvalitnější. Jednotliví autoři se liší také postojem, který vůči procesu postupného osamostatňování Černé Hory na Srbsku sami zaujali. Jednoznačně negativní vůči snahám o emancipaci na Bělehradu je pohled Thomase Fleminga, který ve své práci otevřeně prosazoval zachování společného státu Srbska a Černé Hory, v podstatě na základě etnického principu, jelikož Černohorce nepřestává považovat za Srby a s despektem neguje jakékoli projevy svébytné etnické identity Černohorců. Kenneth Morrison ujišťuje v úvodu čtenáře o své nestrannosti a vyjadřuje zároveň pochopení pro racionální argumenty i sentimenty obou stran. K myšlence nezávislosti se fakticky, byť nikoli otevřeně, vyzněním svého textu přihlásil Šerbo Rastoder. Z větších sympatií k černohorské kauze navzdory snaze o co největší objektivitu se v úvodu ke svému přehledu vyznala Elizabeth Roberts.

Nejméně uspořádaný charakter má popis vývoje po roce 1989 v knížce Thomase Fleminga, která je v příslušných závěrečných pasážích spíše kaleidoskopickým sledem esejistických postřehů a selektivně vybraných informací. Prakticky nic se tak

diskursu měla v této souvislosti svůj význam především spolupráce některých černohorských intelektuálů na aktivitách záhřebského Lexikografického závodu (Leksikografski zavod). Dobrým příkladem jsou např. encyklopedická hesla o Černé Hoře a Černohorcích z druhého, rozpadem Jugoslávie přerušeno vydání několikavazkové *Enciklopedije Jugoslavije*, srov. pozdější separát *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica 1999.

⁹¹ Stačí letmý pohled na biografie černohorských politiků a intelektuálů, kteří se v letech 1991–2006 postupně přihlašovali k myšlence nezávislosti. Naprostá většina z nich samozřejmě vystudovala v srbském hlavním městě. Od druhé poloviny 70. let pak rostl počet absolventů nově zřízené černohorské univerzity, která se ovšem do značné míry rozvíjela pod vlivem institucionálně pokročilejšího srbského akademického prostředí. V Záhřebu nebo jiných chorvatských městech studovali Černohorci za socialistického režimu ve skutečnosti spíše ojedinele.

nedozvíme např. o černohorské pozici na počátku válečného konfliktu v roce 1991 a účasti černohorských rezervistů v útoku proti chabě hájené jižní Dalmácii. Podrobněji se Fleming věnuje církevní problematice, kde jednoznačně sympatizuje s postoji srbské pravoslavné církve, přesněji jejího radikálně nacionalistického křídla, reprezentovaného od počátku 90. let cetinjským metropolitou Amfilohijem Radovićem. Černohorskou národní identitu a související politickou platformu plné nezávislosti vnímá, jak již bylo řečeno, naprosto negativně. Podle jeho názoru se především jedná o výsledek rozvratných chorvatských vlivů (v souladu s extrémistickým srbským pojetím z počátku 90. let prezentuje Fleming Chorvaty paušálně jako agresivní nositele hegemonistické myšlenky „Mitteleuropy“, dědice habsburských a nacistických tradic), které v místním prostředí podporovala především mafie, komunisté i vypočítavé nesrbské menšiny a zpovzdálí také „známý nepřítel křesťanství“ (čti: Žid) George Soros. Nepříznivě vnímá Fleming také osobnost Slobodana Miloševiče, který je v jeho očích především zavržením hodným marxistickým oportunistou. Na srbské politické scéně přelomu 20. a 21. století naopak sympatizuje s nacionálně konzervativnějším Vojislavem Koštunicou oproti liberálněji orientovanému Zoranu Djindjićovi, kterého absurdně označuje za „starého Miloševičova přítele“. Pro závěrečné pasáže Flemingovy knihy platí tedy to, co pro většinu jeho výkladu dějin 20. století: jeho zacházení s fakty je z odborného hlediska neakceptovatelné a celá práce neobstojí nakonec ani jako volnější, publicistický úvod k černohorské problematice. Je s podivem, že na Flemingův spis (nejspíš vzhledem k jeho snadnější fyzické i lingvistické dostupnosti ve srovnání se solidními díly jihoslovanské provenience) ve svých vlastních syntézách průběžně odkazují Kenneth Morrison i Elizabeth Roberts, kteří sice sami píšou stylisticky uměřeně v souladu s panujícími akademickými zvyklostmi, přesto se však nijak nepokoušejí komentovat jeho extrémistická ultrapravicová stanoviska a nepřijatelné zacházení se základními fakty, čímž mu propůjčují přeci jen jistý punc legitimacy.

Knihy Elizabeth Roberts se období po roce 1991 věnuje v kapitole, příznačně nazvané *The Djukanović Years*. Politická evoluce černohorských představitelů, kteří se z loajálních spojenců Slobodana Miloševiče, jimiž byli na počátku 90. let, postupně transformovali v jeho nejvýznamnější vnitropolitické odpůrce na konci téže dekády, je tu ovšem načrtnuta spíše jen zběžně. Právě zde je evidentní, proč se kniha Elizabeth Roberts, která se na Západě setkala s celkově velice vřelým, místy až přehnaně pozitivním přijetím, dočkala ze strany některých černohorských intelektuálů negativních ohlasů pro autorčin nedostatečně kritický postoj k osobnosti Mila Djukanoviće a režimu, který tento obratný politik v posledních dvaceti letech zosobňoval.⁹² Roberts se ve svém výkladu patnácti postjugoslávských let, po které zůstala Černá Hora spojena s větším Srbskem, totiž soustředila spíše na dobu od konce 90. let do roku 2006, kdy se Djukanović dokázal úspěšně prezentovat jako prozápadní reformistický politik demokratického ražení. Zastíral tím však svou předchozí, pro běžného zahraničního pozorovatele rozhodně méně stravitelnější roli Miloševičova spojence,

⁹² Nejdále zašel v tomto směru asi britský recenzent listu *The Economist*, který s přezíravým nadhledem, charakteristickým spíš pro vrcholnou éru viktoriánského kolonialismu, napsal, že v příštích sto letech nebude žádná další knížka o černohorských dějinách potřeba, srov. *Fighting and Looting*, *The Economist*, February 1st, 2007, <http://www.economist.com/node/8626789>.

který v případě potřeby neváhal instrumentalizovat militaristické tradice i protichorvatské sentimenty, po řadu let soustavně přidušoval opoziční aktivity a úporně bránil rozvoji nezávislých médií. Hlavní těžiště práce Elizabeth Roberts leží zjevně především v klasickém období černohorské samostatnosti před rokem 1918. Celkový charakter proměnlivého, přizpůsobivého a v regionálním kontextu vysoce životaschopného černohorského postkomunistického režimu se jí už nepodařilo komplexně vystihnout. Vedle pozvolných, z dlouhodobého pohledu však naprosto radikálních změn oficiální ideologie, které se podařilo uskutečnit v průběhu několika volebních cyklů a zachovat přitom neotřesenou kontinuitu stranické i osobní moci hlavních protagonistů, byla nejcharakterističtějším rysem posledních dvaceti let černohorského vývoje především zásadní majetková změna, která postupně zasáhla všechny segmenty černohorské ekonomiky, od kdysi klíčových státních podniků (kombinát na výrobu hliníku u Podgorice, železárný v Nikšići, přístav Bar atd.) přes turistiku až po sektor realit. O procesu privatizace a přechodu černohorského vedení od prvotní populistické podpory konzervace titoistických sociálních vymožeností až k současnému ultraliberálnímu pojetí kapitalismu, z něhož nejvíce profitovala právě nepřetržitě vládnoucí oligarchie, se z knihy Elizabeth Roberts prakticky nic nedozvíme. Britská autorka v tomto ohledu ovšem nijak nevybočuje z řady. Ani ostatní autoři, kteří se shodně soustředili především na hlavní kontury politického dění a na konkurenční konceptualizace etnické identity dominantní pravoslavné populace, nevěnovali totiž hluboké a dalekosáhlé změně vlastnické struktury skoro žádnou pozornost.

Rastoderův výklad v závěrečné kapitole Crna Gora i raspad jugoslovenske federacije má víceméně opačný chronologický akcent, než ten, který zvolila Elizabeth Roberts. Domácí historik se více věnuje dění na přelomu 80. a 90. let a první polovině poslední dekády 20. století. Odklon Mila Djukanoviće od předchozí servilnosti vůči Miloševićově Bělehradu vnímá jako pozitivní známku demokratizace a černohorskou neúčast v kosovské válce z let 1998–1999 hodnotí jako racionální rozkol s retrográdní militaristickou a politickou tradicí. Zbývající roky až do vzniku transformované srbsko-černohorské „unie s omezenou trvanlivostí“ roku 2003, kterou celá kniha končí, pak už Rastoder charakterizuje spíše zběžně a omezuje se pouze na nejpodstatnější data a události. Na rozdíl od Elizabeth Roberts ale věnuje větší pozornost období, kdy Černá Hora představovala fakticky věrný satelit Miloševićova Srbska. V této souvislosti otevřeně pojmenovává řadu negativních rysů tehdejšího dění: militarizaci společnosti, kontrolu médií, vojensky nesmyslný útok na Dubrovník a diskriminaci menšin, která značně kontrastovala s pozdější vstřícnou politikou Djukanovićovy administrativy vůči Bosňákům, Albáncům a Chorvatům z konce 90. let. Ve svých formulacích si Rastoder nebere servítky a projevuje se zde jako vůči tehdejšímu režimu kriticky naladěný, angažovaný intelektuál. Na rozdíl od Kennetha Morri-sona, který v souvislosti s obratem Djukanovićova vedení od Miloševićovy politiky ve druhé polovině 90. let analyzuje takřka výhradně chování nejvýše postavených politických aktérů, hovoří Rastoder v širším smyslu spíše o střízlivění a dozrávání celé společnosti, na které musely vládnoucí kruhy pružně reagovat, aby si zachovaly moc. Závěrem se pouští do analýzy celkového vývoje černohorské státnosti od konce druhé světové války, jejímž leitmotivem je podle něj postupné posilování republikové státnosti. Na počátku 90. let, kdy se Černá Hora v době rozpadu SFRJ postavila jed-

noznačně na stranu Srbska a na rozdíl od ostatních republik také jako jediná nadále zachovala dosavadní státoprávní svazky, se sice mohlo zdát, že jde v otázce státnosti o regres, navzdory dobové rétorice pansrbské solidarity však Černá Hora fakticky získala opět kvalitativně vyšší úroveň suverenity, než kterou disponovala v posledních letech existence socialistické federace. Podobná situace panovala v roce 2003, kdy bylo zachování svazků se Srbskem v nové formě radikálními příznivci nezávislosti nejprve tlumočeno jako zrada suverenistických ideálů. Ve skutečnosti šlo však podle Rastodera zase o další krok vpřed směrem k nezávislosti.⁹³ Tuto evoluci ovšem nevnímá jen pozitivně. Konstatuje, že prakticky žádná nová ústavní změna se neobešla bez porušení předchozích platných zákonů a obcházení dosavadních pravidel. Jednotlivé fáze tohoto dlouhodobého procesu tak podle něj výmluvně svědčí o skutečnosti, že demokratická řešení dosud nezakořenila v místních politických tradicích. Vedle skutečnosti, že vývoj po roce 2003 leží již mimo chronologický záběr práce a také poslední roky, jimiž se kniha ještě zabývá, jsou načrtnuty spíše zběžně, bude zájemce v Rastoderově práci, stejně jako v ostatních přehledech, postrádat také alespoň základní charakteristiku změn ve vlastnické struktuře země a zhodnocení místní verze postkomunistické ekonomické transformace.

Jak již bylo řečeno, Kenneth Morrison se v líčení postjugoslávského období opírá o nejpodrobnější výzkum a příslušné pasáže z jeho práce proto v hlavních rysech popisují dlouhý proces černohorského osamostatňování nejlépe ze všech analyzovaných přehledů. Autor se černohorskému politickému vývoji nepřestal věnovat ani po vyhlášení samostatnosti.⁹⁴ Pro pochopení nejdůležitějších trendů politického a hospodářského vývoje od rozpadu SFRJ až po vznik unie Srbska a Černé Hory lze však přesto nadále zároveň doporučit kolektivní monografii, uspořádanou Florianem Bieberem, která se mj. podrobněji než Morrisonův text věnuje jednotlivým volbám nebo konstituování a vývoji politických stran v 90. letech.⁹⁵

Jistou slabinou Morrisonova líčení postjugoslávského vývoje zůstává skutečnost, že si v některých otázkách není dostatečně vědom určité kontinuity s předchozím obdobím pozdního socialismu, zejména v souvislosti s debatami o identitě v poválečných desetiletích, kterým se věnoval jen velice zběžně a nedostatečně. Čtenář tak skutečně místy může nabýt dojmu, že se tyto otázky objevily až po rozpadu Jugoslávie. Celkově si však v období po roce 1989 Morrison přeci jen častěji všímá např. kulturního vývoje, zejména v souvislosti se suverenistickými iniciativami. Na rozdíl od pasáží o dějinách před rokem 1989, v nichž si všímal existence relativně početných etnických a náboženských minorit jen zcela okrajově, se této tematice v souvislosti s děním posledních dvou desetiletí začal věnovat systematičtěji. Neopomíjí tak nejdůležitější problematiku události i vyložené zločiny proti příslušníkům

⁹³ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *The History of Montenegro*, s. 272.

⁹⁴ Kenneth MORRISON, *Change, Continuity and Consolidation: Assessing Five Years of Montenegro's Independence*, LSEE Papers on South Eastern Europe, Issue 2, London 2011, <http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/Publications.aspx>.

⁹⁵ Florian BIEBER (ed.), *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003; Jens BECKER – Achim ENGELBERG (eds.), *Montenegro im Umbruch*, Münster 2003. Žádný ze sledovaných autorů necituje příliš čerstvou práci Amaël Cattaruzza. Amaël CATTARUZZA, *Territoire et nationalisme au Monténégro: les voies de l'indépendance*, Paris 2010.

menšin z první poloviny 90. let, které často souvisely s probíhající válkou v sousední Bosně a Hercegovině, vůči níž tehdy podgorický establishment Demokratické strany socialistů zaujímal víceméně totožný postoj, jako spřátelený srbský režim pod vedením Miloševićových socialistů v Srbsku. Zmiňuje se např. o diskriminaci místní větve Strany demokratické akce v Sandžaku, jejíž vedení bylo mj. roku 1994 odsouzeno ve vykonstruovaném politickém procesu a posléze i vězněno, o obsazení města Pljevlja četnickými paramilitárními jednotkami roku 1993,⁹⁶ etnických čistkách proti bosňáckému obyvatelstvu v regionu Bukovica i vydávání bosenskomuslimských uprchlíků do rukou bosenskosrbských jednotek, které praktikovala na počátku války černohorská policie. Chybně uvádí podrobnosti o tzv. případu Štrpci z roku 1993, kdy příslušníci bosenskosrbských jednotek zastavili rychlík na trase Bělehrad-Bar, vyvedli pasažéry s nesrbsky znějícími jmény a posléze je zmasakrovali.⁹⁷ Lokalita Štrpci ovšem neleží na černohorském území, jak se autor domnívá a díky tomu mylně tvrdí, že v této republice tehdy otevřeně operovaly bosenskosrbské paramilitární bojůvky.⁹⁸ Incident totiž umožnila skutečnost, že trasa železnice, spojující Černou Horu se Srbskem, prochází na několik kilometrů dlouhém úseku vzhledem ke konfiguraci horského terénu územím Bosny a Hercegoviny, což právě tamějším srbským extrémistům poskytlo příležitost přepadnout rychlík, jehož pasažéři si většinou ani nebyli vědomi, že na chvíli opustili teritorium Svazové republiky Jugoslávie.

Celkově však Morrisonův výklad dobře postihuje hlavní strukturální rysy a politické mezníky, které jsou pro pochopení dění v 90. letech a v první polovině nulté dekády nového století zásadní. Pro dlouhodobý úspěch Demokratické strany socialistů (jak se roku 1991 přejmenovala republiková komunistická strana) bylo zejména v prvních letech po rozpadu Jugoslávie podstatné, že tento politický subjekt zdědil netknutou stranickou strukturu, která disponovala etablovanými buňkami i v nejvzdálenějších venkovských koutech republiky, předchozí mocenský monopol a totální mediální kontrolu.⁹⁹ Tato situace se začala pozvolna měnit až ve druhé polovině 90. let, ve sféře elektronických médií (značný vliv měla tehdy zejména lokální televize a internet) pak až po roce 2000. Autorovi, příliš soustředěnému na politické peripetie, však zcela nedošla skutečnost, že v té době již představitelé režimu úspěšně ovládli a ve svůj prospěch do značné míry přerozdělili či rozprodali většinu ekonomické základny země, což byl pro další fungování jejich mocenského systému asi podstatnější faktor, než pomalu se drolicí mediální monopol.

Morrisonova práce má díky místy až přílišné fixaci na chování nejmocnějších politických aktérů určité slabiny, jindy se však právě tento přístup naopak zúročil spíše pozitivně. Platí to především o jeho pozornosti vůči jednotlivým složkám a osobnostem vládnoucího establishmentu a rozdílech mezi nimi, jež byly ve své době

⁹⁶ Několikatisícové, etnicky smíšené město na severu Černé Hory se regulérním republikovým policejním silám podařilo získat pod kontrolu až po několikadenním vyjednávání černohorského i federálního vedení v čele s jugoslávským prezidentem Dobricou Čosićem s představiteli velkosrbsky orientovaných ozbrojenců.

⁹⁷ Blíže srov. Rifat RASTODER, *Usud imena: Štrpci*, Podgorica 2003.

⁹⁸ K. MORRISON, *Montenegro*, s. 122.

⁹⁹ V Černé Hoře vycházel až do roku 1997, kdy vznikl nezávislý a dnes také nejčtenější deník *Vijesti*, jediný denní list (státní, resp. stranický deník *Pobjeda*), vedle dvou oficiálních televizních programů a státního rozhlasu.

prakticky opomíjeny jak v oficiálním diskursu, tak také v řadách odpůrců režimu, kteří celou oligarchii první poloviny 90. let vnímali poněkud jednoznačně a monolitně jako konzervativní komunisty a velkosrbské unionisty. Morrison naopak celkem přesvědčivě ukazuje, jak iniciální drobné rozdíly a neshody postupně krystalizovaly ve vzájemné animozity a formování nových zájmových skupin. To nakonec vedlo až k rozpadu DPS (Demokratska partija socialista – Demokratická strana socialistů) na Djukanovičovo „suverenistické“ a Bulatovičovo „probělehradské“ křídlo.¹⁰⁰ Pasáže o příčinách roztržky z let 1997–1998 patří jednoznačně k těm nejlepším, které dosud k tématu vznikly. Obecně lze říci, že čím blíže současnosti, resp. roku 2006, tím je Morrisonův výklad zasvěcenější, na čemž mají nepochybně podíl autorovy přímé osobní zkušenosti. Autor tedy černohorskou cestu k samostatnosti popisuje primárně jako důsledek zmasování původního konfliktu, který proběhl ve spíše uzavřeném prostředí úzkých skupin, jež měly největší podíl na politické a hospodářské moci. Poté, co mezi nimi došlo k zásadním rozporům, za nimiž stály spíše osobní než ideologické či nacionální důvody, musely obě skupiny soupeřit o novou legitimitu. V souvislosti s nutností demokratické legitimizace potřebovalo vítězné křídlo DPS pod nyní již absolutním Djukanovičovým vedením záhy získat mandát voličských mas. Vzhledem ke změně konfiguraci politické scény musela strana akutně hledat novou voličskou základnu. Nabízeli se především stoupenci výraznější republikové suverenity a příslušníci menšin. Původně osobní boj o moc byl proto pro potřeby veřejného diskursu interpretován jako souboj dvou konkurenčních nacionalismů. Díky rychlému zmasování tak podle Morrisona konflikt mezi Bulatovičem a Djukanovičem nabyl podobu boje o formu státnosti.

Morrisonova analýza rozkolu v DPS a geneze nového suverenistického kursu vítězné frakce v čele s Djukanovičem je nepochybně dosti výstižná. Autor si zároveň uvědomuje, že hnutí za nezávislost nelze redukovat jen na dění v nejvyšších patrech režimu. Program samostatnosti existoval na černohorské politické scéně stabilně již od samého začátku 90. let, kdy jej začal vehementně prosazovat opoziční Liberální svaz. S myšlenkou nezávislosti sympatizovalo ještě několik dalších menších stran. V neposlední řadě byla populární i mezi nezávislými intelektuály. Mezi klíčové platformy, které sdružovaly převážně zastánce nezávislosti, patřila např. redakce týdeníku *Monitor*, Maticice černohorská i černohorský PEN klub, méně otevřeně pak také vedení některých kulturních institucí (např. Národní knihovny). Pro nezávislost se logicky vyslovovali také představitelé nesrbských menšin (tj. Bosňáků, Albánců a Chorvatů). Zatímco voliči z řad menšin pragmatický příklon Djukanovičovy administrativy směrem k multikulturní politice národnostní tolerance většinou poměrně rychle ocenili a od konce 90. let hromadně podporovali DPS, mezi etnickými Černohorci vyvolal tento jeho obrat nemalé rozpory. Zejména představitelé Liberálního svazu odmítli vzhledem ke svým předchozím zkušenostem politickou spolupráci s DPS i po Djukanovičově „prozření“ a obviňovali jej naopak z „vykrádání“ jejich dlouholetého volebního programu, proti kterému po většinu 90. let často vehementně vystupoval. Morrison proto na rozdíl od ostatních autorů věnuje svou pozornost také

¹⁰⁰ Bulatovičova platforma, která po řadě měsíců vnitrostranických sporů nakonec skončila jako poražená, se posléze od DPS odtrhla a zformovala samostatný politický subjekt, Socialistickou lidovou stranu (SNP).

snahám DPS o eliminaci vlivu liberálů po roce 2000, kdy už se vládnoucí strana krátce po pádu Miloševiče jednoznačně přihlásila k programu nezávislosti. Autor zde opět prokazuje dobrou znalost fungování černohorského režimu, včetně politických tlaků, osobních útoků a mediálních manipulací. V prvních letech 21. století nakonec došlo k marginalizaci a rozkladu strany, která v 90. letech přišla s myšlenkou nezávislosti jako první a nejsoustavněji také vystupovala proti zapojení Černé Hory do války i proti pošlapávání demokratických mechanismů a menšinových práv ve vnitropolitickém životě. DPS tak kolem roku 2003 fakticky úspěšně ovládla celé hnutí za nezávislost a další cesta k samostatnosti se odehrávala víceméně v Djukanovičově režii. Morrison v této souvislosti vysoce hodnotí principiální protirežimní postoje dlouholetého vůdce liberálů Slavka Peroviče a postupnou likvidaci Liberálního svazu klade za vinu soustavnému tlaku vládnoucí strany. Toto hodnocení je ovšem příliš jednostranné. Značný, ba ještě větší tlak byl proti liberálům ze strany DPS vyvíjen již v první polovině 90. let, tehdy se však minul úspěchem. K rozkolu ve straně a jejímu definitivnímu zániku přispěly totiž v rozhodující míře také narůstající osobní konflikty uvnitř samotné strany, zejména v souvislosti se stále autoritativnějším chováním samotného Peroviče.

Vedle podrobného popisu okolností referenda o nezávislosti z roku 2006 hodnotí Morrisonova práce také krátké dějiny srbsko-černohorské unie, kterým se dosud v odborné literatuře nedostalo příliš pozornosti. Ukazuje, jak černohorská strana danou mocenskou strukturu, která jí byla částečně vnucena pod mezinárodním tlakem, dokázala během tří let její existence využít k prosazování svých cílů. Černohorci fakticky již v této době vybudovali základy pro fungování samostatného státu: posilovali na maximum význam republikových institucí, navazovali vlastní politické i hospodářské vztahy se zahraničím, přijali nové státní symboly, vystupňovali proces budování vlastní státní suverenity i utvrzování svébytné identity etnické, kulturní a historické, v neposlední řadě pak v Černé Hoře došlo k markantní akceleraci privatizace a otevření země zahraničnímu kapitálu (zejména po roce 2004). Srbsko ve vzájemném vztahu hrálo obecně víceméně pasivní roli, spíše než na vztahy s partnerskou republikou se soustředilo na kosovskou otázku a stále rezignovaněji reagovalo na nepřetržité projevy černohorských ambicí a obstrukcí. Podrobnější výzkum dějin srbsko-černohorské unie je však teprve otázkou budoucnosti.

Zatímco hlavní rysy politického vývoje jsou zejména v Morrisonově práci a v menší míře také v textech Š. Rastodera a E. Roberts celkem dobře vyloženy, je zároveň evidentní, že se v líčení postjugoslávského období setkáváme s určitým úhlem pohledu, který je typický pro nahlížení na nedávné i současné dění na Balkáně obecně. Převažuje totiž fixace na problémy politické povahy, otázky nacionalismu a identity na úkor sociálních faktorů, kultury a změn hospodářské struktury. Profesionální historik si vzhledem k obecným zásadám práce s prameny, které jsou vlastní jeho disciplíně, sice může právem zoufat, že období nedávné minulosti nelze adekvátně popsat, přesto by se v syntézách, jež mají aspiraci představit komplexní vývoj dané země nebo regionu, měl v rámci možností pokusit alespoň o základní postižení hlavních dobových trendů. Je dost dobře možné, že většina přehledů i monografií, věnovaných v posledních dvaceti letech různým aspektům moderních balkánských dějin, bude poměrně brzy považována za dobovému uvažování příliš poplatné typy

diskursu právě kvůli dominantní fixaci na otázky nacionalismu a politického dění na úkor ostatních aspektů. Kenneth Morrison, který se v rámci analyzovaných přehledů černohorských dějin věnoval postkomunistickému období nejsoustavněji, například konstatuje, že v období let 1997–2006 byla hlavním tématem v černohorském prostředí otázka státoprávního statutu země. Jeho tvrzení je do jisté míry jistě legitimní a správné, pokud budeme sledovat veřejný nebo politický diskurs. Ve stínu státoprávních tahanic však zůstaly jiné, z hlediska budoucnosti možná daleko zásadnější skutečnosti: zavedení eura v roce 2002, otevření země zahraničním investicím roku 2004 (včetně práva cizinců kupovat zde půdu, které za krátkou dobu zcela změnilo vlastnickou strukturu především na jadranském pobřeží), resp. celková změna ekonomické struktury a vlastnických vztahů.¹⁰¹ Dopad demografických změn (vedle dynamické transformace, probíhající na jadranském pobřeží, jde především o rychle postupující vylidňování rurálních oblastí a rostoucí koncentraci stále většího procenta černohorské populace v hlavním městě) a změn majetkoprávních lze v tuto chvíli jen těžko odhadnout, o jejich významu v černohorském i širším balkánském kontextu však nemůžeme pochybovat. Někdy se zdá, že po roce 1989 byla jak v jihovýchodní Evropě, tak i v balkanistických akademických kruzích mimo samotný region ostentativně opuštěna nejen (ve své dogmatické, vyprázdněné a formalizované podobě oprávněně zdiskreditovaná) marxistická terminologie, nýbrž i samotná citlivost vůči závažným sociálním a ekonomickými otázkám. Je docela pravděpodobné, že budoucí historikové budou ve světle těchto skutečností považovat debaty o etnické identitě, zákruty nacionálních diskursů nebo konstantní fragmentace a přeskupování na politické scéně, které jsou v posledních dvaceti letech v souvislosti s Balkánem v centru pozornosti, za jakýsi dobový folklór, z hlediska delší časové perspektivy spíše podružný než podstatný.

Závěr

Po zevrubné analýze dosavadních přehledů černohorských dějin, vydaných v postjugoslávské éře, zhodnotíme závěrem jejich celkový přínos a vzájemné rozdíly v uchopení dané látky. Dotkneme se některých obecnějších problémů soudobé historiografické produkce o Černé Hoře, které se ozřejmily během rozboru těchto syntéz a zmíníme se také stručně o určitých obecnějších tendencích, které jsou podle našeho

¹⁰¹ Tyto skutečnosti mají hluboký dopad jak na chod hospodářství v celostátním měřítku, tak také na jednotlivé komunity. Dobrým příkladem může být v této souvislosti např. nejjižněji položené letovisko černohorského přímoří – Ulcinj. V roce 1881 získalo černohorské knížectví Ulcinj na úkor osmanské říše. Město bylo tehdy až na několik málo pravoslavných rodin řeckého a jihoslovanského původu takřka výhradně obydleno albánsky hovořícími muslimy. Navzdory opakovaným pokusům o modifikaci etnické struktury ve prospěch pravoslavného slovanského obyvatelstva i bez ohledu na přirozenou migraci, vlivu turistického ruchu po druhé světové válce i následkům katastrofálního zemětřesení z roku 1979 zůstala demografická struktura původního starého města kompaktní (tj. 100% albánská, resp. muslimská) až do začátku 21. století. Narušena byla teprve v posledních letech, kdy místní obyvatelé začali prodávat své domy cizincům, převážně občanům Ruska. Situace v severněji položených, z dopravního i komerčního hlediska atraktivnějších přímořských komunitách (Budva, Kotor, Herceg Novi atd.) je však ještě podstatně dramatičtější.

názoru relevantní také v širším kontextu současných interpretací dějin Balkánu, po-
tažmo celé postkomunistické části Evropy.

Mezi analyzovanými přehledy se nevyskytlo žádné dílo černohorského či srb-
ského autora, které bychom mohli označit za příklad jednoho či druhého nacionalis-
tického výkladu v pravém slova smyslu. Práce Thomase Fleminga, který přejal mno-
há překonaná výkladová schémata i novější vyhocená stanoviska, jež jsou typická
pro diskurs některých srbských nacionalistických kruhů, nám sice část jejich argu-
mentů zprostředkoval, nemůžeme jej ale dost dobře považovat za autentického repre-
zentanta takových myšlenek. Jde spíše o typický příklad historické publicistiky, jejíž
zahraniční autor balkánskou látku interpretuje za pomoci projekce vlastních ideových
pozic a vypomáhá si přitom přejímáním celé řady prvků jednoho z místních diskursů,
který zdánlivě koresponduje s jeho vlastním vnímáním světa.¹⁰² Z profesionálního
hlediska je Flemingova práce ze všech analyzovaných přehledů určitě nejspornější
a navzdory odborným pretenzím rozhodně nejde o akceptovatelný výklad dějin jedné
z méně známých balkánských zemí.

Kniha Živka Andrijaševiče a Šerba Rastodera je nesporně reprezentativním
plodem současného černohorského diskursu o vlastních dějinách a v procesu utvrzo-
vání specifické černohorské identity v souvislosti s referendem o nezávislosti roku
2006 i v prvních letech budování nezávislého státu sehrála svým celkovým vyzněním
určitou „státotvornou“ roli. Jak již bylo řečeno, dílo obou domácích historiků však
nelze přiřadit k produkci autorů černohorské nacionalistické orientace, jejichž vyzně-
ní bývá celkově podstatně radikálnější.¹⁰³ Určitá dávka etnocentrismu na úkor širšího
kontextu bývá při psaní národních dějin běžně přítomná a oba autoři zároveň
neopouštějí ve svém výkladu profesionální standardy disciplíny. Větším problémem
syntézy Ž. Andrijaševiče a Š. Rastodera je spíše skutečnost, že některé důležité otáz-
ky ponechávají bez odpovědi a řadu problémů nastiňují jen částečně, bez širšího kon-
textu. Zejména v pasážích o novějších dějinách se vyhýbají jednoznačné odpovědi na
otázku vývoje nacionální identity Černohorců, přestože je pochopení tohoto problé-
mu pro objasnění dějin 20. století velice důležité. Značnou slabinou jejich práce je
také omezená obeznámenost s výsledky zahraničního bádání o balkánských dějinách,
resp. absence pramenů ve světových jazycích. Za pozitivum lze naopak označit snahu
obou autorů o integraci určitých aspektů sociálních, hospodářských a kulturních dějin
do narativu, který jinak primárně sleduje spíše politický vývoj. V tomto směru posky-
tuje jejich práce přeci jen poněkud komplexnější představu o černohorských dějinách,
než díla autorů, která jsou zaměřena takřka výhradně na politické dějiny v klasickém
slova smyslu.

Pro nezasvěcené zahraniční čtenáře splňuje roli úvodu k černohorským ději-
nám asi nejlépe kniha Elizabeth Roberts. Na rozdíl od práce Kennetha Morrisona,
jejíž těžiště tkví navzdory zavádějícímu názvu až ve výkladu událostí posledního

¹⁰² Pro seznámení s výkladovou perspektivou, která v souladu se staršími tradicemi vnímá
černohorské dějiny jako integrální součást širších dějin srbského národa, lze spíše doporučit práce
některých solidních srbských autorů (např. již vícekrát jmenovaného S. Čirkoviče), nikoli díla ex-
trémistických publicistů ani jejich zahraničních souputníků.

¹⁰³ Srov. např. Radoslav ROTKOVIĆ, *Kratka ilustrirana istorija crnogorskoga naroda*,
Podgorica 2005 (resp. první, kratší verze Cetinje 1996).

čtvrtstoletí, podává Roberts základní přehled také o středověkých a raněnovověkých dějinách. Politika hraje v jejím výkladu primát, autorka si však všimá i specifík hospodářského a sociálního života (transhumance, vystěhovalectví, banditismus, negativní vztah k zemědělství, postavení žen apod.). Tyto a další fenomény nejsou jen jakýmsi kuriózním doplňkem hlavního líčení. Bez zmínek o základních rysech společenského uspořádání může Černá Hora (totéž ostatně platí i o dalších balkánských státech) působit jako standardní, jen snad trochu zaostalá evropská země. Teprve po seznámení se sociálními, hospodářskými a kulturními dějinami však bude jasné, jak důležitou a mnohoznačnou roli hrál v dějinách regionu od počátku 19. století proces modernizace. Ze všech autorů asi také právě Roberts odpovídá nejjasněji a v souladu se soudobým odborným pojmoslovím na otázky o etnické identitě Černohorců v různých fázích minulosti. Ve srovnání s většinou obdobné produkce z posledních let, která spadá do kategorie syntéz jednotlivých států, je kniha E. Roberts poměrně zdařile napsaná a čtivá. Lze však zároveň plně souhlasit s odbornými výhradami, které vůči její knize vznesl již krátce po publikaci historik Srdja Pavlović. Autorka provedla zručnou sumarizaci existující sekundární literatury v angličtině a částečně i v jiných jazycích, neprokazuje však dostatečně znalosti historiografické produkce jihoslovanské provenience, která je pro seznámení s dějinami Černé Hory kvantitativně i kvalitativně nesrovnatelně podstatnější. Bez vlastního výzkumu v pravém slova smyslu tedy předložila nově a přehledně uspořádané výsledky starších zahraničních prací. Vzhledem k absenci podobných přehledů černohorských dějin a vhodnému načasování publikace pak získala pozitivní ohlas.¹⁰⁴

Jak již bylo vícekrát konstatováno v samotném textu, knihu Kennetha Morrisona nelze považovat za syntézu černohorských dějin v pravém slova smyslu. Pasáže o době před rozpadem SFRJ jsou v jeho knize spíše jen jaksi navíc a jejich obsah je zcela podřízen hlavním autorovým prioritám, kterým je vývoj státnosti a vztah Černé Hory k Srbsku. V období posledního čtvrtstoletí se ovšem Morrison dobře orientuje a jeho výklad lze tedy zájemcům o nejnovější dění určitě doporučit.

Výsledky kritické srovnávací analýzy syntéz černohorských dějin z posledních let v širším kontextu postjugoslávské historiografické produkce zřetelně naznačují, že výzkum černohorské minulosti má celou řadu problematických aspektů. V první řadě jde o rozdílné, vzájemně často nepřátelské a výlučné interpretace, které krystalizovaly v úzké souvislosti s otázkami státoprávního postavení Černé Hory a etnické identity Černohorců. Ideologicky motivovanými konflikty, které již od konce 80. let hluboce rozdělují černohorskou společnost a neztratily úplně na síle ani po vyhlášení nezávislosti roku 2006, jsou logicky poznamenány především interpretace domácích historiků, ve větší či menší míře však dokáží ovlivňovat i práce zahraničních odborníků. Pečlivá, komparativní práce se zdroji i sekundární literaturou a dodržování profesionálních standardů může pronikání zaujatých stanovisek do odborného diskursu jistě značně omezit. Tím se však dostáváme k druhému, snad ještě závažnějšímu problému. Řada autorů, jejichž syntézy jsme zkoumali, neprovedla totiž patřičný vlastní

¹⁰⁴ Zmínka o dobové aktuálnosti určitých témat, s níž pak může rezonovat úspěch dobře načasovaných odborných prací, není samozřejmě myšlena jako výtku. Za podobných podmínek se podařilo získat rychle evropský ohlas např. Konstantinu Jirečkovi po vydání knihy *Dějiny národa bulharského roku 1876*.

výzkum, případně provedla jen výzkum parciální, vztahující se k určitému problému nebo dějinnému období. Někteří zahraniční autoři vyprodukovali přehled dějin sledovaného státu a teritoria bez znalostí tamějšího jazyka a tím i bez seznámení s naprostou většinou sekundární literatury, která v jiných jazycích není dostupná. Domácí historikové pro změnu neprokazují dostatečnou znalost širšího regionálního kontextu a neznají zase zahraniční literaturu o své zemi a širším regionu. Je zároveň evidentní, že nejspíš všechny práce, které jsme primárně sledovali, vznikly v přímé souvislosti s procesem černohorské emancipace na Bělehradu, který kulminoval vyhlášením nezávislosti. Lze jistě celkem odůvodněně spekulovat o tom, že aktuální poptávka s velkou pravděpodobností vedla některé naše autory k přílišnému spěchu, který se projevil v neznalosti širší historiografické produkce, nedotaženosti některých pasáží i celých kapitol. Tento rys ovšem není specifikem přehledů černohorských dějin: politická aktuálnost se ještě výrazněji promítala již do produkce podobných syntéz a parciálních výkladů dějin jihoslovanských zemí z 90. let, v průběhu válek o jugoslávské dědictví. Koneckonců, spěch a výsledná nedotaženost se vzhledem k současnému, v globálním měřítku stále hektičtějšímu a byrokratičtějšímu způsobu fungování akademického provozu stávají čím dál větším nebezpečím pro všechny profesionální historiky.

Odhlédneme-li od samotných autorů zkoumaných přehledů a pozitivních i negativních stránek jejich knih, i v širší perspektivě historiografické produkce o Černé Hoře z posledního čtvrtstoletí objevíme celou řadu problémů a nedostatků. Některá klíčová období a témata černohorských dějin zůstávají nedostatečně prozkoumána a reflektována. Omezíme-li se jen na 20. století, lze konstatovat, že výzkum některých období (např. první a druhé světové války) v postjugoslávském období spíše stagnoval, zatímco v jiných případech dokonce prakticky ani nezačal (to platí především o dějinách poválečného komunistického režimu s výjimkou jeho iniciační fáze v prvních poválečných letech, tj. především o době od poloviny 50. let až po rozpad Jugoslávie). Výkladům dominuje jednoznačně tradiční politická historie, doplňovaná částečně hospodářskými dějinami. Dějiny sociální a kulturní, nemluvě o nových metodologických a interpretativních přístupech typu orální historie nebo gender studies, zatím ve výkladech černohorských dějin hrají jen minimální roli nebo zcela absentují.¹⁰⁵ Pozornost domácích i zahraničních historiků se nejen v případě Černé Hory, ale v podstatě i v širším postjugoslávském a balkánském kontextu zaměřuje v posledním čtvrtstoletí do značné míry především na problémy nacionalismu, etnické identity a politického života, přičemž jsou marginalizována nebo zcela opomíjena jiná, leckdy zásadní témata, související spíše se sociálním, kulturním i hospodářským životem. Markantním důsledkem této optiky je v analyzovaných přehledech i v širší odborné produkci zarážející absence pozornosti, věnovaná projevům radikální ekonomické transformace, která v posledních dvaceti letech předurčila další vývoj možná ještě výrazněji a dlouhodoběji, než proměny státoprávního statusu nebo vrcholící proces budování svébytné etnické identity Černohorců.

¹⁰⁵ Specifickou výjimkou byl na počátku 90. let výzkum Zorky Millich (Milić), která se zaměřila na biografické výpovědi stoletých žen z Černé Hory (včetně příslušnic menšinových komunit), srov. Zorka MILLICH, *A Stranger's Supper: An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*, Farmington Hills 1996.

SUMMARY

The paper offers a comparative analysis of the latest surveys of Montenegro's history published after 2000 (Thomas Fleming: *Montenegro: The Divided Land*, Rockford 2002; Živko Andrijašević and Šerbo Rastoder: *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006; Živko Andrijašević and Šerbo Rastoder: *The History of Montenegro*, Podgorica 2006; Elizabeth Roberts: *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Ithaca and New York 2007; Kenneth Morrison: *Montenegro. A Modern History*, London and New York, 2009). These works are critically assessed in a wider context of recent historiographic production on different aspects and periods of Montenegro's history. The paper is divided into subchapters, each of them dedicated to a specific period of historical development and particular, often contesting interpretations of our authors (ethnogenesis and middle ages, Ottoman rule and the evolution of independent statehood, personalities of prince-bishops and secular rulers of the Petrović Njegoš dynasty, the Yugoslav period of the 20th century and finally the post-Yugoslav era since the break-up of the federation in 1991 until the proclamation of independence in 2006).

All recent surveys of Montenegro's history have been published in reaction to that country's independence drive. The attitudes of some authors to the question of statehood in the post-Yugoslav era and the problem of modern national identification of the Montenegrins have often influenced their treatment of earlier historical periods. Overall, this is most evident in the narrative of Thomas Fleming, which is essentially influenced by Serb nationalist discourse as shaped by the more radical segments tied to the Serb Orthodox Church, as well as in the opposite perspective of Živko Andrijašević and Šerbo Rastoder which instead underlines the periods of independence and multiethnic tolerance. All authors mostly focus on traditional political history, the questions of statehood and ethnic identity. Social and cultural history receive significantly less attention. The narrow focus on political elites and the issue of statehood is most evident in the work of Kenneth Morrison. Morrison provides the most detailed overview of the post-Yugoslav developments, however, his brief description of the pre-1989 history is marked by a retrospective search for clues to more recent questions of ethnicity and Montenegro's relations with Serbia, which had played a much less prominent role in earlier periods. Elizabeth Roberts' book is probably the best available introduction to Montenegro's history for the uninitiated reader ignorant of the South Slavic languages. However, her skillfully written work is primarily a compilation of available secondary sources in English. The main problem of the works by Fleming, Roberts and Morrison is the fact that their authors are not very familiar with the works of Montenegrin, Serbian and Yugoslav historiography. There is no hint that these authors ever conducted their own research of archives and available primary sources (with the partial exception of the post-Yugoslav period in Morrison's work). History of Montenegro has traditionally received limited attention outside former Yugoslavia and practically all sources are therefore available only in the original language. If one chooses to ignore them, the resulting survey is necessarily unsatisfactory and out of step with the research results of the recent decades. The one survey written by domestic historians, therefore, often provides a much more detailed

and valuable information on certain periods and problems (interwar period, history of religious communities, minorities etc.). On the other hand, Andrijašević and Rastoder pay insufficient attention to foreign-language sources and the wider regional context of Montenegrin history. This further accentuates the ethnocentric tendencies of their overall approach which generally tends to downplay the Pan-Serb context of certain periods and issues of Montenegrin history. Finally, the survey of Thomas Fleming, especially his treatment of the modern period, is deeply biased by author's virulent anti-Communism, clericalism and his sympathy for Serb nationalist interpretations and cannot therefore be seriously considered as a scholarly work.

Despite the dominant attention given to the recent surveys, their analysis also serves as a basis for discussion of some latest trends in the historiographical production about Montenegro. While some important periods and problems have received serious attention in the last two decades, often in connection with new political agendas and questions (e.g. the unification of Montenegro with Serbia/Yugoslavia after 1918), the research of some other periods has stagnated (e.g. WWI, WWII) or has not practically begun yet (especially the socialist period, apart from the initial phase of establishment of the communist regime in the first years after WWII). Montenegrin national historiography as well as a more broadly defined historiography about Montenegro has displayed similar tendencies common to recent scholarly production about other countries and regions of South Eastern Europe. Nationalist bias apart, the last quarter of a century has been marked by obsessive attention to questions of statehood, politics and national identity. Social, cultural and even economic history have generally received less attention.

Pokyny pro autory

V zájmu plynulého průběhu redakčních prací Vás redakce žádá o dodržování níže uvedených zásad:

Způsob odevzdávání rukopisů:

Příspěvky odevzdávejte zásadně e-mailem na adresu technické redaktorky paní Lenky Vlčkové Kryčerové (krycerova@brno.avcr.cz), případně na CD zpracované v textovém editoru Word 2000 a vyšších verzích. (Výjimečně nám je můžete zaslat poštou na adresu: Redakce Slovanského přehledu, Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00, Praha 9.)

Technické požadavky pro zasílané příspěvky:

Použité písmo: Times New Roman

Velikost: 14

Zarovnání: do bloku

Řádkování: jednoduché

Poznámkový aparát: umístěný pod čarou, písmo Times New Roman, velikost 12, řádkování jednoduché

(Poznámky v textu vkládejte pomocí příkazů Vložit a Poznámka pod čarou, aby se čísla poznámek v textu i pod čarou automaticky zařadila v podobě horního indexu. Poznámky vkládejte za interpunkci!)

Vybavení příspěvku:

Vzhledem k tomu, že byl časopis Slovanský přehled zařazen do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice, musí mít všechny příspěvky na začátku **stručný anglický abstrakt** o maximální délce 1200 znaků včetně mezer. V abstraktu je třeba výstižně charakterizovat obsah, metody a výsledky předkládané práce. Na konci textu musí být přiloženo ještě **resumé v angličtině (Summary)**, stručně shrnující obsah textu, o maximální délce 1800 znaků včetně mezer. Dále je nutné připojit **alespoň tři klíčová slova v anglickém jazyce**. Abstrakt a klíčová slova jsou určena mj. pro mezinárodní databázi CEJSH (The Central European Journal of Social Science and Humanities) – <http://cejsh.icm.edu.pl>, kde jsou abstrakty článků publikovaných ve Slovanském přehledu pravidelně umisťovány od roku 2009.

(Grafy, tabulky, případně obrazový materiál vkládejte do textu jen výjimečně. V každém případě projednejte tuto záležitost, prosíme, předem s redakcí.)

Rozsah a jazyk příspěvků:

Redakce doporučuje, aby rozsah studií a článků, včetně poznámkového aparátu nepřesáhl 25 stran (v souladu s výše stanovenými požadavky). U recenzí bývá obvyklý rozsah 3–5 stran, zprávy přijímáme v rozsahu 1–2 strany. U recenzí a zpráv uveďte na konci bibliografického záznamu i ISBN, resp. ISSN publikací.

Příspěvky do Slovanského přehledu se přijímají napsané v češtině, slovenštině a také v angličtině kvalitní úrovně. Prosíme autory, kteří by chtěli publikovat svůj text v anglickém jazyce a přitom nepocházejí z anglicky mluvících zemí, aby si příspěvek nechali před odevzdáním zkontrolovat a upravit anglickým rodilým mluvčím!

Texty dodané v jiných jazycích v časopise neotiskujeme. Případné překlady do češtiny či angličtiny si musí zajistit autoři sami a na vlastní náklady.

Azbuku či cyrilici užívejte v textech a poznámkách jen výjimečně, nanejvýše u názvů historografických a literárních děl, názvů periodik a – pokud je to nezbytné z důvodů zdůraznění přesnosti či specifik originálu – v rámci drobných citátů. (Vhodné je však tyto cizojazyčné citáty zároveň doplnit českým překladem v závorce.)

Psaní čísel, časových údajů a jmen osob:

V textu rozepisujte slovy čísla od jedné do deseti, dále celé desítky (např. dvacet) a stovky (např. dvě stě); tisíce a miliony uvádějte takto: pět tisíc, třicet tisíc, 76 tisíc, 839 tisíc, čtyři miliony, 635 milionů atd. Ostatní celá čísla pište číslicemi bez teček a čárek; desetinná čísla s čárkou. Míry neuvádějte zkratkami, ale celým slovem (v litrech, metrech, kilometrech, hektarech, metrických centech atd.). Výjimkou může být jen zkratka km² (kilometr čtvereční).

Uvozovky používejte v následující podobě: „historické období“. Po počáteční a před závěrečnou závorkou nedělejte odklep, podobně v rozmezí letopočtů nedělejte odklepy u pomlčky. Vzory: (historické období), 1230–1253. Slova rok a století nezkracujte, např. 19. století, v roce 1932, nikoliv 19. století či v r. 1932. Desetiletí můžete psát číslicí, např. 20. léta. Měsíce pište v hlavním textu raději slovem: 15. března, nikoliv 15.3. V textu nepoužívejte kurzívu, je určena pouze pro názvy prací, případně periodik.

V textu uváděná jména významných osobností pište při prvním výskytu v plném znění, tj. celé křestní jméno a příjmení. Doporučujeme do závorky uvést i biografické údaje.

Způsob citací v poznámkách:

Citace biografických údajů v poznámkách uvádějte podle níže uvedených vzorů, včetně dodržení uvedené interpunkce (při první citaci uvádějte vždy také křestní jméno autora v plném znění, u ruských jmen uveďte a rozepište křestní jméno a jméno po otcí).

Monografie – vzory:

Jaroslav BRADÁČ, *Černohorská armáda*, Praha 1912, s. 5.

Při opakování odkazu: J. BRADÁČ, *Černohorská armáda*, s. 20; případně Tamtéž, s. 35. (Při bezprostředním opakování.)

Další vzory: Juraj KRIŽANIĆ, *Politika*, Moskva 1965, s. 250.

TÝŽ, *Ruskoje gosudarstvo v polovine XVII veka, II*. Moskva 1860, s. 42–43.

Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Radoslav VEČERKA – Vladislav ŠŤASTNÝ, *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918*, Praha 1997, s. 9–18.

Stat' ze sborníku – vzory:

Božidar KOVAČEK, *Matice srpska*, in: Libor Jan (ed.), *Dějiny Moravy a Matice moravská* (sborník příspěvků z vědecké konference konané ve dnech 24.–25. listopadu 1999 v Brně), Brno 2000, s. 31–34.

František ŠÍSTEK, *Obraz Černohorců v českých cestopisech, 1897–1912*, in: Mirjam Moravcová – David Svoboda – František Šístek (eds.), *Pravda, láska a „ti na Východě“*. Obrazy střeoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti (materiály z konference konané 12. listopadu 2005 na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze), Praha 2006, s. 135–154.

Stat' z časopisu – vzor:

Vasilij MELIK, *Slovensko narodno gibanje v času taborov*, *Zgodovinski časopis* 23, 1969, č. 1, s. 75–88.

Stat' z denního tisku – vzor:

Josef ŠAFAŘÍK, *Zrada programem*, *Svobodné slovo*, 6. 6. 1950.

Při citacích archivního materiálu je třeba uvést název a místo archivu, název fondu a bližší určení pramene – vzor:

Archiv ústavu T. G. Masaryka v Praze, fond Benešův archiv, část Jugoslávie, karton 310, dopis S. Pribičeviče E. Benešovi z 27. 7. 1930.

Při první citaci z archivního materiálu uvádějte vždy úplný název archivu a v závorce pak oficiální zkratku archivu pro případ opakované citace. Pokud citujete archivní dokumenty z vydaných edic, v nichž jsou dokumenty očíslovány, je třeba uvést název edice, číslo dokumentu a jeho stránkové vymezení – vzor:

Politické programy českých národních stran 1860–1890, č. 21, *Palackého idea státu rakouského*, s. 83–105.

U zahraničních publikací uvádějte místo vydání tak, jak je uvedeno v tiráži: Paris, Wien, Prag, nikoli Paříž, Vídeň, Praha. Pokud není uvedeno místo vydání, pak užitě zkratku: s. l. (sine loco), pokud není uveden rok: s. a. (sine anno).

Zkratkou pro označení strany nebo stran je s., ročníky časopisů a sborníků (ročenek) se uvádějí arabskými číslicemi, díly vícesvazkových publikací a edic římskými číslicemi.

Srovnejte zkracujte na srov. (nepoužívejte viz.)

Je třeba, aby způsob citací a zkracování byl v celém rukopise jednotný!

Redakce děkuje za dodržování těchto zásad

Upozornění redakce:

Jak již bylo uvedeno, počínaje rokem 2009 jsou uveřejňovány abstrakty článků publikovaných v časopise *Slovanský přehled* v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl>. Autoři publikovaných statí souhlasí se zveřejněním jména, adresy zaměstnavatele, e-mailu a anglického abstraktu v této databázi. V opačném případě redakce prosí o sdělení nesouhlasu.

Slovanský přehled je též registrován v mezinárodní databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopise kategorie C.